

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL NO. Sa 4V Pān-Ksi

D.G.A. 79.

Kṣīrataraṅginī

Kṣīrasvāmi

Com. on the Abhidharma of Pāṇini.

श्रीरामलाल कपूर ट्रस्ट ग्रन्थमाला सं० २५

दीरतरङ्गिणी

दीरस्वामिविरचिता

पाणिनीयधातुषाठस्य पश्चिमोत्तरशाखायां व्याख्या

Pāṇini

15007

प्रकाशकः—

श्री बाबू हंसराज कपूर

मन्त्री-श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट, अमृतसर

504V
Pām/Kp̄

प्रथमावृत्तिः }
५००

संवत् २०१४

{ मूल्यम्
द्वादशरूप्यकम्

MUNSHI RAM MANOHAR LAL

SANSKRIT & HINDI BOOKSELLERS

1081 BARRAGE, DELHI 110 006

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 15007.
Date. 15/1/58.
Call No. Sa 4V/Pan/KSi

सम्पादकः—

श्रीपण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकः

(संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास, ऋग्वेद की ऋक्संख्या आदि-
विविधग्रन्थानां लेखकः, दशपाद्युग्दिवृत्तिः, वाररुचनिरुक्तसमुच्चयः,
भागवृत्तिसंकलनम् आदिग्रन्थानां सम्पादकः)

सहयोगी—

श्रीपण्डितरामशङ्करभट्टाचार्यः, व्याकरणाचार्यः एम. ए. काशी ।

Ramashankar Bhattacharya

मुद्रक—

प्रोपराईटर सुरेन्द्रकुमार कपूर
पब्लिशर प्रेस (प्राईवेट) लिमिटेड अमृतसर

प्रकाशकीय वक्तव्य

हीनतरङ्गिणी पाणिनीय व्याकरण के धातुपाठ की उपलब्ध वृत्तियों में सब से प्राचीन वृत्ति है। यह सर्व प्रथम सन् १६३० ई० में जर्मन विद्वान् लिबिश द्वारा रोमन अक्षरों में जर्मन भाषा में लिखित टिप्पणियों सहित छपी थी। इस पर पं० युधिष्ठिर मीमांसक ने बहुत परिश्रम किया और कई योग्य व्यक्तियों को इस कार्य के लिए प्रेरणा भी की। जो अनेक कारणों से सफल न हो पाई। अन्त में उन्होंने स्वयं ही स्वास्थ्य ठीक न रहने पर भी और बहुत सी प्रतिकूलताएँ होते हुए भी इस पुस्तक का सम्पादन बहुत सफलता और योग्यता पूर्वक किया है। जो इन के सम्पादकीय वक्तव्य तथा ग्रन्थ में लिखी विद्वत्ता पूर्ण टिप्पणियों से प्रकट है,

देखने को यह व्याकरण का एक छोटा सा ग्रन्थ धातुपाठ और उसकी वृत्ति ही प्रतीत होता है। पर गहरी दृष्टि से देखा जाये तो इस विषय पर इतना प्रकाश आज तक किसी विदेशी या स्वदेशी विशेषज्ञ ने नहीं डाला है। इसकी गहराई को कृतभूरि परिश्रम विद्वान् ही समझ सकेंगे, ऐसा मेरा मत है। विद्वान् इनकी सब मान्यताओं के साथ सहमत न भी हों तो भी यह कार्य बहुत ही उत्कृष्ट कोटि का हुआ है।

श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट अमृतसर के संचालकों ने ऐसे ग्रन्थरत्न को प्रकाशित कर भारतीय प्राचीन साहित्य की महती सेवा की है। यह ट्रस्ट इस दिशा में महान् कार्य कर रहा है। ट्रस्ट ने इस ग्रन्थ के तैयार कराने और दूरी पर छापने आदि में भारी कष्ट सहन किया है। ट्रस्ट की ओर से पं० युधिष्ठिर जी को धन्यवाद देता हूँ जो इन्होंने इतना भारी काम ट्रस्ट की ओर से किया। उनके सहायक पं० रामशंकर भट्टाचार्य व्याकरणाचार्य एम. ए. को भी उनकी सहायता के लिए धन्यवाद देता हूँ।

ग्रन्थ को शीघ्र प्रकाशित करने का श्रेय श्री बा० हंसराज जी कपूर, मन्त्री रामलाल कपूर ट्रस्ट को है।

मोती भोल,
वाराणसी (भारत)

ब्रह्मदत्त जिज्ञासु
प्रधान-श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट,

विषय-सूची

पाणिनीयो धातुपाठस्तद्वृत्तयश्च

१—पाणिनेर्धातुपाठः	१
२—धातुपाठस्य पाणिनीयत्वे प्रमाणानि	४
३—धावर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा	६
४—धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्—लघुवृद्धपाठौ	१६
५—वृद्धस्य त्रिविधः पाठः	१४
६—पाठान्यवस्था	१६.
७—पूर्वधातुपाठानामनुवादः	१९
८—श्लोकधातुपाठः	२२
९—धातुवृत्तिकाराः	२५
१०—प्रक्रियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि	४१

अस्मदीयं संस्करणम्

४२

क्षीरतरङ्गिणी

१—भ्वादिगणः	१
२—अदादिगणः	१६४
३—जुहोत्यादिगणः	१६०
४—दिवादिगणः	१६७
५—स्वादिगणः	२२४
६—तुदादिगणः	२३३
७—रुधादिगणः	२५६
८—तनादिगणः	२६१
९—क्रच्चादिगणः	२६६
१०—चुरादिगणः	२७८

परिशिष्टानि

१—धातूनां वर्णानुक्रमसूची	३२५
२—क्षीरतरङ्गिण्यामुद्घृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि	३५३
३—टिप्पण्यां निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि	३५७
४—संशोधनपत्रम्	३६१

पाणिनीयो धातुपाठस्तद्वृत्तयश्च

अस्ति संस्कृत-व्याकरण-वाङ्मये धातुपाठस्य विशिष्टं स्थानम् । नह्येतस्य प्रवचनं विना कश्चिदप्याचार्यः शब्दानुशासनप्रवचने समर्थो भवति । अत एव पाणिनेरौत्तरकालिकाः कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-शाकटायन-हैमप्रभृतिशब्दानुशासनानां सर्व एव प्रवक्तारः स्वं स्वं धातुपाठं प्रोचुः । पाणिनेः पौर्वकालिकैः सर्वैः शब्दशास्त्र-प्रवक्तृभिर्धातुपाठस्य प्रवचनं कृतं नवेत्यत्र यद्यपि न शक्यते याथातथ्येन वक्तुम्, तथापि पाणिनेः प्राचीनस्यापिशलेर्बहवो धातवो यत्र तत्र ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते^१, तेन तस्य धातुपाठप्रवक्तृत्वं स्पष्टमेव । ततोऽपि प्राक्तनस्य भगवतः काशकृत्स्नस्य सम्पूर्णो धातुपाठश्चक्षवीरकविकृतया कन्नड-टीकया सनाथीकृत एषु पञ्चषु वर्षेषु प्रकाशतामुपगतः । एषं भागुरेराचार्यस्य यानि मतानि ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते तेष्वनेकधातूनां निर्देशात्^२ तत्प्रोक्तो धातुपाठोऽन्यासीदिति संभाव्यते । सर्वनाम्नां धातु-जत्वप्रतिपादकस्य वैयाकरणमूर्धन्यस्य शाकटायनस्य धातुपाठ-प्रवचने शङ्केनोदेति । एवं पाणिनेरुत्तरवर्तिनां पूर्ववर्तिनां च शब्द-शास्त्रप्रवक्तृणां तत्तद्धातुपाठस्य प्रवक्तृत्वे^३ निश्चिते शक्यत ऊहितुं यद् भगवता पाणिनिनाऽपि शब्दानुशासनं प्रवचता धातुपाठ-स्यापि प्रवचनमवश्यं कृतं स्यात् ।

पाणिनेर्धातुपाठः

यं धातुपाठं पाणिनीया वैयाकरणा आद्रियन्ते व्याचक्षते च, स पाणिनि-प्रोक्त इति समेषां पाणिनीयानां मतम् ।

१. सकारमात्रमस्ति धातुमापिशलिराचार्यः प्रतिजानीते । न्यास १।१।२२, पृष्ठ २२६ । एवमन्यत्रापि (न्यास पृ० ६१८, ६६६, ७०१) द्रष्टव्यम् । उबिजिबर्ती छान्दसौ धातू, व्याकरणस्य शाखान्तरे आपिशलादौ स्मरणात् । स्कन्द-निरवत-टीका भाग २ पृष्ठ २२ ॥ [तु] छान्दसोऽयमित्यापिशलिः । धातुप्रदीप पृष्ठ ८० ।

२. भागुरेः शब्दानुशासनस्योपलब्धान्युद्धरणान्धस्माभिः स्वीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे संकलितानि । द्र०भाग १, पृष्ठ ७१, ७२ ।

३. पाणिनेः पूर्वोत्तरवर्तिभिः प्रोक्तानां धातुपाठानामितिवृत्तमास्माकीनस्य

एतस्य पाणिनीयत्वे न्यासकारस्याक्षेपः—पाणिनीयेषु वैयाकरणेषु काशिकाव्याख्याता न्यासकारो जिनेन्द्रबुद्धिरेक एव तादृशो वैयाकरणो य एतस्य धातुपाठस्य पाणिनीयत्वं न स्वीकरोति । तथा ह्याह—

१. प्रतिपादितं हि पूर्वं^१ गणकारः^२ पाणिनिर्न भवतीति । तथा चान्यो गणकारोऽन्यश्च सूत्रकारः । न्यास भाग २ पृष्ठ ८४० ।

२—यद्यत्र त्रिग्रहणं कियते निजादीनामन्ते वृत्करणं किमर्थम् ? एतद् गणकारः प्रष्टव्यः, न सूत्रकारः अन्यो हि गणकारोऽन्यश्च सूत्रकार इत्युक्तं प्राक् । न्यास भाग २ पृष्ठ ८७३ ।

न्यासकारस्य स्ववचनविरोधः—धातुपाठस्यापाणिनीयत्व-प्रतिपादके न्यासकारस्य द्वे वचने पुरस्तादुद्धृते । परमेकत्राऽऽपि-शलधातुपाठमालोचयन्नयं न्यासकारः 'किञ्चिद् धातुगणं पाणिनीयम्' इत्यपि प्रतिपेदे । तथा चाह—

न तस्य पाणिनिरिव अस भुवि इति गणपाठः । न्यास भाग १ पृष्ठ २२६ ।

अनेन स्ववचनविरोधेन त्रिग्रहस्थाने निपतितस्य न्यासकारस्या-पाणिनीयत्वमतं कथंकारं प्रमाणतां भजेत् ।

न्यासकारस्य भ्रान्तिः—अपि चास्मन्मते न्यासकारस्य धातु-पाठस्यापाणिनीयत्वप्रतिपादकौ हेतू हेत्वाभासावेव । नहि खल्वयं न्यासकारः प्रोक्तकृतयोर्ग्रन्थयोरन्तरं वेत्ति इत्यपि तदीयपूर्ववचना-लोचनया विज्ञायते । स हि खलु अष्टाध्यायी धातुपाठश्च पाणिनिना कृतौ ग्रन्थावित्याख्यायालोचयांचकार । यदि हि नाम केवलामष्टा-

'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य द्वितीयभागे द्रष्टव्यम् (अचिरादयं भागः प्रकाशमेष्यति) ।

१. नहि कश्चित् पूर्वं न्यासे धातुगणकारस्यान्यत्वप्रतिपादकं वचनमुप-लब्धम् । प्रातिपदिकगणकारस्यान्यत्वं तु पूर्वं बहुत्रोक्तम् । प्रातिपदिकगणमपि पाणिनीयमिति 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य द्वितीये भागे सप्रमाणं वक्ष्यामः ।

२. गणकारशब्देनात्र धातुगणकारोऽभिप्रेतः, एवमुत्तरत्रापि ।

ध्यायीमपि तदीयां कृतिं मत्वाऽऽल्लोचयेम तर्हि तस्यामपि पदे पदे विरोधः शक्य उपस्थापयितुम् । तथाहि—

१—औङ् चापः (अ० ७।१।१८) इत्यत्र औङ्-पदेन औ-औट् इत्येतौ सुप्रत्ययावभिप्रेतौ । न च पाणिनिना कचिदप्यष्टाध्याय्यां औ-औट् इत्येतयोरौङ्संज्ञा विधीयते ।

२. आङि चापः, आङो नाऽस्त्रियाम् (अ० ७।३।१०५, १२०) इत्यन-योरौङ्पदेन तृतीयैकवचनं टा निर्दिश्यते । न च कचित् पाणिनिना टाया' आङ्संकेतः प्रतिज्ञातः ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । सति चैवं विरोधेऽष्टाध्याय्या अपि पाणिनीयत्वं दूरेऽपाकृतं स्यात् । यदि हि नाम पूर्वसूत्र^२-निर्देश-हेतु-नाऽष्टाध्याय्यां विरोधपरिहारः कर्तुं शक्यः; तर्हि तेनैव हेतुनाऽष्टा-ध्यायीधातुपाठयोरपि विरोधपरिहारः कथंकारं न भवेत् । पूर्वसूत्र-निर्देशा अप्यष्टाध्याय्याः पाणिनेः कृतित्वमपाकृत्य तत्प्रवक्तृत्वमेव प्रतिपादयन्ति ।

प्रोक्तकृतयोर्भेदः—वैयाकरणैः सर्वमपि संस्कृतवाङ्मयं दृष्ट प्रोक्त-उपज्ञात-कृत-व्याख्यानभेदैः पञ्चधा विभज्यते^३ । अत एव ते प्रोक्तकृतयोः तेन प्रोक्तम् (अ० ४।३।१०१), कृते ग्रन्थे (अ० ४।३।११६) इति भेदेन प्रत्ययविधानमूचुः । कृतेषु ग्रन्थेषु सर्वा अपि तदीया वर्णानुपूर्वी तद्ग्रन्थकारस्यैव भवति । प्रोक्तग्रन्थेषु तु इतोऽन्यथा परिस्थितिः । प्रवक्तारस्तु खलु पूर्वतो विद्यमानस्य शास्त्रस्य परिष्कार-

१. अत्र 'क्त्वायामिट् प्रतिषेधात्' (महा०) इति वार्तिकवचनं, 'टाया आदेशः, टायामादेशः' इति कैयटवचनं चातुसन्धेयम् (महा० प्रदीप १।१।३९) सूत्रपाठे तु भगवान् पाणिनिराकारलोपं शारित । यथा—जृभ्रश्चोः क्त्वा (अ० ७।२।५५) ।

२. निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् । महा० ७।१।१८॥ एवमन्यत्रापि महा-भाष्ये १।१ भ्रमजसूत्रे; १।२।६८; ४।१।१४; ६।१।१६३; ८।४।७ पूर्वसूत्रनिर्देश उपलभ्यते ।

३. द्रष्टव्यं यथाक्रमम्—४।२।७; ४।३।१०१; ४।३।११५; ४।३।७७, ११६

का एव भवन्ति, न तु तस्याद्यस्तवर्णानुपूर्व्या रचयितारः । प्रोक्तग्रन्थेषु तत्तत्प्रवचनृणां स्वोपज्ञांशो वर्णानुपूर्व्यंशश्च स्वल्पमात्रो भवति । अयमेव प्रोक्तविभाग आयुर्वेदीयचरकसंहितायां संस्कृतपदेनोच्यते । तत्रोक्तं संस्कृतलक्षणम्—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिप्त्यतिविस्तरम् ।

संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥

अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरके^१यातिबुद्धिना ।

संस्कृतं^२तत्.....॥ सिद्धि० १२।६६, ६७॥

इयं तावद् घास्तविकी स्थितिः, यत्समग्रे संस्कृतवाङ्मये ये मूलभूताः शास्त्रपदालङ्कृता विद्याग्रन्था सम्प्रत्युपलभ्यन्ते ते सर्वेऽपि तत्तदाचार्याणां प्रवचनरूपा एव, न तु तत्कृतयः ।

सति चैवम्, अष्टाध्यायीधातुपाठावपि पाणिनेः प्रोक्तौ ग्रन्थौ ! अतोऽनयोरेव कच्चिदपि विरुद्धांशो निरर्थकांशो वा दृश्यते तत्र विभिन्नधोतोभ्यां संगृहीतौ तावित्येवं समाधेयम् । अयमेव च राज-मार्गोऽष्टाध्याय्यामप्युपलभ्यमानानां विरोधादीनां परिहारे द्रष्टव्यः ।

भ्रान्तेरपर कारणम्—योऽयं खलु पाणिनीयो धातुपाठः सम्प्रत्युपलभ्यते, तस्याऽद्य यावद् बहुकृत्वः परिष्करणान् तत्पाठे महत्यव्यवस्थाऽभूत् (एतद्विषय उपरिष्ठाद्वक्ष्यते) । अनया पाठाव्यवस्थयाऽपि बहुत्र विरोधस्य संभवः ।

धातुपाठस्य पाणिनीयत्वे प्रमाणानि

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासनस्य प्रवचनं कुर्वता भूवादयो धातवः (अ० १।३।१) इति सूत्रविज्ञापितस्तत्खिलरूपो^३ धातुपाठोऽपि

१. अयं चरको वैशंपायननाम्ना प्रसिद्धो महर्षिः । चरक इति वैशम्पायनस्याख्या इति वृत्तिकृन् (४।३।१०४) । अत एव सर्वेऽपि वैशम्पायनशिष्याश्चरका इत्युच्यन्ते । त एव शतपथादिषु चरकाध्वर्यु-नाम्ना स्मर्यन्ते । द्र० कविराज-सूरमचन्द्र-कृतः 'आयुर्वेद का इतिहास' ग्रन्थः ।

२. इदमेव प्रतिसंस्कृतशब्देनाप्युच्यते । तथा च चरकसंहितायां प्रत्यध्यायान्ते पठ्यते—अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

३. सूत्रपाठातिरिक्ता धातुपाठगणपाठोणादिलिङ्गानुशासनग्रन्थाः खिल-

प्रोक्त इत्यत्र सन्ति बहूनि प्रमाणानि । तेषु कानिचिदुच्यन्ते—

१—पुषादिद्युतादयल्लदितः परस्मैपदेषु (अ० ३।१।५५), किरश्च पञ्चम्यः (अ० ७।२।७५), शमामष्टानां दीर्घः इयनि (अ० ७।३।७४) इत्यादिषु बहुषु सूत्रेषु धातुपाठान्तर्गताया धात्वनुपूर्व्याः स्मरणात्, धातुपाठस्यैर्विधैरनुबन्धैः सूत्रेषु कार्यविधानाच्चा^१नुमीयते यत् पाणिनिना सूत्रपाठ-प्रवचनात् प्रागेव प्रातिपदिकगणवद्^२ धातु-पाठस्यापि प्रवचनं व्यधायि । यतो नहि तत्प्रवचनाभावे कथमपि सूत्रपाठस्य प्रवचनं संभवति ।

महाभाष्यकारस्तु भगवान् पतञ्जलिरिमं धातुपाठं पाणिनीय-मेव स्वीकरोति । तथाहि—

२—एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अस्ति च षाठो बाह्यश्च सूत्रात् । महा० १।३।१॥

अत्र स्पष्टमेव धातुपाठस्य सूत्रवत् पाणिनीयत्वमुपपादितम् । अत्र ह्याचार्यपदेन पाणिनिरेवाभिप्रेतः, यतो हि तस्यैव भूवादयो धातवः (अ० १।३।१) इति सूत्रनिर्दिष्टाऽऽदिग्रहणेनैतज्ज्ञापनमुक्तम् ।

३—अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवं जातीयकानामिद्विविधिर्भवति । यद्यमिस्तिः काश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने, स्कन्दिर् गतिशोषण-योः । महा० १।३।७॥

अस्मिन्नुद्धरणे य एव खल्वाचार्यो ज्ञापयति-क्रियायाः कर्ता, स एव पठति-क्रियाया अपि, इत्यनया वाक्यरचनया विस्पष्टम् । तथा च सति नुमनुषक्तानाम् उबुन्दिर् आदि धातूनां पाठकः पाणिनिरेव ।

४—तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितजितः पठिता य उभयवन्तः, येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । महा० १।३।७२॥

शब्देनोच्यन्ते । द्र० काशिका १।२।३, महामाष्यदीपिका भर्तृहरिकृता पृष्ठ १४६ ।

१. अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदम् (अ० १।३।१२) स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (अ० १।३।७२) द्वितः वित्रः (अ० ३।३।८८) द्वितोऽथुच् (अ० ३।३।८६) इत्यादि ।

२. सूत्रपाठात् पूर्वं गणपाठस्य प्रवचनमभूदित्यत्र 'पूर्वपरावर' (अ० १।१।३४) इति सूत्रभाष्यमनुसन्धेयम् ।

भाष्यकारो हि आचार्यपदेन पाणिनिं वा स्मरति कात्यायनं वा । उक्तवाक्ये कात्यायनस्य निर्देशो न कथमपि संभाव्यतेऽतो व्यतिरेकेण पाणिनिरेवात्राचार्योऽभिप्रेतः । तथा सति पाणिनिनैव स्मरितञ्चितो धातवः पठिता इति व्यक्तम् । स च पाठो धातुगण एव सम्भवति, नान्यत्र ।

५—कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् ? वृधिरस्मायविशेषणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे, तस्मात् किन्प्रत्ययः..... । १।१।१॥

अत्र हि भाष्यकृता प्रकृतिपाठस्य साक्षादुल्लेखः कृतः । तत्र च वृधेरुपदेष्टा स एव, येन किन्प्रत्ययस्य विधानमुक्तम् । किन्प्रत्ययस्य च विधाता पाणिनिरेव, अतः प्रकृतिपाठे वृधेरुपदेष्टाऽपि स एव भवितुमर्हति, नान्यः ।

६—बहवो हि वैयाकरणाः सूत्रपाठमिव धातुपाठमपि पाणिनीयं मन्यमानास्तत्रस्यप्रयोगसामर्थ्याद्नेकेषां प्रयोगाणां साधुत्वमालिङ्गन्ते । तथाहि—

क—कथमुद्यमोपरमौ ? अड उद्यमने (क्षीरत० १।२४६) यम उपरम (क्षीरत० १।७११) इति निपातनादनुगन्तव्यौ । काशिका ७।३।३४॥

ख—धू विधूतने (क्षीरत० ६।६८), तृप प्रीणने (क्षीरत० पृ० ३०७टि० ३) इति निपातनादेतयोर्दुग् भविष्यति । न्यास भाग २ पृष्ठ ७९२ ॥

ग—व्याजीकरणे? लिङ्गाद् षणि कुत्वाभावः—व्याजः । क्षीरत० ६।१६।

घ—शुभं शुम्भ शोभार्थे (क्षीरत० ६।३३) अत एव निपातनात्शोभा साधुः । क्षीरतरङ्गिणी ६।३३॥

ङ—शोभेति निपातनात् इति घामनः काव्यालंकारे (५।२।४१) ।

पतैः प्रमाणभूतानामाचार्याणां वचनैर्धातुपाठस्य पाणिनिप्रवक्तृत्वं सर्वथा विस्पष्टम्, नात्र कश्चिच्छंकालवोऽप्युदेतुं समर्थः ।

धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा

ये खलु धातुपाठं पाणिनीयमुररीकुर्वन्ति, तेऽपि धात्वर्थानां पाणिनीयत्वापाणिनीयत्वयोर्विप्रवदन्ते । तेषां पाणिनीयत्वापाणिनीयत्वयोर्नानि प्रमाणानि, तान्यथस्तास्त्रिर्दिश्यन्ते । तथाहि—

अपाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—यैः प्रमाणैर्धात्व-

र्थनिर्देशानामपाणिनीयत्वं प्रतीयते, तान्युच्यन्ते—

१—परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवति इति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतद् भूशब्दो धातुसंज्ञो भवति, न पुनर्भ्रेशब्दः । महा० १।३।१॥

यदि हि नाम भू सत्तायाम् एध वृद्धौ इत्येवं सार्थको धातूनां पाठो भवेत्, तर्हि भ्रेशसमुदायस्य धातुसंज्ञायाः शङ्कैव नोदेति, भू शब्दानन्तरं सत्तायाम् पदस्य पाठात् । अत एव एतद्भाष्यव्याख्याने कैयट आह—

न चार्थपाठः परिच्छेदकः, तस्यापाणिनीयत्वात्, अभियुक्तैरुपलक्षणतयोक्तत्वात् इति ।

अत्रैव अभियुक्तपदव्याख्याने नागेशः—मीमसेनेनेत्यैतिष्ठम् इत्युक्तम् ।

२—पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुः, या इत्याबन्तः । वा इति धातुः, वा इति निपातः । तु इति धातुः, तु इति प्रत्ययः । दिव इति धातुः, दिव इति प्रातिपदिकम् । महा० १।३।१॥

यदि हि नाम धातुपाठेषु या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः इत्येवं सार्थो धातुपदेशः स्यात्, तर्हि शङ्कैवेयं नोदियात् । यः खलु प्रापणे ऽथे या-शब्दः स धातुसंज्ञो भविष्यति । आबन्तस्तु नैव प्रापणार्थकः, कुनस्तस्य धातुसंज्ञायाः प्राप्तिः, यस्य प्रतिषेधः कर्तव्यो भवेत् । एवं वा-नु-दिव आदिष्वप्युच्यते ।

३—(क) न ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । महा० ३ । १।८, ११, १९ ॥

(ख) कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति । महा० ३।१।१९॥

(ग) को हि धातुप्रातिपदिकनिपातानामर्थानिदेष्टुं समर्थः । महा० ।

द्वितीयवाक्यं व्याख्ययन् नागेश आह—पचादीनामर्थरहितानामेव पाठात् ।

४—भट्टोजिदीक्षितोऽपि भूवादिस्त्रिकर्मीस्तुभे (१।३।१) ऽर्थरहितानामेव धातूनां पाठं स्वीचकार । तथाहि—

न च या प्रापणे इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकः, तस्यापाणिनीयत्वात् । मीमसेनादयो ह्यर्थं निर्दिदिन्नुरिति स्मर्यते । पाणिनिस्तु भ्रेश इत्याद्यपाठीत् इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

५—स एव पुनराह—

तितिच्चाग्रहणं ज्ञापकं भीमसेनादिकृतोऽर्थनिर्देश उदाहरणमात्रम् । शब्द-
कौस्तुभ १।२।२०॥

एभिः प्रमाणैरिदं विस्पष्टं यत्पाणिनीयधातुपाठे योऽर्थनिर्देशः
सोऽपाणिनीयः । पाणिनिस्तु भेदस्पर्ध इत्येवमर्थविरहितानेव धातून्
पपाठेति ।

पाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—तत्र यैः प्रमाणैर्धात्व-
र्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वं सिध्यति, तान्युच्यन्ते—

१—महाभाष्ये के चन धातवोऽर्थनिर्देशपुरःसरमुद्घ्रियन्ते ।
तेन ज्ञायते महाभाष्यात् प्राक् पाणिनीयधातुपाठेऽर्थनिर्देशो वर्त-
मान आसीत् ।

२—चुटु-सूत्र-व्याख्याने महाभाष्यकारः पठति—

अथवा आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—नैवं जातीयकानामिदूविधिर्भवति इति
यदयमिरितः कांश्चिन्तुमनुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने, स्कन्दिर् गतिशोष-
णयोः, इति । महा० १।३।७॥

पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनं कृतमित्यनेन वचनेन ज्ञापितं
पुरस्तात् । अतो येन खल्व्वाचार्येण उबुन्दिर् स्कन्दिर् धातू इरितौ नुमा-
नुषक्तौ च पठितौ, तेनैव तयोरत्र निर्दिष्टा निशामने गतिशोषणे चार्था
अपि पठिता इति विस्पष्टम् ।

३—भूवादि-सूत्रेऽप्याह भाष्यकृत—

वपिः प्रकिरणे दृष्टः, छेदेन चापि वर्तते—केशश्मश्रु वर्तते इति । ईडिः स्तुति-
चोदनायाच्चासु दृष्टः, प्रेरणे चापि वर्तते—अभिर्वा इतो वृष्टिर्मीदृष्टे मरुतोऽमुतश्च्याव-
यन्ति इति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः, निर्मलीकरणे चापि वर्तते—पृष्ठं कुरु, पादौ
कुरु, उन्मृदानेति गम्यते । महा० १।३।१ ॥

अत्र महाभाष्यकृता केषाञ्चिदर्थानां दृष्टत्वमुक्तम्, केषाञ्चिच्च
वर्तनत्वम् । तत्र दृष्टः-वर्तते-पदयोरैकार्थ्यं नेति तु वाक्यविन्यासादेव
स्पष्टम् । तेन योऽर्थो दृष्टः इत्युक्तस्तस्यायमेवाभिप्रायो यत् स धातु-
पाठे पठितो दृश्यत इति । यस्वर्थो वर्तते-क्रियया निर्दिष्टः, स खलु

१. इह बीजसन्तानस्य प्रकिरणशब्देन, करणस्याभूतप्रादुर्भावशब्देनार्थतो

धातुपाठेऽपठितोऽपि लोकवेदयोरुपलभ्यत इति ।

४—बहवो हि वैयाकरणा धातुपाठे पठितानामर्थनिर्देशानां सूत्रवत् प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति । तद्यथा—

क—कथमुद्यमोपरमौ ? अह उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ ।
काशिका ७।३।१४ ॥

ख—धू विधूनने तप प्रीयने इति निपातनादेतयोर्लुग् भविष्यति ।
न्यास भाग २. पृष्ठ ७९२ ।

ग—शुभ शुम्भ शोभार्थे । अत एव निपातनात् शोभा साधुः ।
क्षीरत० ६।३३ ॥

घ—शोभेति निपातनात् इति काव्यालङ्कारे (५।२।४१) वामनोऽपि ।
यदि हि नाम धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयो ताभविष्यत् तर्हि
वैयाकरणानां तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिरपि नोद्देश्यत्^१ । इदं यत्
च यतस्तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिस्तस्मात् स्पष्टमेव यद् धात्वर्थनि-
र्देशान् प्रमाणीकुर्वन्तो वैयाकरणास्तानर्थनिर्देशान् पाणिनीयानेव
मन्यन्ते ।

५—धातुवृत्तिकारा बहुत्र धातुसूत्राणां संहितापाठस्य प्रामा-
ण्यमाश्रित्य सूत्रविच्छेदे विप्रवदन्ते । यथा—

क—तपेऽश्वर्ये वावृतुवरणे (क्षीरत० ४।४८, ४९) इति दैवादिकपाठे
मध्ये पठ्यमानं वा-पद् पूर्वसूत्रस्यावयवः, उत्तोरस्य । पूर्वावयवे
भौवादिकस्य तप सन्तापे (क्षीरत० १ । ७१२) इत्यस्यैश्वर्ये वा दिवा-
दित्वाच्च इत्येके मन्यन्ते । उत्तरावयवेऽपि वा इति पृथक् पदं
सर्व भौवादिकस्य वृत्तु-धातोः (क्षीरत० १।५०४) वरणे वा दिवादि-
त्वं ब्रूते इत्यपरे संगिरन्ते, धात्वेकदेशो वावृतु इति धातुरित्यन्य
आनिष्ठन्ते ।^२

निर्देशो द्रष्टव्यः । ईडेः चोदनायाच्चाऽर्थौ धातुपाठे पठितौ नोपलभ्येते । तत्र
कारणमुपरिष्ठाद् वक्ष्यते ।

१. यथा हि न्यासकारो धातुपाठमपाणिनीयं मन्यमानोऽप्येकत्र तस्य पाणि-
नीयत्वमभ्युपगतवान् (तत्प्रमाणं पूर्वं निर्दिष्टम्) । तथैवेह धात्वर्थनिर्देशानामपि सूत्र-
वत् प्रामाण्यं स्वीचकार (द्र० ख-वचनम्) ।

२. अत्र क्षीरतरङ्गिणी (४।४८, ४९), धातुप्रदीपः (पृष्ठ ६३), पुरुषकारः

ख—पतगतौवापशअनुपसर्गात् (क्षीरत० १०।२४९, २५०) इत्यत्रापि वा पदं पूर्वसूत्रावयवः, उतोत्तरस्येति विवादः। केचन पूर्वसूत्रावयवं मन्यमानाः पत-धातोर्गतौ वा णिजुत्पद्यत इत्याहुः। अपर उत्तरसूत्रावयवं मन्यमाना अपि वा पदं स्वतन्त्रमभ्युपगम्य 'पशोऽनुपसर्गाद् वाऽदन्तत्वमाहुः, अन्ये तु वा शब्दं धात्ववयवं सुवाणा वापश इति धातुं स्वीचक्रुः।^२

अयं सर्वोऽपि विवादो धात्वर्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वमुररीकृत्यैवोपपद्यते। यदि हि नामैतादृशेषु स्थलेषु श्वेष्वर्थ-वत् केवलो धातुनिर्देश एव पाणिनीयोऽभविष्यत्तर्हि तपवावृतु पतवापश इत्येवं संहितापाठे वा-शब्दे पठ्यमानेऽपि वावृतु धातोः वापश धातोश्च स्वरूपे सन्देह एव नोत्पद्यते, वा-रहितपाठे तु नतराम्। यदि हि तपवावृतु पतवापश, इत्यर्थविरहिते पाठे सन्देहावसरः स्यादपि तदा तप-वावृतु यद्वा तप-वा-वृतु, एवं पत-वापश यद्वा पतवा-पश इत्येवं सन्देहः स्यात्, न तु यथा वृत्तिकारा आहुस्तथा।

सायणः सार्धपाठे पाणिनीयं मन्यमानः तपपेश्वर्येवावृतुवरणे इत्यत्र तप पेश्वर्ये वा-वृतु वरणे इत्येवं, तप पेश्वर्ये—वावृतु वरणे इत्येवं चोभयथा सन्धिबिच्छेदमपि पाणिनीयमाह। तथाहि—

अस्माकं त्भयमपि प्रमाणमाचोरेणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात्। धातुवृत्ति पृष्ठ २९३।

६—यदि हि पाणिनीये धातुपाठेऽर्थनिर्देशोऽपाणिनीयः स्यात् तर्हि समाने प्रघट्टके एकस्यैव धातोर्द्धिः पाठो नोपपद्यते। धातुस्वरूपनिर्देशनाय सकृत् पाठ एव पर्याप्तः स्यात्। तथाहि—

क—अट्टादिषु हुडेः—हुडि संघाते, हुडि वरणे (क्षीरत० १।१७२, १८०)।

ख—शौट्टादिषु किटः—किट खिट त्रासे, इट किट कटी गतौ (धातुवृत्ति पृष्ठ ७७, ७९)।

ग—मव्यादिषु खेलः—केल खेल श्वेल वेल्ल चलने, पेल्ल खेल

पृष्ठ ९३); धातुवृत्ति (पृष्ठ २६३) च द्रष्टव्याः।

२. अत्र क्षीरतरङ्गिणी १०।२४९, २५० द्रष्टव्याः।

शेल् बेल्ल गतौ (द्र० धातुवृत्ति पृष्ठ १०५, १०६) १ ।

७—एवमेव धात्वर्थानामपाणिनीयत्वे समानार्थकेषु धातुषु सकृत् पठितस्य धातोरुत्तरसूत्र एवान्यार्थनिर्देशाय पुनः पाठो नोपपद्यते । यथा—

क—रघि लघि गत्यर्थाः, लघि भोजननिवृत्तावपि (क्षीरत० १।७६, ७७) ।

ख—गज गजि.....शब्दार्थाः, गज मद्ने च (क्षीरत० १।१५६, १५७) ।

ग—तय नय गतौ, तय रक्षणे च (क्षीरत० १।१३८, १३९) ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

धात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वे एकस्य धातोः समाने प्रघट्टके सकृत् प्रवचनमेव संभवति, न द्विः । अर्थनिर्देशाभावेऽर्थभेदात् पुनः पाठ इति हेतोरभावात् । यदि हि नाम केनचिद् अर्वाकृकालिकेनार्थविरहिते पाणिनीये पाठे धातुभिः सह अर्थसंयोजनं कृतं स्यात्तर्हि एकस्य धातोर्द्वावर्थाविकस्मिन्नेव स्थाने निर्दिशेत्, न तु पाणिनिना सकृत् पठितस्य धातोरर्थभेदात् द्वयोः स्थानयोः पाठं कुर्यात् । अनेन ज्ञायते, यथा पाणिनिना सूत्रपाठे बहुलं छन्दसि इति समानवर्णानुपूर्विकं सूत्रमर्थभेदात् चतुर्दशसु स्थानेषु पठितं, तथैव धातुपाठेऽपि एक एव धातुरर्थभेदाद् द्विस्त्रिर्वा पठित इति ।

एतैः प्रमाणैर्धातूनामर्थनिर्देशः पाणिनीय इति विस्पष्टमुक्तं भवति ।

धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्

उभयोर्वादयोर्निर्णयः—धातुपाठस्योऽर्थनिर्देशः पाणिनीय उता-पाणिनीय इत्यत्रोभयथाऽपि प्रमाणानि निर्दिष्टानि । तत्र त्वेष निर्णयः—उभयथा ह्याचार्येण भगवता पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनमकारि । तत्र केचन शिष्या अर्थनिर्देशं विना श्लेषस्यैव इत्येवं धातून् एव संहितापाठेन प्रतिपादिताः, अपरे भू सत्तायाम् उदात्त एव वृद्धौ इत्येवं सार्थान् । अत एव महाभाष्ये उभयथा निर्देशा उपलभ्यन्ते ।

लघुपाठो वृद्धपाठश्च—तत्रार्थनिर्देशं विना धातूनां यः पाठः
स लघुपाठो ज्ञेयः, सार्थपाठो वृद्धपाठः ।

अष्टाध्याय्या द्विधापाठः—यथा धातुपाठस्य द्विविधः पाठः
पाणिनीयः, एवमष्टाध्याय्या अपि द्विविधः पाठ उपलभ्यते । एको
वार्तिकभाष्याश्रयभूतः, अपरः काशिकादिवृत्तिकाराश्रितः । तत्र
वार्तिकभाष्याश्रयभूतोऽष्टाध्याय्या लघुपाठः, काशिकाकाराश्रितो
वृद्धपाठः । अष्टाध्याय्या द्विविधपाठविषयेऽस्माभिः 'संस्कृत व्याकरण
शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादितम्, तत्रत्रैव
द्रष्टव्यम्, विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यते । एवमेवान्येष्वपि निघण्टु-
निरुक्त-स्मृति-नाट्यशास्त्रादिषु द्विविधः पाठ उपलभ्यते ।

वार्तिकपाठस्याश्रयः—यथा वार्तिककारोऽष्टाध्याय्या लघु-
पाठमाश्रित्य वार्तिकं सूत्रयामास, तथैव धातुपाठस्यापि सोऽर्थरहितं
लघुपाठमेवाश्रयदिति परिमाणं ग्रहणं च (१।३।१) इति तदोयवार्तिकान्
पातञ्जलव्याख्यानाच्च सुवचम् ।

भट्टनागेशस्य भ्रान्तिः—धातूनामर्थनिर्देशविषये महाभाष्ये
द्विःप्रकारकान् निर्देशानुपलभ्य पातञ्जले वचसि कृतभूरिपरिश्रमः'
प्रमाणितशब्दशास्त्रस्तत्र भवान् नागेशभट्टोऽपि भ्रान्तस्तत्रान्येषां का
कथा । स हि 'काश्चिन्नुमानुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने स्कन्दिर् गति-
शोषणयोः (२।३।७) इति भाष्यपाठं व्याचक्ष्वाण आह—

नुमेति—एतदभाष्यात् केषाञ्चिद् धातूनामर्थनिर्देशसहितोऽपि पाठ इति
विज्ञायते । भाष्यप्रदीपोद्घोत १।३।७॥

किम् अर्थनिर्देशो भीमसेनीयः—औत्तरकालिका अनेके पा-
णिनीया विद्वांसो मन्यन्ते यत् पाणिनीये धातुपाठे ये धात्वर्था उप-
लभ्यन्ते ते केनचिद् भीमसेननामकेन वैयाकरणेन पठिताः । तथाहि—

१—नागेशभट्टः 'न चार्थपाठः परिच्छेदकः, तस्यापाणिनीय-
त्वात्' इति प्रदीपवचनं व्याचक्ष्वाण आह—

१. तत्र भवान् नागेशभट्टोऽष्टादशवारं गुरुमुखाद् भाष्यं शुश्रावेति वैयाकरण-
निकाये प्रसिद्धिः ।

भीमसेनेनेत्यैतिह्यम् । प्रदीपोद्द्योत १।३।१॥

२—भट्टोजिदीक्षितोऽप्याचष्टे—

क—तितित्त्वाप्रहणं ज्ञापकं भीमसेनादिङ्कृतोऽर्थनिर्देश उदाहरणमात्रम् ।

शब्दकौस्तुभ १।२।२०॥

ख—न च या प्रापणे इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । भीमसेनादयो हि अर्थं निर्दिदिङ्कुरिति स्मर्यते ।^१ श० कौ० १।३।१॥

३—धातुप्रदीपकारो मैत्रेय आह—

बहुोऽमून् यथा भीमः श्रोक्तवांस्तद्वदागमात् । धातुप्रदीप पृष्ठ १ ।

४—उमास्वातिभाष्यव्याख्याता सिद्धसेनगणी (सं० ७००) प्रोवाच—

भीमसेनात् परतोऽन्यैर्वैयाकरणैरर्थद्वयेऽपठितोऽपि [चिती] धातुः संज्ञाने विशुद्धौ च वर्तते । पृष्ठ २९४ ।

पूर्वनिर्दिष्टैः प्राचीनैः सुहृदैश्च प्रमाणैर्धार्त्वर्यनिर्देशानां पाणिनीयत्वे सिद्धे नागेशादीनां वचनानि भ्रममूलान्येव । 'भीमसेनकृतोऽर्थनिर्देशः' इति नहि कस्मिंश्चिदपि प्रामाणिके ग्रन्थे उपलभ्यते । अतः 'इत्यैतिह्यम्' 'इति स्मर्यते' इत्यादिनिर्देशोऽपि भ्रान्तिमूलक एव । तृतीयचतुर्थयोरुद्धरणयोस्तु नैतद् व्यक्तमुक्तं यद् भीमसेनोऽर्थनिर्देशक इति । ताभ्यां त्वेतावदेव ज्ञायते यदस्ति भीमसेनस्य पाणिनीयधातुपाठेन सह कश्चित् सम्बन्ध इति ।

भ्रान्तेः कारणम्—भीमसेननामा कश्चिद् वैयाकरणो धातुपाठस्य वृत्तिकारो व्याख्याता वाऽऽसीद् इत्युपरिष्ठाद् बक्ष्यते । सम्भाव्यतेऽनेनैव संबन्धेन पूर्वनिर्दिष्टा भ्रान्तिरुत्पन्ना स्यात् ।

अन्या भ्रान्तिः—केचनेतिहासानभिज्ञा एनं भीमसेनं पाण्डुपुत्रं वृकोदरापरनामानं मन्यन्ते । तदतीवाविचारितरमणीयम् । भगवान् पाणिनिरेव भारतयुद्धात् सार्धद्विशतवर्षेभ्य उत्तरतो बभूव^१ ।

१. तुलनीयम्—न च प्रापणादिरर्थो नियामकोऽनार्थत्वात् । अभियुक्तैरुत्तरकालनिर्दिष्टत्वात् । पदमञ्जरी १।३।१ पृष्ठ २११ ।

२. पाश्चात्या विद्वांसो हि पाणिनिं ईसवीयाब्दात् प्राक् चतुर्थशत्या आपष्ठशति व्यवस्थापयन्ति । तदैतिह्यविरुद्धम् । द्र० 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' प्रथम भाग, पृष्ठ १३५-१४० ।

तत्र पाणिनेः पूर्वभाविनो वृकोदरस्य पाणिनीयधातुपाठेऽर्थनिर्देशो न कथमपि संभाव्यते ।

लघुपाठस्योच्छेदः

यः खलु धातूनामर्थविरहितो भ्वेधस्पर्ध इत्येवंविधो लघुपाठः, स इदानीं नोपलभ्यते । मन्ये पठनपाठने सार्थस्य वृद्धपाठस्योपयो-
गाल्लघुपाठो नाशं गत इति ।

वृद्धस्य त्रिविधः पाठः

भारतीये वाङ्मये बहूनां ग्रन्थानां देशभेदेन विविधाः पाठा उपलभ्यन्ते । पाणिनीयव्याकरणेऽपि केषाञ्चिद् ग्रन्थानामियमेव दशो-
पलभ्यते । तथाहि—

अष्टाध्याय्याः—पाणिनेरष्टाध्याय्याः पौर्वः, पश्चिमोत्तरदेशीयो दाक्षिणात्यश्चेत्येवं त्रयः पाठा उपलभ्यन्ते । काश्यां भवा काशिका-
वृत्तिर्यं पाठमाश्रयति स पूर्वदेशीयः । क्षीरस्वामी क्षीरतरङ्गिण्यां यं
सूत्रपाठं निर्दिशति स पश्चिमोत्तरदेशीयः । दाक्षिणात्यस्तत्र भवान्
कात्यायनो^१ यं सूत्रपाठमनुसृत्य वार्तिकपाठं प्रोवाच, स खलु
दाक्षिणात्यः । एषु पूर्वदेशीयो वृद्धपाठः, अपरौ तु लघुपाठौ । इमौ च
प्रायेण समानौ ।

पञ्चपाशुणादेः—पाणिनीयसम्प्रदायसंबद्धानां पञ्चपाशुणा-
दिसूत्राणामपि त्रिविधः पाठो दृश्यते ।^२ उज्ज्वलदत्तादीनां पौर्वः
पाठः । क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्यामुद्धृतः पश्चिमोत्तरदेशीयः ।^३

१. प्रियतद्धिताः दाक्षिणात्याः । महाभाष्य १।१, आ० १ ॥

२. पञ्चपाशुणादिसूत्राणां त्रिधा विभागोऽस्माभिरत्रोपह्नातम् । एतद्विषये
जैनेन्द्रमहावृत्तेरादौ 'जैनेन्द्र व्याकरण और उस का खिलपाठ' नामाऽस्मदीयो लेखो
द्रष्टव्यः (द्र० भारतीय ज्ञानपीठ काशी संस्क०) । अयं पञ्चपादी पाठोऽपि कंचित्
त्रिपादीपाठमनुरुणद्धि । एतच्च सर्वं 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य द्वितीय-
भागे विस्तरेण वक्ष्यते ।

३. क्षीरतरङ्गिणीसम्पादनकाल एतद्रहस्यस्याविदितत्वाद् यत्र पौर्वपाठात्
पाठभेद उपलब्धस्तत्र दशपादीसूत्राणां निर्देशोऽकारि । दशपादया अपि द्वौ पाठौ

नारायणश्चेतवनवासिनोर्दाक्षिणात्यः । अत्रापि पौर्वो वृद्धपाठः, अपरौ लघुपाठौ । अनयोरल्पीयानेव विशेषः ।

धातुपाठस्य—एवं सार्धस्य धातुपाठस्यापि देशमेदेन त्रयः पाठा दृश्यन्ते । तथाहि—

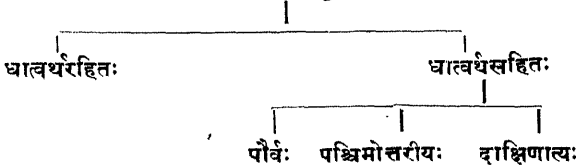
पूर्वदेशीयः—धातुपाठस्य प्राच्या व्याख्यातारो मैत्रेयप्रभृतयो यं पाठमाद्रियन्ते, स पौर्वः पाठो द्रष्टव्यः । न्यासकारोऽपि पौर्व-पाठमेवोद्धरति ।

पश्चिमोत्तरदेशीयः—पश्चिमोत्तरदेशीयाः क्षीरस्वाम्यादयो यं पाठमाश्रयन्ति, स पश्चिमोत्तरदेशीयः ।

दाक्षिणात्यः—अयं पाठोऽस्माभिर्न साक्षादुपलब्धः । परन्तु दाक्षिणात्यः पाल्यकीर्तिराचार्यो यं पाणिनीयं धातुपाठमाश्रित्य स्वीयं धातुपाठं प्रोवाच, स दाक्षिणात्यपाठः सम्भाव्यते । पाल्यकीर्त्तौर्धातुपाठो न तथा पौर्वपाठेन संवदति यथा पश्चिमोत्तरपाठेन । तेनातुमीयते—यथा पञ्चपाद्युणादिसूत्राणां दाक्षिणात्यः पाठः पश्चिमोत्तरपाठेन विशेषतः संवदति, तथैव धातुपाठस्यापि दाक्षिणात्यपाठः पश्चिमोत्तरपाठेन प्रायः समान एव बभूवेति शक्य ऊहितुम् ।

धातुपाठचित्रम्—धातुपाठस्य ये विविधाः पाठा अधस्तादुपवर्णितास्तेषां सौकर्येण ज्ञानाय चित्रं चित्रीयते—

पाणिनीयो धातुपाठः

साम्प्रतिकः पाठः—सम्प्रति पाणिनीयैर्यो धातुपाठ आद्रियते

स्तः । तत्र अस्मत्संगृहीतहस्तलेखेषु कसंज्ञकस्य पाठः क्षीरस्वामिनः पाठेन सह प्रायेण संवदति । इतरहस्तलेखपाठाः पञ्चपादथा दाक्षिणात्यपाठेन सह संगच्छन्ते ।

स पूर्वनिर्देशेभ्यस्त्रिविधेभ्योऽपि भिन्नः सायणपरिष्कृतो वर्तते इत्यनु-
पदं वक्ष्यामः ।

पाठाव्यवस्था

यः खल्वर्थनिर्देशसहितो धातुपाठः सम्प्रत्युपलभ्यते, तत्र
पाठानां महत्त्वव्यवस्था दृश्यते । तत्र केषांचिद् धातूनां क्रमविपर्यासः,
केषाञ्चिदर्थविपर्ययः, केषाञ्चिद्भावः, केषांचित् पुनराधिक्यमपि
दृश्यते । नहि धातुपाठस्य कयोरपि द्वयोर्व्याख्यानयोः समानः पाठ
उपलभ्यते । एषा चाव्यवस्था चिरकालादेव प्रसृता, उत्तरोत्तरं च
वृद्धिं गता । तथाहि—

१—जक्षित्यादयः षट्...नवार्थः परिगणनेन, आगणान्तमभ्यस्तसंज्ञा ।
इहापि तर्हि प्राप्नोति आङः शासु... महा० ६।१।६॥

एतेन भाष्यवचनेन स्पष्टं यद्भवतः पतञ्जलेः काले आङः शासु
इच्छायाम् इत्यस्य धातोः वेकीङ् वेतिना तुल्ये (क्षीरत० २।७८) इत्यनन्तरं
कचित् पाठ आसीत् ॥^१ भाष्यव्याख्यातुः कैयटस्य कालेऽपि आङः
शासु-धातोः वेकीङ् उत्तरं पाठो नासीदिति तदीयव्याख्यानाद् विज्ञाय-
ते^१ । एतेन कैयटात् प्रागेव केनचिद् विदुषा आङः शासु धातोः
आस उपवेशने (क्षीरत० २।१४) इत्यनन्तरं पाठः परिवर्तितः स्यात् ।^२

२—आगणान्तायामभ्यस्तसंज्ञायां येऽन्ये तत्र धातवस्तेभ्योऽप्य-
भ्यस्तकार्यं प्राप्नोति, तत् परिहरन्नाह भाष्यकारः—षसिवशी ब्रान्दसौ
६।१।६॥

अत्राह कैयटः—षस शस्ति स्वप्ने इति ये न पठन्ति, केवलं षस स्वप्ने
वश कान्तौ इति तन्मतैर्नतदुक्तम् ।

एतेन कैयटकालेऽत्र द्विविधः पाठ आसीदिति स्पष्टम् । अयं
द्विविधः पाठोऽद्याप्युपलभ्यते । क्षीरतरङ्गिण्यां षस स्वप्ने वश कान्तौ
(२।८१, ८२) इति पाठो दृश्यते, धातुप्रदीपे षस शस्ति स्वप्ने वश कान्तौ
इति ।

१. महाभाष्यप्रदीपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

२. भाष्यकारेणात्रान्यदीयधातुपाठमाश्रित्यायं दोषनिर्देशस्तत्परिहारश्चोक्तः
स्यादित्यपि संभाव्यते । अस्माभिस्तु कैयटाधुरोधेन पाठभ्रंशोऽयमुदाहृतः ।

३—क्षीरस्वामी धातुपाठागमस्य भ्रंशात् खिन्नमना आह—

पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः,

न विद्मः किन्तु जहीमः किं वात्रादध्महे वयम् ।

चुरादिगणारम्भे ।

४—धातुवृत्तिकारः सायणो बहुत्रेत्यं लिखेत्—

क—इह केचित् धृञ् धारणे इति पठन्ति, सोऽनार्षः.....। अस्माभिस्तु

मैत्रेयाद्यतुरोधेन जित्प्रकरणे हरत्तेरनन्तरं पठित्वाऽयद्युदाहृतः ।^१ धातुवृत्ति पृष्ठ १८४ ।

ख—गाङ् गतौ.....‘गोपोष्टक्’ इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्योरयं धातुरादादिक इति स्थितम् । शपि पाठे चास्य प्रयोजनं नास्ति । अस्माभिस्तु क्पाय्यं पठितव्य इति मैत्रेयाद्यतुरोधेन पठितः । धातुवृत्ति पृष्ठ १८५ ।

ग—षच् समवाये.....एवं च न्यासकारादीनां बहूनामभिमत्त्वादयं धातु-
रस्माभिः पठितः । धातुवृत्ति पृष्ठ २०२ ।

घ—यथा तु भाष्यवृत्तिन्यासपदमञ्जरीदिषु तथा ऽयं धातुर्नेति प्रतीयते इति जीर्यतावुपपादितम् । आत्रेयमैत्रेयपुरुषकारादिषु दर्शनादिद्वास्माभिर्लिखितम् । धातु-
वृत्ति ।^२

ङ—एते पञ्चदश स्वामिकाश्यातुरोधेन लिख्यन्ते । धातुवृत्ति पृष्ठ २९३ ।

च—तत्राद्यो बृहिश्र्व मैत्रेयातुरोधेनास्माभिर्दण्डके पठितः । धातुवृत्ति
पृष्ठ ३९३ ।

छ—डुकृञ् करणे इति भूवादौ पठ्यते ।.....अनेन प्रकारेणास्माभिर्धातु-
वृत्तावयं धातुर्निराकृतः ।^३ ऋग्भाष्य १।८।२।१॥

५—महाभाष्ये (१।३।१) पठ्यते—ईडिः स्तुतिचोदनायाञ्जा-
सु इष्टः..... ।

१. काशीसंस्करणेऽत्र पाठोऽशुद्धो वर्तते ।

२. अयं पाठः चौखम्बासंस्करणे ‘जू वयोहानौ’ (पृष्ठ ३९४) इत्यत्र नोप-
लभ्यते । मैसूरसंस्करणे (भाग ४, पृष्ठ २९४) तु दृश्यते । मन्ये काशीसंस्करणे
ग्रन्थपातः संजातः ।

३. अत्र ‘धृञ् धारणे’ इति धातु-व्याख्यानान्तरं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६३)
पठितः ‘अत्र केचित् कृञ् करणे धातुं पठन्ति.....’ इत्यादि पाठो द्रष्टव्यः ।

सम्प्रति धातुपाठे 'ईड स्तुतौ' इत्येवं पठ्यते, चोदनायाच्चाथौ नोपलभ्येते ।^१

एभिः प्रमाणैर्हस्तामलकवद् विस्पष्टं भवति, यत्पाणिनीये धातुपाठे चिरकालात् पाठविपर्यासारम्भोऽभूत् । सायणेन तु धातुपाठे महत्या खच्छन्तया पाठपरिवर्तनं परिवर्धनं च व्यधायि ।

साम्प्रतिकः पाठः सायणपरिष्कृतः—पाणिनीयवैयाकरणेषु यः सार्थो धातुपाठः सम्प्रत्युपयुज्यते, न स प्राचीनो आर्षपाठः, अपि तु विविधग्रन्थसाहाय्येन सायणद्वारा परिष्कृतः । सायणपरिष्कारस्तु पूर्वोदाहृतैस्तदीयवचनैः स्पष्ट एव । तदनु भट्टोजिदीक्षितेनापि तत्र स्वल्पः संस्कारो विहितः । एताभ्यामुभाभ्यां संस्कृतो धातुपाठ एवाद्यत्वे पाणिनीयत्वेनाभ्युपगम्यते वैयाकरणैः । तत्र सायणेन तन्त्रान्तरप्रसिद्धानां भूयिष्ठानां धातूनां प्रक्षेपात् स्वशास्त्रपठितानां च परित्यागान्नायं पाणिनीयशब्देन व्यवहर्तुं योग्यः । भूयसा व्यपदेश इति न्यायेन तादृशपाठस्य सायणपाठः इत्येव समीचीनाऽऽख्या स्यात् ।

भोटलिङ्गीयः पाठः—संप्रति पाश्चात्यलेखकैस्तदुपजीविभिर्भारतीयैश्च यो धातुपाठः प्रामाणिकत्वेन स्वीक्रियते, स जर्मनदेशीयेन भोटलिङ्गेन संगृहीतः, न स पाणिनीयः । तेन हि तन्त्रान्तरप्रसिद्धानामपि यथासम्भवं सर्वेषां धातूनां तत्र विना विचारं संग्रहो व्यधायि । अतोऽयं पाठः सायणपाठादपि भ्रष्टतरः, प्रमाणविरहितश्च वर्तते ।

संहितापाठस्य प्रामाण्यम्

यथाऽऽष्टाध्याय्यां सूत्राणां संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तत्तद्विप्रभृतिभिराचार्यैस्तथा धातुपाठेऽपि धातुसूत्राणां संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमुरीक्रियते व्याख्याकारैः । अत एव यत्र तत्र धातुसूत्रविच्छेदे विवदन्ते वृत्तिकाराः । तथाहि—

क—तप ऐश्वर्ये वा वृत्तुवरणे इति संहितया दिवादाौ पठ्यते । तत्र वा पदं 'तप ऐश्वर्ये' इत्यनेन संबध्य भौवादिकस्य तप संतापे इत्यस्यैवैश्वर्ये दैवादिकत्वं विकल्प्यत इत्येके मन्यते । वा पदमुत्तरसूत्रेण संबध्यत

इत्यपरे । तत्रापि वा पदं भौवादिक्तस्यैव वृत्तु वर्तने धातोर्धरणेऽर्थे देवादि-
कत्वं विभावा विधीयत इत्येक आहुः, धातोरेकदेशे वावृत्तु-धातुरि-
त्यन्वै ।^१

ख—पतगतौपापशानुपसर्गात् इति संहिताया चुरादौ पठ्यते ।
अत्राह क्षीरस्वामी—

पतयति, पतति..... वा शब्दस्तुत्तरैकदेशार्थः, वावृत्तुवत् । १०२४९॥

उत्तरसूत्रे स पुनराह—

पशोऽनुपसर्गाद् वादन्तत्वमित्येके—पशयति पाशयति । १०२५०॥

अयं व्याख्यानभेदो संहितापाठमाश्रित्यैव संभवति, नान्यथा ।

अत एव स्पष्टमाह सायणः—

अत्र स्वामी संहितायां धातुपाठाद् वाशब्दमुत्तरधातुशेषं वष्टि इति । धातु-
वृत्ति पृष्ठ ३९७॥

उभयथा धातुसूत्रविच्छेदोऽपि पाणिनीयः—यः पूर्वत्र संहिता-
पाठं प्रमाणीकृत्य विविधरूपः सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः, स पाणिनीय
इति वैयाकरणानां मतम् । इदमेवोररीकृत्य तपपेश्वर्येवावृत्तुवरणे इत्यत्राह
सायणः—

अस्माकं तुभयमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । धातु-
वृत्ति पृष्ठ २९३ ।

अस्यायं भावः—धातुपाठं प्रवचता भगवता पाणिनिना केचन
शिष्याः 'तप पेश्वर्ये वा, वृत्तु वरणे' इत्येवं विच्छिद्य प्रतिपादिताः,
अपरे 'तप पेश्वर्ये, वावृत्तु वरणे' इत्येवम् ।^२

पूर्वधातुपाठानामनुवादः

धातुपाठः पाणिनेः प्रोक्तरूपो ग्रन्थो न तु कृतरूपः । प्रोक्त-
ग्रन्थेषु प्रवक्ता पूर्वग्रन्थेभ्य एवोपयोगिनोऽज्ञानं शब्दतोऽर्थतश्च

१. अत्र क्षीरतरङ्गिणी (४।४८, ४९), धातुप्रदीपः (पृष्ठ ६३) पुरुषकारः
(पृ० ६३) धातुवृत्तिश् (पृष्ठ २९३) च द्रष्टव्या ।

२. तुलनीयम्—कुतः पुनरयं सन्देहः ? उभयथा ब्राचार्येण शिष्याः सूत्रं
प्रतिपादिताः । केचिद् 'आकडारादिका संज्ञा' इति केचित् 'प्राकडारात् परं कार्यम्'
इति । महाभाष्य १।४।१॥

प्रायेणानुवदति, न तत्र सर्वा वर्णानुपूर्वी प्रवक्तुर्भवत्युक्तं पुरस्तात् । अतो यथा पाणिनिना प्रायेण प्राचामाचार्याणां सूत्राण्येवादाय स्वकीयं शब्दानुशासनं प्रोक्तम्, तथैव धातुपाठेऽपि स प्रायेण प्राचामाचार्याणां धातुसूत्राण्येवानूदितवान् इत्यत्र नास्ति लेशतोऽपि संदेहावसरः । तथाहि—

१—यथाऽष्टाध्याय्याः सूत्राणि ततः प्राचीनैरापिशल-काशकृत्स्नादिसूत्रैः संवदन्ति,^१ तथैव पाणिनेः धातुसूत्राणि धातूनामाधिक्ये क्रमवैपरीत्येऽपि तत्प्राचीनैः काशकृत्स्नाधातुसूत्रैः प्रायेणाक्षरशः संवदन्ति ।

२—यथाऽष्टाध्याय्यां यत्र तत्र केषांचित् प्राचीनानां श्लोकबद्ध-सूत्राणां सद्भाव उपलभ्यते,^२ तथैव पाणिनीये धातुपाठेऽपि केषांचित् छन्दोबद्धसूत्राणां सद्भावो दृश्यते । तथाहि—

क—भ्वादौ चते चदे च याचने इति पठ्यते (क्षीरत० १।६०८) । अत्र चकारो भिन्नक्रमः सन्नपि रेटु परिभाषणे इति पूर्वसूत्रनिर्दिष्टं परिभाषणार्थं समुच्चिनोति । तथा सति, अन्यत्रेवेहापि याचने च इति पाठेन भाव्यम् । परन्त्वत्र छन्दोऽनुरोधेन^३ चकारो भिन्नक्रमः पठितः ।^४

चते चदे च याचने इत्यत्र छन्दोऽनुरोधेन चकारो भिन्नक्रम इति तथ्यमविज्ञाय क्षीरस्वामिना पूर्वधातुसमुच्चयार्थं इत्युक्तम् । तेन रेटु धातोर्याचनं परिभाषणं चोभावर्थी विश्वायेते । व्याख्यानं त्विदमयुक्तम्, अन्यत्र क्वचिदपि पूर्वधातुसमुच्चयाय चकारस्यापाठात् । हेमचन्द्राचार्यस्तु क्षीरस्वामिनो व्याख्यानमनुसृत्य 'रेटु परिभाषणयाचनयोः' (१।८९७) इति सूत्रे विस्पष्टं याचनपदं पपाठ ।

१. द्रष्टव्यानि 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य तत्तत्प्रकरणे निर्दिष्टानि प्राचां सूत्राणि ।

२. द्र० सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १ पृष्ठ १५८ ।

३. 'चते चदे च याचने' इत्यनुष्टुभ एकः पादः ।

४. द्र० 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च तिष्ठति' (अष्टा० ४।४।३५, ३६) इति सूत्रेऽनुष्टुभो द्वौ पादौ । उत्तरसूत्रे छन्दोऽनुरोधेन चकारो भिन्नक्रमः । द्र० तदीया काशिका-वृत्तिः ।

इदं चात्रावधेयम्—चते चदे च याचने इति क्षीरस्वामिनः पाठः ।
मैत्रेयश्चकारं न पपाठ । सायणः पुनर् याचने च इत्येवं विपर्यय
सूत्रितवान् । तेन चते-चदे धात्वोः परिभाषणमप्यर्थ इति तस्याभि-
प्रायः ।

ख—स्वादौ षिष आस्कन्दने, उदात्तावनुदात्तौ, तिक तिग च, षष
हिंसायाम् (क्षीरत० ५।२२—२५) इति पठ्यते (इह क्षीरस्वामिमैत्रेय-
सायणादयः चकारात् स्कन्दनार्थं समुच्चिन्वन्ति । अत्र उदात्तावनुदात्ते-
तौ इति सूत्रव्यवधानेऽपि चकारः स्कन्दनार्थं समुच्चेतुं कथं समर्थ
इति नोक्तं वृत्तिकारैः । काशकृत्स्नकातन्त्रहैमशाकटायनधातुपाठेषु
तिक-तिग-धात्वोर्हिंसार्थत्वमेवोक्तम्, न स्कन्दनार्थत्वम् । अपि च
षष हिंसायाम् (क्षीरत० ५।२५) इत्यत्राह क्षीरस्वामी—तिक तिष चषष
हिंसायाम् इत्येके—चषषोति इति । एतेन ज्ञायते तिक-तिष-धात्वोरुप-
रिष्टात् पठितश्चकारः केषांचिन्मत उत्तरधातोराद्यवयवः । वस्तुतो-
ऽत्रापि षिष आस्कन्दने तिक, तिग च षष हिंसायाम् इत्यनुष्टुभो द्वे चरणे
कस्यचित् प्राचीनस्य छन्दोबद्धधातुपाठस्यैव पठिते । तेन चका-
रोऽत्र भिन्नक्रमश्छन्दोनुरोधेन पठितः, न स पूर्वधात्वर्थानुकर्षणार्थो
नाप्युत्तरधातोराद्यवयवार्थ इति ।^१ तस्माच्चकारस्योभयथाऽपि व्या-
ख्यानमसमञ्जसम्, तिकतिगधात्वोर्हिंसैवार्थः ।

ग—चुरादौ उपसर्गाच्चदैर्ध्वे (१०।२२९) इति पठ्यते । अत्र क्षीर-
स्वामी 'चकारं भिन्नक्रममाहुः' इति वदन् 'उपसर्गाद् दैर्ध्वे च' इति पाठेन भाव्य-
मिति ज्ञापयति । वयन्त्वत्रापि छन्दोवशादेव चकारो भिन्नक्रमः पठ्यत
इत्यनुमिनुमः ।^२

एतैः प्रमाणैर्विरूपष्टं यत् पाणिनेः प्राक् कश्चिद् धातुपाठश्छन्दो

१. तुलनीयम्—'जुड प्रेरणवाची शुठालस्ये गज मार्जे च । शब्दार्थे पचि
विस्तारे' इति पुरुषकारोद्धृते (पृष्ठ ५०) श्लोकधातुपाठांशे 'गज मार्जे च' इत्यत्र
पठितेन चकारेण ।

२. तुलनीयम्—'यत् उपसंस्कारनिराकारार्थः संनिरश्च धान्यधनवाची इति
पुरुषकारोद्धृते (पृष्ठ ७६) श्लोकधातुपाठांशे 'संनिरश्च' इत्यत्रोपसर्गादुपरिष्टात्
पठितेन चकारेण ।

बद्ध आसीत् । तस्यैव केचनांशा इह पाणिनीये धातुपाठेऽवशिष्टा
दृश्यन्ते ।

३—पाणिनीये धातुपाठे बहुत्र प्रकरणविरोध उपलभ्यते ।
तथाहि—

क—चवर्गान्तेषूदात्तेषु परस्मैपदिषु इकारान्तोऽनुदात्तः क्षि-
धातुः पठ्यते । क्षीरत० १।१४९॥

ख—उदात्तेष्वन्तःस्थान्तेषु अनुदात्त इकारान्तो जि-धातुः ।
क्षीरत० १।३७४॥

ग—ऊष्मान्तेषु परस्मैपदिषु वान्तः कव-धातुः । क्षीरत० १।४७९॥

अयं प्रकरणविरोधः पूर्वाचार्याणामनुरोधत इति पूर्वं वृत्ति-
कारा भाट्टः । एतदेवाभिप्रेत्य चि क्ये (१।१४९) इत्यत्र वक्ष्यति च इत्यु-
क्त्वा क्षीरस्वामी कस्यचित् प्राचीनस्य धातुगणव्याख्यातुः श्लोकमुप-
न्यस्यति—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः कचित् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः ॥ क्षीरत० १।१४९॥

अत्र इदमप्यवधेयम्—काशकृत्स्ने धातुपाठेऽप्येवमेव चवर्गा-
न्तेषूदात्तेषु मध्ये इकारान्तस्यानुदात्तस्य क्षि-धातोः पाठ उपलभ्यते ।

एतेनापि पाणिनीयधातुपाठस्य प्राचां धातुपाठानामनुवादकत्वं
विस्पष्टम् ।

श्लोकधातुपाठः

पाणिनेः प्राक् कस्यचिच्छ्लोकध्वजो धातुपाठ आसीदिति
सम्प्रगुपपादितं पुरस्तात् । अर्वाचीनेष्वपि केषुचिद् ग्रन्थेषु श्लोक-
धातुपाठस्य केचनांशा उद्धृता उपलभ्यन्ते । तथाहि—

१—तथा च 'पूरी आप्यायने ष्वदास्वाद' इति श्लोकधातुपाठः । पुरुष-
कार पृष्ठ ४४ ।

२—यत्तु श्लोकधातुपाठे 'फक् नीचैर्गतौ तक् मर्षये बुक् भाषये' इति द्विक-
कारस्तकिः । पुरुषकार पृष्ठ ४७ ।

३—तथा च श्लोकधातुपाठः—'जुड प्रेरणवाची शुठालस्ये गज मार्ज च ।
शब्दार्थे पचि विस्तोर' इति । पुरुषकार पृष्ठ ५० ।

४—तथा च—‘युध रुषि मृद संक्षोदे मृड सुखनार्थं च कुन्थ संश्लेषे’ इति श्लोकधातुपाठः। पुरुषकार पृष्ठ ७६।

५—श्लोकधातुपाठः—‘यत उपसंस्कारनिराकारार्थः सनिरश्च धान्यधनवाची’ इति। पुरुषकार पृष्ठ ७६।

६—‘विश मृश युद प्रवेशामशंक्षेपेषु षड्ल विशरणार्थः’ इति च श्लोकधातुपाठः। पुरुषकार पृष्ठ ८३॥

७—तथा च—‘तव^१ पत ऐश्वर्ये वावृतु वर्तने कासु दीप्त्यर्थे’ इति श्लोकधातुकारः।^२ देवराज्ञीया निघण्टुव्याख्या २।११२॥

एतैः प्रमाणैः श्लोकबद्धः कश्चिद् धातुपाठः पुरुषकारकर्तुर्लीलाशुकमुनेर्देवराजस्य च काले विद्यमान आसीदिति सुव्यक्तम्। अयं कस्य कृतिरासीदिति न शक्यते वक्तुम्।

धातुपाठसंबद्धा अन्ये ग्रन्थाः

धातुपाठसम्बद्धा अन्येऽपि केचन ग्रन्था विद्यन्ते। तद्यथा—

१—आख्यातनिघण्टुः—अयं ग्रन्थः पुरुषकारे षण्णवतितमकारिकाव्याख्यान उद्भिष्यते। पुरुषकारविरचयितुः कृष्णलीलाशुकमुनेः कालः विक्रमस्य त्रयोदशशताब्द्या उत्तरार्धे इत्यस्माभिः स्वीये ‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ नास्ति ग्रन्थे (भाग १, पृष्ठ ४४५-४४६) सूच्यते। आख्यातनिघण्टुस्तस्मात् प्राचीन इति सुव्यक्तम्। अस्य ग्रन्थकर्तुर्नामादि किमपि न ज्ञायते।

२—आख्यातचन्द्रिका—अस्य कर्ता भट्टमल्लो वर्तते। अयं भट्टमल्लो मल्लिनाथेन नैषधव्याख्याने (४।८४) स्मर्यते। अतः भट्टमल्लो विक्रमस्य चतुर्दशशताब्द्याः पौर्वकालिक इत्येव शक्यते वक्तुम्।

अस्मन्मते तु १२५० वैक्रमाब्दात् पौर्वकालिको मल्लिनाथ इत्यन्यत्र विस्तरेण प्रतिपादयिष्यामः।

१. अत्र ‘तव’ इति युक्तः पाठः स्यात्।

२. अयं पाठः सत्यव्रतसामश्रमिसम्पादिते निघण्टुव्याख्याने द्रुडितो वर्तते। अस्माभिरयं पाठोऽस्मन्मित्रेण श्रीपण्डितशुचिब्रतशास्त्रिणा सम्पादितानिघण्टुव्याख्यानात् संगृहीतः। शास्त्रिमहोदयैरयं महत्त्वपूर्वो ग्रन्थोऽनेकहस्तलेखानां साहाय्येन महता परिश्रमेण सम्पादितः (नेदानां यान्तं प्राकारयं गतः)।

आख्यातचन्द्रिका सम्पादकेन वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिना सर्वा-
नन्दीयेऽमरटीकासर्वस्वे आख्यातचन्द्रिकाया उद्धरणमस्तीति प्रति-
पादितम् । अस्माभिस्तन्न कचिदुपलब्धम् । यदि रङ्गनाथस्वामिनो-
वचनं तथ्यं चेत् मष्टमल्लः १२२५ वैक्रमाब्दात् प्राचीन इति निश्चितं
शक्यते वक्तुम् ।

एको मल्लः क्षीरस्वामिना विट आक्रोशे (क्षीरत० १।२।१६) इति
धातुसूत्रव्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

अत एव विट शब्दे पिट आक्रोशे इति मल्लः पर्यट्टकान्तरे विमङ्ग्याह ।

अयं मल्ल आख्यातचन्द्रिकायाः कर्तुर्भट्टमल्लाद् भिन्नोऽभिन्नो
वेत्यत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे ।

वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिनाऽऽख्यातचन्द्रिकाया भूमिकायाम्
आख्यातानां समाप्त्यारूपेणार्थबोधका इमे (३-९) ग्रन्था निर्दिष्टाः—

३—कविरहस्यम् हलायुधस्य (सं० १२३०—१२६०) ।

४—क्रियाकलापः विद्यानन्दस्य ।

५—क्रियापर्यायदीपिका वीरपाण्ड्यस्य ।

६—क्रियाकोशः रामचन्द्रस्य ।

७—प्रयुक्ताख्यातमञ्जरी कविसारङ्गस्य ।

८—क्रियारत्नसमुच्चयः गुणरत्नसूरेः ।

९—धातुरूपभेदः दशबलस्य वरदराजस्य वा ।

१०—धातुसंग्रहः—अयं ग्रन्थो मालतीमाधवटीकाकारेण जगद्धरेण
१।१७ व्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

अमिसन्धिर्वैश्वनार्थं इति धातुसंग्रहः ।

जगद्धरस्य १३५० वैक्रमाब्दः काल इत्यैतिहासिकाः संगिरन्ते ।

तस्मान् प्राक्तनोऽयं धातुसंग्रह इति स्पष्टम् । ग्रन्थकर्तुर्नामादिकं
किमपि न ज्ञायते ।

११—ओष्ठव्यकारिकाः—अयं षट्कारिकात्मको लघुग्रन्थः ।

अस्मिन् पवर्गीयव्यकारवतां धातूनां संग्रहो वर्तते । अत्र न सर्वे
व्यकारवन्तो धातवः संकलिताः, तेभ्योऽन्येषामपि व्यकारवतां धातूना-
मुपलभ्यात् । इमाः षट् कारिकाः सर्वानन्देनामरटीकासर्वस्व

उद्धृताः।^१ अस्यकर्तुर्नामादिकं न विज्ञायते । इतोऽप्रे धातुपाठ-
व्याख्यातृणां विषये वक्ष्यते ।

धातुवृत्तिकाराः

भगवतः पाणिनेः प्रवचनादारभ्याद्य यावदनेकेराचार्यैर्विद्व-
द्भिश्च धातुपाठस्य व्याख्यानानि व्यरचिषतेत्यत्र नास्ति सन्देहः ।
तेषु केषांचिदेव व्याख्यानान्युपलभ्यन्ते, बहूनां नामान्यपि न ज्ञायन्ते ।
तत्र येषां धातुवृत्तिकाराणां नामानि विज्ञायन्ते, व्याख्यानानि बोप-
लभ्यन्ते, त उपरिष्ठाद् वर्ण्यन्ते ।

१—पाणिनिः

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासनं प्रवचता तस्य काचिद्
वृत्तिरपि शिष्येभ्यः प्रतिपादिता इत्यस्माभिः स्वीये 'संस्कृत व्याकरण
शास्त्र का इतिहास' नास्ति ग्रन्थेऽनेकैः सुदृढैः प्रमाणैर्व्यक्तीकृतम् ।^२
तद्वदेव पाणिनिना स्वीयधातुपाठं प्रवचता तस्यापि काचिद् वृत्तिः
शिष्येभ्योऽवश्यं प्रतिपादिता स्यादित्यनुमानं स्वत एवोदेति । अपि
चास्योपोद्बलकानि कानिचित् प्रमाणान्यप्युपलभ्यन्ते । तद्यथा—

१—यथाहि पाणिनिनाऽष्टाध्यायीं प्रवचता किञ्चित् सूत्रं केभ्यः
शिष्येभ्यः कश्चित्, प्रतिपादितम्^३, अपरेभ्योऽन्यथा, यथा वा
कस्यचित् सूत्रस्य केभ्यश्छात्रेभ्य काचिद् वृत्तिः प्रतिपादिता, अन्ये-
भ्योऽपरा ।^४ तथैव धातुपाठं प्रवचतापि भगवता केभ्योऽन्तेवासिभ्यः

सर्वे चर्चं गतौ इत्ययमपि भीमसेनेन पवर्गान्तप्रकरणे पठितः । अत्र अर्चं पर्वं इत्यन्तस्थ-
पाठोऽमरटीकासर्वस्वे मुद्रितः ।

१. अमरटीकासर्वस्व, भाग १, पृष्ठ ७ ।

२. द्रष्टव्यम्—भाग, १ पृष्ठ ३१५—३१७ ।

३. उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः । केचिदाकडारादेका
संज्ञा, केचित् प्राक्कारात् परं कार्यम् । महा० १।४।१॥ शुक्लाराब्दे स्त्रीलिङ्गमन्ये
पठन्ति, ततो ढकं प्रत्युदाहरन्ति—शौक्नेय इति । द्वयमपि चैतत् प्रमाणमुभयथा सूत्रप्र-
णयनात् । काशिका ४।१।११० ॥

४. उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, केचिद् वाक्यस्य [संप्रसारण-

‘तप ऐश्वर्ये वा, वृत्तु वर्तने’ इत्येवं सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः, अपरेभ्यः तप ऐश्वर्ये, वावृत्तु वर्तने’ इति । एतदेवाभिप्रेत्य धातुवृत्तौ सायणाचार्य आह—
अस्माकं तूभयमपि प्रमाणमुभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । पृष्ठ २९३ ।

२—उदात्तेषु चान्नेषु धातुषु अनुदात्तस्येकारान्तस्य क्षिधातोः
पाठकारणं निदर्शयन् क्षीरस्वाम्याह—

वक्ष्यति च—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः क्वचित् ।

अनुदात्तोऽभ्युदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः । क्षीरत० १।१४९॥

अत्र ‘वक्ष्यति’ क्रियायाः कः कर्तेति न व्यक्तीकृतं क्षीरस्वामिना वयं तु क्षीरस्वामिनो वाक्यविन्यासप्रकारेणानुमिनुमो यद् भगवता पाणिनिना धातुपाठं प्रवचता या तदीया वृत्तिः शिष्येभ्यः प्रतिपादिता, तत्रैवायं श्लोकोऽपि भगवतोपदिष्ट इति ।

२—सुनागः

महाभाष्येऽसकृत् सौनागवार्तिकान्युपलभ्यन्ते ।^१ हरदत्त-वचनानुसारं सुनागनामाऽऽचार्य एषां प्रवक्ता ।^२ अयं च भगवतः कात्यायनादर्वाचीन इति कैयटव्याख्यानादवसीयते ।^३

वार्तिकप्रवक्त्रा सुनागेन पाणिनीयधातुपाठस्यापि किमपि व्याख्यानमुक्तमिति कतिपयैः प्रमाणैरवगम्यते । तथाहि—

१—विभाषा भावादिकर्मणोः (अष्टा० ७।२।१७) इत्यत्र वृत्ति-कृद् वामनः पठति—

सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शक्रेरितिच्छन्ति विकल्पेन, अस्येतर्भावे ।

२—इदमेव सौनागमत्तं धातुवृत्तावसकृन्निर्दिशति सायणः ।^४

संज्ञां], केचिद् वर्षस्य । भर्तृहरिकृता महाभाष्यदीपिका, पृष्ठ ३७१ । सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । काशिका ५।१।५० ।

१. महाभाष्य २।२।१८॥ ३।२।५६॥ ४।१।७४, ८७॥ ४।३।१५६॥ ६।१।६५॥

२. सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः सौनागाः । पदमञ्जरी भाग २, पृष्ठ ७६१ ।

३. कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः । भाष्यदीपिका २।२।१८॥

४. शक धातु, पृष्ठ ३०१; अस धातु, पृष्ठ ३०७; शकल् धातु, पृष्ठ ३१६ ।

३—क्षीरतरङ्गिण्या आदावन्ते च धात्वर्थसम्बन्धि सौनागम-
मित्यमुद्धरति क्षीरस्वामी—

धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थ इति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोत्रार्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥^१

वामनक्षीरस्वामिभ्यामुद्धृते मते धातुपाठविषयके इति तु
स्पष्टमेव । अनयोः प्रतिपादनं भगवता सुनागेन क कृतमिति नोक्त-
मुद्धर्तृभ्याम् । तत्र प्रथमं मतं तदीयवार्तिकपाठेऽपि कथञ्चित् सम्भ-
वति, परन्तु क्षीरस्वाम्युद्धृतं द्वितीयं मतं तदीय धातुव्याख्यान पत्र
संभवति, नान्यत्र । अतोऽनुमीयते तत्र भगवता सुनागेन पाणिनीय-
धातुपाठस्य किमपि व्याख्यानं विरचितमिति ।

३—भीमसेनः

कस्यचिद् भीमसेनस्य पाणिनीयधातुपाठेन सह कश्चिन्म-
हर्षपूर्णः संबन्ध इति विविधग्रन्थकारवचनैः सुस्पष्टं विज्ञायते ।
तथाहि—

१—सर्वानन्दः (सं० १२१५) स्वीयेऽमरटीकासर्वस्वे १।१।७
व्याख्यान पत्रमाह—

अर्धः पर्वं चर्वं कर्वं खर्वं गर्भं मर्वं सर्वं चर्वं गतो इत्ययमपि भूवादौ भीमसेनेन
पवर्गान्तप्रकरणे पठितः ।^२ भाग १, पृष्ठ ८ ।

१—सर्वानन्दात् प्राचीनो मैत्रेयो (सं० ११६५) धातुप्रदीपादौ
भीमं स्मरति—

बहुषोऽमूर् यथा भीमः प्रोक्तवांस्तद्भदागमात् ।

३—मैत्रेयादपि बहुप्राचीन उमास्वातिभाष्यव्याख्याता सिद्ध-
सेनगणी लिलेख—

१. क्षीरत० पृष्ठ ३, ३२३ । जुरौदौ (पृष्ठ ३०१) द्वितीयं चरणम् 'एकैको-
ऽर्थो निर्देशितः' इत्येवं पठ्यते, तृतीयचरणं 'प्रयोगतोऽनुमातव्या' इति । श्लोकोऽयं
चान्द्रधातुपाठान्तेऽपि पठ्यते । तत्र तृतीयचरणे 'प्रयोगतोऽनुगन्तव्या' इति पाठः ।

२. टीकासर्वस्वे इमे धातवः अर्धं पर्वं इत्येवमन्तस्थान्ताः मुद्रिता । तत्रा-
मादिकं मुद्रणमिति सर्वानन्दवचनादेव स्पष्टम् ।

भीमसेनात् परतो ऽन्यैवैयाकरयैरर्थद्वयेऽपठितोऽपि'..... । पृष्ठ २९४ ।

४—भट्टोजिदीक्षितनागेशभट्टादयोऽपि धात्वर्थनिर्देशो भीमसेनीय इत्याचक्षत इत्युक्तं पुरस्तात् ।

५—लवपुरस्थदयानन्दमहाविद्यालयान्तर्गते लालचन्दपुस्तकालये भीमसेनीयधातुपाठस्यैको हस्तलेख आसीत् ।^१

एतैः प्रमाणैर्भीमसेनस्य धातुपाठेन सह आसीत् कश्चित् सम्बन्ध इति सुव्यक्तं भवति ।

कालः—भीमसेनोऽयं कदा कं च प्रदेशं स्वजनुषालंचकारेति न कथमपि विज्ञायते । भीमसेनस्य यावन्तो निर्देशा विविधग्रन्थेषूपलभ्यन्ते, तेषु सिद्धसेनगणिनो निर्देशः प्राचीनतमः । सिद्धसेनगणिनश्च वैक्रमाब्दस्य सप्तमी शती काल इत्येक ऐतिह्यविद् आतिष्ठन्ते । भीमसेनश्चेतोऽपि भूयान् प्राचीनः । इयं हि तस्यावरासीमा । केचनेमं पाण्डुपुत्रं वृकोदरं मन्यन्ते । तदयुक्तमिति पुरा प्रदिष्टम् ।

धातुपाठेन सह संबन्धः—भीमसेनस्य ये निर्देशाः प्राचीनग्रन्थेषूपलभ्यन्ते, तैरेतावत् स्पष्टमवगम्यते यदस्ति भीमसेनस्य पाणिनीय-धातुपाठेन सह कश्चिन्महीयान् संबन्धः । भीमसेननाम्ना निर्दिष्टा यत्र तत्र संग्रहालयेषूभ्यमानाः केचन धातुपाठकोशा अप्यस्य संबन्धस्य प्रज्ञापकाः । परं धातुपाठेन सह तस्य कीदृशः सम्बन्ध इत्यत्र विवदन्ते वैयाकरणाः । पाणिनीयधातूनामर्थं निर्देशको भीमसेन इत्येके ग्रन्थकारा आहुः । मतमिदं प्रमाणविरहितमिति पूर्वस्माभिः सम्यगुपपादितम् ।

धातुवृत्तिकारः—वयं त्वनुमिनुमो यदयं भीमसेनः पाणिनीय-धातुपाठस्य वृत्तिकार इति । अस्यानुमानस्योपोद्बलके एते प्रमाणे स्तः—

१—कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादास आह—

स्तम्भ इह क्रियानिरोध इति भीमसेनः । पृष्ठ १७२ ।

स्तम्भु स्तम्भे इति सौत्रो धातुः । न त्वयं कचिद् धातुपाठे पठि-

१. अस्यैका प्रतिलिपिरस्मत्सकाशोऽपि विद्यते । लालचन्दपुस्तकालयस्था ग्रन्थराशिः सम्प्रति होशियारपुरस्थे साध्वाश्रमे वर्तते ।

तः । धातुवृत्तिकाराः प्रसङ्गात् सौत्रानपि धातून् स्ववृत्तिषु व्याख्ययन्ति । अतोऽवगम्यते, स्तम्भु-धातोर्थः स्तम्भार्थं स्तस्य क्रियानिरोध-रूपं व्याख्यानं भीमसेनेन स्वधातुवृत्तावेव विवृतं स्यात्, नह्यन्यत्र व्याख्यानमिदं सम्भवति ।

२—दैवव्याख्याता कृष्णलीलाशुकमुनिराह—

एष प्रेरणे । भीमसेनेन कथादिष्वपठितोऽप्ययं 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्यु-दाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । पृष्ठ ९५ ।

अयमेव पाठः स्वल्पभेदेन देवराजीये निघण्टुव्याख्यानेऽपि द्विरूपलभ्यते । पृष्ठ ४३, १०९ ।

यदि दैवव्याख्याने 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्य कर्त्ता भीमसेन एवाभिप्रेतः स्यात् (अन्यस्यानिर्देशात्), तर्हि भीमसेनेन काञ्चिद् धातु-वृत्तिर्विरचिता इति स्पष्टमेव । यद्यत्र 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्यान्य-एव कर्त्ताऽभिप्रेतः स्यात्तदापि पूर्वप्रमाणेन भीमसेनस्य धातुवृत्ति-कारत्वं स्पष्टमेव ।

४—अज्ञातनामा

कस्यचिदज्ञातनाम्नो वृत्तिकारस्य तदीयाया धातुवृत्तेश्च पाठाः क्षीरतरङ्गिणीपुरुषकारनिघण्टुव्याख्यानादिषूपलभ्यन्ते । तथाहि—

१—क्षीरस्वामी श्रथि शैथिल्ये इति धातुसूत्रव्याख्याने काञ्चिद् वृत्तिकारं संस्मार

शश्रन्थे ... इदिस्वादनुनासिकलोपाभावः । श्रेथे इति तूदाहरन् वृत्तिकृत् भ्रान्तः । क्षीरत० १।२९१॥

वृत्तिकृद् धातुवृत्तिकारः—क्षीरस्वामिना स्मृतो वृत्तिकृद् धातुवृत्तिकारो द्रष्टव्यः । तदुक्तं क्षीरपाठमुद्धरता सायणेन—

अत्र तरङ्गिणी—इदिस्वादनुनासिकलोपाभावात् श्रेथे प्रेथे इत्युदाहरन् वृत्ति-कारो भ्रान्त इति । अत्र वृत्तिकारो धातुवृत्तिकृद् उच्यते । धातुवृत्ति पृष्ठ ४६ ।

२—पूर्वं भीमसेनप्रसङ्ग उदाहृते पुरुषकारध्वने काञ्चिद् धातुवृत्तिः स्मर्यते ।

३—देवराजः स्वीये निघण्टुव्याख्याने काञ्चिद् धातुवृत्ति नि-र्दिशति । तथाहि—

क—अञ्जु व्यक्तिप्रत्ययकान्तिगतिषु । प्रब्रयं सेचनमिति तद्वृत्ति । १।१।३॥

ख—क्षप प्रेरये क्षपि कान्त्याम् इति कथादिषु [अ]पठितोऽपि बहुलमतेभि-
दर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । १।७।२॥ २।१२।३७॥

देवराजस्य द्वितीयः पाठो भीमसेनप्रसङ्ग उद्धृत्येन पुरुषकार-
पाठेन सह संवदति । तेनैतदपि सम्भवति, यद्देवराजः पुरुषकारादेवे-
मं पाठमुदाजहारेति ।

यद्यपरितनेषु प्रमाणेषु स्मृतो धातुवृत्तिकारो धातुवृत्तिश्च
भीमसेनस्तदीया धातुवृत्तिर्वा न स्यात्तर्हि क्षीरस्वामिनः पूर्ववर्तिना
केनचिद् विदुषा काचिद् धातुवृत्तिर्विहिता इति निःसंशयं शक्यते
वक्तुम् ।

५—क्षीरस्वामी (१११५—११६५ वि०)

क्षीरस्वामिनाम्ना शब्दशास्त्रनिष्णातेन क्षीरतरङ्गिण्याभिधेया
एका धातुवृत्तिर्विचिता । इयमुपलभ्यमानासु सर्वासु धातुवृत्तिषु
प्राचीनतमा महत्त्वपूर्णा च वर्तते । एतस्या एकं संस्करणं जर्मनविदु-
षा लिबिशेन १९८७ वैक्रमाब्दे (सन् १९३०) रोमनाक्षरेषु प्रकाशितम् ।

परिचयः

वंशः—क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशोद्घाटने च न
कश्चित् स्वकीयः परिचयो वृत्तान्तो वा लिखितः । अतोऽस्य विदुषो
वृत्तान्तोऽन्धकूप एव निपतितौ वर्तते ।

क्षीरतरङ्गिण्या भ्वाद्यदाद्योरन्ते 'भृश्वरस्वामिपुत्रक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षि-
तायां.....' इति पाठदर्शनात् क्षीरस्वामिनः पितुर्नाम भृश्वर-
स्वामी आसीदिति विज्ञायते ।

शाखा—क्षीरस्वामिना यज-धातुव्याख्याने (१।७।२९) यञ्जुः काठ-
कम् इत्युक्तम् । एकशतमेदभिन्ने यजुषि काठकस्यैव नामोल्लेखः क्षीर-
स्वामिनस्तच्छाखाध्यायित्वं सूचयति ।

देशः—क्षीरस्वामी कं देशं स्वजनुपालं चकारेति न सम्यग्
विज्ञायते । क्षीरतरङ्गिण्या अमरव्याख्यानस्य चादौ वाग्देव्या प्रशंस-

नात्, ग्रन्थान्ते इश्यमानाभ्यां श्लोकाभ्यां चास्य कश्मीरजत्वं प्रतीय-
ते । क्षीरस्वामी कठशाखाध्यायीत्यनुमितं पुरस्तात् । कठब्राह्मणाश्च
कश्मीरिष्वेवोपलभ्यन्ते इत्यप्यस्य कश्मीरजत्वं द्रढयति ।

कालः—क्षीरस्वामी कस्मिन् काले बभूव इति न शक्यते
निश्चितं वक्तुम् । तथापि—

१—एकः खलु क्षीराभिधानः कश्चिच्छाब्दिकः कहलणेन राज-
तरङ्गिण्यां स्मर्यते—

देशान्तरादागमग्याथ व्याचक्षाणात् क्षमापतिः ।

प्रावर्तयद्विच्छिन्नं महामाग्यं स्वमण्डले ॥

क्षीराभिधानाच्छब्दविद्योपाध्यायात् सम्भृतश्रुतः ।

बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपरिडितः ॥ ४।४८८, ४८९॥

कश्मीराधिपतेर्जयापीडस्य राज्यकालः ८०८ वैक्रमाब्दात् ८३९
वैक्रमाब्दं यावदातिष्ठन्त ऐतिह्यविदः ।

क्षीरस्वामी तु क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशटीकायां च श्रीभोजं
तदीयं सरस्वतीकण्ठाभरणं चासकृदुदाजहार । तस्माद्यं क्षीरस्वा-
मी कहलणस्मृतात् क्षीराभिधानाद् विदुषोऽन्य इति विस्पष्टम् ।

२—गणरत्नमहोदधौ स्मृतः—सप्तनवत्युत्तरैकादशशत्यां विरचिते
गणरत्नमहोदधौ वर्धमानो द्विः क्षीरस्वामिनं सस्मार । तथाहि—

क—ज्योतीषि ग्रहनक्षत्रादीनि वेत्ति ज्योतिषिकः इति वामनक्षीरस्वामिनौ ।
४।३०३ पृष्ठ १८३॥

पाठान्तरम्—ज्योतीषि ग्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्योतिषं वेद
ज्योतिषिकः । ३० पृष्ठ १८३ टि० २ ।

अनयोः पाठान्तरे न्यस्तः पाठः क्षीरस्वामिनोऽमरकोशव्या-
ख्यानेन (२।८।१४) सहाक्षरशः संवदति ।

ख—क्षीरस्वामिना मार्ष मारिष इत्यपि, यथा पर्षत् परिष-
दिति टीकायां विवृतम् । ७।४३० पृष्ठ २३८॥

१. कश्मीरमण्डलभुवं जयसिंहनाम्नि विश्वम्भरापविष्टे दृढदीर्घदोषिण ।
शासत्यमात्यवरसुत्तरिमां खिलेख भक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥

पाठान्तरम्—मर्षणात् सहनात् मारिषः । मार्षोऽपि । यथा परिषत् [पर्वत्] ।
द्र० पृष्ठ २३८ टि० २ ।

अनयोरपि पाठान्तरे न्यस्तः पाठः क्षीरस्वामिनोऽमरटीकायां
मारिष-पदव्याख्याने (१।६।१४) उपलभ्यते ।

एतेन इदमपि स्पष्टं, यद् गणरत्नमहोदधेयोरोपीयं तदाधारेण
मुद्रितं भारतीयं चोभे अपि संस्करणे भ्रष्टपाठबहुले स्तः ।

इयं क्षीरस्वामिनोऽवरा सीमा ।

३. क्षीरस्वामी हेमचन्द्राचार्यं तदीयं शब्दानुशासनं वा न
कचित् साक्षात् सस्मार, एवं हेमचन्द्राचार्योऽपि क्षीरस्वामिनम् ।
श्रीपण्डितचन्द्रसागरसूरिणा हैमवृत्तेर्याऽऽनन्दबोधिनीवृत्तिर्विरचिता
तस्यां त्रिपुस्थानेषु हेमचन्द्राचार्येण 'अन्यः' पदेन स्मृतो ग्रन्थकारः
क्षीरस्वामीति प्रतिज्ञातम् ।^१ यद्येतत् सूरिमहोदयैः प्राचीनव्याख्यानु-
सारं विवृतं स्यात्तर्हि हेमचन्द्राचार्यतः प्राचीनः क्षीरस्वामीति निःसं-
शयं शक्यते वक्तुम् । हैमव्याकरणस्य रचना ११९३—११९४ वैक्रमा-
ब्दे बभूवेत्यपि सूरिमहोदयानां मतम् ।^२ तदेवं ११९४ वैक्रमाब्दात्
पूर्ववर्ती क्षीरः ।

४—क्षीरतरङ्गिण्याः कोशान्ते पद्यमिदं पठ्यते—

कश्मीरभुवमण्डलं जयसिंहनाम्नि, विश्वम्भरापरिवृटे वृद्धदीर्घदोष्णि ।

शासत्यमात्यवरसूनुरिमां लिलेख भक्त्या द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥

कश्मीराधिपतेर्जयसिंहस्य कस्यचिद् अमात्यस्य सूनुनेयं क्षीर-
तरङ्गिणी प्रतिलिपिकृतेत्यस्याभिप्रायः ।

अत्र स्मृतस्य जयसिंहस्य नृपते राज्यकालः ११८५ वैक्रमाब्दाद्
११९५ वैक्रमाब्दपर्यन्तमासीत् । एतस्मिन्नन्तरे क्षीरतरङ्गिण्याः प्रति-
लिपिकरणादितः प्राचीनः क्षीरस्वामीति सुव्यक्तम् ।

५—मैत्रेयरक्षितः ११६५ वैक्रमाब्दात् ११९० वैक्रमाब्दं यावत्
स्वकीयं धातुप्रदीपं विरचयामासेत्यस्माभिव्याकरणैनिह्ये प्रतिपादि-
तम् ।^३ मैत्रेयः धातुप्रदीपेऽनेकत्र एके अपरे इत्यादिभिः शब्दैः क्षीर-
स्वामिमतं निर्दिशति । तथाहि—

१. हैमवृहद्वृत्ति भाग १, पृष्ठ ३२४, क्रमाङ्क २—४ ।

२. हैमवृहद्वृत्ति भाग १, भूमिका पृष्ठ 'कौ' ।

३. भाग १, पृष्ठ २८३ ।

क—ऋञ्जते, ऋञ्जाश्चके..... । केचित्तु आनृञ्जे इति प्रत्युदाहरन्ति ।

पृष्ठ २० ।

अत्र १।११० सूत्रव्याख्याने 'ऋञ्जते आनृञ्जे' इत्युदाहृतं क्षीर-
स्वामिना । अत्रस्याऽस्मदीया टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

ख—तुहिर् दुहिर् इत्येके । पृष्ठ ५२ ।

द्रष्टव्या क्षीरतरङ्गिणी १।४८७॥

ग—अपरे तु वावृतु वरणे इति परिस्मन् वागमह्यं संबध्य धातुमेकार्थमने-
काचं मन्यन्ते वावृतु वरणे इति वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविच-
तेति । पृष्ठ ९३॥

अत्र ४।४९ सूत्रस्या क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

घ—प्रीतिचलनयोरित्येके । पृष्ठ १०३ ।

इह ५।१५ सूत्रस्या क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

ङ—प्लादयस्वागणान्ताः । तेषामपि समाप्त्यर्थमत्र वृत्करणमित्येके । पृष्ठ १२७

अत्र ६।३३ सूत्रस्य क्षीरतरङ्गिणी अवलोकनीया ।

च—भासार्था इत्येके । भासार्था दीप्त्यर्थाः । पृष्ठ १४४ ।

द्रष्टव्याऽत्र १०।१९७ सूत्रस्या क्षीरतरङ्गिणी, तत्रस्याऽस्म-
टिप्पणी च ।

एतैः कतिपयैरुद्धरणैरेतद्व्यक्तं भवति यत् क्षीरस्वामी मैत्रेय-
रक्षितात् प्राचीनः । एवं च कृत्वा ११६५ वैकमाब्दात् प्राचीनः क्षीर-
स्वामी इति तु निश्चितमेव ।

क्षीरस्वामिनोऽन्ये ग्रन्थाः—योऽयं जाता विश्वसृजः क्रमेण पुनिभिः इत्या-
दिश्लोकः क्षीरतरङ्गिण्या अमरोद्घाटनस्य चादौ समानरूपेण पठ्यते ।
तस्मिन् षड्वृत्तीनामुल्लेखः श्रूयते । ताश्चेमाः षड्वृत्तयः—

१. अमरकोशोद्घाटनम् ४. अमृततरङ्गिणी

२. क्षीरतरङ्गिणी ५. गणवृत्तिः

३. निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः ६. निघण्टुवृत्तिः

इति केचित् प्रतिजानते ।

अत्र निघण्टुवृत्तिः सन्दिग्धा वर्तते । यत्तु देवराजयज्वना नि-
घण्टुभाष्यारम्भे क्षीरस्वामिनो निघण्टुटीका स्मृता, साऽमरकोश-
व्याख्यैव । यतो निघण्टुटीकायां स्मृतेषु द्वात्रिंशत्सु पाठेषु त्रिंशत्

पाठाः क्षीरस्वामिनोऽमरव्याख्यान उपलभ्यन्ते । अवशिष्टयोः द्वयोः पाठयोर्मध्ये १।११।३२ निघण्टुटीकायामुद्धृतः शब्दनं शब्दः पाठः क्षीर-तरङ्गिण्यां १।७२७ व्याख्यान उपलभ्यते । अत्रास्मन्मुद्रितपाठापेक्षया टिप्पण्यां निर्दिष्टः शब्दः शब्दनम् पाठः साधीयान् । एकोऽवशिष्टोऽपि पाठः क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशोद्धाटने वा क्वचित् स्यात् । यतो नि-घण्टुशब्दः कोशपर्यायत्वेनापि लोके प्रसिद्धः ।^१ अतो देवराजेनामर-टीकाऽपि निघण्टुटीका नाम्ना निर्दिष्टा ।

६—मैत्रेयरक्षितः (सं० ११६५)

मैत्रेयरक्षितनाम्ना बौद्धविदुषा धातुप्रदीपनाभ्येका धातुपाठ-स्य लघ्वी वृत्तिर्विहिता ।

परिचयः

अयं मैत्रेयरक्षितः कस्मिन् काले, कुत्र, कुतश्च जन्म लेभ इति न विज्ञायते ।

कदाचिद् बाङ्गः—धातुप्रदीपे बहुत्र धातोर्दन्त्योष्ठ्यादित्वे न शसददवादिगुणानाम् (६।४।१२६) इति प्रत्यक्षसूत्रेण एत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधे प्राप्तेऽपि चन्द्रसम्मत्या एत्वाभ्यासलोपप्रतिषेध उदाहृतः । यथा—

१—वज व्रज गतौ (१।२।४६, २५०).....एत्वाभ्यासलोपप्रतिषेधश्चास्य चान्द्रैरुदाहृतः—ववाज ववजतुः..... । पृष्ठ २५ ।

२—घन वन शब्दे (१।४६०, ४६१).....ववान, ववनतुः, ववतुः । अस्यैस्वाभ्यासलोपनिषेधश्चान्द्रैरुदाहृतः । पृष्ठ ३७ ।

एतेनानुमीयतेऽयं मैत्रेयः कदाचिद् बङ्गदेशीयः स्यात् । बङ्ग-देशीया हि बङ्गयोरभेदेनोच्चारणात् प्रायेण मुह्यन्ति ।

कालः—सर्वानन्देनामरटीकासर्वस्वे धातुप्रदीपस्तदीया काचित् टीका चासकृदुद्धृता । टीक सर्वस्वश्च सर्वानन्देन १२१६ वैक्रमाब्दे

१. एतद्विज्ञाय ऋक्सर्वाण्युक्रमण्याः षड्गुरुशिष्यव्याख्यायां वेदार्थदीपि-कायाम् 'यानयामो जोरौ भुक्तोच्छिष्टेऽपि च निघण्टौ' (पृष्ठ ५६) 'शङ्कावितर्कमययोः इति निघण्टुः' इत्युभयोरुद्धरणयोर्विषये प्राध्यापको मैकहानलष्टिप्पणयति—'नास्ति यास्कीयनिघण्टौ' इति, तच्चिन्त्यम् । षड्गुरुशिष्योद्धृते उभे अपि वचने वैजयन्तीकोशे (क्रमशः २७५, २२३ पृष्ठयोः पठथेते ।

निर्मितः ।^१ अतो १२१६ वैक्रमाब्दात् पूर्वभाविनी धातुप्रदीपटीका, ततः पौर्वकालिकश्च धातुप्रदीप इत्येतावत् सुनिश्चितम् । अत एवास्माभिः स्वीये व्याकरणैतिह्ये धातुप्रदीपस्य रचनाकालः ११६५—११६० वैक्रमाब्दपर्यन्तमनुमितः ।

विद्वत्ता—मैत्रेयरक्षितो व्याकरणशास्त्रस्यासामान्यपण्डित आसीत् । अस्य तन्त्रप्रदीपनाम्नी न्यासव्याख्या अतिविपुला वैदुष्य-पूर्णा च वर्तते । धातुप्रदीपान्ते स स्वयमाह—

वृत्तिन्यासं समुद्दिश्य कृतवान् ग्रन्थविस्तरम् ।

नाम्नातन्त्रप्रदीपं यो विवृतास्तेन धातवः ॥१॥

आकृष्य भाष्यजलधेरथ धातुनामपारायणक्षपणपाणिनिशास्त्रवेदी ।

कालापचान्द्रमततत्त्वविभागदक्षो धातुप्रदीपमकरोज्जगतो हिताय ॥२॥

परिभाषावृत्तिकृत् सीरदेवोऽप्याह—तस्माद् बोद्धव्योऽयं रक्षितः, बोद्धव्याश्च विस्तरा एव रक्षितग्रन्था विद्यन्ते । पृष्ठ ९५ ।

अन्या कृतिः—रक्षितस्याऽन्याकृतिः तन्त्रप्रदीपाख्या काशिकान्यासस्य व्याख्या वर्तते । अनेन महाभाष्यस्यापि काचिद् व्याख्या विरचिता इत्यस्माभिरनेकैः प्रमाणैरनुमितम् । एतद्विषयेऽस्मदीयः 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थो द्रष्टव्यः (पृष्ठ २८५, २८६)

धातुप्रदीप-टीका (११९० वै०)

केनचिद्ज्ञातनाम्ना विदुषा धातुप्रदीपस्य काचित् टीका विरचिता । इयं टीका सर्वानन्देन स्वीयेऽमरकोशटीकासर्वस्वे बहुधा निर्दिष्टा । तेनास्याः कालः १२१६ वैक्रमाब्दात् प्राचीन इति निःसंशयं शक्यते वक्तुम् । अस्माभिरस्याः कालः ११९०—१२१५ वैक्रमाब्दं यावदनुमित (३० सं० व्या० शास्त्रेतिहास पृष्ठ २८३) ।

७—द्वैवम् (१२०० वै०)

अयं श्लोकात्मकः प्रकरणग्रन्थो देवनाम्ना केनचिद् विदुषा विनिर्मितः । अस्मिन् ग्रन्थेऽनेकत्र प्रठितानां सरूपाणां धातूनां पाठ-प्रयोजनं चिन्त्यते । तदुक्तं ग्रन्थान्ते—

१. इदानीं चैकाशीतिवर्षाधिकसहस्रैकपर्यन्तेन (१०८१) शकाब्दकालेन
..... (१०८१ शकाब्दः=१२१६ विक्रमाब्दः) । टीकासर्वस्व १।४।२१॥

इत्यनेकविकरणसरूपधातुव्याख्यानं देवनाम्ना विदुषा विरचितं दैवं समाप्तम् ।
अस्मिन् ग्रन्थे आहत्य शतद्वयं श्लोका विद्यन्ते ।

परिचयः

देवनामा विपश्चित् कस्मिन् काले कुत्र चाजायत इति न कथं-
चिदपि विज्ञायते । दैवग्रन्थस्य सम्पादकेन गणपतिशास्त्रिणा देवस्य
कालः खैस्ताब्दस्य नवमशताब्द्या आरम्भादाद्वादशशति अभ्यधायि ।
वयं त्वस्य कालः वैक्रमद्वादशशत्या अन्तिमः पाद इत्यनुमिनुमः ।
तत्रेमाँ हेतू—

१—क्षीरस्वामी दैवं न कचिद् सस्मार । क्षीरस्वामिनश्च ११२५
वैक्रमाब्दात् ११६५ वैक्रमाब्दं यावत् काल इत्यस्माभिः पूर्वमुक्तम् ।

२—दैवव्याख्यात्रा कृष्णलीलाशुकमुनिना द्वयोस्स्थानयोस्ता-
दशनिर्देशः कृतो येनानुमीयते यदयं देवो मैत्रेयरक्षितादवरकालिकः ।
तथाहि—

क—देवेन तु 'ष्टै वेष्टेने स्तापयति तिष्ठायति' इति मैत्रेयरक्षितोक्तकारविस-
म्भात्रायमनुसृतः । पृष्ठ २३ ।

ख—देवेन तु मैत्रेयरक्षितविसम्भादेतदुक्तम् । पृष्ठ २८ ।

यदि कृष्णलीलाशुकमुनेल्लेखः सत्यं स्यात्तर्हि देवो मैत्रेयरक्षि-
ताद् औत्तरकालिक इति निश्चितं शक्यते वक्तुम् । एतदाधारेण च
देवस्य १२०० वैक्रमाब्दः काल इत्येव युक्तम् ।

दैववार्तिकम् (१२५० वै०)

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिना दैवस्य पुरुषकारसंज्ञकं वार्तिकम-
लेखि ।^१ अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयेतरव्याकरणसम्प्रदायग्रन्थानामपि
पदे-पद उद्धरणदर्शनादस्य कर्तुरनेकतन्त्रनिष्ठं ज्ञानमासीदिति
स्फुटं भवति । सायणेनायमस्य ग्रन्थश्च स्वीयधातुवृत्तौ बहुधा निर्दि-
ष्टः । अनेकत्र च सायणो नामनिर्देशं विनैव पुरुषकारस्य पङ्क्ती-
रुद्धरति ।^२

१. ग्रन्थान्ति—कृष्णलीलाशुकैर्नैवं कीर्तितं दैववार्तिकम् ।*** इति श्री-
कृष्णलीलाशुकमुनिविरचितो दैवसहायः पुरुषकारः समाप्तः ।

२. यथा नट धातौ 'यत्कारिषु' इत्यारभ्य 'निरूढलक्षणया नेयः' इत्यन्ता-
स्तिष्ठः पङ्क्तयः । धातु० पृष्ठ० ७८ । इमाः पङ्क्तयः पुरुषकारे ६६ तमे पृष्ठे वर्तन्ते ।

परिचयः

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिर्वैष्णवसम्प्रदायस्याचार्यः । अस्य कृष्ण-
कर्णामृतं कृष्णलीलामृतं वा स्तोत्रं वैष्णवेषु अतिप्रसिद्धम् । अयं
बंगदेशीय इत्येके मन्यन्ते ।

कालः—कृष्णलीलाशुकमुनेः क काल इति नास्ति कश्चिन्नि-
श्चयः । अतस्तस्य कालनिर्णयाय याति सहायकानि प्रमाणानि
तान्युच्यन्ते—

१—पुरुषकारे हेमचन्द्राचार्यः त्रिः स्मर्यते ।^१ हेमचन्द्रस्य च
ग्रन्थलेखनकालः ११६० वैक्रमाब्दात् १२२० वैक्रमाब्दपर्यन्तमिति
निश्चितप्रायम् । अत इयं पुरुषकारस्य पूर्वा सीमा ।

२—निघण्टुव्याख्यात्रा देवराजयज्वना पुरुषकारस्य नामनि-
र्देशं विना द्वयोः स्थानयोः पाठ उद्धृतः ।^२ देवराजीयं निघण्टुभाष्यं
सायणेन १६२३ ऋग्भाष्ये उद्धृतम् ।^३ अतो देवराजस्य वैक्रमाब्दस्य
चतुर्दशशत्या उत्तरार्धः (१३५०—१४००) काल इत्यैतिह्यविदः संगि-
रन्ते । इयं पुरुषकारस्यावरासीमा ।

३—लीलाशुकमुनिः स्वव्याख्याने कश्चिद् दैवस्य पाठान्तरम-
प्युपन्यस्यति । दैवस्य कालः १२०० वैक्रमाब्द इत्यनुमितं पुरस्तात् ।
दैवग्रन्थे पाठान्तरोत्पत्तावपि कश्चित् काल अपेक्षत एव । स च न्यूना-
न्यूनं पञ्चाशद्वर्षमित्त आवश्यकः ।

एतैः प्रमाणैः सामान्यतयेदमेव शक्यते वक्तुं, यत् पुरुषकारस्य
रचना १२५० वैक्रमाब्दात् १३५० वैक्रमाब्दे यावत् कदाचिद् बभूव ।

सीतारामजयरामयोर्भ्रान्तिः—‘संस्कृत साहित्य का संक्षिप्त इति-
हास’ नाम्नो ग्रन्थस्य लेखकाभ्यां सीतारामजयरामाभ्यां कृष्णलीला-
शुकमुनेः कालः ११५७ वैक्रमाब्दो निर्दिष्टः । स चासमीचीन इत्युपरि-
तनप्रमाणैर्विस्पष्टमेव ।

१. पुरुषकार पृष्ठ २२, २४, ३७ ।

२. ‘क्षप प्रेरणे’ इत्यारभ्य ‘धातुवृत्तौ पठ्यते’ इत्यन्तः । पृष्ठे ४३, १०६ ।
अयं पाठः पुरुषकारे ९५ पञ्चनवतितमे पृष्ठे वर्तते ।

३. ‘उच्चाशब्दात् स्वार्थे षष्ठोदरादित्वेन घ-प्रत्यय इति निघण्टुभाष्यम् । अयं
पाठो देवराजीये निघण्टुभाष्ये उखियापदव्याख्याने (२।११।३) उपलभ्यते ।

पुरुषकारे स्मृता कविकामधेनुः—पुरुषकारे कविकामधेनुनामा ग्रन्थो ऽसकृत् स्मर्यते । अयं वोपदेवविरचितात् कविकल्पद्रुमस्य कामधेनु-टीकातो भिन्न एव ग्रन्थः । यतो ह्यत्र पाणिनीयसूत्राण्युद्ध्रियन्ते^१ न वोपदेवीयानि । पुरुषकारधृतोद्धरणैः सम्भाव्यते यदियमरकोशस्य काचिद् व्याख्या स्यादिति ।

अन्ये ग्रन्थाः—कृष्णलीलाशुकमुनिना विरचिता इमेऽन्ये ग्रन्थाः—

१—सुपुरुषकारः—सायणः सुध्वातुव्याख्याने पुरुषकार-नाम्ना पाठमेकमुद्धरति—

तदुक्तं पुरुषकारे—बहयतीत्युदाहृत्येष्टनि यत् इष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्यते, न चेष्टनि यिद्, नापीष्टवद्भावश्च । यिद्सन्नियोगशिष्टत्वात् तदभावे तु भावयतीति विन्यमाप्तैरिति । धातुवृत्ति पृष्ठ ४२८ ।

नैष पाठो मुद्रिते पुरुषकारे दृश्यते । अतो ज्ञायते कृष्णलीला-शुकमुनिना कश्चित् सुध्वातुव्याख्यात्मकोऽपि पुरुषकारनामा ग्रन्थो विरचित इति ।

२—कृष्णलीलामृतम—इदं स्तोत्रम् ।

३—सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्या—कृष्णलीलाशुकेन भोज-देवीयस्य सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्नः शब्दानुशासनस्य पुरुषकार-नाम्नी व्याख्या विरचिता । एतद्विषयेऽस्मदीयो व्याकरणैतिहायग्रन्थो ऽवलोकनीयः ।^२

एतदपि संभाव्यते सायणेन पूर्वेनिर्दिष्टः पुरुषकारपाठः सर-स्वतीकण्ठाभरणव्याख्यात उद्धृतः स्यात् ।

४—अभिनवकौस्तुभमाला, ५—दाक्षिणामूर्तिस्तवः—
दैवसम्पादकस्य गणपतिशास्त्रिणो मते इमावपि ग्रन्थौ श्रीकृष्णली-लाशुकमुनेरेव कृती स्तः । अन्योरप्यन्ते—इति कृष्णलीलाशुकमुनि ... इत्यादिः पुरुषकारसदृश एव पाठ उपलभ्यते ।

१. द्र० पुरुषकार पृष्ठ १०३ ।

२. सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १, पृष्ठ ४४५—४४६ ।

८—सायणः

विविधग्रन्थनिर्मात्रा सायणाचार्येण पाणिनीयधातुपाठस्य स्वज्येष्ठभ्रातुर्माधवस्य नाम्नोऽनुरूपा माधवीयानास्त्री धातुवृत्तिविरचिता । इयं वृत्तिवैयाकरणनिकायेऽत्यन्तं प्रसिद्धा वर्तते ।

संक्षिप्तः परिचयः

सायणेन विविधग्रन्थेषु स्वपरिचयो निबद्धः । तदनुसारमस्य पितुर्नाम मायणः, मातुः श्रीमती, ज्येष्ठभ्रातुर्माधवः. कनिष्ठस्य भोगनाथ आसीत् । अस्य तैत्तिरीया शाखा बौधायनं सूत्रम्, भारद्वाज-
श्च गोत्रं बभूव । अयं १३७२ वैक्रमाब्दे जन्म लेभे, १४४४ वैक्रमाब्दे द्वासप्ततिवर्षदेशीयः स्वर्जगाम ।

सायण एकत्रिंशद्वर्षवयस्को विजयनगराधिपतेः प्रथमस्य हरिहरस्य कम्पणनाम्नोऽनुजस्य (वै० सं० १४०३—१४१२) मन्त्रिपदमलं-
चकार, तदनु तत्पुत्रस्य संगमस्य (सं० १४१२—१४२०) शिक्षकपदं मन्त्रिपदं च स्वीचकार, तदनन्तरं प्रथमस्य बुक्कनृपतेः (सं० १४२१—१४३७), द्वितीयस्य हरिहरस्य (सं० १४३८—१४४४) चामात्यपद-
धुरमुद्रवाह ।^१

धातुवृत्तेर्निर्मितिकालः

धातुवृत्तेराद्यन्तयोः पाठेन ज्ञायते यत् सायणेन संगमनृपते-
रमात्यपदमलंकुर्वतेयं वृत्तिविरचिता । तथाहि—

आदौ—अस्ति श्रीसंगमन्मापः पृथिवीतलपुरन्दरः ।

यत्कीर्तिमौक्तिकमादर्शं त्रिलोक्यां प्रतिबिम्बते ॥४॥

अन्ते—इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्परजसुतसंगममहाराजमहा-
मन्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां धातुवृत्तौ चुरादयः
सम्पूर्णाः ।

तदेवं धातुवृत्ते रचनाकालः १४१५ वैक्रमाब्दात् १४२० वैक्रमा-
ब्दपर्यन्तं स्यात् ।

१. सायणाचार्यस्य पूर्णवृत्तज्ञानाय पण्डितबलेदेवोपाध्यायकृतः 'आचार्य सायण और माधव' नामा ग्रन्थोऽवलोकनीयः ।

धातुवृत्तेर्निर्माता—येयं महती ग्रन्थराशिः सायणनाम्नोपलभ्यते न सा सर्वा सततममात्यपदभारमुद्ग्रहता सायणेनैव विरचिता, अपि तु तेन स्वस्य सहायकैर्बहुभिः पण्डितैर्निर्मापिता इति विद्वत्समाजे प्रसिद्धिर्वर्तते । अत एव तन्नाम्ना प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यत्र तत्र पारस्परिको विरोधोऽप्युपलभ्यते । सत्येवं माधवीया धातुवृत्तिस्तेन स्वयं विरचिताऽऽहोस्त्रित् तत्सहायकेनान्येनैव केनचिद् विदुषा निर्मिता इति सन्देहो जागर्त्येव । धातुवृत्तौ ऋषु पादविच्छेपे इति सूत्रव्याख्यातान्ते पठ्यते—

यज्ञनारायणार्येण प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

तस्या निःशेषतस्तन्तु बोद्धारो भाष्यपारगाः ॥ पृष्ठ ९७ ॥

एवं मय्य बन्धने इति सूत्रान्तेऽपि—

अत्रापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

यज्ञनारायणार्येण बुध्यतां भाष्यपारगैः ॥ पृष्ठ १०२ ॥

उभयत्र स्मृतो यज्ञनारायणः किं सायणस्यैव नामान्तरमुत तत्साहायकस्य धातुवृत्ते रचयितुर्वास्तविकं नामेति सन्देहनिर्गमकं न किञ्चित् प्रमाणमुपलभ्यते । वयं त्वनुमिनुमो यदयं यज्ञनारायणः सायणस्य सहायको धातुवृत्ते रचयिता स्यात् ।

धातुवृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

माधवीयधातुवृत्तेः प्राचीने क्षीरस्वामिमैत्रेरक्षितयोर्द्धे धातुव्याख्ये समुपलभ्येते । ते अत्यन्तं संक्षिप्ते स्तः । तयोरपि धातुप्रदीपः संक्षिप्ततरः । नैताभ्यां विद्वांसोऽपि धातुकान्तरावगाहनं कर्तुं समर्थाः, अकृतधियां तु का कथा । नैव च तयोः प्रतिधातु गिजन्तसञ्चन्तादिरूपाणि प्रदर्श्यन्ते । माधवीयायां खलु प्रायेण सर्वेषां धातूनां गिजन्तादिप्रक्रियाः संक्षेपतः प्रपञ्च्यन्ते । अपि च सन्दिग्धेषु रूपेषु विविधमतान्युद्धृत्य निर्णयो विधीयते । यद्यप्यनेकत्र परमसूक्ष्मविचारचर्चया काठिन्यमपि समपद्यत, तथापि कृतधियां विपश्चितामध्यापकानां कृत इयं परम साहाय्यमातनुते । सिद्धान्तकौमुद्याः प्रचलनात् प्राग् धातुपाठस्य क्रीडशी अध्यापनप्रवृत्तिः पाणिनीयेष्वासीदित्यस्य वास्तविकं दर्शनमप्यत्रैवोपलभ्यते । किं बहुनाऽऽर्षपाठविधि-

नाऽध्यापकानामध्येष्यमाणां च काशिकावृत्तिरिवेयमपि प्रधान-
सहायभूता वर्तते ।

प्रक्रियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि

वैक्रमाब्दस्य द्वादशशत्याः पाणिनीयव्याकरणस्य पठनपाठनं
शब्दानुशासनक्रममुज्झित्वा प्रक्रियाक्रमेण प्रवृत्तम् । प्रक्रियाग्रन्थका-
रैर्धातुपाठस्यापि तत्रैवान्तर्भावः कृतः । ते चेमे ग्रन्थाः ग्रन्थकाराश्च—

९—रूपावतारः	धर्मकीर्तिः	११४० वै०
१०—प्रक्रियारत्नम्		१३०० वैक्रमाब्दात्पूर्वः
११—रूपमाला	विमलसरस्वती	१४०० वैक्रमाब्दात्पूर्वः
१२—प्रक्रियाकौमुदी	रामचन्द्रः	१४८० वै०
१२—सिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितः	१५७५ वै०
१४—प्रक्रियासर्वस्वम्	नारायणभट्टः	१६२० वै०

एषु चतुर्ष्वेष्टेषु नैव सर्वे धातवो विव्रियन्ते, नापि व्याख्यात-
धातूनां णिजन्तादिसर्वप्रक्रियासु रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । उत्तरयोर्ग्रन्थ-
योरेद्यपि सर्वे धातवो व्याख्याताः तथापि शुद्धकर्तृप्रक्रियां विहाय
णिजन्तादिषु तेषां रूपाणि नोच्यन्ते । णिजन्तादिप्रक्रियाप्रदर्शनाय
केषांचिदेव धातूनां रूपाणि निदर्श्यन्ते । नैतेषु किञ्चिद्वैशिष्ट्यं वर्तते ।

एषां ग्रन्थानां ग्रन्थकृतां तद्व्याख्याकृतां च कालादिविषये-
ऽस्माभिः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य षो-
डशाध्याये (पृष्ठ३७५-३९४) विस्तरेण प्रत्यपादीति-नेह पुनः प्रपञ्च्यते ।

अत्र हि पाणिनीयधातुपाठस्य तद्व्याख्याग्रन्थानां च विषय
एव विचारः कृतः । पाणिनेः पूर्ववर्तिनामापिशल-काशकृत्स्नादीनाम्,
उत्तरवर्तिनां च कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-अभिनवशाकटायन-हैम-
जौमरप्रभृतीनां धातुपाठविषये तद्वृत्त्यादिविषये च विस्तरभ्रिया न
किञ्चिदुक्तम् । एतेषां विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'
ग्रन्थस्य द्वितीये भागे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते ।

गच्छतः स्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति पण्डिताः ॥

करोलबाग, देहली

दीपावली, २०१४ वै०

विदुषां वशंवदः—

युधिष्ठरो मीमांसकः

अस्मदीयं संस्करणम्

पाणिनीयधातुपाठस्य उपलभ्यमानासु वृत्तिषु क्षीरस्वामिनः क्षीरतरङ्गिणी प्राचीनतमा वर्तते । ब्रूनो-लिबिशनामकेन जर्मन-विदुषाऽस्याः प्रथमं संस्करणम् ऋषिवस्वङ्कचन्द्रमिते (१९८७) वैक्रमाब्दे (= १९३० ईसवीये) प्रकाशितम् । अस्मिन् संस्करणे रोमनाक्षराणां प्रयोगात्, भूमिकायां टिप्पण्यां च जर्मनभाषाया व्यवहारात्तदं भारतीयानां संस्कृतविदुषां कृते लाभप्रदमभूत् । अतस्तदुपलब्धकालादेवास्माकीना मतिरस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रकाशनस्याजायत् । तदनु द्वितीये विश्वमहायुद्धे तदपि संस्करणं दुर्लभतां गतमिति कृत्वा तत्प्रकाशनस्य महतीमावश्यकतामन्वभूवम् ।

अस्मदाचार्यवर्याणां पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासूनां लवपुरस्थे विरजानन्दाश्रमे विद्यामधीयानेन वर्णिना चाचस्पतिनाऽस्मभिर्देश-मनुसृत्य १९१८ वैक्रमाब्देऽस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिरारब्धा । केनचित् कारणेन सोऽदादेर्मध्यं यावत् प्रतिलिपि कृत्वा विरराम । तदनु भारतदेशविभागानन्तरं काशीमागत्य २००९ वैक्रमाब्दे शेषांशस्य पूर्तिरस्माभिः स्वयमकारि । तस्मिन्नेव काले काश्या राजकीयसंस्कृत-महाविद्यालयेऽधीयानेन पण्डितरामशंकरभट्टाचार्येणास्य समग्रस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिर्विहिता । भट्टाचार्योऽस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनायापि संचकल्पे, परं कार्तीयं नाभजत । २०११ वैक्रमाब्दे श्रीरामलालकपूरनिकेपसंस्थाधिकारिभिरस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनाय मतिरकारि । बहुकार्यव्यग्रतया मयाऽस्य ग्रन्थस्य सम्पादनकार्ये राम-शंकरभट्टाचार्यस्य साहाय्यमग्राहि । किञ्चित् कालानन्तरं भट्टाचार्योऽप्यन्यकार्यजातमुररीकृत्यास्मात् कार्यात् प्रायेणोपरराम । अहमपि स्वास्थ्यवैकल्यात् काशीं परित्यज्य देहलीं प्रत्यायातः । अतो भट्टा-चार्यस्य सभाव्यमानं साहाय्यमप्यनश्यत् । मयैव सकलः सम्पादन-कार्यभार आपतितः । सत्यपि स्वास्थ्यवैकल्ये विविधकार्यभारे च यथाकथंचित् मया तत्कार्यं पारं गमितम् । अत्र कियत्साफल्यं लब्ध-मित्यत्र तु विद्वांस एव प्रमाणम् । कार्यस्यास्य द्वयोर्व्यासज्यवृत्तित्वात् स्वास्थ्यवैकल्याद् अतिशयकार्यभाराच्च या अत्र न्यूनताः समजायन्त

ता अहं संजाने । तथापीदं शक्यते वक्तुं यदिदं संस्करणं पूर्वजर्मन-
संस्करणापेक्षया साधुतरं निष्पन्नमिति ।

जर्मनसंस्करणापेक्षयाऽत्र वैशिष्ट्यम्

यद्यपि विदुषा लिबिशेन रोमनाक्षरसंस्करणं महता परिश्रमे-
णं सम्पादितम्, तथापि तस्य पाणिनीये व्याकरणे सम्यक्प्रवेशाभा-
वाद् बहुत्र तदीयाः सम्पादनप्रमादा उपलभ्यन्ते । अस्माभिस्तदीय-
प्रमादानां परिमार्जनाय, संस्कृतविदुषांसौकर्याय, उपलब्धिसौलभ्याय
प्राचीनवाङ्मयपरिरक्षणाय च विविधग्रन्थसाहाय्येनेदं संस्करणं
परिष्कृतम् । अत्र यद्यद् वैशिष्ट्यमस्माभिः सम्पादितं तद्विद्यम्—

१ - धातुसूत्रसंख्यानिर्देशः—धातुपाठे 'भू सत्तायाम्' 'एष वृद्धौ'
इत्येवमादीनि वाक्यानि क्षीरस्वाम्यादीनां पूर्वाचार्याणां मते सूत्राण्यु-
च्यन्ते (द्र० पृष्ठ २, पं० २, टि०२; पृष्ठ १ पं० ११) । अतोऽत्रापि पाणि-
नीयाष्टकवत् प्रतिधातुसूत्रमादौ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । यथा—

१. भू सत्तायाम्, २. उदात्तः (पृष्ठ २), ३. एष वृद्धौ (पृष्ठ ११),
४. स्पर्ध संघर्षे (पृष्ठ १२) इत्यादिषु ।

२-धातुसंख्यानिर्देशः—कस्मिन् प्रघट्टके कियन्तो धातव
इति विज्ञानाय, प्रतिगणं धातुसंख्यावच्छेदाय च प्रतिसूत्रव्याख्या-
नन्तरं यथाक्रमं धातुसंख्याया निर्देशोऽप्यकारि ।

२. लिबिशोपात्तधातुसंख्यापरित्यागः—लिबिशेन स्वीये
संस्करणे भोट्टलिङ्गसम्पादितधातुपाठानुसारं तत्तद्धातुसंख्यानिर्देशो
विहितः । क्षीरतरङ्गिण्यां तत्रस्थानां बहूनां धातुनामभावात् क्रमवै-
परीत्याच्च तदीयधातुसंख्यानिर्देशस्यानुयोगितामवेक्ष्य तन्निर्दिष्टां
धातुसंख्यां परित्यज्यास्माभिर्मूलग्रन्थानुसारिणी धातुसंख्या प्रदत्ता ।

४-अन्यैरुद्धृतानां क्षीरतरङ्गिणीपाठानां स्थाननिर्देशः—
क्षीरतरङ्गिण्या यान्युद्धरणानि पुरुषकारे धातुवृत्तावन्यत्र चोपलभ्यन्ते,
तेषां निर्देशः प्रायेणास्माभिष्टिप्पण्यां कृतः । यत्र तु तद्ग्रन्थेषूद्धृतः
पाठोऽक्षरशः समान आसीत्, तत्र 'उद्धृतम्' इति, यत्र त्वर्थतोऽनुवाद्-
शब्दवैपरीत्यं वाऽभूत् तत्र 'सृष्टम्' इति च संकेत्य तत्स्थाननिर्दे-

शोऽकारि । यथा—पृष्ठ २८, टि० ३, ९; पृष्ठ २२, टि० ६; पृष्ठ २३, टि० २, एवं सर्वत्र ।

अत्र विट्ठलाचार्यकृतायां प्रक्रियाकौमुदीव्याख्यायामुद्धृतानां स्मृतानां वा पाठानामल्पीयानेव संग्रहोऽभूत्, तद्ग्रन्थस्यास्मत्-सकाशेऽभावात् ।

५—अन्यत्रोद्धृतपाठभेदनिर्देशः—यत्रान्यत्रोद्धृतः क्षीरतरङ्गिणीपाठः सर्वथैव भिन्न आसीत्, यत्रा क्षीरस्वामिनाम्ना क्षीरतरङ्गिणीनाम्ना वोद्धृतः पाठोऽत्र नोपलब्धः, तादृशपाठानां निर्देशष्टिप्पण्यामस्माभिर्विहितः । यथा—पृष्ठ १४, टि० ६; २५, ८; ३८, ३; ४३, ३; ४८, ५; ६६, ७; १११, ७; ११७, ६; १५८, १; २००, ७; २२८, १; २३७, ४; २४६, ३; २५५, ३; २७१, १; २७४, १; २७६, ५; २८१, २. ६; २८३, ३; २८४, १; २६१, ६; २६५, १-२; २६६, २; २६८, १-२; २६६, ७; ३००, ४-५; ३०१, ४; ३०२, ४-५; ३०८, २; ३११, २ ॥

६—मूलपाठसंशोधनम्— पुरुषकारादिषूद्धृतपाठसाहाय्येन यत्र तत्र जर्मनसंस्करणे मुद्रितानामपपाठानां संशोधनं कृत्वा तेषां टिप्पण्यां संकेतो विहितः । एतद्विषयका इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—पृष्ठ ६, टि० १; २४, २, १४३, ५; २३१, १ इत्यादयः ।

७—मूलपाठशोधप्रदर्शनम्—यत्र मूलपाठशोधनाय न किञ्चित् साक्षात् साधनमुपलब्धं, तत्रापपाठानां स्थाने साधु पाठाभ्युद्दिष्टिप्पण्यां प्रदर्शितः । यथा—

पृष्ठ ५, टि० १; ८८, ४; ६०, ६; ११५, १; १५४, ३; १६६, ७; १७१, १; १७२, ३-४; १७४, १; १६६, २; २०१, १; २०५, ४; २२८, २; २३६, ५; २७५, १; २८०, २; २८८, १; २९२, ३; ३०५, १; ३०७, ४; ३०६, ३; ३११, २; ३२१, ३ ॥

८—त्रुटितपाठपूर्तिः—यत्र कश्चित् क्षीरतरङ्गिण्यां पाठस्त्रुटित आसीत् तस्य [] कोष्ठे पूर्तिं विधाय टिप्पण्यां तन्निर्देशः कृतः । यथा—पृष्ठ ११७, टि० २; १२२, १. इत्यादिषु ।

९—भ्रष्टपाठ-संकेतः—यत्र यत्र क्षीरतरङ्गिण्यामस्माभिः पाठ-भ्रंशो विश्वातः, तस्य सर्वस्य संकेतष्टिप्पण्यां विहितः । यथा—पृष्ठ ७०,

टि०२. ७; २०६, २; २५०, १-२; २६१, ३; २६५, ३; २७३, ५; २८६, ४; ३०४, १; ३०६, ५; ३१०, ४ इत्यादिषु ।

१०—पाठतुलना—बहुत्रास्माभिः क्षीरस्वामिनोद्भूतानां पाठानामन्यग्रन्थैः सह तुलनाऽकारि । यथा—पृष्ठ ३, टि० ७; पृष्ठ ८ टि० ४ इत्यादिषु ।

११—उद्धरणानामाकर-ग्रन्थनिर्देशः—लिबिसेन येषामुद्धरणानामाकरग्रन्थनिर्देशः स्वीये संस्करणे न कृतः, तेषु बहूनां मूलस्थानमुपलभ्य तत्र तत्र निर्देशोऽकारि । अत्र इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—

पृष्ठ १४८, टि०१; १६५, १; १६६, ३; १६६, ६; १७३, ४; २०५, ५; २०६, १; २७४, ३; २८२, २ इत्यादयः ।

क्वचित् टिप्पणीं विनाऽपि निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८, पं० ३ ।

१२—युक्ताऽऽकरनिर्देशः—लिबिसेन बहुत्रोद्धरणानां वास्तविकमाकरस्थानमपरिज्ञाय तत्सदृशपाठतुलनायै स्थाननिर्देशः कृतः । तादृशेषु बहूनामुद्धरणानामस्माभिर्मूलमाकरस्थानमुपलभ्य तन्निर्देशो विहितः । दशपादयुगादिसूत्रनिर्देशः सर्वोऽप्येतादृश एव । तदतिरिक्तेष्वपि बहुषु अस्मभिर्दिष्टो युक्ताऽऽकरनिर्देशो द्रष्टव्यः ।

१३—आकरनिर्देशे लिबिशभ्रान्तिनिराकरणम्—पाणिनीयव्याकरणस्य सम्यक् परिचयाभावात् लिबिशोऽनेकत्रोद्धरणनिर्देशे परिभ्रान्तः । अस्माभिः सर्वत्रैव तादृशस्थलेषु तद्भ्रान्तिः परिहृता । अत्रैताष्टिप्पण्योऽवलोक्याः—

पृष्ठ २६, टि० ६; ११७, ४; १२८, ३; १२६, १; १३६, १; १४०, ६; १५०, ३-४; १५६, ३; १६०, २; १६१, २. ५; १६२, ६; १६५, २; १७३, ३; १७७, २; १७८, ३; १८२, ४; १८६, ३; १९६, १; १९८, ४; २००, ४; २०२, ६; २०४, ४; २०५, १-३; २१७, १; २२५, १; २२८, ५; २३३, ३; २३४, २; २३६, ४-५; २४१, ३; २४४, १; २४६, २; २५०, २; २५४, ५; २७३, ३; २८५, १-२; २८७, ५; ३०६, ६; ३१३, ३ इत्यादयः ।

१४—धातुसूत्रव्याख्याभ्रमनिराकरणम्—क्षीरस्वाम्यादिभिर्बहुत्र धातुसूत्राण्यशुद्धानि व्याख्यातानि । तेषां टिप्पण्यां परिमार्जनं विहितम् । यथा—पृष्ठ ८, टि० ५; १८८, ४ इत्यादिषु ।

१५—क्षीरस्वाम्यभिप्रायनिदर्शनम्—अनेकत्र टिप्पण्यां क्षीर-
स्वामिनोऽस्पष्टोऽभिप्रायो व्यक्तीकृतः । यथा—पृष्ठ १, टि० २. ४; ६, ६;
५६, ७; १७७, १; २१२, २; २१७, १; २२०, ३; २२६, ७; २३४, १;
२५६, १ इत्यादिषु ।

१६—क्षीरभ्रान्तिप्रदर्शनम्—क्षीरस्वामिना बहुत्र भ्रान्त्या-
ऽन्यथा धातुरूपप्रतिपादनं कृतम्, सूत्रनिर्देशो वा विहितः । तादृशी-
नां यथासम्भवं सर्वासां भ्रान्तीनां परिहारदृष्टिपण्यां विहितः । यथा—
पृष्ठ ६१, टि० ४; ७१, १; ७५, २; ८५, २-३; १३५, ५; १८२, ३; १८३, ३;
१८४, २; २०५, ३; २२८, ४; २३५, २; २३७, ५; २३८, ३; २४०, ३;
२४५, ४; २४८, ४; २५१, ३; २६३, १; ३१२, २ इत्यादिषु ।

१८—स्वयमपठितधातूनां निर्देशः—क्षीरस्वामी कंचिद्
धातुं व्याचक्षाणः तस्य तत्सदृशस्य वाऽन्यगणपठितस्य धातोर्निर्देशं
करोति । तादृशनिर्देशे क्षीरस्वामिना बहुत्र तेषामपि धातूनां निर्देशः
कृतो यान् स स्वयं तत्तद्गणेषु न पपाठ । अस्या भ्रान्तेरपि यथा-
स्थानं टिप्पण्यां निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८६, टि० २; ११७, ५; २१२,
१; २२३, १; २६७, १; २८५, १; ३०७, ३; ३१३, २ इत्यादिषु ।

१८—सायणेन मुधैव निर्दिष्टानां क्षीरमतानां निर्देशः—
सायणेन स्वकीयायां धातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनाम्ना क्षीरतरङ्गिणीनाम्ना
वा बहूनि क्षीरतरङ्गिणीविपरीतानि मतान्युद्धृतानि, तानि टिप्प-
ण्यामस्माभिर्यथास्थानमालोचितानि । यथा—पृष्ठ ३६, टि० २; ४०, ५;
६६, ५; १६८, ५ इत्यादिषु ।

१२—क्षीरस्वामिवचनाभिप्राये सायणभ्रान्तिः—कचित्
सायणः क्षीरस्वामिवचनाभिप्रायेऽपि भ्रान्तः । तादृशभ्रान्तेरपि
टिप्पण्यां निर्देशो विहितः । यथा—पृष्ठ १८२, टि० २ ।

२०—धातु-पाठालोचनम्—बहुत्र टिप्पण्यामस्माभिर्धातूनां
पाठास्यालोचनाऽपि व्यधायि । यथा—पृष्ठ ३२, टि० ३; ३३, ५; ८७, ३;
८८, ४; १३०, ३; १३६, २; १६३, १; १६५, ४; २२६, ५; २३०, १;
२४४, ४; २६१, २; ३०६, १ इत्यादिषु ।

२१—पाणिनीयसूत्रार्थालोचनम्—कचित् पाणिनीयसूत्रार्थालोचनमपि विहितम् । यथा—पृष्ठ १४२, टि० ५ ।

२२—उणादिसूत्र-पाठविचारः— उद्धृतोणादिसूत्रप्रसंगेन कचिदुणादिसूत्रपाठस्याप्यालोचना कृता । यथा—पृष्ठ १९३, टि० ४ ।

२३—चान्द्रधातुपाठ-भेद-भ्रंशादिनिर्देशनम्— क्षीरतरङ्गिण्यां चन्द्रनाम्ना निर्दिष्टाः केचन धातवो जर्मनमुद्रिते चान्द्रधातुपाठे पाठभेदेनोपलभ्यन्ते, केचन तत्र नैवोपलभ्यन्ते । तेषां टिप्पण्यामस्माभिर्यथास्थानं निर्देशो विहितः । यथा—पृष्ठ ६२, टि० ३; २२७, १; २३५, १; २८०, ३; २८१, १. ५; २८२, १. ३; २८४, ५; २८६, ४; २८८, ४; २६३, ३; २६४, ३; २६५, ३ इत्यादिषु ।

२४—अर्थविशेषनिर्देशः—अनेकत्रास्माभिः केषाञ्चित् प्रसंगादुपात्तानां शब्दानां विशिष्टार्थनिर्देशायापि प्रयत्नितम् । यथा—पृष्ठ ८६, टि० ५; १३८, १; २४७, २; २६६, ४ इत्यादिषु ।

२५—वैयाकरणमतमीमांसा— बहुत्र टिप्पण्यामाधुनिकानां वैयाकरणानां मतान्यपि मीमांसितानि । यथा—पृष्ठ ६, टि० २; ६१, १, ६७, १; १३१, १; १३३, ५; १८०, ७; २७६, १ इत्यादिषु ।

२६—प्राचीनसंस्कृतभाषायाः प्राचीनशब्दशास्त्राणां च विपुलता—भगवतः पाणिनेः प्राक् संस्कृतभाषाऽतिविपुलाऽऽसीत्, उत्तरोत्तरं तस्या हासः समजनि । तद्हासानुगुणमुत्तरत्र शब्दशास्त्राणामपि संक्षेपोऽभूत् । तेन प्राक्प्रयुज्यमानान् विलुप्तान् बहुविधान् धातुप्रातिपदिकप्रत्ययाननिर्दिश्य तत्संबद्धरूपनिर्देशनायोत्तरवर्तिभिराचार्यैर्धात्वादिषु यानि वर्णागमादेशलोपादीनि कार्याणि विहितानि तन्मीमांसायै यथास्थानं बहुविधाटिप्पण्यो लिखिताः । यथा—पृष्ठ १६, टि० ४; २२, ५; ३१, ३; ४६, २; ४६, ६; ५१, १; ५६, १; ७०, १; ७६, ५; ८३, ५; ६४ २; १२४, ६; १३५, ६; १३६, २; १५१, १; १६३, १; १७६, ४; १६६, ६; २१६, ४; २४६, ४; २८६, १; ३१५, ५ ।

एवं विविधाभिष्टप्पणीभिरलंकृत्येदं क्षीरतरङ्गिणी-संस्करणं विदुषां पुरस्तात् समर्प्यते । आशासे विद्वांसो महाभागा हंसक्षीर-

नीरन्यायेनोचितं यथार्थं वा परिगृह्य, अनुचितमयथार्थं वा लिखितमुपेक्षिष्यन्ते ।

क्षमा-याचना—यथाशक्ति यथाबुद्धि च परिश्रमेण सम्पादितेष्वस्मिन् ग्रन्थे कार्यस्य द्वयोर्व्यासज्यवृत्तिवाद्, अस्मत्प्रमादाद्, दृष्टिदोषाद् दूरदेशे मुद्रणात् मुद्रणकाले मात्राक्षरादीनां पाताञ्च या अशुद्धयः संजाताः तासां कृते विदुषः पाठकान् क्षमां याचे । विशेषतो यत्र कंचिद्भ्रातुं व्याचक्षाणेन ग्रन्थकृताऽन्यगणपठितस्य तस्य तत्सदृशस्य वा धातोर्निर्देशकृतः, तत्रास्माभिस्तत्स्थाननिर्देशाय या धातुसूत्रसंख्या निर्दिष्टास्तासु बहुत्र व्यत्यासः समजायत । एष संख्याव्यत्यासः प्रायेण द्वित्रिसंख्यानामेव । अतो यत्र मुद्रितधातुसूत्रनिर्देशेऽन्यगणपठितं तद्धातुसूत्रं नोपलभ्येत, तर्हि ततोऽग्रे द्वित्रिः संख्या अवलोकनीयाः । रुधादिगणस्थानां धातूनां निर्देशेऽधिकानां संख्यानामपि व्यत्यासः समभवत् । तदर्थं क्षमां याचमान इदं संस्करणं विदुषां करकर्मलेषु सादरमुपस्थाप्यते ।

विदुषां वशंवदो
युधिष्ठिरो मीमांसकः

क्षीरतरङ्गिणी

[पाणिनिमुनिप्रणीत-धातुपाठ-व्याख्यानभूता]

तरङ्गसुभगं कणन्मधुपकिङ्किणीजालिनं^१,
करं प्रचलपुंकरारुणशिखाग्रमुल्लासयन् ।
विभुर्जयति विघ्नजिद् भुवनपृष्ठमारोपयन्,
दुरन्तदुरितक्षयाद् विजयवैजयन्तीमिव ॥ १ ॥
धातुवैषम्यशमनाद् वाङ्मयाप्यायनी सताम् ।
क्षीरस्वामिप्रसूतेयं वृत्तिः क्षीरतरङ्गिणी ॥ २ ॥
सूत्रव्याख्या^२ कार्यजातं गणानाम्^३,
सेदत्वानिदत्वोपग्रहा^४ इत्फलं च ।
अष्टाध्याय्यां ये विशेषप्रयोगा,
धातोर्धातोर्दशितास्ते विशेषात् ॥ ३ ॥
य एव पारायणिकैर्दृष्टोऽत्र विवरीतृभिः ।
पन्थास्तेनैव याताः स्म कृत्वा गजनिमीलिकाम्^५ ॥४॥

१. '०जालकम्' पाठान्तरम् ।

२. धातुसूत्रव्याख्येत्यर्थः । 'भू सत्तायाम्' इत्यादीनि पाणिनिवचनान्येव सूत्रत्वेनात्र व्यवहृतानि ग्रन्थकृता । अत एव 'भू सत्तायाम्' इत्यतः प्राक् 'प्रकृतयः सूत्र्यन्ते' (द्र० पृष्ठ० २ पं० ११) इत्युक्तम् ।

३. श्वाशदाद्यादिगणानाम् ।

४. उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे इति भट्टोजिदीक्षितः । नागेशस्तु 'उपदेश-
व्यङ्ग्यं स्वार्थत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्तये परस्मैपदात्मनेपदे उपग्रहशब्देन लक्षण-
बोध्यते' इत्याह (उद्योत ३।१।८५) ।

५. गजनिमीलिकाशब्दे उद्दालकपुष्पमञ्जिकादिवत् 'संज्ञायाम्' (अष्टा० ३।३।१०९) इति सूत्रेण एवुल्ल द्रष्टव्यः । यथा गजः सन्मुखागतं वस्तुजातमगणयन् गच्छति

न विचारिताः प्रयोगाः पारायणिकैर्हि तत्र संरब्धम् ।
 सत्यार्धधातुकेऽपि च षोढा^१ नोदाहृता प्रकृतिः^१ ॥५॥
 भग्नाः पारायणिकाश्चन्द्राद्या अपि यत्र विभ्रान्ताः ।
 तान् धातून् विवरीतुं गहनमहो अध्यवसिताः स्मः ॥६॥
 ५ जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः,
 शब्दाः संवसनादसाधुभिरपभ्रष्टाः स्य भो भ्रातरः ।
 वाग्देव्याद्य कृता मदेकशरणा मात्रा यतोऽस्मान्मया,
 न्याय्ये वर्त्मनि वर्तनाय भवतां षड्वृत्तयः^२ कल्पिताः ॥७॥

अथ नित्यानां लोकवेदप्रसिद्धानां भवतीत्यादिशब्दानां स्वरार्थ-

१० साधनकालाद्यवबोधनार्थं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याख्यानम् इति
 प्रकृतयः सूच्यन्ते^३—

१. भू सत्तायाम्, २, उदात्तः । भू इति अविभक्तिकोऽयं
 निर्देशो भ्रान्तिनिरासार्थः, छान्दसो वा सुल्लुक्^४ - छन्दोवत् सूत्राणि
 भवन्ति (१।१।१ भाष्ये) इति । एवं सर्वत्र । सतो भावः सत्ता=अस्ति-

१५ त्वम् । भावो धात्वर्थसामान्यमिति यावत् । यदाहुः—

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ।

प्राप्तक्रमा विशेषेषु क्रिया सैवामिधीयते ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ॥ इति ।

(वाक्यपदीय ३।१।३४, ३५)

२० तद्वद यत्कार्यं क्रियते तद् गजनिमीलिकाशब्देनोच्यते ।

१. शुद्धा, स्यन्ता, सनन्ता, णिचि सत्परा, यङन्ता, यङ्लुगन्ता च । तथा
 च स्वयं ग्रन्थकारो वक्ष्यति—‘स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्यन्ता सनन्ता णिचि सत्परा । यङन्ता
 यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या, निष्प्रयोजना’ । (पृष्ठ ७ पं० १०, ११) इति ।

२. श्लोकोऽयं क्षीरस्वामिकृतायाममरकोशटीकायामपि दृश्यते । कास्ताः

२५ षड्वृत्तय इति न निश्चितं शक्यते वक्तुम् । केचनैवं प्रतिजानन्ते—१-अमरको-
 शोद्घाटनम्, २-क्षीरतरङ्गिणी, ३-निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः, ४-अमृततरङ्गिणी,
 ५-निघण्टुवृत्तिः, ६-गणवृत्तिश्चेति ।

३. ‘निर्दिश्यन्ते’ पाठ० ।

४. ‘सुल्लुक्’ पाठ० ।

सा जातिरित्यर्थः । यद् वैशेषिकम्—सामान्यं द्विविधम्, परमपरं च । परं सत्ता महाविषयत्वात् (तु०—प्रशस्तपादभाष्य, उद्देशप्रकरण) । अपि च—

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ।

तथा—यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः^१ प्रयोक्तव्य^२ इति । अत एव माङ्गलिकत्वाच्च^३ पूर्वमस्य प्रयोगः ।

[धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थ इति सौनागाः । यदाहुः—]^४

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः^५ ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या^६ अनेकार्था हि धातवः ॥^७

तथा च भूरयं क्वचिद् अस्यर्थे वर्तते—बहूनि धनान्यस्य भवन्ति, सन्तीत्यर्थः । काप्यभूतप्रातुर्भावे—क्षीरभोजिन्याः श्रुतं धरः^८ १०

१. 'भवन्ती' इति वर्तमानकालस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । तेनायमर्थः—यत्राऽन्या क्रिया न प्रयुज्यते, तत्र वर्तमानकालिकोऽस्य धातुः प्रयोक्तव्य इति । तथा चोक्तं महाभाष्ये (२।३।१) —'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' इति ।

२. 'तत्रास्ति भवतीति परं प्रयोक्तव्यम्' पाठा० ।

१५

३. भूशब्दः खलु महाव्याहृतिवाचक इति तस्य मङ्गलार्थकता युक्तेति कैयटः (महाभाष्यप्रदीप १।३।१) ।

४. कोष्ठान्तर्गतोऽयं पाठो मद्रासहस्तलेखेऽधिक उपलभ्यते । द्र० राजकीयहस्तलेखपुस्तकालयसूचीपत्र पृष्ठ १०४६ सं० ७९४ । चुरादावपि (सूत्र ३२४ व्याख्याने) अयं पाठोऽग्निमः श्लोकक्षोपलभ्यते ।

२०

५. चौरादिके उद्धरणे 'एकैकोऽर्थो निदर्शितः' इति पाठान्तरम् ।

६. 'ऽन्ये मन्तव्या' पाठा० । तच्छब्दोभङ्गप्रसंगादसत् । 'पञ्चमं लघु सर्वत्र' इति हि तल्लक्षणं भवति । चान्द्रधातुपाठान्ते 'ऽनुगन्तव्या' इति पठ्यते ।

७. श्लोकोऽयं चान्द्रधातुपाठान्तेऽपि दृश्यते । काशकृत्स्नधातुपाठस्य कञ्जडटीकारम्भ एकः श्लोक इत्थं पठ्यते—

२५

“निपाताक्षोपसर्गाश्च धातवश्च त्रयोऽप्यमी ।

अनेकार्थाः स्मृताः सद्भिः पाठस्तेषां निदर्शनम्” ॥ इति ।

अत्र 'सद्भिः' इत्यस्य 'इन्द्रचन्द्रापिशलिगार्ग्यगालवपौष्करैः' इत्यर्थः कञ्जडटीकायां विवृतः ।

८. 'श्रुतं धरः' पाठा० ।

पुत्रो भवति, जायतं इत्यर्थः । क्वचिद् अभूततद्भावात्मके सम्पद्यर्थे—
पटोऽशुक्लः शुक्लो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः । अपि च तत्तदुपसर्गव-
शाद् धातोः स सोऽर्थः प्रकाश्यते । यथा प्रभवतीति स्वाम्यर्थः,
प्रथमत उपलम्भश्च । पराभवति, परिभवति, अभिभवति इति प्रथ-
५ मतः^१ तिरस्कारः । सम्भवतीति तन्मात्रार्थः^२ । अनुभवतीति संवेद-
नम् । विभवतीति व्याप्तिः । आभवतीति भागावगतिः^३ । उद्भवती-
त्युद्देशः । प्रतिभवतीति लग्नकत्वम्^४ ।^५

उदात्त इत्यस्यानुदात्तत्वाभावेन एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७।
२।१०) इतीडागमनिषेधाभावात् सेट्त्वम्^६ । आर्धधातुकस्येड् वलादेः
१० (७।२।३५) इति प्रत्ययस्य सेट्त्वेऽनिट्त्वे चोपचाराद् धातोस्तथा^७
व्यपदेशः ।

आत्मनेपदोभयपदानुबन्धाभावाच्च शेषात् कर्तरि [परस्मैपदम्]
(१।३।७८) इति परस्मैपदम् । अपवादाभावाच्चौत्सर्गिकः शब्दिकरणः ।
भवति । भवन् । भविता ।

१५ १. 'प्रथमतः' इत्यनावश्यकं पदम् । 'प्रायशः' इति पाठो युक्तः स्यात् ।
२. तावतीमात्राऽत्र युक्तेत्यर्थः । तथा चैवं वाक्यं प्रयुज्यते—'प्रस्थमत्रौ-
दनानां सम्भवति' । 'जन्मार्थः' पाठा० ।

३. 'भागापत्तिः' 'भागागतिः' पाठा० ।

४. अस्पष्टार्थमिदं पदम् ।

२० ५. काशकृत्तनधातुपाठस्य कनडटीकायां भू-धातोरिमे ऽर्था निर्दिष्टाः—
" सत्तायां मङ्गले वृद्धौ निवासे व्याप्तिसम्पदोः ।

अभिप्राये च शक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च भूः ॥

सत्तायां यथा—विरला भवन्ति सन्तः, सन्तीत्यर्थः । मङ्गले यथा—पुत्रस्य
भूतिः कार्या, मङ्गलमित्यर्थः । वृद्धौ—गोत्रस्य भूतिः, वृद्धिरित्यर्थः । निवासे—भवनम् ।

२५ सव्याप्तौ—विश्वं भवति, व्याप्तौतीत्यर्थः (अस्मिन्नर्थे सकर्मकोऽयं धातुः, सम्पा०) ।
सम्पद्यर्थे—अदीर्घो दीर्घो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः । अभिप्राये—अयं भावः,
अभिप्राय इत्यर्थः । शक्तौ—तन्तुर्भवति- शक्नोतीत्यर्थः । प्रादुर्भावे—अकूरो भवति,
जायत इत्यर्थः । गतौ—भूताः, गता इत्यर्थः ' इति (पृष्ठ २) ।

६. 'सेट्कत्वम्' पाठा० ।

७. 'तयोः' पाठा० ।

निरनुनासिकत्वादूकारस्येतसंज्ञा नास्ति । अत एव उदात्त इत्याह, नोदात्तेदिति । यत् स्मृतिः—

दरिद्रा-जागृ-दीधीडाम् एकाच्चां च चिरेजिरेः ।

अदन्तोर्णोति-वेवीडं स्मर्यते नेत् तथा लडेः ॥ १

एधादीनां त्वेकारादेर्निरनुनासिकत्वादेव इत्संज्ञा नास्ति । यद्वैषामपि अकारादौ^२ लुप्त एकाच्त्वादेव सा न स्यात् ।

कर्तरि कर्मव्यतिहारे, भावकर्मणोश्च (१ । ३ । १४, १३) आत्मने-पदम् । व्यतिभवते, अन्येन चिकीर्षितां भवनक्रियां करोती-त्यर्थः । अन्योऽन्यक्रियाविनिमये हि कर्मव्यतिहारे एकवचनं न स्यात् । भावे त्वेकवचनमेव, आख्यातस्यासत्त्ववृत्तित्वेन संख्याद्यभावात् ।^{१०} तर्हि एकवचनमपि कथम् ? द्वयादिप्रतिपक्षैकत्वाभावेऽपि अभेदैकत्वात्^३ । एकवचनप्रसंगः करिष्यते इति हि भाष्यम् (१।१।३८) । चैत्रेण भूयते । अत एव मध्यमोत्तमपुरुषावपि न स्तः । भूयते त्वया, भूयते मया । अनुभूयते सुखम्, संवेद्यते इति । अथान्तरेऽत्र वर्तमानादकर्मकस्यापि सकर्मकत्वम्, सकर्मकस्यापि चाकर्मकत्वम् । यदाहुः—

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धैरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥४

(वाक्यपदीय ३ । ७ । ८७ । पृष्ठ २३४)

१. श्लोकोऽयं माधवीयधातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनाद्भूयते । तत्र च द्विविधः पाठ उपलभ्यते । मैसूरसंस्करणे—‘दरिद्राजागृदीधीडामनेकाच्चं चिरेजिरेः ।^{२०} अदन्तोर्णोतिवेवीडं स्मर्यते येस्तथोलडेः’ इति पाठः (भाग ४ पृ० २२७) । काशी-संस्करणे तु—‘दरिद्राजागृदेधीडोऽनिकाचश्च चिरिजिरेः । चकास्यूर्णोतिवेवीडः स्मर्यते णौ तथौलडिः’ इति पाठः (पृष्ठ ३७४) । स चात्यन्तं परिभ्रष्टः । चतुर्थचरणस्य पाठस्त्वत्यन्तं सन्दिग्धः । क्षीरतरङ्गिण्यां घुरादौ (सू० ९) ‘तथा लखिडः इति स्मरणात्’ पाठः । वयं तु चौरादिकनवमसूत्रव्याख्यानुसारं ‘स्मर्यते नेत् तथौलडेः’ इति पाठो^{२५} युक्त इत्यनुमिमीमेहे । २. ‘ऋकारादौ’ पाठ० । ३. ‘अभेदत्वात्’ पाठ० ।

४. श्लोकोऽयं भागुरिप्रोक्त इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः (द्र० २८२ सूत्र-प्रमोदजननी टीका) ।

अर्थान्तरे कार्यान्तरे वर्तनाद्^१ धातोः सकर्मकोऽपि धात्वर्थो-
ऽकर्मकः क्रियते । यथा—भारं वहति, उद्यच्छतीत्यर्थः; नदी वहति,
स्रवतीत्यर्थः^२ । कर्मणो धात्वर्थान्तःप्रवेशादकर्मकत्वम्, यथा—जीव
प्राणधारणे (धा० सू० १।३७५) जीवति; वृती गात्रविज्ञेपे (धा० सू० ४।८)

५ नृत्यति । अत्र प्राणगात्राख्ये कर्मणी धात्वर्थेनैव क्रोडीकृते । कर्मणः
प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम्, यथा—देवो वर्षति; नेह—पार्थः शरान् वर्षति ।
प्रयोक्तुरविवक्षितत्वात् कर्मणः सकर्मकादपि भावे आख्यातम्^३,
यथा—नेह पच्यते, नेह भुज्यते ।

अकर्मकत्वं च—किं करोति ? पचतीत्यादिव्यपदेशशेषादीनाम-

१० पर्यनुयोज्यत्वात् किं करोति^४, भवतीत्यस्त्येव व्यपदेशः । सत्यम्, किन्तु
क्रियाख्यकर्मनिबन्धनोऽसौ न बाह्यकर्मापेक्षः, भवनं करोतीत्यर्थावग-
मात् । क्रिया हि सर्वधातूनामन्तरङ्ग^५ कर्म । अत एव च क्रियावि-
शेषाणां कर्मत्वं स्मरन्ति—शोभनं घटो भवति^६ ।

कालभावाध्ववेशाश्च सर्वक्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वेन सर्वधातू-
१५ नामपरिहार्याः । मासमास्ते, गोदोहं स्वपिते, क्रोशं क्रीडाति, कुरूश्च-
शेते^७ ।

सकर्मकाकर्मकव्यवहारः कथामिति चेत् ? द्रव्यकर्मनिमित्त
इति श्रूमः । कर्मयोगामृततरङ्गिण्याम्^८—

-
१. 'वर्तमानात्' पाठा० ।
२० २. द्रष्टव्यम्—महाभाष्य १।३।२७॥
३. 'भावे प्रयोगः' पाठा० ।
४. पचतीत्यारभ्य करोति पर्यन्तं क्वचिन्नास्ति ।
५. 'अन्तरम्' पाठा० ।
६. अयं भावः—द्विविधो हि धातुः, सकर्मकोऽकर्मकश्च तत्र सकर्मकधातूनां
२५ द्विविधं कर्म, अन्तरङ्गं बहिरङ्गं च । तत्र क्रियाविशेषणमभेदसंबन्धेनान्तरङ्गं कर्म ।
तद्विभं च बहिरङ्गम् । बहिरङ्गकर्मापेक्षयैव धातवः सकर्मका अकर्मकाश्च व्यपदिश्यन्ते ।
अकर्मकधातूनामन्तरङ्गमेव कर्म भवति ।
७. द्रष्टव्यम्—महाभाष्य १।४।५१॥
८. 'यन्ममैवामृततरङ्गिण्यामुक्तम्' पाठा० ।

प्रत्ययोऽकर्मकाद् भावे कर्मणि स्यात् सकर्मकात् ।

सकर्मकाकर्मकत्वं द्रव्यकर्मनिबन्धनम् ॥ इति ।

भट्टशेषाङ्गधरस्वत्रैवं^१ गुरुमुष्टिं समादिक्षत्, यदाह—द्विरूपो धात्वर्थः, भावः क्रिया च । अत एव क्रिया भावो धातुः^२ (कातन्त्र ३।१।९) इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् । तत्र^३—अपरिस्पन्दमानेसाधनसाध्या भावः, ५ सपरिस्पन्दमानेसाधनसाध्या क्रिया । अतो भावार्थो धातुरकर्मकः, क्रियार्थो धातुः सकर्मकः । भावक्रिययोश्च पर्यायत्वमदूराविप्रकर्षेण । धात्वर्थसामान्ययुक्तायुक्तत्वेऽत्र सूरयः प्रमाणम् । गतमेतत् । प्रकृत-मनुसरामः ।

स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्ष्यन्ता सनन्ता णिच् सन्परा^४ । १०

यङन्ता यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या^५, निष्प्रयोजना ॥

शुद्धोदाहृता ।

णिच्—भवन्तं प्रयुङ्क्ते भावयति, करोतीत्यर्थः । यदाहुः—

नित्यं न भवनं^७ यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।

न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥

१५

१. 'अत्रैवं' पाठा० । 'भट्टशेषाङ्गधर०' इति युक्तः पाठः० ।

२. तुलना कार्या—क्रियावचनो धातुः, भाववचनो धातुः (महाभाष्य

१।३।१) ।

३. यद्वत्रैवं वाक्यविभागः—एत एव क्रिया भावो धातुः इति ।

अभियुक्तैर्व्याख्यातं तत्र—अपरिस्पन्दमान० ।

४. 'स्पन्दन' पाठा० ।

२०

५. णिच् पूर्वस्मिन् सति सन् परो यस्यां सा प्रकृतिरित्यर्थः ।

६. शुद्धेत्यादिक्रमेण षोढा प्रकृतिः । अतोऽन्या न विधते । ननु णिच्

सन्परेतिवत् यङि यङ्लुकि वा सन्परा, सनि वा णिच्परेति कथं नोक्ताः ? उच्यते,

प्रयोगाभावादन्या निष्प्रयोजना । अत एव 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (अ० ६।१।८)

सूत्रे भाष्यकृता 'अनभ्यासस्य' इति प्रत्याख्यातम् । अन्यथा यङन्ताद् यङ्लुगन्ताद्वा २५

सनि, सनन्ताद्वा णिच् लुङि अनभ्यासस्येति ग्रहणाग्रहणे रूपभेदः स्यात् । भाग.

वृत्तिकारस्तु यङन्ताद् यङ्लुगन्ताद्वा सनि पुनर्द्वित्वं मन्यते । अत्र विशेषस्तु मागवृत्ति-

संकलन एतत्सूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

७. 'नित्यमभवनं' पाठा० ।

तेन भूतिषु कर्तृत्वं^१ प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।

प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनां^२ भावनाविदः^३ ॥ [इति]

(तन्त्रवार्तिक २।१।१ पृष्ठ ३७७, ३७८ पूना संस्क०)

भावयेज्ज्योतिरान्तरम् इत्यनेकार्थत्वाद् ध्यायेदित्यर्थः ।

५. चुरादौ भू प्रासावात्मनेपदी (धा० सू० १० । २३१) भावयते पदम् प्राप्नोतीत्यर्थः । आध्वाद् वा (धा० सू० १० । २०१) इत्यणिच्पक्षे— उत्साहाद् भवते लक्ष्मीम् । भुवोऽवकन्कने (धा० सू० १० । १८५) णिच्— सर्पिषा सक्तृन् भावयति, मिश्रयतीत्यर्थः । ग्यासश्चो युच् (३।१।१०७) भावना ।

१०. सन्—बुभूषति । ऋयुः किति (७ । २ । ११) सनि ग्रह्यहोश्च (७ । २ । १२) इति नेद् । सनाशंसमिषासुः^४ (तु० ३ । २ । १६८) बुभूषुः ।

ण्यन्तात् सन्—बिभावयिषति । ओः पुयण्यपरे (७ । ४ । ८०) इत्यभ्यासस्येत्वम् ।

१५. यद्—बोभूयते । डिञ्च्यत् तड् ।

यड्लुक—बोभवीति, बोभोति । चर्करीतं^५ (धा० सू० २ । ८२)

परस्मैपदम् ।

१. 'तेनैव भूतिकर्तृत्वं' पाठा० ।

२. 'भावनां' पाठा० । इमे त्रयोऽप्यपपाठा एव, मूलमध्ये (तन्त्रवार्तिके)

२०. षष्मदर्शनात् ।

३. प्रतिपन्नस्य कादाचित्कत्वेन प्रमितस्य भूतिषु भवनेषु भवनक्रियासु । तस्य प्रयोजकक्रियां भावनामित्यन्वयः ।

४. काशिकादिषु 'सनाशंसमिष उः' इति सूत्रपाठ उपलभ्यते । स्वामिना प्रायेण सूत्रेषु पञ्चमीस्थले षष्ठी पठ्यते । युक्तायुक्तत्वेऽत्र सूरयः प्रमाणम् ।

१५. ५. चर्करीतमिति यड्लुकः प्राचां संज्ञा । अदादिगणे चर्करीतं च (२।८१) इति पठ्यते । तेन यड्लुकोऽदादित्वमात्रं विधीयते, न परस्मैपदित्वमपि । यद्यनेन परस्मैपदविधानमपि स्यात्तर्हि तेतिक्ते (७।४।६५) इत्यत्र "तिजेर्यड्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते" नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रात्मनेपदमनुदात्तञ्चित् आत्मनेपदमिति । नियमार्थं तर्हि भविष्यति । अत्रैव यड्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नान्यत्रेति । क मा भूत् । बेभिदीति

विशेषास्तु—भुवः प्रभवः (१।४।३१) अपादानम्—हिमवतो गङ्गा प्रभवति । गतिस्थाधुपा (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्—अभूत्, भूषुवोस्तिष्ठि (७।३।८८) गुणाभावः । भुवो वृग् लुङ्लिटोः (६।४।८८) अभूवन्, आत् (३।४।११०) एव सिञ्जलुगन्ताभ्रियमात् सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (३।४।१०९) इति श्रेञुस् नास्ति । बभूव बभूवुः—इन्विभवतिभ्यां च (१।२।६) इति कित्त्वम्, भवतेरः (७।४।७३) इत्यभ्यासस्यात्वम् । भावकर्मणोरत्वं नेत्याहुः^२—बुभूवे त्वया, अनुबुभूवे सुखम् ।

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर् (३।१।१२) इति क्यङ्—अभृशो भृशो भवति भृशायते । आमः कृञ्प्रयुज्यते इति कृञः प्रत्याहारत्^३ कृभ्वस्यनुप्रयोगः^४ । कारयां बभूव ।

भुवो भावे (३।१।१०७) क्यप्—ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयम् । भव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि—भव्यः पुमान् । भावकर्मणोरचो यत् (३।१।१०७) भव्यं त्वया, अनुभव्यं सुखम् । श्रोत्रावश्यके (३।१।१२५) ष्यत्—भाव्यम्, अवश्यभाव्यम्; लुम्पेदवश्यमः कृत्ये^५ (द्र० काशिका ६।१।१४४) [मलोपः] ।

चेच्छिदीति” इति भाष्यकारवचनं प्रसङ्गीतं स्यात् । प्रायेण सर्व एव आतुवृत्तिकारा चर्करीतं च’ इत्यनेनादादित्वस्य परस्मैपदस्य च विधानं भन्वते ।

१. अत्र जर्मनसंस्करणे ‘अत एव’ पाठ उपलभ्यते स चापपाठः । अत्र “पूर्वैयौव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अत एव सिञ्जलुगन्ताभान्यस्मादिति । अभूवन् प्रत्ययलक्षण्येन लुम्प्राप्तः प्रतिषिध्यते” इति “आतः” (३।४।११०) सूत्रस्थं काशिकावचनमनुसन्धेयम् ।

२. मतमिदं माधवीयधातुवृत्तौ प्रौढमनोरमायां च दूषितम् । वस्तुतस्तु ‘भवतरेः’ (७।४।७३) सूत्रे ‘इकृशितपौ धातुनिर्देशे’ (३।३।१०८ वा०) इति वचनात् धातुमात्रं गृह्यते न कर्तृविशिष्टम्, बभूवे त्वया, अनुबभूवे सुखमित्येव भवति । कैयटादयोऽप्यत्रैवानुकूलाः । क्षीरस्वामी तत्र काशिकाकारमतमाश्रितवान् ।

३. अत्र ३।१।४० सूत्रस्थं भाष्यमनुसन्धेयम् ।

४. ‘प्रत्याहारस्यानुप्रयोगः’ पाठ० ।

५. भाष्ये वचनमिदमन्यथोपलभ्यते । भाष्योक्तानां त्रयाणां वार्तिकानां संग्रहात्मकः कश्चिच्छ्लोकोऽत्र काशिकायां पठ्यते । अत्र विशेषः ‘संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास’ नामके ग्रन्थे (पृष्ठ २२७) द्रष्टव्यः ।

प्रहादौ^१ (३।१।१३४ गणे) परिभावी;^२ भूतेऽभिभावी^३ । भवतेषो वा वक्तव्यः^४ (द्र० काशिका ३।१।१४३) भवतीति भावः, भवः । आशिते भुवः कर्णभावयोः (३।२।४५) खच्—आशितो भवत्यनेनेति आशितंभव ओदनः, आशितस्य भवनम् आशितंभवो धर्तते । कर्तरि भुवः खिष्णुच्-खुकभौ (३।२।५७) आख्याविषु कर्तृषु च्यर्थेष्वचवौ—अनाख्य आख्यो भवति आख्यंभविष्णुः, आख्यंभावुकः । भुवश्च (३।२।१३२) इतीष्णुच्, छान्दस्त्वं नेष्टम्,^५ भविष्णुः । ग्लानिस्थश्च स्तुः^६ (३।२।१३९) भूष्णुः; किति च (१।१।५) इत्यत्र गकारस्य चर्त्वंभूतत्वाद्^७ गुणाभावः । लषपतपद (३।२।१५४) इत्युकश्च—भावुकः । जिदधि (३।२।१५७) इतीनिः— परि-
 ३० भवी । भुवः संज्ञान्तरयोः (३।२।१७९) क्तिप्—स्वयंभूः, प्रतिभूः । विप्रसम्भ्यो ङसंज्ञायाम् (३।२।१८०) विभुः, प्रभुः, संभुः । मितप्रवादित्वात् (द्र० ३।२।१८० वा०) शम्भुः । ऋदोरप् (३।२।१५७) प्रभवः, विभवः, अनुभवः । श्रिणीभुवोऽ-
 नुपसंग (३।२।२४) घञ्—भावः । नद्यप्रभावादिति प्रभावः^८ । परौ भुवोऽ-

१. नन्दिग्रहिसूत्रे नन्दीति षिचा निर्देशः, प्रहीति इका । अत एव स्वामिना
 १५ विस्पष्टप्रतिपचये 'प्रहादौ' इत्युक्तम् । नात्र सूत्रपाठभेद ऊहनीयः ।

२. काशिकायां प्रहादिगणे 'परिभावी परिभवी' इत्युभयं पठ्यते । तत्र पक्षे वृद्धयभावो द्रष्टव्यः ।

३. 'अभिभावी भूते' इति प्रहादौ गणसूत्रं पठ्यते ।

४. वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते । अत्र 'ग्रहः ग्राहः' इतिवद् व्यवस्थितवि-
 २० भाषा द्रष्टव्या । ५. 'कवीनाम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

६. 'वस्तुः' पाठा० । 'स्तुः' इत्येव भाष्यसम्मतः पाठः । 'वस्तुः' इत्यत्र गकारश्चर्त्वंभूतो निर्दिश्यत इत्येव भाष्याभिप्राय इत्यन्ये ।

७. अत्र 'स्नोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः क्लितोरीत्वशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः
 २५ श्युकोऽनिद्वं गकोरिति' (३।२।१३९ भाष्ये) इति श्लोकवार्तिकमनुसंधेयम् ।

८. अविस्पष्टमिदं वाक्यम् । अत्र पाठान्तरमपि नोपलभ्यते । अत्र कदाचित्
 'नक्षत्र प्रभवदिति प्रभावः' इति सम्यक् पाठः स्यात् । तथा सत्ययमर्थः— हि यतः
 सूत्रे 'अनुपसंगे' इत्युपात्तं, ततश्चात्र प्रपूर्वकाद्भवतेर्न प्रभावशब्दोऽपि तु प्रकृष्टो भावः
 प्रभाव इति प्रादिसमासे भवति ।

वज्ञाने (३।३।५५) वा घञ्—परिभावः, परिभवः । कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः
(३।३।१२७) च्च्यर्थयोः खल्—अकृच्छ्रेणानाढ्येनाढ्येन भूयते स्वाढ्यं
भवं भवता । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृग्वोः (३।४।६१) क्त्वाणमुलौ—पार्श्वतोभूया-
स्ते, पार्श्वतोभूत्वा, पार्श्वतोभावम् । नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे (३।४।६२)
नानाभूयास्ते, नानाभूत्वा, नानाभावम्; द्विधाभूयास्ते, द्विधाभूत्वा, ५
द्विधाभावम् । तूष्णीमि भुवः (३।४।६३) तूष्णीभूयास्ते, तूष्णीभूत्वा,
तूष्णीभावम् । अन्वच्यातुलोम्पे (३।४।६४) अन्वग्भूयास्ते, अन्वग्भूत्वा,
अन्वग्भावम् ।

निरूढादयो यथा—भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । भूतिः भस्म ।
भूताः प्रहाः^१ । भवत्यस्मिन् भवनं गृहम् । १०

कृत्परिशिष्टेऽपि^२—भविष्यति गम्यादयः (३।३।३) भावी । भुवः
विमन् (दश० उ० १।१६ कपाठः) भूमिः । अदिरादिभूशुभिम्यः क्तिन् (उ० ४।६५)
भूरि । अदि भुवो इतत् (उ० ५।१) अद्भुतम् । भुवः क्युन्^३ (तु० उ०
३।८१) भुवनम् ॥१॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः] १५

३. एध वृद्धौ । इतः क्त्यान्ताः (१।३।१) पञ्चत्रिंशद् उदात्ता अनु- ७
दात्तेतश्च । तेनायम् एकारस्योदात्तत्वात् सेट्, अकारस्य चानुदात्तत्वाद्
अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (१।३।१२) इत्यात्मनेपदी । एधते । एधमानः ।
एधिता । एत्येधत्यूठ्ठु (६।१।८९) इत्युपसर्गस्य एङि पररूपं नास्ति—
प्रेषते । मा भवान् इदिधत् इति परत्वाद् ह्रस्वे कृते पुनःप्रसङ्ग- २०
विज्ञानाद् द्विर्वचनम् । असुन्प्रत्यये (द्र० उ० ४।१८८) एधः इन्धनम् ।
यथैधांसि समिद्धोऽग्निः^४ (गीता ४।३७) इति । अत्रोदैवौघप्रश्रथहिमश्रथाः (६।४।२९)

१. अत एव भूतावेशमहवेशशब्दौ पर्यायवाचिनौ दृश्येते ।

२. कृत्परिशिष्टशब्देनात्रोणादिपाठो लक्ष्यते । उणादयो बहुलम् (३।३।१)

इत्यस्यैव व्याख्यानभूतत्वाद्गुणादिपाठस्य । पूर्वनिर्दिष्टा निरूढास्त्वष्टाभ्यायिस्थाः । २५

३. नेदं सूत्रस्वरूपम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशमात्रम् ।

४. 'यथैधःसुसमिद्धोऽग्निः' पाठा० । चिन्त्यमिद मूलमन्थविरोधात् ।

इतीन्धेर्घञि निपातनाद् अदन्तोऽपि एधोऽस्ति^१ । गुरोश्च हलः (३।३।१०३)
इत्यप्रत्ययः—एधा ॥२॥

४. स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । स्पर्धते भ्रातुः^२—

५ भ्रात्रा सह स्पर्धां करोतीत्यर्थः । स्पर्धमानः । स्पर्धिता । स्पर्धमानः
स कृष्णम् इति तु कृष्णं प्राप्येत्यध्याहारात्^३ । अणावकर्मकात् (१।३।८८)
इति णेः परस्मैपदम्—स्पर्धयति । यङ्लुकि—लङ्गीट्पक्षे (द्र० ७।३।
९४) अपास्पर्धीत्, अनिटि अपास्पर्त् । रात् सस्य (८।२।२४) इति
नियमात् संयोगान्तलोपाभावः । सिपि तु—सिपः हल्ङ्यावन्त्यः (६।१।६८)
इति लोपे प्रत्ययलक्षणेन जश्त्वे, सिपि धातोर्वा, दश्च (८।२।७४--७५) इति
१० क्वपक्षे रो रि (८।३।१४) लोपे दीर्घे (द्र० ६।३।१११) च अपास्पा इति
रूपम्, अक्वपक्षे तु तिषन्तवत् । अनुदात्तश्च हलादेः (३।२।१४९)
इति युच्—स्पर्धनः । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—स्पर्धा ।
बाहुलकादिष्णुच्^४ मेघं स्पर्धिष्णुनवान्यो धृतो नाको हिमाद्रिणा^५ ॥३॥

५. गाधृ प्रतिष्ठा लिप्सयोर्ग्रन्थे च । प्रतिष्ठा आस्पदम् । लङ्घु-

१५ मिच्छा लिप्सा । ग्रन्थनं^६ ग्रन्थः । अस्य पृथक्पाठो विरलप्रयोगार्थः^७ ।
गाधते । गाधिता । ऋदित्वात् नाग्लोपिशास्वृदिताम् (७।४।२) इति णी

१. इत्थमेवादन्तमेधपदममरटीकायाम् (पृष्ठ ८२) अपि साधितवान् स्वामी ।
भानुजिदीक्षितस्तु 'एधधातोरेव हलश्चेत्येनन घञि' निरवोचत् । अयमदन्तः पुंसि ।
उदाहृतं च मुकुटेन—“एधान् हुताशनवत इति कालिदासः” इति ।

२० २. पराभिभवस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहाद् अकर्मकत्वम् । 'धात्वर्थेनोपसंग्रहात्'
इत्युक्तत्वात् (द्र० पृष्ठ ५ पं० १६) ।

३. कृष्णमिति न स्पर्धेः कर्म, अपि तु प्रापेरिति भावः ।

४. अयं भावः—यद्यपि स्पर्धधातोः 'इष्णुच्' साक्षात् विहितस्तथापि
'कृतो बहुलम्' (३।३।११३ वा०) इति वचनान् समाधेयः । जयादित्यस्तु 'भुवश्च'

२५ (३।२।२३८) इत्यत्र 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—आजिष्णुना लोहितचन्दनेन'
इत्युक्तवान् । ५. अनुपलब्धमूलमिदम् । ६. 'ग्रधनम्' पाठा० ।

७. पुरुषकारे (पृष्ठ २०) त्वयमुदधृत्य "व्यभिचरति चैतत् 'पृथी विशारये
दुर्गन्धे च' इत्यत्र" इत्येवं दूषितः । वयं तु पृथग्विभक्तिनिर्देशेनानुमित्तो

चङ्गि उपधाह्रस्वो नास्ति—अजगाधत् । अजगाधम् अतलस्पर्शम् ॥४॥

६. बाधृ रोटने । रोटनं प्रतिघातः^२ । बाधते । बाधिता ।
अबबाधत् । बाधनः । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये बाधा । बा-
धस्तु अचि (६० ३।१।१२४) । अर्जिदशिकम्पिसिबाधाम् (उ० १।२७)
इति कुः हत्वं च,^३ बाहुः ॥५॥

७. नाधृ नाधृ याचोपतापैश्वर्याशीःषु । उपताप उपघातः^४ ।
याचोपतापयोरित्यर्थयोः क्रियात्वात् ऐश्वर्याशिषोस्तु द्योत्यभ्योर्धर्म-
मात्राभिधानात् । यथा घण्टा ध्वनति, श्वेतते प्रासादः—संयुज्यते,
समवैति, अस्ति, गण्डतीति गुण-संयोग-समवाय-सत्ता-द्रव्याणि
सिद्धानि आख्यातेन साध्यत्वेन प्रतीयन्ते । पूर्वापरीभूतं भावमाख्याते- १०
नाचष्टे' (निरुक्त १।२) इति । नाधते । अननाधत् । तथा नाथते । आशिषि
नाथ इत्युपसंख्यानान्त् (१।३२१। वा०) आत्मनेपदम्, षष्ठी च सूत्रात्^५
(२।३।५५)—सर्पिषो नाथते-सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते । अन्यत्र नृपं
नाथति, याचते । रिपुं नाथति, स्वामी नाथति, ईष्टे । नाथोऽचि (६०
३।१।१२४) । नाथ^६ इत्यनुपसर्गस्य नियमाब्धेहात्मनेपदम्^७—

यदत्र कदाचित् 'प्रतिष्ठासिप्सोः' इत्येव मूलपाठ आसीत् 'ग्रन्थे च इत्ययमंशः पश्चात्-
नैर्वर्धितः । यथा क्वचित् धातुपाठकोशेषु 'डुवप बीजसन्ताने' इत्यस्य स्थाने 'डुवप
बीजसन्ताने छेदने च' इति दृश्यते । तुलनीयम्—यथा वपिः प्रकिरणे दृष्टः, छेदने
वापि दृश्यते' (महाभाष्य १।३।१) ।

१. अमरकोश कां० १, वारिवर्ग, श्लोक १५ । २. 'प्रतीघातः' पाठा० । २०

३. अमरटीकायां (पृष्ठ १५१) क्षीरस्वामिना 'बहति बहते प्रयतते वा बाहुः,
बाह् प्रयत्ने' इत्युक्तम् ।

४. उपताप रोग इति वृत्तौ, उपघात इति तरङ्गिययाम् (मा० धा० पृष्ठ ३७) ।

५. अयं भावः—'आशिषि नाथः' इत्यानुपूर्विकमुपसंख्यानं सूत्रं च द्वयमपि
वर्तते । तत्रोपसंख्यानान्दात्मनेपदम्, सूत्रान्च षष्ठी विधीयते ।

६. आशिषि नाथ इत्यात्मनेपदविधायके वार्तिके ।

७. पाठोऽत्र अष्ट इति प्रतिभाति । अत्र शुद्धः पाठ एवमूहनीयः—'नाथ
इत्यनुपसर्गस्य नियमाब्धेहात्मनेपदप्रतिषेधः' इति ।

काव्यप्रकाशे त्वयं श्लोकः च्युतसंस्कृतिदोष उदाहृत्य "अत्रानुनाथत इति

एतन्मन्दविपकतिन्दुरुक्कलश्यामोदरापाएड्डर-
 ष्छायं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पशंक्षमं लक्ष्यते^१ ।
 तत् पक्षीपतिपुत्रिकुञ्जरकुलं जीवामयाम्यर्थना
 दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रांशुकैर्मा पिथाः^२ ॥

५. नोपदेशावैतौ । यथाहुः—सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृत्ति-नन्दि-
 नर्दि-नक्ति-नटि-नाधृ-नाथृ-नृ-वर्जम् (तु० महाभाष्य ६।१।६५) इति ।
 उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य (८।४।१४) इति णत्वं नास्ति—प्रनाथते ।
 अननाथत् ॥६,७॥

८. दध धारणे । दधते, दधेते, दधन्ते । यङ्लुकि-दाद-
 १० धीति, दाददृधि । दधस्तथोश्च (८।२।३८) इति भ्रभावो नास्ति, तत्र हि
 धाञो ग्रहणम् । कौशिकस्तु दद धारणे^३ दध दाने इति पाठं
 व्यत्याख्यात् । ददते मणिम्^४, दधते धनमर्थिम्य इति । युक्तायुक्तत्वे तत्र
 सूरयः प्रमाणम् । वयं हि मतभेदप्रदर्शनमात्रेष्वैव कृतार्थाः, मुनिप्रख्यानां वाक्यं कथं-
 कारं विकल्पयामः, वयमपि हि स्थलन्तोऽन्यैः कियन् नोपलप्स्यामहे ॥८॥

- १५ ९. स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणम् उत्प्लुत्य गमनम्, आस्क-
 न्दनं वा^१ । उद्धरणमिति तु श्रीभोजः । इदितो मुम् धातोः (७।१।५८)—
 स्कुन्दते । सलोपे कुन्दम्^२ (द्र० उ० ४।१८) ॥९॥

सर्पिषो नाथते इत्यादावाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् 'आशिषि नाथः' इति ।
 अत्र तु याचनमर्थस्तस्मात् 'अनुनाथति स्तनयुगम्' इति पठनीयम्" इत्युक्तम्

२० (द्र० उल्लास ७) ।

१. 'वर्तते' पाठा० ।

२. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

३. निरुक्ते (२।२) 'ददते धारयतिकर्मणः, इत्युक्तम् । एतेन कौशिक-
 पाठ एव ज्यायान् इति लक्ष्यते ।

४. 'अक्रूरो ददते मणिम्' इति निरुक्तपाठः (२।२) ।

२५ ५. 'आप्लवनम्' पाठा० ।

६. आप्रवणमुत्प्लवनमुत्प्लुत्यगमनं वेति तरङ्गिणी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४१)

उद्धृतः पाठः ।

७. अमरटीकायां (पृष्ठ ९९) कुन्धति कुन्दम्' इत्युक्तं स्वामिना ।

१०. श्रिदि श्रैत्ये । श्वेतगुणक्रियायाम्^१ । श्रिन्दते प्रासादः । श्वेतगुणः सिद्धोऽपि आख्यातेन साध्यैकरूप^२ उच्यते, कृता तु साध्योऽपि धात्वर्थः सिद्धतया पाकादिवत्, शब्दशक्ति-स्वाभाव्यात् ॥१०॥

११. वदि अभिवादनस्तुलोः । गुरून् वन्दते-अभिवाद्यते ।^५
देवान् वन्दते—स्तौति । वन्दिता । वन्दनः । शृवन्धोराहः (३।२।१७३)—
वन्दारुः । वन्दी मङ्गलः^३ णिनिः । अचि (द्र० ३।१।१३४) तु वन्दी^४
हठहृता स्त्री । घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानात् (द्र० ३।३।१०७वा०) युच्—
वन्दना । उणादौ वन्दाकः^५ कामवृक्षः ॥११॥

१२. भदि कल्याणे सुखे च । कल्याणं श्रेयो मङ्गलादि,^{१०}
सुखम् आत्मगुणोदयः । भन्दते । भन्दिता । भदन्तः^५ श्रमणः ।
चुरादौ (१०।७०) भन्दयति ॥१२॥ -

१३. मदि स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-गतिषु । मोदो हर्षः, मदो
दर्पः, स्वप्नेनालस्यमपि लक्ष्यते । चन्द्रस्तु मदि जाड्ये (१।३।१५) इत्यै-
वाह । मन्दते । मन्दिता । मन्दः । मन्दिवाशिमधि (उ० १।३८) इत्यु-^{१५}
रच्—मन्दुरा धाजिशाळा । इषितिमिमदि (दश० उ० ८।२६ 'क'पाठः)
इति किरच्—मन्दिरम् । स्फाथितशिवशिवि (उ० २।१३) इति रक्—

१. 'श्रिदि श्रैत्ये' इत्युक्तम्, तत्र श्रैत्यस्य गुणत्वादक्रियात्वेन धात्वर्थाभावात्
लक्षणया श्वेतगुणक्रिया लक्ष्यते । श्रिन्दते प्रासादः, श्वेतो भवतीत्यर्थः ।

२. 'साध्यैक्यम्' पाठा० ।

२०

३. 'वितालशब्दः प्रयोजनमेषां वैतालिका राज्ञोऽवसरपाठका मङ्गला [?,
मङ्गला] ख्याः, प्रातर्बोधका इत्येके' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १६५) स्वामी ।

४. 'वन्दते याच्यते वन्दी हठाहृता स्त्री' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १९९)
वीरस्वामी ।

५. उणादौ 'आक्' प्रत्ययः दृश्यते (उ० ४।१३), तेनेदं पदं सिध्यतीति
स्वामिनोऽभिप्रायः । वन्दाकश्चीवरभिन्नुरिति हेमचन्द्रः (उणादिटीका ३४) ।

२५

६. मन्देर्नलोपश्च (उ० ३।१३०) इत्यनेन । प्रवजितार्थक इत्युज्ज्वलः । श्रमण-
शब्दो बौद्धभिन्नुवाचक इत्येके मन्यन्ते । तदसत्, बुद्धप्रादुर्भावादुपद्विसहस्रवर्षप्राचीने
शतपथब्राह्मणे (१४।७।१।२२) तस्य प्रयोभादर्शनात् ।

मन्द्रः । मद्रो माद्यते^१; (द्र० उ० ४।१०२) मदिरा च । अग्निमादिम-
न्दिम्य आत् (उ० ३।१३४) मन्दारः^२ । कृदादयश्च (उ० ५।४१) इति
मन्दरः^३ । खजेर् आकः (उ० ४।१३) इति बाहुलकादाकः—मन्दाकः ।
मत्वर्थीये चेनौ (द्र० ५।२।११५)—मन्दाकिनी^४ ॥१३॥

५ १४. स्पादि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते, स्पन्दिता । स्पन्दि-
तुम्, स्पन्दनः, स्पन्दः ॥१४॥

१५. क्लिदि परिदेवने । परिदेवनं शोचनम् । क्लिन्दते ।
उदात्तेत्सु पाठात् (धा० सू० १।५९) क्लिन्दति । स्वरितेत्सु नोक्तः,
कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः^५ ॥१५॥

१० १६. मुद हर्षे । मोदते मुदिता । रलो व्युपधाद् हलादेः संभ्र
(१।२।२६) इति विभाषा किच्वाद् मुदित्वा मोदित्वा, मुमुदिषते मुमो-
दिषते । मोदनः । इष्टपञ्चाश्रीकिरः कः (३।१।३५) कुमुदम्^६ । मोदयति^७
मोदकः । इषितिमिमादिमुदि (द० उ० ८।२६ क) इति किरच्—मुदिरो
मे घः । मुदिप्रोर्गौ (उ० १।१२८) मुद्गः । स्फायितश्चि (उ० २।१३) इति
१५ रक्—मुद्रा । सुरादौ मुद संसर्गे (१०।१९०) मोदयति ॥१६॥

१७. दद दान । ददते, ददेते, ददन्ते । ददिता, ददितुम् ।
न शस-दद-वादि-गुणानाम्^८ (तु० ६।४।१२६) इति लिटि एत्वाभ्यासलोपौ न
स्तः—दददे ॥१७॥

१. तुलनीया अमरहीरटीका पृष्ठ ४८ ।

२० २. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दानियर्त्ति मन्दारः, मन्दा आरा अश्ये-
ति वा' इत्युक्तं स्वामिना ।

३. 'मन्दरः सैरिमः शक्रभवनं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषः ।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दमकति अवश्यम्' इति निरवोचत् स्वामी ।

५. अयं भावः—ये खलु धातवः स्वरितेतः (यथा पचादयः), ते कर्त्रभिप्राय

२५ आत्मनेपदिनो भवन्ति, अयं तु अनुदात्तेत्सूदात्तेसु चोभयत्र पठितः । तेनानुदात्तेत्वाद्
अकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदं भवति, उदात्तेत्वाच्च कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदम् ।

६. कौ पृथिव्यां मोदत इति कुमुदम् । ७. 'मोदयते' पाठा० ।

८. काशिकादिषु^९ न शसददवादिगुणानाम्^८ इति पाठः । तत्र गुणशब्देन

१८. ष्वद स्वर्द आस्वादने^१ । आस्वादनं जिह्वया लेहः ।
 चैत्राय स्वदते । षोपदेशत्वाद् इकोः, आदेशप्रत्यययोः (८।३।५७-५९) इति
 षत्वम्—असिष्वदत् स्तौतिययोरेव षणि (द्र० ८।३।६१) इति नियमात् षत्वं
 नास्ति—सिस्वदिषते, सिस्वादयिषतीति । सः स्विदिस्वदिसहीनां च
 (८।३।६२) षत्वाभावः । स्वदनः । कृवापाजिमिस्वदीत्यादिना (द्र० उ० १।१) ५
 उण्—स्वादुः । चुरादौ ष्वद संवरणे (१०।२००) स्वादयति । स्वर्दोऽषोप-
 देशः, यत् स्मृतिः^२—अजूदन्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मि-स्विदि-स्वदि-स्वञ्जि-
 स्वपयश्च, सृपि-सृजि-स्त-स्व-स्त्या-सेक-सुवर्जम् (तु० भा० ६।१।६४) । स्वर्दते,
 असस्वर्दत् ॥१८,१६॥

१९. उर्द माने क्रीडायाञ्च । मितिर्मान^३मिति मुख्योऽर्थः^४ । १०
 चकारादास्वादनेऽपीति दुर्गः । ऊर्दते, वोरुपधाया दीर्घ इकः, हलि च (८।१।
 ७६-७७) इति दीर्घः ॥२०॥

२०. कुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । क्रीडानियमोऽत्र धातु-
 नामनेकार्थत्वे लिङ्गम् । कूर्दते । स्फूर्जेर् (धा०सू० १।१।४८) दीर्घोपदेशाद्
 वोरुपधाया दीर्घमनित्यमाहुः^५—कुर्दते, कुर्वनः । गुर्वनः । गुर्व- १५

भावितोऽकारो लक्षणया गृह्यते । स्वामिषूते 'गुणिनाम्' इति पाठे ह्रस्वः—गुण-
 शब्दो विधायकत्वेनास्यास्ति इति मत्वर्थीये इति प्रत्यये शक्त्यैव सोऽर्थो लभ्यते ।
 स्वामिषूतः पाठोऽन्यत्र न कचिदुपलब्धः । अत्र तस्वबोधिनी द्रष्टव्या (सि० कौ०
 भा० ३ पृ० १६९) ।

१. "संवरणे" इति वीरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४३) माधवः । तथैव २०
 पुरुषकारोऽपि (पृष्ठ ४४) ।

२. स्मृतिपदेनात्र भाष्यमभिधीयते । तत्र चायं पाठः—'अजूदन्यपराः
 सादयः षोपदेशाः स्मि-स्वदि-स्विदि-स्वञ्जि-स्वपयश्च, सृपि-सृजि-स्त-स्त्या-सेक-
 सुवर्जम् (६।१।६४) । अजूदन्यो सात् परौ येषां ते सकारादयः सर्वे षोपदेशा इत्यर्थः
 (उद्योत) । २५

३. इह मानं सुखमिति सम्मतायाम् इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ४४) ।

४. अत्र 'गाध' (१।५) धातोरुच्चिस्तत्रस्था टिप्पणी(७) च द्रष्टव्या (पृष्ठ १२) ।

५. अयंभावः—'वोरुपधाया दीर्घ इकः' (८।२।७६) इत्यनेन 'स्फूर्जा' इति

स्थाने^१ दौर्गाः खुर्दं पेडुः । गुदस्थाने गुधेत्येके । उपाध्यायास्तु गुदक्रीडायां पायुविहार एव द्रौ धातू इति व्याख्यत, तन्नेति सभ्याः^२ । गोदते-जुगु-दिषते, जुगोदिषते । के (द्र० ३।१।१३५) गुदम् ॥२१-२३॥

२१. षूद क्षरणे । क्षरणं निरसनम् । सूदते । निसूदितः ।
५. चुरादौ षूद निःस्रवणे^३ (तु० १०।१६४) निसूदयति । नन्धादौ (द्र० ३।१।१३४) सूदनः । पचादौ सूदद्—(द्र० ३।१।१३४) सूदः^४, सूदी । सूददीपदीक्षां च^५ (तु० ३।२।१३५) इति युञ् नास्ति—सूदिता ॥२४॥

२२. ह्राद अव्यक्ते शब्दे । अव्यक्तेऽनतिस्फुटवर्णे । ह्रादते दुन्दु-भिः, नूपुरहादः । षृषोदरादित्वाद् (द्र० ६।३।१०९) ह्रस्वे कृते ह्रदः ॥२५॥
१०. २३. ह्रादी मुखे च । चशब्दादव्यक्ते शब्दे च । ह्रादते । णिचि (द्र० ३।१।२६) आह्रादितः । श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेट्, निष्ठायां ह्रादो ह्रस्वः (द्र० ६।४।९५) प्रहृन्नः । क्तिनि अपीष्यते^६—प्रहृत्तिः ॥२६॥

२४. स्वाद आस्वादने । स्वादते । स्वादनः ॥२७॥

२५. पर्द कुत्सिते शब्दे^७ । पायुध्वनौ वर्ततेऽयम् । अन्ये

१५. ह्रस्वपाठेऽपि दीर्घत्वं सिद्धपर्येव, किं दीर्घोपदेशेन । अतस्तद् व्यर्थं सद् 'बोहपभायाः' इति दीर्घत्वस्यानित्यतां ज्ञापयति ।

१. 'कुर्दस्थाने' पाठ० । २. 'तन्नेति सभ्याः' इति कचिन्न ।

३. 'निरासे' पाठ० । चुरादौ 'षूद आस्रवणे' (१०।१६४) इति पाठ उपलभ्यते । ४. पाचक इत्यर्थः ।

२०. ५. 'सूददीपदीक्ष' इति काशिकादिषु पाठः ।

६. 'ह्राद इति योगविभागः क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्वात्, प्रहृत्तिः' इति काशिका (६।४।९५) अत्रालोभ्या ।

७. किमर्थमयं संयोगान्तेषु उर्दादिषु न षठितस्तदाह सायणः—'संयोगान्तेषु उर्दादिष्वयं न षठितः शब्दविशेषार्थेन द्राषा (? ह्रादा) दिनापि साम्यात् । स्वादि-
२५. स्वाकारवत् संयोगादित्वेन ह्रादाद्यनुरोधेन मध्ये षठितः, (धा० वृ० पृष्ठ ४५) । एव-मनेकत्र धातुपाठकमविषये सायणेनोहः कृतः, स तत्रैवानुसन्धेयः, उदाहरणार्थमत्र सायणपाठ उपन्यस्तः ।

निशब्दमधोवातं मन्वाना अशब्द इत्याहुः । पर्दते । पर्दनः । पर्देन्ति
प्रसारणमज्ञोपश्च (उ० ३।८०) इति पृदाकुः सर्पः ॥२८॥

२६. यती प्रयत्ने । यतते । यतित्वा । ईदित्वाङ्घ्रिदितो निष्ठा-
याम् (७।२।१४) इतीण् नास्ति—यत्तः । यजयाचयतविष् (३।३।९०) इति
नङ्—यत्नः । यतेर्द्विष् (उ० २।९७) इत्यृन्—याता देवरभार्या, यातरौ ५
चुरादौ यत निकारोपस्कारयोः (१०।१८१) यातयति ॥२९॥

२७. युत् जुत् भासने । योतते, अयुयोतत् । कौशिकस्तु
ज्योतिः सिद्धये जुति ज्युति^१ मन्थते, ज्योतिश्च युतेरिसिजादेश्च जः^२ (तु० उ०
२।११०) इति सिद्धम् । जुतिरिति दुर्गः—अजुतत् अजोतीत् ॥३०, ३१॥

२८. विथृ वेथृ याचने^३ । वेथते, अविवेथत् । किति विशेषः— १०
विथितः, वेथितः । कौशिकस्तु अविथुरसिद्धये यातन इत्याह, तन्न, स्यथेः
सम्प्रसारणं किञ्च (उ० १।३९) इति सिद्धेः ॥३२, ३३॥

१. प्रसारणशब्दोऽयं सम्प्रसारणशब्देन समानार्थकः ।

२. काशिकादिषु '०विष्' इति पाठः ।

३. दीर्घाभावं दर्शयितुमस्योपन्यासः । तथा च स्मृतिः—'पिता माता १५
नानान्दा ना सव्येऽपुत्राद्यतरः । जामाता दुहिता देवा न वजस्ता इमे वनन्त
दश' ।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ ३२८) क्षीरस्वामिना "ज्योतते ज्योतिः" इत्युक्तम् ।
वस्तुतस्तु युनिरिव व्युतिरपि स्वतन्त्रो धातुः । तस्य कात्यायनश्रौत्रसूत्रे (४।१।४।५)
'अवज्योत्य' इति ल्यबन्तः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते । अर्वाकालिकैराचार्यैरप्रयोगाद् २०
धातुत्वस्य पाठो न कृतः, एतद्भातुनिष्पन्नं लोके लब्धप्रचारं ज्योतिःपदं तत्समानार्थ-
काद् युतधातोर्निष्पादितम् । उत्तरोत्तरं कथं धातुपाठस्य संक्षेपोऽभूदिति काशकृत्-
पाणिनिप्रोक्तयोर्धातुपाठयोस्तुलनया स्पष्टं प्रतीयते ।

५. दशपादी-श्वेतवनवासि-कातन्त्र-हैम-कण्ठाभरण्यादिप्रठितेनोणादिसूत्रेण सह
नेदं संवदति । २५

६. 'आथो-धातु इति कौशिकः, क्षीरस्वामिना त्वयं पक्षो दूषितः' इति
भातुवृत्तावुक्तम् (पृष्ठ ४१) । सायणोक्तः पाठस्त्वत्र नोपलभ्यते । कदाचिदत्र ग्रन्थपातः
संजातः स्यात् ।

२९. श्रथि शैथिल्ये । शैथिल्यमगाढता । अन्थते, अन्थेति वक्तव्याद्' (काशिका ६।४।१२२) एत्वाभ्यासलोपो न स्तः, तत्र हि अन्थि-रूपोपादानेन अन्थ अन्थ सन्दर्भे (तु० ९।४१,४३) इत्यस्य ग्रहणम्—शअन्थे, अन्थेऽत्राप्याहुः । इदित्त्वाद्नुनासिकलोपाभावः, श्रेथे इति ५ त्दाहरन् वृत्तिकृद् भ्रान्तः^१ । नोपधात् थफान्ताद् वा (१।२।२३) इति क्त्वा वा कित्—अन्थित्वा, श्रथित्वा । शिथिलः (द्र०उ०१।५३) ऋथः ॥३४॥

३०. ग्रथि कौटिल्ये । कौटिल्यं कुसृतिर्वन्धश्च । ग्रन्थते । ग्रन्थयते^२ । ग्रन्थना । ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा । ग्रथितः । खनिकष्यब्ध्य-सिन्नसि (उ० ४।२३९) इति ग्रन्थिः । ऋचादौ अन्थ अन्थ सन्दर्भे^३ (तु० ९। १० ४१,४३) इत्युदात्तौ सकर्मकौ स्तः—अथनाति । ग्रथनाति । अथ्यते ग्रथ्यते, अनिदितां हल उपधाया क्ङिति (६।४।२४) इत्यनुनासिकलोपः । श्रेथुः, ग्रेथुः, शअन्थुः, जग्रन्थुरिति^४ । एतौ चुरादौ आष्टपाढा (१०।२०१) विकल्पितण्यनौ स्तः । अन्थयति, अन्थति, ग्रन्थयति ग्रन्थति । कर्मकर्तरि किरादिषि अन्थिग्रन्थिब्रूनात्मनेपदाकर्मकाणामिति^५ यक्- १५ चिणौ न स्तः—अन्थते स्वयमेव, अथनीते, अअन्थिष्ट । ग्रन्थते, ग्रथनीते, अग्रन्थिष्ट ॥३५॥

१. वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते ।

२. 'इदित्वा.....भ्रान्तः' पाठो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४६) उदधृतः । 'अत्र २० वृत्तिकारः धातुवृत्तिकृद् उच्यते' इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ ४६) ।

३. इदित्त्वानलोपाभावं दर्शयितुं पदमिदमुदाहृतम् ।

४. तरङ्गिण्यां ऋचादौ 'अन्थ विभोचनहर्षयोः, मन्थ विलोडने, अन्थ सन्दर्भे' (४१-४३) इत्येवं पठ्यते । 'अन्थ अन्थ सन्दर्भे' इत्यानुपूर्विकस्तु चुरादौ (२२६) पठ्यते ।

५. अत्र कश्चित् पाठो नष्ट इति प्रतिभाति । ये तु 'अन्थिग्रन्थिदम्भिस्व- २५ ङीनामिति वक्तव्यम्' (काशिका १।२।६) इति पठन्ति तेषां मतेऽपि खिष्टः क्त्वे-ऽनुनासिकलोपे एत्वाभ्यासलोपो श्रेथुः ग्रेथुः । ये तु तादृशवचनस्य भाष्येऽनुक्तत्वाद्-प्रामाण्यं मन्यन्ते, तेषां मते शअन्थुः जग्रन्थुः इति रूपम् ।

६. अयं 'धृषाकर्मकिरादिसनां धान्यत्रात्मनेपदात्' (३।१।८७ वा०) इत्यस्य 'भारद्वाजीयाः पठन्ति. षिअन्थिग्रन्थिब्रूनात्मानेपदाकर्मकाणाम्' (३।१।८९ वा०) इत्यस्य चार्थतोऽनुवादः ।

३१. कथं श्लाघायाम् । श्लाघा गुणारोपः । कथ्यते, कथित्वा ।
विकथयन्तः । वौ कष-लस-कथ- (३२।१५३) इति धिनुण्—विकथ्यी ॥३६॥

३२. उदात्ता अनुदात्तेतः । व्याख्यातमेतद्^१ । भवादिगणे
प्रथमः प्रघट्टकः तवर्गान्तप्रस्तावाद् एकप्रघट्टकेनोक्तः । एवं यथा-
स्वमनुसर्तव्यम् ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

३३. अत सातसगमने । सातत्येन गमनं नित्यगतिः । इतः
शुन्ध्यन्ताः (१।६०) पञ्चत्रिंशदुदात्ताः सेट उदात्तेतश्च परस्मैपदिनः ।
अतति, अतन्, अतिता । न गतिर्हिसार्थेभ्यश्च (१।३।१५) इति व्यतिहारे लङ्
नास्ति—व्यत्यतति । अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्च—अतसी^२ । १०
ऋतन्यञ्चिक्न्यञ्चि (उ० ४।२) इतीथिन्—अतिथिः । अत्यतिभ्यां (उ० ४।
१३१) इतीण्—आतिः पक्षी । पादे च (उ० ४।१३२) पदातिः, पादस्य पदा-
ज्यति^३ (तु० ३।५३) इति पत् । सातिभ्यां मनिन्मनिषौ च^४ (तु० उ० ४।१५३)
इति मनिण्—आत्मा ॥३७॥

३४. चिती संज्ञाने । संज्ञानं संविद्धिः । चेतति । श्रीदितो निष्ठा- १५
याम् (७।२।१४) इति नेट्—चित्तम् । चित्तिः^५ । रलो व्युपधाद् अलाभेः संश्च (१।२।
३६) इति वा किरत्वम्—चितित्वा, चेतित्वा; चिचितिषति, चिचेतिषति ।
क्विप्^६—चिन् । असुनि—चेतः (द्र० उ० ४।१८९) । अनुपसर्गाच्चिम्पविन्द
(३।१।१३८) इति णौ शैः—चेतयः । चुरादौ चित संवेदने^८ (१०।१२६)
इत्यात्मनेपदी—चेतयते । चेतनम्, चेतना ॥३८॥

१. इदं वाक्यं प्रमाणयति यत् 'उदात्ता अनुदात्तेतः' इत्येवमादीनि वचनानि
सूत्राप्येवेति ।

२. अमरटीकायां स्वामिना 'न तस्यते अतसी' इत्येवमभिहितम् (पृष्ठ १४३) ।

३. 'पादस्य पदाज्याति' इत्येवं काशिकादिषु पाठः ।

४. श्वेत दशपाथाशुषादिषु चकारो न पठ्यते ।

५. 'चित्तिः' पाठे 'क्तिभिष्ठावद् वक्तव्यम्' इतीड्भावो द्रष्टव्यः ।

६. 'सम्पदादिभ्यः क्विप्' (३।३।१०८) इति वार्तिकेन ।

७. 'णौ' क्विच्चास्ति ।

८. चुरादौ 'संचेतने' इति पठ्यते ।

३५. च्युतिर् आसेचने। आसेचनमीषत्सेकः। च्योतति, च्यो-
तिता। इति वा (३।१।५७) इति लुङि वाऽङ्—अच्युतत्, अच्योतीत्।
च्युतिवा च्योतिवा, चिच्युतिषति चिच्योतिषति^१ ॥३९॥

३६. इच्युतिर् क्षरणे। क्षरणं झवणम्। शस्तालव्योऽत्र,
५ दन्त्यादित्वे हि—षट्श्च्योतन्तीति इच्युत्वस्यासिद्धत्वाद् ङः सि धुट् (८।३।
२९) इति धुडागमः स्यात्^२। ब्रमिडाइच्युतिरित्यप्याहुः—चोतति, अच्यु-
तत्, अचोतीत्। कौशिकस्तु इच्युतिमयोपधं मन्यते—ञ्योतति ॥४०॥

३७. कुथि पुथि लुथि मन्थ हिंसामंक्लेशयोः^३। हिंसा प्राण्युप-
घातः, संक्लेशो बाधा। कुन्थति, कुन्थ्यते। नोपघात् थफान्ताद् वा (१।२।०३)
१० कित्—कुन्थित्वा, कुथित्वा। क्रयादौ कुन्थ.संश्लेष्ये (तु० ९।४४) कुन्थनाति।
पुन्थति। लुन्थति। मन्थति, मन्थ्यते, मथितम्, मन्थित्वा, मथित्वा।
मन्थः (उ० ४।१।१) इतिः किञ्च—मथिन् मन्थाः। अचि—मन्थः। उणादौ
मन्थाणः^४, शानञ्च^५। ज्वलादौ मथ विलोडने (१।५८१) मथति, मथः,
माथः। क्रयादौ मन्थ विलोडने (९।४२) मथनाति, मन्थ्यते। मथिमाथी-
२५ त्यपीति दौर्गाः^६—मन्थति, मन्थ्यते; मान्थति, मान्थ्यते ॥४१-४४॥

१. विकल्पेन किरणं 'रलो व्युपधात्०' (१।२।२६) सूत्रेण द्रष्टव्यम्।

२. 'शस्तालव्यो... ..स्यात्' पाठः प्रक्रियाकौमुद्यासुदधृतः (पृष्ठ १२)।

अत्र सायणः—'अत एव वृत्तिकारादिविरोधात् तालव्योष्मादिवादिनौ स्वामिकाश्यपा-
वुपेक्षौ' इत्याह (श्रं० वृ० पृष्ठ ४८)। दन्त्यादित्वे धुडागमस्तु न प्राप्नोति 'श्चुत्वं
२० धुट्त्वे सिद्धं वक्तव्यम्' (८।२।६ वा०) इत्युक्तत्वात्।

३. सायणादयः 'मन्थ विलोडने' इति स्वतन्त्रं सूत्रं पठन्ति, अत्र च मन्थ
स्थाने मथिम्। द्र० धा० वृ० पृष्ठ ४८।

४. 'मन्थानः' इति पाठोऽत्र युक्तः स्यात्। स च 'सम्यानच् स्तुवः' (उ०
२।८९) इत्यनेन विहित आनच् बाहुलकाद् द्रष्टव्यः।

५. अमरटीकायामपि 'मन्नातीति मन्थानः शानच्' (पृष्ठ २१६) इत्याह स्वामी।
एतच्च भानुजिदीक्षितेन दूषितम् (अमर० पृष्ठ ३२६)। शानच्प्रत्यये मुगाभावो
साधु। महाभारतादौ शानचि मुगाभावो बहुत्रोपलभ्यते।

६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४८) च स्मृतोऽयं पाठः।

३८. विधु^१ गयाम् । सेधति, सिषेध । परिसेधति गाम्, गमयतीत्यर्थः । सेधतेर्गौ (८।३।११३) इति षत्वं नास्ति, अन्यत्र निषेधति पापात् । उपसर्गात् सुनोति-सुवति (८।३।३५) इति षत्वम्, सेधति-निर्देशात् सिध्यतेर् (धा० सू० ४।८४) नास्ति—निसिध्यति । उदितो वा (७।२।५९) इति त्वो वेद् सिद्ध्वा, सिधित्वा, सेधित्वा, रलो व्युपधात् (१।२।२६) ५ इति वा कित्त्वम् । यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निष्ठायां नेद्—सिद्धः, निरनुबन्धपाठे तु सिधितः^२ । रलो व्युपधाद् (१।२।२६) इति वा कित्त्वम्—सिसिधिषति सिसेधिषति ॥४५॥

३९. विधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम् । माङ्गल्यं मङ्गलविषया क्रिया^३ । अत्रैवायमूदित्, अर्थान्तरे पुनरुदित् । १० ऊदित्त्वात् स्वरति-सूति (७।२।४) इति वेद्—सेद्धा पुत्रं, शासितेत्यर्थः, सेधिता । लिटि क्रथादिनियमान्^४ नित्यमिद्—सिषिधिव । वस्त्रेका-जादषसाम् । (७।२।६७) इति कसोर्नियमादिङ् नास्ति—सिषिद्ध्वान् । दिवाद्गौ विधु संराद्धौ (४।८४) अनिद्—सिध्यति, सेद्धा ॥४६॥

४०. खाट् भक्षणे । खादति, अचखादत् । अदिखादिनी- १५ वहीनां प्रतिषेधान् (६० १।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—खादयति पिण्डीं चैत्रेण । निन्द-हिंस-क्लिश-खाद(३।२।१४६)इति बुञ्-खादकः ॥४७॥

४१. खद् स्थैर्ये हिंसायां च । खदति । अचि (६० ३।१।१३४) खदा^५ । अजिर-शिधिर (उ० १।५४) इति खदिरः ॥४८॥

१. इममुदितपाठमुदाहृत्य दूषितवान् सायणः (धा० वृ० पृष्ठ ४९) । २०

२. स्मृतोऽयं पाठो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४९) ।

३. 'शास्त्रं.....क्रिया' इत्युदधृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८७) स्मृतं च धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५०) ।

४. कसुभ्योऽसुदात्तेभ्यो लिटि इद् प्रतिषेधः सिद्ध एव, किं पुनर्निषेधेन, एवं तर्हि व्यर्थं सञ्ज्ञापयति यदि लिटि इयिनषेधस्तर्हि क्रथादिभ्य एव, नान्येभ्यः । २५
अथमेव नियमः क्रथादिनियम उच्यते ।

५. अचि स्त्रियां टाप् ।

४२. वद स्थैर्ये । वदति, वद्यते । भ्रमरादौ^१ वदरम्, वदरी ।
 वादिर् ओष्ठ्यादिः । वद व्यक्तायां वाचि (१।७३२) इति तु दन्त्यौष्ठ्यादिः—
 वदति, उद्यते । पदेति कण्ठः—पदति ॥४२॥

४३. गद व्यक्तायां वाचि । गदति । नेर्गद (८।४।१७) इत्युप-
 ५ सर्गाणत्वम्—प्रणिगदति । गदमदचरयम (३।१।१००) इति गद्यम् । नौ
 गदनदपठ (३।३।६४) इति वा अप्—निगदः, निगादो घञ् (द्र० ३।३।१८)
 भिदादौ (द्र० ३।३।१०४) गदा । गदोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । चर्चर-
 र्चर-गद्गद-घुर्घुर-घर्घर-जर्जर-झर्जर-कर्कर-भर्भर-सर्सर-बुद्बुद-मु-
 मुंर-भर्भर-दर्दर-पुर्पुरादि^२ [बु] द्वित्वं पृषोदरादित्वात्^३ । चुरादौ स्तनगदी-
 १० देवशब्दे (१०।२।४७) इत्यदन्तः—गदयति ॥५०॥

४४. रद विलेखने । विलेखनमुत्पाटनम् । रदति । ल्युः (द्र०
 ३।१।१३४) रदनः । अचि (द्र० ३।१।१३४) रदो वन्तः ॥५१॥

४५. णद अव्यक्ते शब्दे । नदति । उपसर्गादिसमासेऽपि (८।४।१४)
 इति णत्वम्—प्रणदति । नौ गदनद (३।३।६४) इति वा अप्—निनदः,
 १५ निनादः । पचादौ (द्र० ३।१।१३४) नदद्—नदः, नदी । अत्रुह् नदेश्च (उ०
 ३।५२)—नद्वतुः^४ । चुरादौ (१०।१।५७) भासार्थः—नादयति ॥५२॥

४६. अर्द गतौ याचने च । अर्दति । यातने चेत्येके—अर्दितः
 खेदित इत्यर्थः । तस्मान्नुह् द्विहलः (७।४।७१) इति लिटि नुद्—आनर्द ।
 नन्दाः संयोगादयः (६।१।३) इति रेफो न द्विरुच्यते—अर्दिदिषति । ल्युः
 २० (द्र० ३।१।१३४) जनार्दनः । अर्दः संनिविभ्यः (७।२।२४) निष्ठायां नेद्—
 सम्पूर्णः । अमेधाविदूर्ये (७।२।२५) अभ्यर्णे सेने आसाते । चुरादौ अर्द,
 हिंसि हिंसायाम् (१०।२।२०) अर्दयति ॥५३॥

१. 'विसरादौ' इति पाठः । भ्रमरादिर्विसरादिर्वा न क्वचिदुपलभ्यते गणः ।
 अत्र कदाचित् 'उषादौ' इति युक्तः पाठः स्यात् । अत्र उ० ३।१।३१ सूत्रव्याख्यान-
 २५ मालोचनीयम् ।

२. हस्तलेखेषु 'पूर्वादि' पाठः । स चाशुभः ।

३. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६।३।१०९) इति सूत्रे पृषोदरादेराकृतिगण-
 त्वात् इति भावः ।

४. नदतुः = मेवः ।

४७. नर्दं गर्दं शब्दे । नर्दति । प्रनर्दति, णोपदेशत्वम् अतन्त्रम् परिगणनात् । गर्दति । शूकश्लिकलिगर्दिभ्योऽभच् (तु० उ० ३। १२२)—गर्दभः ॥५४,५५॥

४८. तर्दं हिंसायाम् । तर्दति । वितर्दिका वेदी^२ ॥५६॥

४९. कर्दं कुत्सिते शब्दे । कर्दति । कलिकर्षोरमः (उ० ४।४४) ५ कर्दमः^३ ॥५७॥

५०. खदं दन्दशूके । दन्दशूके गर्हितदशनयुक्तायां क्रियायाम्, दशनमात्रे वाच्ये साधननिर्देशः साधनप्रधान-प्रयोग-समवायार्थः^४ । दन्तशूकपाठेऽपि दन्ताः शूका^५ अस्येति स एवार्थः पर्यवस्यति । खर्दति॥

५१. अति अदि बन्धने^६ । अन्तति, आनन्त । अन्तकः । १० अन्दति, आनन्द । अन्दन्म् (उ० १।१३) इत्यन्तुः पादभृद्गुला^७ । अदि-पाठोऽनार्थः । अन्ये अति इति बन्धने इति पेटुः—इन्ताञ्चकार^८ ॥५९,६०॥

५२. इदि परमैश्वर्ये । परमैश्वर्यं परमेशानक्रिया । इन्दति । अज्रेन्द्राप्रवज्र (उ० २।२८) इति रक्^९—इन्द्रः ॥६१॥

१. 'सर्वे नादयो णोपदेशाः, वृत्ति-नन्दि-नर्दि-नक्कि-नाटि-नाथू-नाथ-नृक्जम्' १५ इति णोपदेशस्मृतौ नर्दः प्रतिषेधात् णोपदेशत्वमविवक्षितम् इति भावः ।

२. 'वेदिका' पाठा० ।

३. अमरटीकायां (पृष्ठ ६२) क्षीरस्वामिना 'कृणोति कर्दमः' इत्युक्तम् ।

४. पाठोऽयं सायणेन धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५२) स्मृतः ।

५. शकः = श्लक्ष्णतीक्ष्णाप्रः ।

६. 'अत्र धनपालः—तान्तं द्रविडाः पठन्ति, आर्यास्तु दान्तमिति; उभय-मिति मैत्रेय-स्वामि-काश्यप-सम्मताकारादयः' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५३) सायणः ।

७. 'पादकटकः' पाठा० ।

८. 'अन्तेः पाठोऽनार्थः । अन्ये अदि इति बन्धने इति पेटुः, इन्ताञ्चकार' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ७५) उदधृतः पाठः । क्षीरतरङ्गिययां तु 'अदि' पाठः, न तु 'अन्तेः' । २५

९. इदं कचिन्न । रन् इति तु युक्तम्, रकः कनरन्प्रत्ययार्थ्यां व्यवहितत्वात् । विशेषस्त्वन दशापाणुपादिवृत्तौ इन्द्रपदटिप्पण्यां (पृष्ठ ३१६ टि० ५) द्रष्टव्यः ।

५३. विदि अवयवे । एकदेशगतक्रियायाम् । विन्दति ।
विन्दुः, बाहुलकाद् उः । विन्दुरिच्छुः (३।२।१६९) इति वेत्तेर् (२।५७)
निपातनम् ॥६२॥

५४. णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । निन्दा । वा निसनिञ्-
५ निन्दात् (८।४।३३) णत्वम्—प्रणिन्दिता, प्रनिन्दिता । निन्दहिंस (३।२।१४६)
इति वुष्—निन्दकः ॥६३॥

५५. टुनदि समृद्धौ । नन्दति । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।१३४)
नन्दनः । शुखादच्—नन्दः । प्रज्ञादौ (द्र० ५।४।३८) नान्दः, नान्दी^१ ।
इनि—नन्दी । ण्वुल् (द्र० ३।१।१३३)—नन्दकः । द्वितोऽथुच् (३।३।८९)—
१० नन्दथुः । नञि च नन्देः (उ० २।९८) ऋन्—ननान्दा भर्तृभगिनी^२,
ननान्दरौ । रहिनन्दिजीवि (उ० ३।१२७) इति झच्—नन्दयन्तः । अया-
मन्ताल्वाथ्य (६।४।५५) इत्यथ्; णेरित्लुच्^३ (द्र० उ० ३।२९) नन्दयित्तुः
नन्दा^४ तिथिः^५ ॥६४॥

५६. चदि ह्लादने दीप्तौ च । चन्दति । रक् (द्र० उ० २।१३) चन्द्रः ।
१५ चन्द्रिका । इषितिमिमदिमुदिलिदिमिदिद्धिदिमन्दिचन्दि (दश० उ० ८।२६क०) इति
किरच्—चन्दिरः । बहुलमन्यत्रापि (उ० २।७८) युच्—चन्दनम् । चन्देरादेश
छः (उ० ४।२।१८) असुञ्च—छन्दो गायत्र्यादि । बाहुलकाद्^६ अदन्तो-
ऽपि स्वभावः छन्दानुवर्ति^७ ॥६५॥

१. नान्दी = मङ्गलपाठः ।

२० २. 'पत्युः स्वसा' पाठ० ।

३. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशः । सूत्रं त्वेवं पठ्यते—स्तनि-हृषि-पुषि-गादि-
मादिभ्यो णेरित्लुच् ।

४. पाठोऽयं क्वचिन्नास्ति ।

५. 'आह्लादने' पाठ० ।

२५ ६. 'कृतो बहुलम्' (३।३।११३ वा०) इति बहुलवचनेन । लीविश-महोदयेन
'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य संख्यानिर्दिष्टा, न सा युक्ता ।

७. 'छन्दानुवर्ती' इति दीर्घपाठो युक्तः । तथा च तदीयामरटीकायां (पृष्ठ
३२८) पाठः—'छन्दति छन्दः पथे गायत्र्यादौ, असिलाषेकारान्तोऽपि, यथा छन्दानु-

५७. ऋदि चेष्टायाम् । ऋन्दति ॥६६॥

५८. कदि ऋदि कृदि आह्वाने रोदने च । कन्दति । कन्दो मूलम् । कन्दुः पाकस्थानम् । कन्दुकम् । कन्दरा^१ । कन्दति । आ-
कन्दः । ल्युः (द्र० ३ । १ । १३४)—संकन्दनः । कदि-ऋदि-कृदि
एते त्रयोऽपि वैकृत्ये (धा० १।५२०) इति घटाद्यात्मनेपदिनः ॥६७-६९॥ ५

५९. क्ळिदि परिदेवने । क्ळिन्दति शोचतीत्यर्थः । आद्यो (१।१५)
ऽनुदात्तेत्-क्ळिन्दते । क्ळिन्धते । क्ळिन्दतः । दिवादी क्ळिद् आर्द्रमात्रे (४।१३३)
क्ळिचति, क्ळिचते । क्ळिञ्चः ॥७०॥

६०. शुन्ध शुद्धौ । शुन्धति । शुन्धितः । दिवादी शुष्ण शौचे (४।८३)
शुन्धति, शुष्णः । चुरादौ शुन्ध शौचकरणे (१०।२२९) शुन्धयति, शु-
न्धितः ॥७१॥

६१. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

६२. शीकृ सेचने । इतः ऋश्रान्ताः (१।८१) त्रिचत्वारिंशद्-
वासाः, सेटोऽनुवासेत्-आत्मनेपदिनः । शीकसे, शीकिता, अशीशिकत् । १५
शीकनम् । शीका । अतिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इति शीकरः । चुरादौ
शीक आमर्षणे (१०।२१९) शीकयति, अशीशिकत् ॥७२॥

६३ लोक् दर्शने । लोकते, अल्लोकत् । लोकः । आलोकः ।
चुरादौ लोक भासार्थः (१०।१९७) विलोकयति । उलूक ऊर्ध्वलोकनात्^२ ॥७३॥

वर्ती । वस्तुतः छन्दःपदं छदि (छन्द) आतोरपठितादेव निष्पादनीयम्, यथाभरटी- २०
कायां स्वामिना व्युत्पादितम् । देवतब्राह्मणेऽपि छन्दःपदनिर्वचनं 'छन्दासि छन्द-
यन्तीति वा' (१।३) इत्येवोक्तम् । एतेनापि छदि (छन्द) प्रकृत्यन्तरकल्पना युक्तैव ।

१. कन्दरा = कृत्रिमगृहाकारो गिरिविवरः ।

२. अमरटीकायां (पृष्ठ १२७) शीरस्वामी—उल्लसि नेत्राभ्यां दहति उलूकः ।
ऊर्ध्वलोकनादिति निश्चयम् इत्याह । दशपाणुषादिबुधौ (३।४६) 'उत्क्रम्य दृष्टि- २५
विषयमालोकयतीति उलूकः कौशिकः', इत्युक्तम् । अत्र हैमोषादिविवरणम् (सूत्र ६१)
अपि द्रष्टव्यम् ।

६४. श्लोक संघाते^१ । संहनने, संहन्यमाने च । श्लोकेते ।
श्लोकः । श्लोकः पद्ये यशसि च^२ ॥७४॥

६५. द्रेक धेक शब्दोत्साहे । शब्दस्यौद्धत्ये^३ । चन्द्रो वृद्धावि-
त्याह^४ । द्रेकते, अदिद्रेकत् । उद्द्रेकः ॥७५, ७६॥

५ ६६. रेक शङ्कायाम् । शङ्कात्र संशयः । रेकते । अोकं संशय
प्राहुः^५ ॥७७॥

६७. शीकृ सेकृ सेकृ [सकि]^६ अकि श्लुकि गत्यर्थाः । शीकेत्यर्थ-
भेदात् पुनः पाठः । अत एव चन्द्रो नैनमध्येष्ट, अन्ये षेक इति विकल्पेन
पोपदेशकार्यार्थम् पेदुः^७—सेकते, असिसेकत् असिषेकत् । अत्रान्त्यौ
१० तालव्यादी ॥७८-८३॥

६८. शकि शङ्कायाम् । शङ्का परत्रासः । शङ्कते । उणादीं
(द्र० १ । ३६) शङ्कुः^८ । शङ्कुला आयुधम् ॥८४॥

६९. अकि लक्षणे । लक्षणं चिह्नम् । अङ्कते । घञि (३।३।१९)
अङ्कः । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यः—अङ्का । न न्द्राः संयोगादयः (६।१।३)
१५ इति नो न द्विरुच्यते^९—अञ्चिकिपते । चुरादौ (१०।३।१३) अङ्कयति ।
प्यासअन्थ (३।३।१०७) इति युच्—अङ्कना खङ्गादिलालना^{१०} । मन्दि-वाशि
(७० १।३८) इत्युरच्—अङ्कुरः ॥८५॥

१. संघातो ग्रन्थः । स चेदं पठ्यमानव्यापार इति स्वाम्यादयः, काश्यपाद-
यस्तु ग्रन्थितव्यापार इति मन्नातिवृत्त सकर्मकः । धातुवृत्ति पृष्ठ ५५ ।

२. इदं वाक्यममरातुसारि (द्र० अमरकोश ३।३।२) ।

३. उद्धतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५५) ।

४. द्रेक धेक वृद्धौ । चन्द्रः धा० सू० १।३।३६॥

५. श्लोकारोऽयमनुपलब्धमूलः ।

६. पुरुषकारे पठ्यते (पृष्ठ ४६) । त्रिचत्वारिंशत्संख्यापूरणार्थमप्यावश्यकः ।

७. पुरुषकार इदमुद्धतम् (पृष्ठ ४६) मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ५५) ।

८. शङ्कुः जलजन्तुभेदः, स्थाणुः, शल्यं च ।

९. पुरुषकार इदमुद्धतम् (पृष्ठ ४६), मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा वृ०

पृष्ठ ५५) ।

१०. इदं कचिन्न, अस्पष्टमिदम् ।

७०. वक्रि कौटिल्ये । वङ्कन्ते । वङ्कः । वङ्क्यादौ (द्र० उ० ४। ६६) वङ्कः, पशुः^१ । वक्रम् वञ्चरक्^२ (द्र० उ० २। १३) वङ्कस्त्वयुक्तम्^३ ॥८६॥

७१. मकि मण्डने । मङ्कन्ते^४ । मङ्कनः, मङ्कना वस्त्रम् । उणादौ (उ० १। ४०) मकुरः^५ ॥८७॥

७२. कक लौल्ये । लौल्यं सतृष्णत्वं^६ चापल्यञ्च । ककते । काकः पृषोदरादिः (द्र० ६। ३। १०९) ॥८८॥

७३. कुक ट्टक आदाने^७ । कोकते । के (द्र० ३। १। १३५) कुकः केकरः^८ । संज्ञायां कोकश्चक्रवाकः । उणादौ (द्र० १। ५४) कोकिलः । वर्कते । वृकः । यौ वङ्गुपधाया ह्रस्वः (७। ४। १) उक्क्रेत् (७। ४। ७) वा^९ । अवीवृकत्, अववर्कत् । उणादौ^{१०} वर्करः ॥८९-९०॥

७४. चक तृप्ते^{११} । चकते । चकितः । कठिचकिभ्यामोरः (दश० उ० ८। २९) चकौरः । चकिभ्योश्चोपधायाः (उ० २। १४) चुकम्^{१२} । चक तृप्ते प्रतिघाते च (१। ५२९) इति घटादौ मित्—चक्रयति ॥९१॥

१. हस्तलेखेषु 'पशुः' इत्येव पठ्यते ।
२. नेदमुण्यादिसूत्रम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिदर्शनमात्रम् ।
३. इदित्वादनुनासिकलोपप्राप्तेः ।
४. इतोऽग्रे 'मङ्कः' इति कञ्चिदधिकं पठ्यते ।
५. अमरटीकायां वीरस्वामी 'मुकुर' इति पठति । तथा चाह प्रक्रियासर्वस्वकारः—'अकारं मुकुरस्यादावुकारं दर्दुरस्य च । बभाष्य पाथिनिस्तौ तु व्यत्येयनाह २० भोजराट् ॥ (प्रक्रियासर्वस्व उणादिप्रकरण १। ४०) ।

६. 'गर्वः' पाठा० ।
७. 'अदने' पाठा० ।
८. (द्र० अमरटीका २। ६। ४९) 'ऐचाताना' इति लोके प्रसिद्धः ।
९. वेति न सूत्रावयवः, जिघ्रतेर्वा (७। ४। ६) इत्यतो वेत्यनुवर्तते ।
१०. उज्ज्वलदत्तेन 'ऋच्छेरः' (उ० १। १३१) सूत्रे बाहुलकाद् मन्दरवर्करा- २५ दिशब्दाः साधिताः ।
११. इदं सायणोद्घृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ५६) ।
१२. चुक्रोऽम्लव्यञ्जनम् इत्यमरटीकायां (पृष्ठ ३४९) वीरस्वामी ।

७५. ककि श्वकि त्रकि दौकृ त्रीकृ श्वक वस्क मस्क टिकृ
 क्षीकृ रधि लधि गत्यर्थाः । कङ्कते । कङ्कः । श्वङ्किस्तालव्यादिः ।
 दौकते, अडुदौकत् । दौकृ इति दुर्गः—दौकते । श्वकते । सुन्धातुष्विष्व-
 क्षीनाम् प्रतिषेधात्^१ सत्त्वाभावः । टेकते । टीकते, अटिटीकत् ।
 ५ रङ्कते । बाहुलकात् रघुः । लङ्कते । लङ्किवंशोर्नलोपश्च (उ० १।२९)
 इति लघु । चुरादौ भासार्यौ (१० । १९७) रङ्कयति लङ्क-
 षति ॥१९२-१०३॥

७६. लधि भोजननिवृत्तौ च । चाद् गत्यर्थः—नवन्वरो
 : लङ्नीयः ॥१०४॥

१० ७७. अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । गत्याक्षेपो वेगगतिर्गमना-
 रम्भो वा^२ । अङ्कते । उणादावघम्^३, घङ्कशादौ (द्र० उ० ४।६६)
 अङ्किघ्ररित्येके ॥१०५-१०७॥

७८. मधि कैतवे च । कैतवं व्याजः । मङ्कते । श्वतुवन्^४ (उ०
 १।१५९) इति मघवन् मघवा^५ इन्द्रः ॥१०८॥

१५ ७९. राघृ लाघृ द्राघृ ध्राघृ^६ सामर्थ्ये । राघते, लाघते ।
 निष्ठायामनुपसर्गात् फुल्लक्षीव (८।२।५५) इत्युल्लाघः लीरुक्, [अन्यत्र]
 उल्लाघित इति स्यात् । द्राघिमन्थे न पेद्गुः ॥१०९-११२॥

१. 'सुन्धातुष्विष्वक्षीनां श्लेषेः' इति महामाण्डे (६।१।६४) पठ्यते ।

२. 'गंतौ गमनारम्भे चेति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५७) पाठः ।

३. स्वामिनामरटीकायां (पृष्ठ ३६) 'न जहाति-अघम्' इति व्याख्यातम् ।

४. उणादिषु 'श्वन्तुवन्' इत्यपि पठ्यते । अयमेव च युक्तः पाठः । हर्मो
 ह्रस्वादचि (८।३।३२) इति तुटो नित्यत्वात् ।

५. मघवन् नान्तस्यैव 'मघवा' पदम् इति ज्ञापनाय प्रातिपदिकस्यापि
 निर्देशः । मघवान् इति तु मतुबन्तस्य भवति ।

१५ ६. क्षीरस्वामिना चास्य रूपाणि न निर्दिष्टानि । सायणः 'धावृ
 तवर्गचतुर्धादिमपि केचित् पठन्ति' (धा० वृ० पृष्ठ ५७) इत्युक्तवान्, न तु
 स्वामीति ।

८०. द्राघु आयासे च । आयासः कदर्थनम्^१ । कौशिकस्त्वामे, दैर्घ्यविशिष्टायां क्रियायामित्याख्यत्^१ । काल्पनिके हि प्रकृति-प्रत्यय-विभागे द्राघिमादयः कस्मिंश्चिद् व्याकरणे धातोरेव^२ साधिताः, एवम् नेदिष्ठादयो नेदलादेः^३ । द्राघते, अद्द्राघत् ॥११३॥

८१. श्लाघु कथने । कथनमुत्कर्षाख्यानम् । श्लाघहुस्था (१। ३। ४। ४) इति सम्प्रदानम्—चैत्राय श्लाघते । अशश्लाघत् ॥११४॥

८२. उदात्ता अनुदात्ततः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

८३. फक्क नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम्, असद्व्यवहारो वा । इतः शिष्यन्ताः (१।१६) पञ्चचत्वारिंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । १०

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५७) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५५८) च ।

२. 'धातुष्वेव' पाठा० ।

३. नामानि सर्वाणि धातुजानीति नैरुक्तानां प्राचां वैयाकरणानां च मतम् । औत्तरकालिकैस्तु वैयाकरणैरुत्तरोत्तरं नाम्नां धातुजत्वं विहाय तद्धितान्तत्वं स्वीकृतम् । यथा गोमयपदस्य 'गोम उपलेपने' इति चौरादिकाद् (१०।२६१) धातोर्निष्पत्तौ सन्य- १५
गर्थसिद्धौ सत्यामपि 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इत्यनेन गोप्रातिपदिकान् निष्पत्ति-
रुक्ता, तथा सति माहिषगोमये लक्षणा कर्तव्या भवति (धातुजत्वे तु न लक्षणाया
आवश्यकता) । एवं वध्यशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि वार्तिककारेण 'तद्धितो वा' (महा० ३।
१।१७ वा०) इत्यनेन तद्धितान्तत्वमपि प्रतिपादितम् । अपि च 'होमी' पदं पाणिनीय-
लक्षणेन होमोऽस्यास्तीत्येवं तद्धितान्तं प्रतीयते, परन्तु यास्केन 'सन्यल्पप्रयोगाः कृतो- २०
ऽप्यैकपदिकाः, यथा..... दर्वा होमी' (नि० १।१४) इत्यस्मिन् वाक्ये कृदन्तत्व
प्रतिपादितम् । अपि च काशकृत्स्नधातुपाठस्य कलडटीकार्यां कांचित् प्राचीनां टीकाम-
श्रित्य बहूनां तद्धितप्रत्ययान्तत्वेन मन्यमानानां पदानां कृदन्तत्वं प्रतिपादितम् ।
यथा—द्युत धातोः द्योतनं द्योतनीयं द्युत्यं द्यौत्यम् (पृष्ठ १३०) एवं रुचधातोः रौच्यम्
(पृष्ठ १३०) मिदेः मेधं मैद्यम् (पृष्ठ १३१) द्युटेः द्युब्धं, द्यौत्वम्, रुटेः रोब्धं २५
रौत्वम् (पृष्ठ १३१) चोरयतेः चौर्यम् (पृष्ठ २५२) । इत्थमेव कस्मिंश्चित् प्राचीने
व्याकरणे द्राघिमादयो द्राघतेः, नेदिष्ठादयश्च नेदत्यादेर्निरुक्ताः स्युः । यथायथा
हि लोके यौगिकार्थपरिज्ञानशक्तेरभावः संजातस्तथातथा शब्दा रूढत्वमापन्नाः ।

फक्कति । फक्किता । फक्कितम् निगीर्णम् । फक्का, फक्किक्का ॥११५॥

८४. तक हसने । सहन इति दुर्गः^२ । तकति ॥११६॥

८५. तकि कृच्छ्रजीवने । आतङ्कति । आतङ्कः ॥११७॥

८६. शुक गतौ । शोकति । के (द्र० ३ । ३ । १३५) शुकः^३ ।

५ उणादौ (२।२८) शुक्लशुक्लौ ॥११८॥

८७. बुक्क भाषणे । भवण इत्येके^४ । बुक्कति, भ्वा । बुक्का
सुगन्धद्रव्यपिष्टम् ॥११९॥

८८. खर्ख हसने । खर्खति । खर्खा भगास्यम् । खर्खत्वेति
दुर्गः । खर्खटो दडः ॥१२०॥

१० ८९. ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः ।
ओखति । एङि पररूपम् [६।१।९४] प्रोखति । ओखाञ्चकार । उवोखेति

अत एव पाणिनिना भौगिकत्वेन प्रतिज्ञाता पाचकयाजकादयः शब्दा अप्युत्तरकाले
रूढत्वेन स्वीकृताः । अतएव च कातन्त्रीयकृद्भाष्यानारम्भे दुर्गसिंहेनोक्तम्—
“वृक्षादिवदमी रूढा कृतिना न कृता कृतः । कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धिप्रति-
१५ पत्तये” ॥ इति ॥

१. इदं क्वचिन्न ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ४७) तु “क्षीरस्वामी सहन इत्युक्त्वा हसन इति दुर्गः”
इत्येवं विपरीतमुदघृतम् ।

३. अत्राह सायणः— अस्मिन् (शुक धातौ) हि सति शुकवल्कोल्काः (उ०
२० ३।४२) इति शुभेः कनि भलोपे शुकशब्दनिपातनमनर्थकं स्यात्, इत्युपधलक्षणेन क-
प्रत्ययेनैव सिद्धत्वात्, तथा शुकेश्विधानेनापि शुक शब्दसिद्धे ऋञ्जद्रादौ शुचेर्नि-
पातनमनर्थकं स्यादित्यस्य पाठोऽनार्थ इव प्रतीयत इति । यद्युणादिपदसिद्धिं प्रमाणी-
कृत्य धातूनामनार्थत्ववचनं युक्तं स्यात्तर्हि बहुनामविगीतत्वेन पठितानां सायणेन
स्वीकृतानां च धातूनामनार्थत्वं सिद्ध्येत । एवमेव सर्वैः प्राचीनैः पाणिनीयैरितरैश्च
२५ वैयाकरणैरविगीतत्वेन भ्वादौ पठितस्य कृञः सायणेन प्रत्याख्यानं कृतम् (पतद्विषये
तत्प्रकरण एव विस्तरेण वक्ष्यते) । तस्माच्चिन्त्योऽयं पन्थाः ।

४. इदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४६) उदघृतम् ।

५. क्वचिन्न ।

भ्रान्तः^१ । मा भवान् ओच्चिखत्^२ । ऋदिच्चादेवौदित्वं नास्ति साह-
चर्यात्^३ ॥१२१-१२५॥

९०. शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ । शाखति, अशशाखत् । शाखा ।
शाखोटो^४ वृद्धः ॥१२६, १२७॥

९१. उख उखि वख वखि मख मखि नख णख णखि रख रखि ५
लख लखि इख ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि
श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः । ओखति, प्रोखति । उखा
स्थाली । उखिरिदन्तोऽनार्थः, न्यूहा ओङ्काराः बोडशेत्याद्यर्थमुक्तीतः ।
मखति । मखः । मङ्कति । मङ्कणे बन्दी । द्विर्नखिर् णोपदेश-
विकल्पार्थः—प्रनखति, प्रणखति । पखति । इदनुबन्धत्वाद् इङ्कन्ती- १०
त्येके । प्रेङ्कति । प्रेङ्का । घल्गति । घल्गः, घल्गा । रङ्कति । रङ्कः ।
लङ्कति । लङ्कः खञ्जने पक्षिविशेषेऽयं रुढः । लङ्कित्कम्प्योरुपतापशरीरविकारयोः
(६।४।२० वा०) नलोपाद् विलगितः पशुः । अङ्कति । अङ्कम् । अङ्गेर्नलोपश्च
(उ० ४।५०) इत्यङ्गिः । अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् (उ० ३।१३४) । अङ्कारः ।
अतन्त्यङ्गि (उ० ४।२) इत्यङ्गुलिः । अमेर्येरिश्च लो वा (द्र० उ० १।४५) इति १५
व्युत्पत्यन्तरेण निरूढादीनां प्रकृतिप्रत्ययौ यथाकथञ्चित् कल्पनीयौ इति ज्ञाप्यते^६ ।

१. कोऽत्र भ्रान्त इति न ज्ञायते । इजादिगुरुमत्त्वादामा भवितव्यम् ।
२. 'ओच्चिखत्' पाठा० । अयं चापपाठः ।
३. ऋकारौकारयोरित्वेऽनङ्को धातुः स्यात् ।
४. 'शाखोटकः' पाठा० ।

५. द्र० काशिका १।२।३४ ॥ बोडश न्यूङ्गसंज्ञका ओङ्कारा आश्वलायन-
श्रौतसूत्रे (७।११) व्याख्याताः । ते तत्रैव द्रष्टव्याः । कथमुखिरनार्थ इति तु न
व्यकतीकृतं स्वामिना ।

६. उणादीं निरूढानामेव शब्दानां स्वरवर्णान्तुपूर्विज्ञानार्थं व्युत्पादनमित्याधु-
निकानां वैयाकरणानां मतम् । स्वामिदयानन्दसरस्वती तु स्त्रोणादिकोशव्याख्यायां २५
प्रतिपदं यौगिकार्थं रूढार्थं च प्रदर्शितवान् । तेन तन्मत उणादीं न केवलं निरूढ-
पदानामेव व्युत्पादनम् । नैगमरूढिमवं हि सुसाधु, नैगमा रूढिमवाश्च कथं साधवः स्यु-
रिति वदता महाभाष्यकारेण उणादीं न केवलं रूढानामेव व्युत्पादनमपि तु नैगमाना-

वङ्गिर्गतिवैकल्ये रूढः—वङ्गति, वङ्गः । मङ्गलचू (दश० उ० ८।१२३) मङ्गलम्
तगिः स्खलने रूढः—तङ्गति । इङ्गति, इङ्गितम् । आलिङ्गति, लिङ्गम् ।
चुरादौ लिगि चित्रीकरणे (१०।१८९)—लिङ्गयति । द्रमिडानाम् रिखि-
रपि—रिङ्गति, रिङ्गणम् स्खलनम्^२ । त्रगीति च चन्द्रः (च० धा०
१।३८) त्रङ्गति ॥१२८-१५५॥

१२. त्वंगि कम्पने च । त्वङ्गति ॥

१३. युगि जुगि वुगि^३ वर्जने । युङ्गति । जुङ्गति । जोङ्गनी
सुवर्णकारभाण्डम् । भुगि भर्जन इत्येके ॥१५६-१५८॥

१४. दधि पालने च । चकाराद् वर्जने च—दङ्गति ॥१५९॥

१५. घग्घ हसने । घग्घति । घग्घरी कलशी^४ । गादिरित्ये-
के—गग्घति । कषणे द्वावप्याह ॥१६०॥

१६. शिधि आघ्राणे । आघ्राणं गन्धोपादानम् । शिङ्गति ।
आणको लुशिद्धिधान्भ्यः (द० उ० ३।२७) शिङ्गाणकः पीनसः^५ ॥१६१॥

१७. उदात्ता उदात्तेतः ॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

१८. वर्च दीप्तौ । इत ईजान्ता (१।११२) विशतिः, सेटः
आत्मनेपदिनश्च । वर्चते, वर्चिता । सुवर्चिका टङ्गुनम्, सुवर्चला
शाकम् । असु (द० उ० १।४९) वर्चः—अशुचितेजसी ॥

१९. षच सेचने । सचते, असीषिचत् । सितनिगमिसधिमसि (तु०
उ० १।६९) इति तुन्—सक्तवः । षच समवाये (धा० सू० १।२८५ व्याख्या)

मपि, ते च नैगमा यौगिका ष्व, न रूढा इत्युभयमपि प्रतिपादितम् । अत्र विशेषोऽस्मत्सं-
पादितायां दशपायुषादिवृत्तेरुपोद्भाते (पृष्ठ २०, २१) द्रष्टव्यः ।

१. 'द्रमिडास्तु रिखमपि पठन्ति' इति सायण आह (धा० वृ० पृष्ठ ५९) ।

२५

२. 'लेखनम्' पाठा० ।

३. 'रुगि' इति मैत्रेयसायणादयः ।

४. 'कलशिः' पाठा० ।

५. प्रतिशयास्तु पीनस इत्यमरः (२।७।५१)

६. पूर्वप्रघटकान्त्यायां ११४ धातुसंख्यायामेतत्प्रघटकस्य ८३ सूत्रव्या-
ख्योक्तायाः ४५ धातुसंख्यायाः सम्मेलने (११४ + ४५ =) १५९ संख्या भवति ।

अस्मात्—सचति, सचिवः^१ ॥१६३॥-

१००. लोचृ दर्शने । लोचते, अलुलोचत् । आलोचितः, लोच-
नम् । लोचकः—स्त्रीशिरोवस्त्रम्, शिरस्त्रञ्च । बुरादौ भाषार्थः (१०।१९७)
आलोचयति, आलोचना ॥१६४॥

१०१. शच व्यक्तायां वाचि । तालव्यादिः । शचते । शची ॥ ५

१०२. श्वच श्वचि गतौ । श्वचते, श्वञ्चते^२ ॥१६६, १६७॥

१०३. कच बन्धने । कचते । कचः, काचः । काचरः । कच
शब्द उदात्ते^३—कचति खच इति लौकिकोऽस्ति^४ ॥१६८॥

१०४. कचि दीप्तिवन्धनयोः । कञ्चते, कञ्च्यते । काञ्च-
नम् । काञ्चिकम् । काञ्ची । आद्यः कचिरिदित् परस्वनिदिदित्येके^५ ॥ १०

१०५. मच मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः कथनञ्च^६ ।
मचते । मुचेति चन्द्रः (तु०च०धा० १।३५९) मोचते । मुञ्चते^७, मुञ्च्यते ।
तुदादौ षष्ठ मोक्षणे (६।१३१) मुञ्चति, मुञ्च्यते ॥१७०, १७१॥

परमत्र १६१ जायते । अतोऽत्र कौचिद् द्वौ धातु अधिकौ पठितौ ।

१. क्षीरतरङ्गिययां नायं कचिन् साक्षात् पठ्यते । 'षष समवाये' (१।२८५) १५
इत्यस्य व्याख्याऽत्र द्रष्टव्या । सायणस्तु डपचष् पाके (१।७१८) इत्यस्मादनन्तरं
'षच समवाये' इति पठति (धा० वृ० पृष्ठ० २०२) ।

२. इतोऽग्रे 'शचि श्वचीति कौशिकः' इत्यधिकः कचित् पाठः ।

३. अग्निमेषु परस्मैपदिषु चान्तेषु धातुषु 'कच' धातुः क्षीरतरङ्गिययामन्यासु च
धातुवृत्तिषु न पठ्यते ।

४. धातुपाठेष्वपठितोऽपि लोके प्रयुज्यत इत्यर्थः । अपरे लौकिकशब्दस्य
प्राकृत इत्यर्थः प्रतिजानते । तत्र, संस्कृतशब्दानां साधुत्वान्वाख्यानं प्राकृतानामपभ्रंश-
भूतानां शब्दानामन्वाख्यानस्य प्राप्तेरसंभवात् ।

५. सायणस्तु 'कचि काचि दीप्तिवन्धनयोः' इत्येवं पठति । मैत्रेयस्तु कचि न
पपाठ । काञ्चनं काञ्ची इत्युभयत्रान्येषामपि दृश्यते (६।३।१३७) इति दीर्घत्वमाह (धातु-
प्रदीप पृष्ठ १९) ।

६. पाठोऽयं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६१) उद्धृतः । मैत्रेयस्तु कल्कनं दम्भः शाश्वं
चेत्साह (धा० प्र० पृष्ठ १९), दीक्षितस्तु कचने चेत्याह (सि० कौ०) ।

७. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३९) ।

१०६. मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । मञ्चते । मञ्चः । उणा-
दौ मञ्चुका खट्विका । मञ्चिकेति सभ्याः ॥१७२॥

१०७. पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते, प्रपञ्चयते । अच्—
पञ्चः । पञ्चिका^१ न्यासः । पञ्च । पञ्चालाः । घञ्—पङ्कः । चुरादौ पचि
५ विस्तारवचने (१०।१०१) प्रपञ्चयति । एरजयन्तानाम्^२ इत्यस्य प्रायिकत्वात्
प्रपञ्चः, अस्य तु घञि कुत्वं स्यात् । दुर्गोऽदन्तमाह ॥१७३॥

१०८. ष्टुच प्रसादे । स्तोचते । घञि—स्तोकः^३ ॥

१०९. ऋज गतिस्थानार्जनोर्जनेषु^४ । ऊर्जनम् प्राणनम् ।
अर्जते, उपार्जते, आनृजे । अन्ये तूद्रिकोद्रेकार्थं हलादिमेनं मन्यन्ते^५ ॥

१० ११०. ऋजि भृजी भर्जने । भर्जनं पाकप्रकारः । ऋञ्जते,
आनृञ्जे^६ । उणादौ (द्र० ४।२२) ऋजीकम् पिष्टपचनम् । भर्जते । घञ्

१. पञ्चिका स्थाने पञ्चिका शब्दोऽपि प्रयुज्यते ।

२. महामाष्ये नैतादृशं किञ्चिद् वचनमुपलभ्यते । काशिकाकारोऽपि 'उञ्छा-
दीनां च' (६।१।१६०) सूत्रवृत्तौ 'एरजयन्तानाम् इति वचनात्' इत्येवं स्मरति ।

१५ मूलमस्य मृग्यम् ।

३. 'स्तौति स्तोकम्' इति क्षीरस्वाम्यमरटीकायाम् (पृष्ठ २४९) । निरुक्ते
(२।१) तु 'अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रञ्जुः सिकता तर्किते' इति
भ्रुवता यास्केन श्चुतिर् चरणे इत्यस्मात् स्तोकपदनिष्पत्तिरुक्ता ।

४. 'ऊर्जनेष्विति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायनाः' (धातु० वृत्ति पृ० ६२)

२० 'तथैव पुरुषकारे (पृष्ठ ५८) ऽपि । प्रौढमनोरमायां (पृ० ५१९) क्षीरस्वामिप्रभृतयस्तु
अर्जनेष्विति पेटुः' इति मुद्रितोऽपपाठो बोध्यः ।

५. 'ऋज' स्थाने 'रिज' इत्यर्थः ।

६. 'आनृजे (१, आनृञ्जे) इति सम्मतातरङ्गिण्योः, तदसत् । नृम्बिधानुपदेशि-
वद्वचनात् । अत एव काश्यपमैत्रेयादयः आममेव (ऋक्षांचके) सर्वं उदाजहुः' इति सायणः

२५ (धा० वृ० पृ० ६२) । मैत्रेयस्वाह—'नुमागमनिमित्ताऽपि यस्य शुरुमत्ता ततोऽप्याम्
भवति, यथा इन्दाश्चकार । केचित्तु आनृञ्जे इति प्रत्युदाहरन्ति । तत्रेन्धिभवतिभ्यां च
(१।२।६) इन्धिग्रहणेनानित्य आम् इति ज्ञापितम् । तदनित्यमाम् इति न भवतीति
यथाकथञ्चित् समाधेयम्' इति (धा० प्र० पृ० २०) ।

(द्र० ३।३।१९) भर्गो रुद्रः । ईदित्वाद् (द्र० ७।२।१४) भृक्तः^१ । भृष्टम् भ्रस्जेः (६।४) रूपम् । अर्वाभृजत्, अबभर्जत् । ऋदुपधाच्चाकल्पितृतेः (३।१।११०) ऋयप्—भृज्यम् । अवश्यभर्ज्यम् एय आवश्यक (७।३।६५) इति कुत्वाभावः । उणादौ भर्जूरभ्योषः ॥१७६, १७७॥

१.१.१. एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ । एजते । एङि पररूपम् (६।१।९४) ५
 प्रेजते । मा भवानेजिजत् इत्यत्र नित्यत्वाद्न्तरङ्गत्वाच्च द्विर्वचने कृते
 ह्रस्वप्रसङ्गाभावात् ऋदित्वं व्यर्थमिति न वाच्यम्, ओणृष्ठापकात्^३ ।
 अनुपसर्गाङ्गित्त्वविन्द (३।१।१३८) इति शः—उदेजयः । एजृ कम्पने (१।१।४७)
 अस्मादेजति, तथा एजेः सशृ (३।२।२८) अङ्गमेजयः । भ्रेजते, भ्राजते, भ्राजमास-
 भाषदीप (७।४।३) इति विकल्पेनात्वम्^४—अबभ्राजत् अबिभ्रजत् । भ्राजृ-इभाशृ १०
 (१।५।६४) इति वक्ष्यते, तस्य फणादित्वाद् वैत्वाभ्यासलोपी प्रयोजनम्—
 भ्रेजे, बभ्राजे, तथा वक्षभ्रस्ज (८।२।४६) इति षः, राजसहचरितस्य यथा
 स्यात्—बाभ्राष्टि । अस्य तु बाभ्राक्ति^५ । भ्राजमासधुवि (३।२।१७७) इति
 क्किप्—विभ्राद् । नभ्रापनपात् (६।३।७५) इति प्रकृतिः^६ । भ्रुवक्ष (३।२।३२८)
 इति चकारादिष्णुच्च^७—भ्राजिष्णुः । रेजृ इति च चन्द्रः^८ (च० धा० १५
 १।३।६४) ॥१७८—१८०॥

१.१.२. ईज गतिकुत्सिनयोः । ईजते, वीज्यते । ईजीति
 दुर्गः—ईजते । वीजेरलौकिका^१दवीजयत् ॥१८१॥

१. श्चीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) इत्येनेढागमाभाव इत्यर्थः ।

२. द्र० अमरचीरटीका (वैश्रवर्ग ४७) अम्यूषपदव्याख्याने । २०

३. द्विर्वचनात् पूर्वं ह्रस्वत्वं प्रवर्तत इति शेषः ।

४. नायं विकल्पेनात्वं विधत्ते, तेन 'विकल्पेन ह्रस्वत्वम्' इति वाच्यम् ।

५. मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ६३) ।

६. नञो नकारस्य प्रकृतिभावः इत्यर्थः ।

७. यथोक्तं काशिकायाम्—'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहित-
 चन्दनेन' इति । २५

८. अत्रोक्तं धातुवृत्तौ—अत्र रेजिरपि क्वचित् पठ्यते, तदनार्थमिव (पृ० ६३) ।

९. वीजधातुः शास्त्रेष्वपठितोऽपि लोके लब्धप्रचार इत्यर्थः । 'संवीजते' इति

११३. उदात्ता अनुदात्ततः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

११४. शुच शोके । इतो व्रजान्ताः (१।१५८) द्वासप्ततिः सेटः परस्मैपदिनश्च । शोचति, शोचिता । शोकः । शोच्यमिति^१ कुत्वं
 * नेष्टं, पयन्तस्य वा रूपम् । कुचङ्कर्म्य (३।२।१५०) इति युच्—शोचनः ।
 इष्टुपधात् किः^२ (चान्द्र उ० १।५२) शुचिः । अचिशुचि (उ० २।१०९)-
 इतीस्—शोचिर्दीप्तिः ॥१८२॥

११५. कुच शब्दे तारि । कोचति, कुच सम्पर्चने^४ (धा० सू० १।
 ५९५) इत्यर्थभेदार्थं ज्वलादौ पठिष्यते । उदुपधाद् भावादिकर्मणोऽस्यतर-
 १० स्यात् (१।२।२१) इति कित्त्वं वा—संकुचितं, संकोचितम् ॥१८३॥

११६. क्रुन्च^५ गतौ । क्रुञ्चति । क्रुञ्च । क्रुञ्चा । अञ्चुयुजि-
 क्रुञ्चाम् (३।२।५९) इति निपातनान्नलोपाभावः । प्रहादिभ्योऽण् (५।४।
 ३८) क्रौञ्चः ॥१८४॥

११७. कुन्च गतिकौटिल्याल्पीभावयोः । गतेः कौटिल्ये द्रव्या-
 १५ ल्पत्वे च^६ । कुञ्चति, कुञ्चितम् । कुञ्चिका । कुक्^७ । कुञ्चेण्डुलि

प्रयोगस्तु जाम्बवतीविजये दृश्यते । यथा—‘असौ गिरेः शीतलकन्दरस्थः पारावतो
 मन्मथचाटुदन्तः, धर्मासहाज्ञी मधुराणि कूजन् संवीजते पञ्चपुटेन कान्ताम्’ इति ।

१. ‘शोच्यमिति निपातनात्’ इति पाठा० । शोच्यपदस्य कुत्राप्यनिपातनादप-
 पाठोऽयम् । ‘अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्’ (गीता २।११) इत्यादिषु शोच्यपदस्य दर्शानात्
 २० ‘कुत्वं नेष्टम्’ इत्येव युक्तः पाठः ।

२. इदं सूत्रं सर्वेषु पाणिनीयोणादिपाठेषु न दृश्यते । चान्द्रपाठेन सहैदं
 संवदति ।

३. कुच गताविति स्वामी (धा० वृ० पृ० ६३) । अत्र तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. ज्वलादौ (१।५९५) तु ‘कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु’
 २५ इति पठ्यते ।

५. क्रुन्चेत्यादिषु धातुस्वरूपप्रदर्शनार्थं परसर्वार्थमकृत्वा नकारनिर्देशः कृत
 इति बोध्यम् । प्रयोगावस्थायां तु परसर्वार्थं भवत्येव ।

६. ‘गतौ कौटिल्ये द्रव्याल्पत्वे चेति क्षीरस्वामी’ (पृ० ६३) इत्येवं धातुवृत्तौ
 पाठ उपलभ्यते ।
 ७. क्विपि नलोपे रूपम् ।

नलोप इहः^१—संकोचकः । एवमपि न धातुलोप आर्धधातुके (१११४) इति निषेधः स्यात्, तस्मादेतत् कुचेः (१११५) रूपम् । चान्द्रमुदित्वमतन्त्रम्^२ (च० धा० १४७), यत् कात्यः सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनमदात्^३ उदुपधत्वम् अकित्त्वस्य निकुचिते (महा० १११२८) इति । यदि चायमुदित् स्यात्, इडागमोऽत्र न स्यात्^४ ॥१८५॥

१.१८. लुञ्च अपनयने । अनुपयुक्तापासने । लुञ्चति । वञ्चि-
लुञ्च्युत्थ (१२१२४) इति क्त्वा निष्ठा च वा कितौ—लुञ्चिन्वा, लुञ्चिन्वा,
लुञ्चितः, लुञ्चितः ॥१८६॥

१.१९. अन्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति । आनञ्च । अक्त्वा,
अञ्चिन्वा, उदितो वा (७२१५६) इह । अञ्चेः पूजायाम् (७२१५३) इति क्त्वा- १०
निष्ठयोनित्यमिद्-अञ्चिन्वा गुरुन्, अञ्चितो राजा, अन्यत्र यस्य विभाषा
(७२११५) इति निष्ठायां नेट्—समक्रौ शकुनेः पादौ, अञ्चोऽनपादाने (८२१
४८) इति नत्वम्, अपादाने तु—उदक्तम् उदकं कृपात् । अनिदितां हल
उपधाया क्ङिति (६४१२४) इति नलोपो नाञ्चेः पूजायामिति (६४१३०) नास्ति
—अञ्चिता गुरवः । नाञ्चेः (उ० १११७) इति कुः—स्यङ्कुः^५, न्यङ्कुादि- १५
त्वात् (द्र० ७३१५३) कुत्वम् । वृक्षशुनोरन्यत्र—न्यञ्चुः स्वेदविन्वुः ।
उदङ्कोऽनुदके (३३१२३) साधुः, उदके तु ल्युट्—उदञ्चनी जलोद्धरणी ।
ऋत्विग्दधृग् (३२१५९) इति क्तिप्, उगिदचाम् (७११७०) इति नुम्—प्राङ् ।

१. प्रयोगप्राचुर्यदर्शनादिति शेषः ।

२. धातुवृत्तौ 'अत एव उदित्पाठिनौ चन्द्रतरङ्गिणीकारौ प्रत्युक्तौ' इति २०
पठथते' (पृष्ठ ६४) । अत्र तरङ्गिणीकारस्योद्धेखोऽयुक्तः, वीरस्वामिना त्वादित्पाठः प्रत्या-
ख्यायानुदित्पाठस्य व्यवस्थापनात् ।

३. 'अधात्' पाठा० ।

४. यस्य विभाषा (७२११५) इति निषेधात् इति शेषः ।

५. कुरङ्गसदृशो विकटबहुविषाणः [मृगविशेषः] इत्यष्टाङ्गहृदयस्य हेमाद्रि- २५
टीकायां, सूत्रस्थान ३।५० । न्यङ्कोर्विकारो नैयङ्कव इति पाणिनीयाः, न्याङ्कव इत्यापिश-
लाः । अत्र विशेषः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये
(पृष्ठ २२) द्रष्टव्यः ।

घञि—पर्यङ्कः, पत्यङ्कः^१ । उदकमिति निपातितम्^२ ॥१८७॥

१२०. वनचु, चनचु, तनचु, त्वनचु, मुचु^३, म्लुचु गत्यर्थाः ।

वञ्चति । यङि अभ्यासस्य दीर्घे प्राप्ते नीग्वञ्चुसमुभंसु (७।४।८४) इति नीगागमः—वनीवच्यते । वदितो वा (७।२।५६) इति वेद्—वक्त्वा, वचित्वा, [वञ्चित्वा] वञ्चिलुञ्च्युतश्च (१।२।२४) इति वा कित्त्वम्, वेदत्वाद् यस्य विभावा (७।२।१५) इति निष्ठायां नेद्—वक्तः । वञ्चितस्तु चुरादौ वञ्चु प्रलम्बने (१८।१५०) इत्यस्मात् । गृधिवन्धयोः प्रलम्बने (१।३।६९) तडानौ-बालं वञ्चयते । नेह—अहि वञ्चयति । स्फायि (उ० २।१३) इति रक् वक्रम्, न्यङ्कादिः (द्र०७।३।५३) । घञि वशेगीतौ (७।३।६३) इति कुत्वं १० नास्ति—वञ्च वञ्चन्ति वणिजः^४ । चञ्चति । चञ्चा लृणपुरुषः । चञ्चुस्त्रोटिः, चञ्चलश्चपलः । चाचलस्तु चले (धा० १।५।६९) रूपम् । तञ्चेस्तक्रम् । चोचति । मलिर्न म्लोचति, मलिम्लुचञ्चौरः । जृस्तम्बुचुम्लुचुमुचुग्लुचुग्लु-चुक्षिम्यश्च (३।१।५८) इत्यङ् वा—अमुचत्, अम्लोचीत्, अम्लुचत्, अम्लोचीत् ॥१८८-१९३॥

१५ १२१. मुचु ग्लुचु कुजु खुजु स्तेयकरणे । अमुचत्, अम्लो-चीत्, अग्लुचत्, अग्लोचीत् । घञ्—ग्लोचः, न ङादेः (७।३।५९) कृत्वा-भावः । १९४-१९७॥

१२२. म्लुनचु षस्ज गतौ । न्यग्लुचत्, न्यग्लुञ्चीत् । सञ्जति, सिसञ्जिषति, सिसञ्जयिषति । सञ्जः सञ्जितो हस्ती । कापि तडानौ^५— २० प्रकृतेर्युगसम्पूढाः सञ्जन्ते गुणकर्मसु (गीता ३।२९), सञ्जमानमकार्षेविति,

१. परेश पाङ्कयोः (८।२।२२) इत्यनेन लत्वविकल्पः ।

२. 'उदकं च' इत्युपादिसूत्रेण (२।३९) इति शेषः ।

३. इतोऽग्रे 'म्लुचु म्लुचु' इत्यधिकौ कचित् । प्रकृतसूत्रस्याख्यायामनयो-रुदाहरणादर्शनान्नेमौ स्वामिसम्भताविति स्पष्टम् ।

२५ ४. प्र० काशिका ७।३।६३ ।

५. अत्राह सायणः—'अतोऽस्यात्मनेपदं दूषयन्तो वर्धमानक्षीरस्वाम्यादयः एव दुष्टाः' (भा० वृ० पृ० ६७) । क्षीरस्वामिनात्वस्यात्मनेपदित्वमत्र स्वीकृतम्, न तु दूषितम् । अतः सायणीयो लोखिन्नित्यः ।

(का० नीति, ४।४१) । चान्तोऽस्यमिति शिवः सश्रुति ॥१९८, १९९॥

१२३. गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्जितम्, गुञ्जा ।
अनिदिदित्येके^३—गोजति । जुगोज ॥२००॥

१२४. अर्च पूजायाम् । अर्चति, आनर्च । अर्चितः । अर्चा ।
यजयाचरुचप्रवचर्चश्च (अ३।६६) इति कुत्वाभावः, अर्च्यः । येषां मतेऽत्र ५
ऋचेर् (धा० ६।२२) ग्रहणम्, तत्रपक्षे अर्च्यः । अर्चिषुचिहुसुपि (उ० १।
१०९)—इतीस्—अर्चिः । अर्च्यत इत्यर्कः^४ । सुरादौ (१०।२०३)
अर्चयति ॥२०१॥

१२५. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छति । म्लेच्छतम्,
म्लेच्छः । म्लेच्छो ह वा एष योऽपराधः, न म्लेच्छितवै, नापभाषितवै^५ । तुन्वस्वान्त- १०
ध्वान्त (७।२।१८) इत्यविस्पष्टे म्लिष्टम् साधु, म्लेच्छितमन्यत् ॥२०२॥

१२६. लल्ल लाळि लक्षणम् । लल्लणं चिह्नम् । लल्लति,
लाळति । लाळतम् ॥२०३, २०४॥

१२७. वाळि इच्छायाम् । वाळति । वाळितम्, वाळ्ळा ॥

१. 'अति नः सश्रुतो नय' (ऋ० १।४२।७) इत्यादिषु चान्तोऽपि दृश्यते । १५

२. अयं महावैयाकरणः शिवस्वामी । उत्तरत्र (५।१०) अप्ययं ग्रन्थकृता
स्मर्यते । शिवस्वामिनो विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे
(पृष्ठ ४३९) विस्तरा उक्तम् । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

३. मतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६७) पुरुषकारे (पृष्ठ ६०) चोद्धृतम् ।

४. इदं काशिकाकारमतम् (काशिका ७।३।६३) । अर्चतेग्रहणे प्रवचर्च २०
इत्यत्र कथं सन्धिरिति नोक्तं स्वामिना ।

५. घञि रूपम्, उ० ३ । ४० द्रष्टव्यम् ।

६. महाभाष्ये (आ० १ पा० १ आ० १) त्वेवं पठ्यते—'तेऽसुरा हेलयो हे-
लय इति कुर्वन्तः परा भवूवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै, नापभाषितवै । म्लेच्छो
ह वा एष यदपराधः ।'

७. म्लेच्छितम् = म्लेच्छाचरणम् ।

धीभावस्यानित्यत्वे लिङ्गम्, वी ह्यनुदात्तः । प्राजिता रथस्य प्रवेता^१ ।
बलादाविति किम् ? समज्यते । वा यौ (२।४।५७) वा—प्राजनो^२
दण्डः; प्रवयणो दावात्यये । वातशुनीतिलशार्धेष्वजधेट्टुदजहातिभ्यः खश्
(३।२।२८ वा०) वातमजा मृगाः । अजतीत्यजः छागः । अजा व्यजनम् ।

- ५ सधुदोरजः पशुषु—(३।३।६९) इत्यप्—समजः पशुसङ्घः, उदजः पशु-
प्रेरणम्, अन्यत्र घञ्—समाजः, उदाजः । अजिब्रज्योश्च (७।३।६०) इति
कुत्वाभावः । संजायं समजनिषद (३।३।९९) इति क्यप्—समज्या सभा;
संज्ञात्वाद् वीभावो नास्ति । गोचरसंचर (३।३।११९) इति व्यजः
साधुः । अजेरज (च उ० २।४८) इतीनच्—अजिनम् । अज्यतिभ्याम् (उ०
१० ४।१३०) इण् आजिर्युद्धम् । पादे च^३ (उ० ४।१३१) पदाजिः । अजिर-
शिशिर (उ० २।१४५) इत्यजिरम् । बहुलं संज्ञानन्दसोः अन्नवधकमात्रविचक्ष-
णाजिरार्थम् (२।४।१४ वा) इति वीभावो नास्ति । अजिवृरीभ्यो निच्च (उ०
३।२८) इति णुः—वेणुः । रास्नासास्ना (उ० ३।१५) इति वीणा ॥२२५॥

१.४४. कज मदे । कजति ॥२२६॥

- १५ १.४५. खज मन्थे । मन्थो विलोडनम् । खजति । खजेराकृ
(तु० उ० ४।१३)—खजाको मन्थः, खजाका दर्वी, खजो विद्रव्यपाच-
कानां मन्थनदण्डः ॥२२७॥

१.४६. खजि गतिवैकल्ये । खञ्जति । खञ्जः खोडः, खञ्ज
नोदकं सर्षपश्च । खञ्जनः, खञ्जरीटः पक्षी ॥२२८॥

- २० १.४७. एजू कम्पने । एजति । एजेः खश् (२।२।२८) अङ्गमे-
जयः । एजू दीप्तौ (१।१।१) तडानी^४—एजते ॥२२९॥

१. 'एवं हि कश्चिद् वैयाकरण आह—कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत
आह—अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति' इत्यादि महाभाष्यम् (२।४।५६)
अत्रानुसन्धेयम् ।

- २५ २. 'प्राजनम्' पाठा० ।

३. हस्तलेखेषु 'पदे च' इत्येवं पठ्यते ।

४. 'तडानी' इति हस्तलेखेषु पठ्यते । प्रायेण ग्रन्थकृता 'तडानी' 'तडानी'
इति पदद्वयं व्यवहृतं । अत्रायं विवेकः—यदा तड्प्रत्ययः आनप्रत्ययभास्य धातो-

१४८. दुओस्फूर्जा वज्रनिष्पेषे । वज्रनिष्पेषोऽशनिनिर्घो-
षः । स्फूर्जति । स्फूर्जः । दीर्घोच्चारणं दीर्घस्यानित्यत्वार्थम्^१ । अदितश्च
(८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्—स्फूर्गर्णः, चोः कुः (८।२।३०) आदितश्च (७।२।
१६) इति नेट् । विभाषा भावादिकर्मणोः (७।२।१७) स्फूर्जितमनेन स्फूर्गर्णम्
प्रस्फूर्जितः प्रस्फूर्गर्णः । दिवतोऽथुच (३।२।८६)—स्फूर्जथुः ॥२३०॥

५

१४९. क्षि क्षये^२ क्षयति । क्षेता, लक्ष्यानुरोधादिष्वा नास्ति
वक्षयति^३ च—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः क्वचित् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानाम् पूर्वेषामनुरोधतः ॥^४

क्षियः, निष्ठायामययदर्थे (६।४।५९-६०) दीर्घः, क्षियो दीर्घात् (८।२।४६) १०
इति निष्ठानत्वं क्षीणः । वा क्रोशदैन्ययोः (६।४।६१) क्षितः क्षीणः ।
तुदादौ । क्षि निवासगत्योः (६।१०७) क्षियति, क्रयादौ क्षिष् हिंसायाम् (९।३६)
क्षिणाति, स्वादौ ऋ क्षि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम् (९।३१)
क्षिणोति ॥२३१॥

१५०. क्षीज अव्यक्ते शब्दे । क्षीजति, चिक्क्षीज ॥ २३२॥ १५

१५१ लज लजि भर्त्सने । लजति लज्जति । भासार्थ-
श्चुरादौ (१०।१९७) लज्जयति^५ ॥२३३, २३४॥

भ्रवति इत्यर्थो विवक्षितः, तदा इति प्रत्यये 'तडानी' इति धातुविशेषणत्वेन प्रयुज्यते
यदा तु 'तडप्रत्यय आनप्रत्ययश्च प्रदर्शयते इत्यर्थो विवक्षितो भवति तदा 'तडानी'
इति प्रयुज्यते ।

२०

१. उपाधायां च (८।२।७४) इत्यनेन दीर्घो भविष्यत्येव, अतः स्फूर्जति
दीर्घोच्चारणं दीर्घस्यानित्यतां ज्ञापयति ।

२. क्षि क्षये, क्षि ऐश्वर्ये इत्येक इति क्षीरस्वामी इति पुरुषकारे (पृ० २३) ।

३. 'वक्षयति' इत्यस्य कः कर्त्तेति न ज्ञायते अनन्तरमुदात्तः श्लोकः मन्थेऽस्मि-
न्नुपरिष्ठान्नोपलभ्यते ।

४. एतने ज्ञाप्यते यत् प्राक्पाणिनीयेषु धातुपाठेषु उदात्तानुदात्तधातूनां
सांकर्यमासीत्, पाणिनिना यथासम्भवं स दोषो दूरीकृत इति ।

२५

५. यथोक्तं पुरुषकारे—'लज्जयेदिति क्षीरस्वामिनः पक्षे' (पृ० ६१) ।

परस्मैपदिनश्च । शौटति । अशुशौटत् । कृशूपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन्
(उ० ४।३०) शौटीरः ॥२८४॥

१२५. यौट्ट सम्बन्धे^१ । सम्बन्धः श्लेषः । यौटति ।
अयुयौटत् ॥२८५॥

५ १२६. मेट्ट म्लेट्ट उन्मादे^२ । मेटति । एनं मेट्ट इति पठन्ति
आम्नेडितम्^३ । म्लेटति । मेट्ट इति दोगाः—अमिमेटत् ॥२८६, २८७॥

१२८. कटे वर्षावरणयोः । वृष्टावावरणे चार्थे । कटति । कटः ।
क्षयन्तल्लण (७।२।५) इति सिच्यतो वृद्धिर्नास्ति—अकटीत् । कटः । कटीरः ।
कट्टुः । कृकडिकडिकटिभ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) कटम्बः । वरट् (तु०
१० उ० ३।१) कट्वरः, कट्वरी तक्रव्यञ्जनम् । कटकम् । काटो घञि
(द्र० ३।३।१९) ॥२८८॥

१२८. अट पट गतौ । अटति । अटनः । अट्यत्स्यर्षोतीनाम्
उपसंख्यानात् (द्र० ३।१।२१ वा) यङ्—अटाल्यते वृथाद्यलोकः । अटा-
ट्या । उणादौ अटविः (द्र० उ० ४।१३४ वृ०) अटवी^४ । पटति । पटः ।
१५ पटीरः । पटुः । तनट् (तु० उ० ३।१५०) पट्टनम् । पटनः । कपि-
कण्डिकटिपटिभ्य ओलः (तु० उ० १।६७) पटोलः । पटहस्तु, पटे
हन्यत इति डः । चुरादौ पट वटग्रन्थे (१०।२४४) अदन्तः—पटयति,
तथा पट प्राषार्थः (१०।१६७) पाटयति ॥२८९, २९०॥

१२९. रट परिभाषणे । रटति, रटिता ॥२९१॥

२० २००. लट बाल्ये । बाल्यं बालक्रिया । लटति । ललाटः । लटकः ।
लाटः । लाटकः । अशुप्रुषिलटि (उ० १।१५१) इति लट्वा भ्रमरकः ॥२९२॥

१. यौएड्ट सम्बन्धे—यौएडति, यौण्डीरः^१ इति काशकृत्स्नधातुपाठोपक-
ण्डटीका (पृष्ठ १५) । २. मेड मेड्ट उन्मादे—मेडति, मेडीरः; मेडति मेडीरः^२
इति काराकृत्स्नपाठोपकण्डटीका (पृष्ठ १५) ।

२५ ३. 'आम्नेडितं द्विस्त्रिक्रमम्' (१।५।१६) इत्यमरव्याख्याने 'द्विभूते पूर्वा-
चार्यसंज्ञेषा, अतश्च मेड्ट उन्मादे इति पेडुः' इत्याह स्वामी (पृष्ठ ४५) ।

४. 'अटनिः' पाठा० ।

२०१. शट रुजाविशरणगसवसादनेषु^१ । चतुर्ष्वर्थेषु । शटति ।
शाटी । शाटकः । तालव्यादिः ॥२९३॥

२०२. वट वेष्टने । रज्जुं वटति । वटः । वटिः । वटकम् । वाटः ।
वाटी वृत्तिः । वटुः । वटाकरो रज्जुः । वट भट परिभाषणे (१५।२७)
मित्—वटयति । पट वट ग्रन्थे (१०।२४२) अदन्तः ॥२९४॥

२०३. खिट उत्त्रासे । उत्त्रासो भयोद्गतितः । खेटति । आ-
खेटः । खेटो ग्रामोऽधमश्च । चुरादौ (१०।२५९) खेटयति । खड्ग-
खेटकौ हेतौ ॥२९५॥

२०४. शिट षिट अनादरे । एतौ तालव्यमूर्धन्यादी । शेटति ।
सेटति । सिषेट ॥२९६॥

२०५. जट झट संघाते^२ । जटति । जटा । झटति, उज्झटति ।
झटोऽचि (द्र०३।१।२३४) । घञि (द्र०३।१।२८) झाटः षण्डः ॥२९७, २९८॥

२०६. भट भृतौ । भृतिर्वेतनम् । भटति । भटः । भाटिः ।
भाटकम् । भट्टिकम् ॥२९९॥

२०७. तट उच्छ्राये । तटति । तटम् । तटाकम् । ताटकः ।

२०८. खट काङ्क्षे । काङ्क्षास्त्यस्येति काङ्क्षः । काङ्क्षा-
विशिष्टे धात्वर्थे । खटति । खटस्तृणम् । खटकामुद्ग्रहं हस्तकः^३ । खटि-
का । अशुभुषिलटि (उ० १।१५१) इति कन्—खट्वा ॥३०१॥

२०९. नट नृतौ । नटति । नटः । नटावित्येके^४ । घटादित्वात्
(१।५२८) नटयति, अनीनटत् । चुरादौ नट अवस्यन्दने (१०।१२) उष्णा-
टयति नाटकम् ॥३०२॥

१. अत्र काशकृत्स्नधातुपाठे 'शट निवासे, इट विशरणगत्यवसादनेषु'
इति द्वौ धातुपठितौ (पृष्ठ १६) । अत्र सम्भवत उभयोर्धात्वोः संकरः संजातः स्यात् ।

२. संघातो मिश्रीभावः संहननं च । जट धातुमिश्रीभावे, भट धातुः संहनने
वर्तते । तस्यैव बाहीक (पंजाबी) भाषायां 'भटका' पदं प्रयुज्यते ।

३. सन्दिग्धोऽयं पाठः ।

४. अत्र कदाचित् 'नृतावित्येके' पाठः स्यात् । अत एव पुरुषकारे (पृष्ठ ६६)
'नृतौ नृताविति च चीरस्वामी' इत्युक्तम् । अयं योपदेश इति मैत्रेयपुरुषकारसाय-
णादयः । धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७८) अत्रानुसंधेया ।

१५२. लाज लाजि भर्जने^१ च । लाजति, लाञ्जति, लाञ्ज्य-
ते, लाञ्ज्यते । लाजाः, अजिन्नज्योश्च (७।३।६०) इति चात् कुत्वाभावः ।
चत्वारो भर्त्सेन इति चन्द्रः (च० धातु १।७७) ॥२३५, २३६॥

१५३. जज जजि युद्धे । जजति, जञ्जति^२ ॥२३७, २३८॥

५ १५४. तुज तुजि हिंसायाम् । तोजति, तुञ्जति ॥२३९, २४०॥

१५५. तुजि पालने च^३ । तुञ्ज्यत इति तुङ्गः, घञ् । तुञ्जिता
भूः । चुरादौ भासायः (१०।१९७) तथा तुजि मिजि लुजि हिंसावलादान-
निकेतनेषु (१०।२८) तुञ्जयति, तुञ्जो निकेतनम् ॥

१५६. गज गजि, मृज, मृजि^४, मज, मुजि^५, शब्दार्थाः ।

१० गजति, गजित्वा । गञ्जति, गञ्जित्वा । गञ्जा मदिरागृहम् । गञ्जः
कोशः । गर्जति, गर्जितम्, गर्जः । गृञ्जति । गृञ्जनम् मूलविशेषः ।
मजति, मुञ्जति । मुञ्जस्वृणम् । मुज मृजीत्यप्याहुः—मोजति, मृञ्जति
॥२४१-२४६॥

१. 'लाज लाजि भर्त्सेने, लाज लाजि भर्जने च' इति तु हीर-
१५ स्वामी' इति पुरुषकारे (पृ० ६१) ।

२. अस्मादेव धातोः घञि 'जङ्ग'—शब्दो निष्पन्नो भवति । कुत्वं च
'चजोः' (७।३।५२) इत्यनेन । धातुप्रदीपे शब्दोऽयं निर्दिष्टः (पृ० २५) ।
स. च युष्मार्थकः । आधुनिकाः भाषातत्त्वविदः शब्दमिमं फारसीभाषीयं मन्यन्ते,
तदसत् । विशेषस्त्वत्र 'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे (पृष्ठ ३७)

२० द्रष्टव्यः ।

३. 'गज गजि इत्यत्र हीरस्वामी मृज मृजि इत्यप्याह—मार्जति मृञ्जतीति'
इति पुरुषकारे (पृष्ठ ५८) पाठः । 'मृजमृजीति स्वामिचन्द्रौ' इति धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ७३) ।

४. 'मृज मुजीति हीरस्वामी चन्द्रश्च' इति पुरुषकारः (पृष्ठ ५७) । धातुवृत्तौ
२५ (पृष्ठ ७३) स्वामिचन्द्रयोर्मते 'मृज मृजि' इति पाठः प्रदर्शितः । भुद्रिते चान्द्रधातु-
पाठे तु 'मृज मुजि' इति पाठ उपलभ्यते (चा० धा० सू० १।८०) ।

५. 'मृज मृजीत्यप्याहुः' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ५७) पाठः ।

१५७. गज मदने च । मदनं मदोत्पत्तिः । गजति । अस्मि—
गजो हस्ती । चुरादौ गज मचं मार्ज [शब्दार्थाः] (१०।१९) इति ग्राजयति ।

१५८. वज व्रज गतौ । व्रजति । वाजो वेगपक्षौ । व्रजति,
वव्राज । वदव्रज (७।२।३) इति वृद्धिः—अव्राजीत् । व्रजयजोर्भावे क्यप्—
(३।३।९८) व्रज्या, परिव्रज्या । गोचरादौ (द्र० ३।३।११९) व्रजः
साधुः । एयति (द्र० ३।१।१२४) व्राज्यम् । अजिव्रज्योश्च (७।६।६०) इति
कुत्वाभावः । किञ् वचि (उ० २।५७) इति किब्दीर्घा—परिव्राद्, व्रश्च
(८।२।३६) इति षः । परिव्राजकः । चुरादौ वजं मार्गसंस्कारगतयोः (१०।७।१)
वाजयति ॥२४७, २४८॥

१५९. उदात्ता उदात्ततः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

१६०. अतृ अतिक्रमहिंसनयोः । इतः शाङ्गन्ताः (१।१९१) पञ्च-
त्रिंशत् सेट आत्मनेपदिनश्च । अतिक्रम उल्लङ्घनम् । किपि तकारअव-
पार्थं तोपधोऽयम् पठितः, ष्टुत्वं च कृतं सन्वेहप्रभुर्भावात्^२ ।
अटृते, अट्टिषते । अट्, अट्टनम् । किपि—अत्र । वीषधत्वपक्षे न
न्द्राः द्विरुच्यन्ते^३—अट्टिषते । अन्ये तु अट् इत्याहुः—अटृते
अट्टिषते ॥२४९॥

१६१. वेष्ट वेष्टने । वेष्टनम् ग्रन्थनं लोटनं परिहाणिश्च^४
वेष्टते, अवेष्टत । प्रवेष्टो बाहुः । वेष्टितः । विभाषा वेष्टिचेष्वोः (७।४।६६)
इति णौ चङि अभ्यासस्यात्वम्—अवेष्टत्, अविष्टत् ॥२५०॥

१६२. चेष्ट चेष्टायाम् । चेष्टा ईहा । चेष्टते अचचेष्टत्, अचि-
चेष्टत् ॥२५१॥

१. काराकृत्स्नधातुपाठायकनडटीकायाम् 'अदि अति क्रमहिंसनयोः'
इति पाठः । अन्दते, अन्तते इति च तयोर्बुदाहरणे (द्र० पृष्ठ ९७) । वर्षकम-
विरोधाद्वा पाठभ्रंशः प्रतीयते । २. भूतमिदं पुरुषकरे (पृष्ठ ६३) स्पष्टम् ।

३. नन्द्राः संयोगद्वयः (६।१।३) सूत्रेणैति शेषः ।

४. 'डान्तपाठः प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यः' इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७३) ।

५. 'परिणाहश्च' पाठा० ।

१६३. गोष्ट लोष्ट संघाते । गोष्टते, लोष्टते, अलुलोष्टत् । उणादौ
(३।७२) लोष्टो मृत्पिण्डः ॥२५२॥

१६४. घट्ट चलने । घट्टते । बह्विन्द्रिविदिभ्यः (३।२।१०७ वा०) युच्-
घट्टना । अरुबहुः । उद्धहृत्तम् । चुरादौ (१०।८३) घट्टयति ॥२५३॥

१६५. अठि गती । अण्ठते ॥२५४॥

१६६. वठि एकचर्यायाम् । एकस्य चर्या सहायत्वेनाग-
मनम् । वण्ठते । वण्ठो दत्तद्रव्यो योद्धा ॥२५५॥

१६७. मठि कठि शोके । शोकोऽत्राभ्यातम्^२ । [मण्ठते] ।
उत्कण्ठते । उत्कण्ठा । चुरादौ (१०।२३५) उत्कण्ठयति ॥२५६, २५७॥

१६८. मुठि पलायने^३ । मुण्ठते ॥२५८॥

१६९. हेठ विवाधायाम् । हेठने, जिहेठे । यौ चङ्युपधाया ह्रस्वः
(७।४।१) अजीहिङ् । गौ—हेठयति । हेठना शाब्दम् ॥२५९॥

१७०. एठ च पठते ॥२६०॥

१७१. हिण्डि गत्यनादरयोः । हिण्डते । युच् (३।२।१४९)
१५ हिण्डनम् ॥२६१॥

१७२. हुडि संघाते । हुण्डते । हुण्डिका मुद्रा ॥२६२॥

१७३. कुडि दाहे । कुण्डते । कुण्डम् । कुण्डी भाण्डम् ।
कुण्डो जारजातः । उणादौ (१।१०६) कुण्डलम् । चुरादौ कुडि रक्षणे
(३।० १०।४१) कुण्डयति ॥२६३॥

२० १. 'नेतु चायमिद् एक एव वण्ठरण्डाकल्पः' इति महाभाष्यव्यख्याने
(३।३।२०) वण्ठो मृतमार्य इति नागोजिमहः ।

२. आभ्यानमुत्कण्ठण्ठपूर्वस्मरणम् ।

३. 'पालने' इति मैत्रेयसायणौ । 'पलायने' इति काशकृष्णश्रमौ ।

४. 'विवाधन्-शाब्दम्' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ७३) । 'स्वस्वैर्यै' 'हिते
२५ स्थिरो भवति' इति काशकृष्णीयभातुपाठकम्बडीकाश्याम् (पृष्ठ ६६) ।

५. 'विपुर्वोऽयमिति स्वामिकाश्रम्यौ, शैवेयादयस्तु शैवसामेवोदाजहुः'
इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७४) । चौरतरङ्गिण्यां तु न विपुर्वः पाठो दृश्यते ।

१७४ वडि विभाजने । विभाजनं भागीकरणं चर्माभावश्च ।
वण्डते । वण्डनम्, वण्डः । चुरादौ (१०।४४) वण्डयति । वडि इत्येके-
परस्मैपदी—वण्डति, वण्डयते । वण्डो नागः । नन्दी तु वडि विभाजने
वडि वेष्टने, इति भङ्ग्या पठति^१ ॥२६४॥

१७५ मडि च । चकाराद् विभाजने । पृथक्सूत्रादर्थात्तरेऽपि^२ । ५
मण्डते । मण्डो रसाग्रम् । मण्डकः । मण्डलम् । मण्डूरं^३ लोहमलम् ।
मण्डपः । णेरित्तनुच् (द्र० उ० ३।२९) मण्डयित्तनुः । शलिमण्डिम्यामूकञ् (तु० उ०
४।४२) मण्डूकः । मडि भूषायाम् (धा० १।२९९) परस्मैपदी—मण्डति ॥२६५॥

१७६. मडि परिभाषणे । मण्डते । मण्डः, भाण्डम् । चुरादौ
मडि कल्याणे (१०।४७) मण्डयति, मण्डना ॥२६६॥ १०

१७७. पिडि संघाते । पिण्डते, पिण्डयते । पिण्डो गोलः ।
पिण्डी । चुरादौ (१०।१२०) पिण्डयति ॥२६७॥

१७८. मुडि मज्जने^४ । मज्जनं शुद्धिर्म्यग्भावश्च^५ । मुण्डते ।
मुण्डः । मुडि खण्डने (१।२२३) परस्मैपदी—मुण्डति । मुण्डमिश्र (१।१।२१)
इति णिच्—मुण्डयति ॥२६८॥ १५

१७९. तुडि तोडने । तोडनं हिंसा । तुण्डते, तुण्डयते ।
तुण्डम् । उणादौ (द्र० ४।११७) तुण्डिः ॥२६९॥

१८०. हुडि वरणे^६ । वरणं स्वीकारः । हुण्डते । हुण्डो मेघः ॥

१. 'नन्दी तु वडि विभाजने, मडि वेष्टने इति भङ्ग्या पठति' इति धातु-
वृत्तौ (पृष्ठ ७४) पुरुषकारे (पृष्ठ ७१) च पाठः । काशकृत्स्नधातुपाठीयकण्डडीकायां २०
(पृष्ठ ६६) तु 'वडि मडि वेष्टने' इति पाठः । वाहीक (पञ्जाब) देशीयभाषायां
विभाजनाधिक्या 'वण्डना' क्रिया प्रयुज्यते । तेन 'विभाजने' इत्यप्यर्थः प्रामाणिक एव ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ७१) उदधृतमिदम्, धातुवृत्तौ (पृष्ठ ७४) च स्मृतम् ।

३. 'मण्डूलम्' पाठ० ।

४. 'मज्जने' इति चन्द्रसैत्रेयसायणाः । 'मज्जने' इति काशकृत्स्नधातुपाठीय- २५
कण्डडीकायां (पृष्ठ १००) पाठः । 'मज्जनं स्नानं' इत्यपि तत्रैव ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) ।

६. 'हरणे' इति सैत्रेयः (धा० प्र० पृष्ठ २७) । अत्रायं विशेषः—काशकृत्स्न-

१८१. स्फुडि विकसन^१ । स्फुण्डते ॥२७१॥

१८२. चडि कोपे । चण्डते । चण्डः, चण्डा, चण्डी^२ ।
पतिचण्डिभ्यामालब् (उ० १।११६) चण्डालः । चुरादौ (१०।४५)
चण्डयति ॥२७२॥

५ १८३. शडि रुजायां संघाते च । तालव्यादिः । शण्डते ।
शण्डोऽञ्जादिमूलाभोगः । सनोतेर् (धा० सू० ८।२) बाहुलकात् षत्वे
डः (द्र० उ० १।११३)—षण्ड उत्सृष्टो गौः ॥२७३॥

१८४. तडि ताडने । तण्डते, वितण्डा । तण्डुना प्रोक्तं
ताण्डवम्^३ । तण्डुलः वृङ्खलितनिताडिभ्य उलच् तण्ड च (तु० उ० ५।९)

१० इति कुशकाशावलम्बनम्^४ ॥२७४॥

१८५. पडि गतौ । पण्डते । पण्डितः । पाण्डुः पाण्डुरोगो
हरिणवर्णश्च । नगपांसुपांडुभ्यो रः (५।२।१०७ काशिका) पाण्डुरः । पाण्डु-
स्त्वौणादिकः (द्र० उ० १।३८) । पण्डः क्लीबः ॥२७५॥

१८६. कडि मर्दे । कण्डते । कण्डूः । काण्डः । कण्डुरा स्नायु-
१५ संघातः । कण्डोलः पिटकः ॥२७६॥

चन्द्रधातुपाठयोरेतद्धातुस्थाने 'भुडि भरणे' इति धातुः पठ्यते । यथात्र भुडि हुडि
पृथग्धातू तथैव गृह्णाति गृह्णाति इत्यत्र स्वतन्त्रौ 'ग्रह-ग्रभ' धातू द्रष्टव्यौ । निरुक्तकारस्तु
'ग्रभ' इति मेने । तथा ह्युक्तम् "गर्भो ग्रभेः" (नि० १० । २३) ।

१. 'स्फुडि विकसन इति केचित् पठन्ति' इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७४) ।

२० २. या स्वयं चण्डते सा चण्डा, चण्डस्य स्त्री (या न स्वयं चण्डते) तु
चण्डीति विवेकः ।

३. 'तण्डः, तस्मिन् ताण्डवम्' पाठा० ।

४. तडि ताडने इत्यस्मादेवोल्बि तण्डुले सिद्धे वृञ्जदिभ्य उलच् तण्डादेश-
विधानं तु संज्ञाशब्देषु स्वरूपसंवेदनस्वरवर्णात्पूर्वमात्रफलमन्वाख्यानमिति नव्या
२५ वैयाकरणः (द्र०श्वेतवनवासी उ० वृ० पृ० १) । तडि (तण्ड) धातोर्न केवलं ता-
डनमेवार्थं अपि तु वृङ् लुट् तनु तड (चु०) इत्येतेषां धातूनां येऽर्थास्तेऽप्यत्र द्रष्टव्या,
तेन वृङ् लुट् तनु तड (चु०) इत्येतेषां धातूनामर्थेषु वर्तमानात् तडि (तण्ड) धातो-
रुचलं इत्यर्थोऽस्य सूत्रस्यावगन्तव्य इत्यस्मन्मतम् । एवमेवान्यत्रापि ।

१८७. खडि मन्थ । खण्डते । खण्डितः । खण्डः । चुरादौ
खड खडि भेदे (१०।४०) खण्डयति ॥२७७॥

१८८. खुडि गतिवैकल्ये । खुण्डते । खोडः पृषोद्धरादिः
(द्र० ६।३।१०९) । चुरादौ खुडि खण्डने (१०।४३) खुण्डयति ॥२७८॥

१८९. हेड्ड अनादरे । हेडते । हेडस्तिरस्कारः । असुनि (द्र०
उ० ४।१८८) सान्तः । अचि (द्र० ३।१।१३४) हेडोऽदन्तः । गुरोश्च हलः
(३।३।१०३) इति हेला^१ । अजिहेडत् । घटादौ हेड वेष्टने (१।५२६) हेडति ।
हिडयति ॥२७९॥

१९०. वाडू आप्लाव्ये । आप्लाव्यमाप्लावनम् । घाडते । वाडो-
ऽश्वः । घालः^२ । उणादौ वडवा^३ । वले (१।३२९) रित्येके ॥२८०॥

१९१. द्राडू ध्राडू विशरणे । द्राडते, ध्राडते ॥२८१, २८२॥

१९२. शाडू श्लाधायाम् । शाडते, शालते^४ । शाला । शालिः ।
शुणशाली । शालूकमुत्पलादिकन्दः । शलेर् (१।२२८) वा शलिमरिडिभ्या-
मूकम् (तु० ७० ४।४२) ॥२८३॥

१९३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

१९४. शौट्टु गर्वे^५ । इतो गड्यन्ताः (१।२५३) सप्ततिः सेटः

१. हेला इति तु डलयोरेकत्वस्मरणात् इति नध्यानां मतम् । वस्तुतस्तु 'डल-
योरेकत्वस्मरणात्, डळयोरेकत्वस्मरणात्, रलयोरेकत्वस्मरणात्, इत्यादिवचनानां
'समानार्थकौ उभयधावर्णविशिष्टौ स्वतन्त्रौ धातू अवगन्तव्यौ' इत्यर्थोऽनुसंधेयः । तेन
हेड हेल इति द्वौ स्वतन्त्रौ धातू । एवमेव ईड ईळ इत्यपि द्रष्टव्यौ । अस्मिन् धातुपाठे
त्वन्व्यतरदेवोपादिश्यते लाप्रवार्थम् । अत एव प्राचीने काराकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १७०)
'ईड ईल स्तुतौ' इत्युभौ धातू पठ्येते ।

२. डलयोरेकत्वस्मरणादिति शेषः । अत्र पूर्वधातोष्टिप्पयी द्रष्टव्या ।

३. 'वडं वलं वा वाति वडवा' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १८५) हीरस्वामी ।

४. डलयोरेकत्वस्मरणात् । अत एव शुष्णेन शालते शुष्णशाली इति निर्वचन-
माहुः । अत्रापि पूर्वतमधातोष्टिप्पयी द्रष्टव्या ।

५. 'शौट्टु गर्वे—शौण्डति, शौण्डीरः' इति काराकृत्स्नधातुपाठे, द्र०पृष्ठ १५।

परस्मैपदिनश्च । शौटति । अशुशौटत् । कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईन्
(उ० ४।३०) शौटीरः ॥२८४॥

१२५. यौट्ट सम्बन्धे^१ । सम्बन्धः श्लेषः । यौटति ।
अयुयौटत् ॥२८५॥

५ १२६. भ्रेट्ट म्लेट्ट उन्मादे^२ । भ्रैटति । एनं भेड इति पठन्ति
आभ्रेडितम्^३ । म्लेटति । भ्रेट्ट इति दौर्गाः—अमिमेटत् ॥२८६, २८७॥

१२८. कटे वर्षावरणयोः । वृष्टावावरणे चार्थे । कटति । कटः ।
क्षयन्तन्नय (७।२।५) इति सिच्यतो वृद्धिर्नास्ति—अकटीत् । कटः । कटीरः ।
कटुः । ककदिकडिकटिभ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) कटम्बः । वरट् (तु०
१० उ० ३।१) कट्वरः, कट्वरी तक्रव्यञ्जनम् । कटकम् । काटो घञि
(द्र० ३।३। १९) ॥२८८॥

१२८. अट पट गतौ । अटति । अटनः । अट्यत्यङ्गुणोतीनाम्
उपसंख्यानात् (द्र० ३।१।२१ वा) यङ्—अटाख्यते वृथाद्यलोकः । अटा-
ट्या । उणादौ अटविः (द्र० उ० ४।१३४ वृ०) अटवी^४ । पटति । पटः ।
१५ पटीरः । पटुः । तनट् (तु० उ० ३। १५०) पट्टनम् । पटनः । कपि-
कयिडकटिपटिभ्य ओलः (तु० उ० १। ६७) पटोलः । पट्टहस्तु, पटे
हन्यत इति डः । चुरादौ पट वटग्रन्थे (१०।२४४) अदन्तः—पटयति,
तथा पट् भाषार्थः (१०।१६७) पाटयति ॥२८९, २९०॥

१२९. रट परिभाषणे । रटति, रटिता ॥२९१॥

२० २००. लट बालये । बाल्यं बालक्रिया । लटति । ललाटः । लटकः ।
लाटः । लाटकः । अशुशुषिलटि (उ० १।१५१) इति लट्वा भ्रमरकः ॥२९२॥

१. यौण्ड्ट सम्बन्धे—यौण्डति, यौण्डीरः^१ इति काराकृत्स्नधातुपाठीयक-
नडटीका (पृष्ठ १५) । २. मेड भ्रेड्ट उन्मादे—मेडति, मेडीरः; भ्रेडति भ्रेडीरः^२
इति काराकृत्स्नपाठीयकनडटीका (पृष्ठ १५) ।

२५ ३. 'आभ्रेडितं द्विस्त्रिस्तम्' (१।५।१६) इत्यमरव्याख्याने 'द्विभूते पूर्वा-
चार्यसंज्ञेया, अतश्च भ्रेड्ट उन्मादे इति पेडुः' इत्याह स्वामी (पृष्ठ ४५) ।

४. 'अटनिः' पाठो० ।

२०१. शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु^१ । चतुर्वर्धेषु । शटति ।
शाटी । शाटकः । तालव्यादिः ॥२९३॥

२०२. वट वेष्टने । रज्जुं वटति । वटः । वटिः । वटकम् । वाटः ।
वाटी वृत्तिः । घट्टुः । वटाकरो रज्जुः । वट मट परिभाषणे (१५।२७)
मित्—वटयति । पट वट ग्रन्थे (१०।२४२) अदन्तः ॥२९४॥

२०३. खिट उत्त्रासे । उत्त्रासो भयोद्गतः । खेटति । आ-
खेटः । खेटो ग्रामोऽधमश्च । चुरादौ (१०।२५९) खेटयति । खड्ग-
खेटकौ हेतौ ॥२९५॥

२०४. शिट षिट अनादरे । एतौ तालव्यमूर्धन्यादी । शेटति ।
सेटति । सिषेट ॥२९६॥

२०५. जट झट संघाते^२ । जटति । जटा । झटति, उज्झटति ।
झटोऽचि (द्र०३।१।१३४) । घञि (द्र०३।३।१८) झ्राटः षण्डः ॥२९७, २९८॥

२०६. भट भृतौ । भृतिर्वेतनम् । भटति । भटः । भाटिः ।
भाटकम् । भट्टिकम् ॥२९९॥

२०७. तट उच्छ्राये । तटति । तटम् । तटाकम् । ताटकः ।

२०८. खट काङ्क्षे । काङ्क्षास्त्यस्येति काङ्क्षः । काङ्क्षा-
विशिष्टे धात्वर्थे । खटति । खटस्तृणम् । खटकामुहहं हस्तकः^३ । खटि-
का । अशुप्रुषिलटि (७० १।१५१) इति कन्—खट्वा ॥३०१॥

२०९. नट नृतौ । नटति । नटः । नटावित्येके^४ । घटादित्वात्
(१।५२८) नटयति, अनीनटत् । चुरादौ नट अवस्यन्दने (१०।१२) उच्चा-
टयति नाटकम् ॥३०२॥

१. अत्र काशकृत्स्नधातुपाठे 'शट निवासे, रुट विशरणगत्यवसादनेषु'
इति द्वौ धातुपठितौ (पृष्ठ १६) । अत्र सम्भवत उभयोर्धात्वोः संकरः संजातः स्यात् ।

२. संघातो मिश्रीभावः संहननं च । जट धातुमिश्रीभावे, भट धातुः संहनने
वर्तते । तस्यैव वाहीक (पंजाबी) भाषायां 'भटका' पदं प्रयुज्यते ।

३. सन्दिग्धोऽयं पाठः ।

४. अत्र कदाचित् 'नृतावित्येके' पाठः स्यात् । अत एव पुरुषकारे (पृष्ठ ६६)
'नृतौ नृताविति च क्षीरस्वामी' इत्युक्तम् । अयं थोपदेश इति मैत्रेयपुरुषकारसाय-
णादयः । धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७८) अत्राहुसंघेया ।

२१०. पिट शब्दसंघातयोः । पेटति । पेटकः । पेटा मञ्जूषा । पिटः । पिटकः कण्डोलः । पिटकं विस्फोटः ॥३०३॥

२११ हट दीप्तौ । हटति । हाटकम् ॥३०४॥

२१२. षट अवयवे । सटति, सिषाटयिषति । सटा ॥३०५॥

५ २१३. लुट विलोटने । विलोडन इति दुर्गः । लोटति । दिवा-
दित्वात् (४।११७) लुट्यति । लुट भासार्थः (१०।११७)—लोटयति लुट
इति प्रमिडाः—आलोडितः, व्यालोलः ॥३०६॥

२१४. चिट परप्रैष्ये । परप्रैष्यं दासत्वम् । चेटति । चेटकः ।
चेटः । चेटिः, चेटी^१ ॥३०७॥

१० २१५. पिट शब्दे । अर्थभेदाद् द्विः पाठः । पेटति । पिड इत्येके
पेडति । पेडः । पेडा मञ्जूषा ॥३०८॥

२१६. विट आक्रोशे । वेटति । विटः । वेटकः । डान्तोऽय-
मिति नन्दी—विडालः, तमिविशिविडि (उ० १।११७) इति कालम्, अत
एव विड शब्दे, पिट आक्रोश इति मल्लः^२ पर्यट्टकान्तरे विम-
२५ ज्याह^३ ॥३०९॥

२१७. हेड विवाधायाम् । हेडति । कौशिकस्तु नैतानाह ॥३१०॥

२१८. इट किट कटी गतौ । एटति । केटति । कटति ।
ईदित्वात् (उ० ७।२।१४) कट्टः कट्टवान् । कटकम् । कटे वर्षे (१।१६७)
इत्यर्थभेदार्थः । अन्ये इदितमेनम् ई च प्रश्निष्टमाहुः^४ । कण्टति कण्टा-
२० फलम् पनसम् । कण्टकः ।

उदयति दिननाथो याति शीतांशुरस्तम्^५ ।

१. कृदिकारादक्तिनः (गणसूत्र ४।१।४२) इति वा ङीष् ।

२. 'मल्लः' कचिन्न ।

३. विमञ्ज्याह^३ पाठा० ।

४. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ २५, २६) धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७९) चावलोकनीया ।

२५. काराकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १८) तु 'अट पट इट ईट किट कीट कुट कूट शट उट
इ गतौ' इति त्रिष्यष्टम् 'इ' धातुः पठन्ते ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

तथा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् । (शिशुपाल-
वध ४।२०) ॥३११-३१४॥

२१९. मडि भूषायाम् । मण्डति कुधमण्डार्थेभ्यश्च (३।२।१५१)
इति युच्—मण्डनः । चुरादौ (१०।४६) मण्डयति, मण्डना । शलि ५
मण्डिभ्यामूकञ् (तु० उ० ४।४२) मण्डकः ॥३१५॥

२२०. कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डः । कुटि इति कौशिकदुर्गौ-३
कुण्टति । कुण्टः ॥३१६॥

२२१. मुडि प्रमर्दने । मुण्डति । मुण्डः । मुट इति दुर्गैः ४—
मोटति, मुटिवा, मोटिवा । मुटितः, मुटितम्, मोटितम्, प्रमुटित १०
प्रमोटितः । आमोटनम् । चुरादौ (तु० १०।६७) मोटयति । पुडि
इत्येके—पुण्डति । पुण्डरीकम् । पुण्ड्रेभ्युः, त्रिपुण्ड्रकम्, पुण्ड्रोऽश्व-
तिलकम् ५। पुण्ड्रा देशः ॥३१७॥

२२२. चुडि अल्पीभावे । चुण्डति । चुटि इत्येके—चुण्टति ।
चुट इति दुर्गैः—चोटति । उच्चोटनम् ॥३१८॥ १५

२२३. मुडि खण्डने । अर्थभेदात् (द्र० १।१७८) पुनः पाठः ।
अत एव मुडि खण्डनप्रमर्दनयोरिति कण्ठः ६ । मुटि इति कौशिकदुर्गौ—मुण्टति ।

२२४. वटि विभाजने । वण्टति । वण्टः । चुरादौ (तु० १०।४४)
वण्टयति ॥३२९॥

२२५. रुटि लुटि स्तेये । रुण्टति । लुण्टति । लुण्ट्यते । २०

१. प्रश्लिष्टम् 'ई' धातुं परिगणय्य चत्वारः ।

२. दशपादीपक्षपाशुणादिषु 'ऊकण्' प्रत्ययः, चान्द्रे (२।२१) 'ऊकण्'
मण्डकशब्दे मभ्योदात्तत्वदर्शनात् 'ऊकण्' इत्येवयुक्तम् । शालूलपदं नैव सस्वरोषु
वैदिकग्रन्थेषूपलभ्यतेऽतस्तस्य कः स्वर इति न शक्यते वक्तुम् ।

३. अत्र प्रौढमनोरमा (पृष्ठ. ५.३६) द्रष्टव्या ।

४. इदं धातुवृत्तावुद्धृतम् (पृष्ठ ८०) । पुरुषकारे (पृष्ठ ७३) तु 'क्षीरस्वामी
त्वाह—कुट्टीति कौशिकदुर्गौ, कुण्टति कुण्टः' इति ट्कारस्थाने ठकारः पठ्यते ।

५. 'पुण्ड्रकमश्वतिलकः' पाठा० । ६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७०)ऽयमुद्धृतः । २५

जल्पमिक्त् (३।२।११५) इति षाकन्-लुण्टाकः । षठि लुठि इत्येके^१ [लुण्ठति, लुण्ठति]^२ लुण्ठिः । चुरादौ (१०।२६) लुण्ठयति ॥३२१,३२२॥

२२६. स्फुटि स्फुटिर्^३ विशरणे^४ । स्फण्टति । स्फट इति नन्दिस्वामिनौ^५—वस्त्रं स्फटति । स्फाटितम् । कर्पूरस्फटः । स्फटि-
५ कम् । स्फोटति, अस्फुटत्, अस्फोटीत् । स्फोटः, आस्फोटः, विस्फोटः । कुटादौ स्फुट विक्रान्ते (६।७९) स्फुटति स्फुटः, अस्फुटीत् । चुरादौ चट स्फुट भेदे (१०।१६८) स्फोटयति । स्फुटयतीति स्फुटं करोति (द्र० धा० सू० १०।२९६) इत्यर्थे ॥३२३,३२४॥

२२७. पठ व्यक्तायां वाचि । पठति । नौ गदनद (३।३।६४)
१० इति षा अप्—निपठः, निपाठः । निपठितिः, तितुत्र (७।२।६) इति निषेधे प्राप्तेऽग्रहादीनाम् (७।२।६ वा०) इतीद् ॥३२५॥

२२८. वठ स्थौल्ये । वठति । वठरोऽतीक्ष्णधीः ॥३२६॥

२२९. मठ मदनिवासयोः । मठति । मठः । मठरोऽधमः
बाहुलकादप्रत्ययः, जनररक् ठ च (उ० ५।३८) वनिमनिभ्यां षिच्च (तु०
१५ उ० ५।३९) इत्युणादावमुष्यादर्शनात् ॥३२७॥

२३०. कठ कृच्छ्रजीवने^६ । कठति । कठः । कठिकिभ्यामोरः
(उ० १।६५) कठोरः । बहुलमन्यत्रापि (उ० २।४९) इतोनच्—कठिनः ॥३२८॥
२३१. अठ गतौ । अठति ॥३२९॥

१. इदं धातुवृत्तावुद्धृतम् (पृष्ठ ८०) पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) च ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) अस्य पाठस्योद्धृतत्वादावश्यकत्वाच्चास्माभिः
२० प्रवर्धितः । ३. अत्राह सायणः—‘स्वामिकाश्यपौ तु स्फट स्फुटि स्फुटिर् इति त्रीन् धातून् पठतः’ इति (धा० पृष्ठ ८०) । क्षीरतरङ्गिण्यां तु नै-
तादृशः पाठ उपलभ्यते ।

४. काशकृत्स्नधातुपाठे तु ‘स्फुटिर् विशरणे विकासे च’ इति पठन्ते
२५ (पृष्ठ २०) । ५. ‘नन्दिस्वामी’ पाठा० ।

६. ‘मठ कठ मदनिवासयोः । अयं पाठो मैत्रेस्य । अन्येषां मठ मदनिवास-
योः । कठ कृच्छ्रजीवने इति (धातु० पृष्ठ ८१) । काशकृत्स्नधातुपाठे तु ‘मठ नि-
वासे, कठ कृच्छ्रजीवने’ इति. पाठः (पृष्ठ २१) ।

२३२. रठ परिभाषणे । रठति ॥ ३२९ ॥

२३३. हठ प्लुतिशङ्कुबन्धनयोः । प्लवने क्रीलबन्धने चार्थे ।
हठ बलात्कारे इति तु चान्द्राः (चा० धा० १।११७) हठति । हठः ॥

२३४. उठ उपघाते^२ । ओठति । उवोठ । ऊठुः । रठ लुठ इत्यपि
दौर्गाः^३—रोठति, लोठति ॥ ३३१ ॥

२३५. पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । पेठति । पिठरं स्थाली ।
पिठिरम् । पीठम्, पीङ्गः (धा० ४।३२) ठग् वा^४ ॥ ३३२ ॥

२३६. शठ कैतवे^५ । शठति । शठः । चुरादौ शठ श्वत् असंस्कार-
गत्योः (१०।२७) शाठयति ॥ ३३३ ॥

२३७. शुठि^६ गतिप्रतिघाते^७ । शुण्ठति । शुठ इति दुर्गः—शोठति । १०

२३८. कुठि च । कुण्ठति कुण्ठः । कुण्ठेर्नलोपश्च (सर० कण्ठा० २।
३।४३) कुठारः ॥ ३३५ ॥

२३९. रुठि^८ आलस्ये गतिप्रतिघाते च^९ । रुण्ठति ॥ ३३६ ॥

१. काशकृत्स्नधातुपाठे 'हठ बलात्कारे' इत्येव पाठः (पृष्ठ २१) ।

२. 'उपसंघाते' पाठा० ।

३. पुरुषकारे (पृष्ठ ६८)

धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) च स्मृतम् । अत्र धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) 'तथा च स्वामी—लुठ-
तीति प्रयोगदर्शनात् तुदादौ पाठ इति' इत्युद्धृतः पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते ।

४. 'वा' कचिन्न ।

५. अन्यत्र 'कैतवे च' इति

चकारविशिष्टः पाठः । स्वामिनः चकाररहितः पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ८१) च स्मृतः । काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि चकारो न पठ्यते (पृष्ठ २२) ।

६. मैत्रेयसायणादयः 'शुठ' इत्येव पठन्ति । तथैव काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि
(पृष्ठ २२) । पुरुषकारे तु 'शुठ गतिप्रतीघाते, शठ इति क्षीरस्वामी' इत्यन्यथा पाठ
उपलभ्यते (पृष्ठ ६९) ।

७. 'प्रतिघाते इति धनपालः । तथा च 'कुठि च' इत्युत्तरधातौ कुण्ठ
इत्यादौ प्रतिहृतिमानं प्रतीयते, 'अनिशित इत्यर्थः' इति च स एवाह' इति पुरुषकारः
(पृष्ठ ६९), इत्थमेव सायणः (धातुवृत्तिपाठस्वरत्न वृत्तितः द्र० पृ० ८१) ।
काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ २२) तु 'शुठि शोषणे' इति पठ्यते । शुण्ठ्यादौ तस्यैवार्थस्य
प्रतीयमानत्वात् ।

८. अन्यत्र धातुप्रदीपादिषु 'लुठि' 'लुण्ठति' पाठः ।

९. 'प्रतीघाते' पाठा० ।

२४०. शुठि शोषणे । शुण्ठति । शुण्ठी । एनं कौशिको नाध्यैष्ट ।
चुरादौ (१०।१७) शुण्ठयति ॥३३७॥

२४१. रुठि लुठि गतौ । रुण्ठति । लुण्ठति । चुरादौ स्तेये
(१०।२६) लुण्ठयति ॥ ३३८, ३३९ ॥

५ २४२. चुड्ड हावकरणे । हावो भावसूचनम् । चुड्ति । चुड्डम्
भगम् । चुल्लिः ॥ ३४० ॥

२४३. अड्ड अभियोगे । अड्ति । न न्द्राः द्विरूच्यन्ते—
अड्डिडिपति । अदोपधात्वे अडिडिपति । किपि च विशेषः—अड्डनम् अड्,
दोपधात्वेऽत् । चड्डेर (१।२४२) अप्येवम् इति पञ्चिका^२—चुड्, चुत् ।

१० २४४. क्रीड् विहारे । क्रीडति । अचिक्रीडत् । क्रीडोऽनुसम्परिभ्यञ्च
(१।३।२१) इत्यात्मनेपदम्—अनुक्रीडते, परिक्रीडते । समोऽकृजने
(१।३।२१ वा०) इति वक्तव्येन नेह—संक्रीडन्ति शकटानि ॥३४२॥

२४५. तूड् तोडने^३ । तोडनं द्रावणम् । तूडति । तूड् इति दुर्गः—
तोडति ॥ ३४३ ॥

१५ २४६. हूड् हूड् हौड् गतौ^४ । हूडति । हूडोऽजः । हूडति ।
होडः । हौडति ॥ ३४४-३४६ ॥

२४७. रौड् अनादरे । रौडति ॥ ३४७ ॥

२४८. लौड् उन्मादे । लौडति ॥३४८॥

२४९. अड उद्यमे । व्यडति । व्यडः^५ । तदपस्यं व्याडिः ।

२० १. 'भग': पाठा० । २. 'पञ्चिकाकारः' पाठा० ।

३. तूड् इति मैत्रेयसायणचन्द्रादयः । तूड (तूड्) इति स्वामिशाकटायनौ
(धा० वृ० पृ० ८२)

४. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ७१) । 'हुड्' धातुं नाधीयाते चन्द्रमैत्रेयौ, हौड्
धनपालशाकटायनौ । 'हौड्' स्थाने 'होड्' पठन्ति चन्द्रमैत्रेयसायणादयः । पुरुषकार
२५ (पृष्ठ ७१) 'होड् इति चन्द्रः' इति पाठदर्शनात् 'हौड्' इति मुद्रितचान्द्रपाठोऽस्युक्तः ।

५. 'अडो वृश्चिकलाङ्गुलम्, तेन तैक्षयं लक्ष्यते । विशिष्टोऽडस्तैक्षयमस्य
व्यडः, इति धा० वृ० पृ० ८२ ।

व्याडः, व्यालः^१ ॥ ३४९ ॥

२५०. लड विलासे । लडति । लडन्नपि दशमपि लडना ललना प्रमदा लाडयति । लडयोरेकत्वाल्^२ लालयति बालम् । लड इप्सा-याम् (१०।१३६) वा^३ । ललितः । परिललललने ललितम् । जिह्वोन्मथनयोः (१।५५१) इति मित्—लडयति । चुरादौ लड उपसेवायाम् (१०।७) ५ उपलाडयति ॥ ३५० ॥

२५१. कडि मदे । कण्डति । कण्डूः । आद्यो (१।१८६) ऽनुदा-सेत्—कण्डते । कड इति दुर्गः^४—कडति । कडित्रं लेखनचर्म, अशिवादिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४।१७३) । कृकदिकटिकडिभ्योऽम्बच् (तु० उ० ४।८२) कडम्बः शाकम् । कडङ्कुरो बुसम् । कडारः—गडेः कड च (दश० उ० ८।६५) इति । १० कलत्रम्—गडरादेश्च कः (उ० ३।१०६) ॥ ३५१ ॥

२५२ कड्ड कार्कश्ये. । कड्डति कल्लोलः । कड्ड इत्येके ॥ ३५२ ॥

२५३. गडि वदनैकदेशे । गण्डगतसंहननक्रियायामित्यर्थः । गण्डति^५ । गण्डः । इञि—गाण्डिः, गाण्डी । सास्त्यस्य गाण्डिवम् गाण्डी-वम्—गाण्व्यजकात् संज्ञायाम्^६ (५.२।११०) घः । गण्डिका, गण्डिः । १५ गण्डूपदः क्रिमिः ॥ २५३ ॥

२५४. उदात्ता उदात्तेतः ।

१. डलयोरेकत्वस्मरणार्थम् । चिन्त्यमिदं मतम् । नहि डलयोः पृथक्स्थान-प्रयत्नसाध्ययोर्वर्णयोरेकत्वं शक्यते प्रतिज्ञातुम् । एवमेव डलयोरेकत्वं, रलयोरे-कत्वं, ववयोरेकत्वं च द्रष्टव्यम् । एभिर्नियमैर्निष्पादिताः प्रयोगा २० वस्तुतस्तत्तद्विशिष्टवर्णवदभ्यो धातुभ्यो निष्पन्नाः । आसन् पुरा एतादृशाः पृथगेव धातवः । तथा च दृश्यते काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १७०) 'ईड ईल (१, ईळ) स्तुनौ इति पृथग्द्वौ धातू । औत्तरकालिकैस्तु वैयाकरणैर्यदा भाषायां प्रयोगादर्शनाद् प्रन्थस्य संक्षेपकरणाद्वा केचन धातवो धातुपाठे न निबद्धास्तदा तत्समानार्थका वर्णमिना अपि प्रयोगा एतादृशैर्नियमैर्निष्पादिताः ।

२. एतत्पृष्ठस्था पूर्वा टिप्पणिर्द्रष्टव्या । स्मृतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (भाग ३ पृष्ठ १२६) । २५

३. उदञ्चतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२), तत्र लड इति पाठः । ४. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८२) । ५. 'कड' पाठा० । ६. अत्र न्यायमञ्जरी (पृष्ठ ४१४) द्रष्टव्या ।

७. गाण्व्यजकात् इत्युभयथा संहितायास्तुल्यत्वाद् उभाभ्यां गाण्डिगायडीशब्दाभ्यां वः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२५५. तिपृ तेपृ छिपृ छेपृ क्षरणार्थाः । इतः स्तुभान्ताः
 (१।२७८) षट्त्रिंशत् सेट आत्मनेपदिश्च । तेपते, स्तेपते, अतितेपत्,
 अतिष्टेपत् । किति विशेषः—तिपित्वा^१ तेपित्वा, स्तिपित्वा स्तेपित्वा ।
 ५ तेपिता, गणकृत्यमनित्यम्^२ (तु० सीरदेव परि० वृत्ति सं० १२१) इति तेसा
 ॥२५४-२५७॥

२५६. तेपृ कम्पने च ॥२५८॥

२५७. ग्लेपृ दैन्ये । ग्लेपते, अजिग्लेपत् ॥२५९॥

२५८. टुवेपृ कम्पने । वेपते, वेपिता, अविवेपत् । अथुच्—
 १० (द्र० अ० ३।३।८९) वेपथुः । न माभूपूकमिगमि (८ । ४ । ३४) इति कृत्य वी
 णत्वं नास्ति—प्रवेपनम् । वेपितुष्टोर्ह्रस्वश्च (उ० २।५२) विपिनम् ॥२६०॥

२५९. केपृ गेपृ ग्लेपृ च । चकारात् कम्पने, गतौ
 [च] सूत्रविभागात्^३ । केपते, गेपते, ग्लेपते ॥२६१-२६३॥

२६०. मेपृ रेपृ लेपृ गतौ । मेपते, रेपते, लेपते, अलिलेपत् ।
 १५ तुदादौ लिप उपदेहे (६।१३३)—लिम्पते, लिम्पति, अलीलिपत् । हेपृ
 च इति कौशिकः ॥२६४-२६६॥

२६१. रेपृ शब्दे च ॥२६७॥

२६२. ऋपृष् लज्जायाम् । ऋपते । स्वरतिसूतिसूयति (७।२।४४)
 इति वेद्—ऋपिता, ऋप्ता । तृकलभजनपश्च (६।४।१२२) इत्येत्वाभ्यास-
 २० लोपौ—ऋपे । विदमिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४)—ऋपा । आसुयुवपि (३।१।१२६)

१. अत्र धातुवृत्तिर्द्वय्या, पृष्ठ ८२ ।

२. उदात्तगणे पाठाद् इडरूपं यत्कार्यं प्राप्नोति तदनित्यमितिभावः ।

३. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १२७)
 च । अनूदितं च प्रौढमनोरमायाम् (पृष्ठ ५६७) । वस्तुतस्त्वत्र देहलीदीपन्यायेन
 २५ चकारान् पूर्वसूत्रनिर्दिष्टं कम्पनम्, उत्तरसूत्रनिर्दिष्टा च गतिः समुच्चया । काशकृत्स्नधातु-
 पाठे तु ' केपृ गेपृ ग्लेपृ गतौ च ' इति स्पष्टमेव गतिर्निर्दिश्यते ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५६७) च ।

इति ण्यत्-अपत्राप्यम् । अलङ्कृन्निराकृन् (३।२।१३६) इतीष्णुच्-अपत्र-
पिष्णुः । शृस्वृस्निहि (उ० १।११) इत्युः-त्रपुः ॥२६८॥

२६३ कपि चलने । कम्पते । चलनशब्दायां (३।२।१४८) युच्
कम्पनः । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः-कम्प्रः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च
(१।३।८७) इति णौ परस्मैपदम्-कम्पयति । मृगिकम्प्योः शविधिः ५
कम्पया । कम्पितः । लङ्गिकमृयोरुपतापशरीरविकारयोः (६।४।२४ वा०) इति
नलोपः-निकपतिः । कुपिठकम्प्योर्नलोपश्च (श्वेत० उ० ४।१५४, दश० उ० १।७३
कपाठः)-कपिः । कपिकशिडकटिपटिभ्य ओलः (तु० उ० १।६६) कपोलः ।

२६४ रवि लवि अवि शब्दे । रम्बते । के रम्बते-करम्बः।
स्वर्णं रत्नकरम्बितम्, कृन्धश्चिद् इत्यम्बज् वा । लम्बते । अम्बते । अम्बा, १०
मूशक्यप्रविभ्यः क्लः (तु० उ० ४।१०८) अम्बलम् ॥२७०-२७२॥

२६५ लवि अवसंसने च । उल्लम्बते, विलम्बते, अव-
लम्बते, आलम्बत इत्यनेकार्थत्वम् उपसर्गद्योतितम्, [एवम्] अन्य-
त्रापि उदाहार्यम् । प्रालम्बिका स्वर्णमाला । प्रालम्बं कण्ठाद् ऋजु-
लम्बि माल्यम् । लम्बिका त्रिकटा । विलम्बिका शकृद्विलम्बः । १५
नञि च लम्बेः (तु० उ० १।८७) इत्युः अलाबूः । अलम्बुसा^१ नाम
शाकम् ॥२७३॥

२६६. कवृ वर्णे । वर्णनं वर्णः, शुक्लादिश्च । कवते । अच-
कावत । ण्यत् (द्र० ३।१२४) काव्यम्^२ । इः (द्र० उ० ४।१३९) कविः ।

१. नेदं पाणिनीयसम्प्रदाये स्मर्यते । व्याकरणान्तरीयमिदं वचनं स्यात् । २०
'मृगया' शब्दस्तु वार्तिककारेण निपातितः (महा० ३। ३। १०१) । तथैव
'कम्पया' शब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

२. नैतद् वचनं क्वचिदुपलभ्यते । उणादौ तु 'कृकदिकडिकटिभ्यो
ऽम्बच्' (४। ८२) इति पठ्यते ।

३. द्र० 'अलम्बुसानां याता' इति पातञ्जलप्रयोगः (महा० १। १। प्रथमा- २५
द्विकान्ते) ।

४. काव्यम् कविः इत्येतावन्तस्थवर्णोपेतौ 'कु शब्दे' इत्यस्माद्वातोः
सिध्यतः, न तु 'कवृ वर्णे' इत्यस्माद् बान्तधातोः । बवयोरभेदस्तु चिन्त्य इति पुरस्ताद्

कबरः कृष्णः । कबरी केशवेवः^१ ॥२७४॥

२६७. क्लीबृ अथाष्टर्ये । क्लीबते, अचिक्लीबत् । क्लीबः । क्लीबितः ॥

२६८. क्षीबृ मदे । क्षीबते अचिक्षीबत् । अतुपसर्गात् फुल्लक्षीब
(८।२।५५) इति निष्ठायां क्षीबः साधुः, उपसर्गात् प्रक्षीबितः । दिवा-

५ दौ क्षीबु निरसने^२ क्षीब्यति ॥२७६॥

२६९. शीभृ कथने । शीभते । शीभरः कथनः ॥२७७॥

२७०. चीभृ च । चात् कथने । चीभते ॥२७८॥

२७१. रेभृ शब्दे । रेभते । लुब्धस्वान्तध्वान्त (७।२।१८) इति
विरिब्धः स्वरे साधुः । विरेभितोऽन्यः । अभि रभि शब्द इति दुर्गः—

१० अम्भते, अम्भः । रम्भते, रम्भा । करम्भो दधिसक्तवः ॥२७९॥

२७२. ष्टभि स्फभि प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धः क्रियानिरोधः ।
स्तम्भते । स्तम्भः । विष्टम्भः अवादीजित्यालम्बनाविदूर्येषु^३ (चान्द्र ६।४।५३॥

सर० क० ७।४।५६) इति षत्वम्—अवष्टम्भते शूरः, दण्डमवष्टम्भते,
अवष्टब्धे सेने । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति तत्वम्—उत्तम्भते

१५ भरो भरि सवर्णे (८।४।६५) वा लोपः । तिस्तम्भिषते; तिष्टम्भयिषति^४,
त्परः षकारोऽयमित्येके^५—ष्टम्भते [टिष्टम्भे], टिष्टम्भिषते, टिष्टम्भयिषति,

विष्टम्भ्यते । विष्टम्भ्यत इति तु स्तम्भनातेः । स्फम्भते, स्फम्भ्यते ।
विष्कम्भ्यत इति स्फम्भनातेः । स्तम्भुस्फम्भू सौत्रौ स्तः—स्तम्भनाति

स्तम्भोति, स्फम्भनाति स्फम्भोति (द्र० अ० ३।१।८२) । वेः स्फम्भनातेर्नित्यम्
(८।३।७७) षत्वम्—विष्कम्भः ॥२८०, २८१॥

२०

(पृष्ठ ५९ टि० १) उक्तम् । यच्चात्र कविसिद्धये इप्रत्यय उक्तः । सोऽप्यजन्तादेव
भवति, न तु हलन्तात् । तथा चौणादिके सूत्रम्—अच इः (४।१३९) ।

१. 'केशपाशः' पाठा०

२. दिवादी नायं क्षीरस्वामिना पठ्यते । चान्द्रधातुपाठे तु 'ष्ठिवु क्षीबु

१५ निरसने' (४।४) इति वान्तः पठ्यते, न तु वान्तः ।

३. अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः (अ० ८।३।६८) इति पाणिनीयं सूत्रम् ।

४. स्तं तिष्ठयोरेव (अ० ८।३।६१) इति षत्वम् ।

५. मतामिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८४) पुरुषकोर (पृष्ठ ९३) च स्मृतम् ।

२७३. जभ जृभि गात्रविनामे । जभते, जृम्भते । जभितः, जृम्भितः जृम्भः । रथिजमोरचि (७।१।६१) इति नुम् जम्भकः, जम्भनम्, जम्भः । लुपसदचर (३।१।२४) इति भावगर्हायां यङ्, जपजभदहदश (७।४।८६) इति नुक्—जङ्जम्भ्यते ॥२८२,२८३॥

२७४. शलभ कत्थने । शलभते ॥२८४॥

५

२७५. वलभ भोजने । वलभते, वल्भः ॥२८५॥

२७६. गल्भ धाष्ट्र्ये । प्रगल्भते । प्रगल्भः । गल्मक्लीबहोडेभ्यः क्विप् (तु० ३।१।११ वा०) कात्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि (३।१।३५) प्रगल्भाञ्च-
क्रे^१, प्रज्जगल्भे^२ ॥२८६॥

२७७. सन्भु^३ प्रमादे । प्रमादोऽवलेपः । विस्त्रम्भते^४, विस्त्रभ्य- १०
ते^५ । सन्भु^६ इत्येके ॥२८७॥

२७८. ष्टुभु स्तम्भे । स्तम्भः क्रियानिरोधः । स्तोमो दोषवृद्ध्या-
ख्यार्थं इति दुर्गः । स्तोभते । उपसर्गात् सनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—
अभिष्टोभते । स्तुष्वा, स्तौमित्वा, स्तुमित्वा । स्तुब्धः । अनुष्टुप् ।
त्रिष्टुप् । स्तुन्भुः सौत्रोऽस्ति (द्र० अ० ३।१।२२)—स्तुम्नाति, स्तुम्नोति । १५

२७९. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

२८०. गुपू रक्षणे । इतः शुम्भान्ताः (१।२९२) चतुत्रिंशत्
सेटः परस्मैपदिनश्च । गुपुपुपविञ्च^१ (तु० ३।१।२८) इत्यायः— गोपा-
यति । आयादय आर्धधातुके वा (३।१।३१) गोप्ता, गोपिता, गोपायिता । २०

१. 'अवगल्मक्लीबहोडेभ्यः क्विवा वक्तव्यः' इति महामांष्ये (३।१।११)
अवोपसर्गविशिष्टपाठादन्योपसृष्टादनुपसृष्टाच्च क्विपि प्रगल्भति गल्भति इत्येव भवतीति
धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ८६) । श्रीस्वामी तु चान्द्रमतम् (१।१।२८) अनुसृत्य निरुपसर्ग
पपाठ ।

२. आमः कथं विकल्प इति न स्पष्टीकृतं स्वामिना ।

३. हस्तलेखेषु सर्वत्र तालव्यशकारवान् पाठः ।

२५

४. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ११७) धातुवृत्तिश्च (पृष्ठ ८६) द्रष्टव्या ।

५. काशिकादिषु 'विञ्च' इति संतुक्पाठः ।

राजसूयसूर्य (३।१।२१४) इति कुप्यं साधु । गुप गोपने (१।६९१) तूपत्ति-
चिकीर्षितः^१—जुगुप्सते गुपतिजुकिद्भ्यः (३।१।५) इति । चुरादौ गुप
भासार्थः (१।२९७) गोपयति, गोपना ॥२८९॥

२८१. धूय सन्तापे । धूपायति, धूपयाञ्चकार, दुधूप ।
५ चुरादौ भासार्थः । (१०।१९७) धूपयति ॥२९०॥

२८२. जल्प जप व्यक्तायां वाचि । जल्पति । प्रतिषेधे
हसादीनामुपसंख्यानान्त् (द्र० १।३।१५ वा) व्यतिजल्पन्ति । घञि
(३।१।१८) जल्पः । जल्पमिच्च (३।२।१५५) इति जल्पाकः ।

२८३. जप मानसे च । मनोनिर्वर्त्ये वचने । जपति । लुपसद-
१० चर (३।१।२४) इति यङ्—जङ्गप्यते, जपजमदह (७।४।८६) इति लुक् ।
पौरुषधाद् (३।१।९८) यत्—जप्यम् । स्तम्भकर्णयोरमिजपोः (३।२।१३)
अच्—कर्णेजपः । व्यधजपोरलुपसर्गे (३।३।६१) अप्—जपः । जपितः ।
जसस्त्वादितश्च (७।२।१६) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादित्याहुः^२ ।

२८४. चप सान्त्वने^३ । चपति । चपस्य विकारः चापः^४ ।
१५ चपेटः^५ चपटो विपुलः ॥२९३॥

२८५. षप समवायेः । सपति । सिषापमिषति । सप्त । सप्ति-
रश्वः^६ । सचेति चन्द्रः (चा० धा० १।१४०) सचति, सचिवः^७ ।

२८६. रप लप व्यक्तायाम् वाचि । रपति लपति । आसू-

१. चिकीर्षित इति सनः प्राचा संज्ञा । उपच्यवस्थायामेवास्मात् स्वार्थे
२० सन् भवतीति भावः ।

२. तुलनीयम्—‘चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं—आश्वस्तः’ (का० ७।२।१६) ।

३. ‘सान्त्वहे’ इति सर्वकोशेषु पाठः ।

४. ‘चपो वेयोर्विकारधापम्’ इत्यमरटीकायां स्वामी (पृष्ठ १९२) ।

५. ‘खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति’ इति वृद्धिरादैच् (१।१।१२)

२५ इत्यत्र भाष्ये स्त्रीलिङ्गः ।

६. अमरटीकायां ‘सपति समवैति सप्तिः’ इति स्वामी (पृष्ठ १८६) । साय-
णस्तु ‘सप्तानामपत्यं सप्तिः’ इत्युक्तवान् (धा० वृ० पृष्ठ ८७) ।

७. उद्दृष्टिर्दं पुद्गलकारे (पृष्ठ ४६) । धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८७) पाठो ब्रह्मः ।

गुवपि (३।१।१२६) इति ष्यत् अपलाप्यम् । लपितम् । लपनम् मुखम् ।
आलापः, अपलापः, प्रलापः ॥३९६, ३९७॥

२८७. चुप मन्दायां गतौ । चोपति किञ्चिच्चलति । चोपनम् ।
उणादौ चुप्पम्^१ निष्पन्दत्वम्^२ । चुपेरश्चोपधायाः (तु० उ० १।११०)-
चपलः । इत्थं चात्र विपरीतार्थावगमादिममिप्रायं न विद्मः, यथाकथञ्चित् ५
नाम्नां द्युत्पत्तिः कायेति चेत् तर्हि चपेर् (१।२८४) पवाप्रयासेन साध्यताम् ॥

२८८ तुप तुन्प चुप चुन्प तुफ तुन्फ हिंसार्थाः । तोपति
तुम्पति । प्रात् तुम्पतेर्गतौ^३ सुट् प्रस्तुम्पति गां वत्सः । तुफ तुम्फ इति चन्द्रः
(चा० धा० १।१४२) अधिकौ पठति ॥३९९-४०४॥

२८९. वर्फ^४ रफ रफि अर्ब बर्ब कर्ब खर्ब गर्ब घर्ब शर्ब १०
षर्ब सर्व चर्ब भवर्ब^५ गतौ । पञ्चदशैते गत्यर्थाः । बर्फादींस्त्रीन्
हिंसार्थे कण्ठः पठति । गर्बेत्यनार्थः, ओष्ठचोऽत्र वः, पवर्गप्रस्तावात् ।
अर्बेत्यादौ रेफस्थाने नकारं कौशिको मन्यते । एकः शर्बस्तालव्यादिः,
अपरः षोपदेशः, अन्यो दन्त्यादिः । अर्बा^६ अश्वः । बर्बरः, बर्बरी कुञ्चिताः
केशाः । कर्बटो ग्रामचतुःशतीमध्ये पुरम्^७ । कर्बुरश्चित्रो वर्णः । खर्बः^८, १५
गर्ब^९, शर्ब^९, सर्वः^९ । चर्बणम् ॥४०५-४११॥

२९०. चुबि वक्त्रसंयोगे । नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बि (हर्षचरित ५।२)
इत्युपचारात् । चुम्बति । चुम्बितम् । चुम्बनम् ॥४२०॥

२९१. सृभु सृन्भु हिंसार्थौ । सर्भति । सृम्भति । एतावप्यषोप-
देशौ, सुवर्जम् (६।१।६४ भाष्ये) इत्यनेनानर्थकस्यापि ग्रहणात् ॥४२१, ४२२॥२०

१. बाहुलकात् पः इति भावः ।

२. 'निष्कर्मत्वम्' पाठा० । तुलनीयम्—हैमोष्वादि० ३०१ ।

३. 'प्रातुम्पतेर्गवि' इति सर० कण्ठ० ६।१।१७३ ॥ प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि
इति पारस्करादिगणसूत्रम् । (द्र० काशिका ६।१।१५७) ।

४. 'वर्ब' 'वफ' पाठान्तरे ।

५. 'तर्ब' पाठा० । २५

६. दन्त्योष्ठव्यकारवन्त एते, तथैव च कोशेषु पठ्यन्ते । श्रोष्ठव्यकारवतां
पाठे कारणं सृयम् ।

७. 'ग्रामचतुःशतीमुख्यपुरम्' पाठा० ।

८. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८८) । नैतादृशं भाष्यव्याख्यानमन्यत्र दृष्टम् ।

२९२ शुम्भ भाषणे हिंसायां च^१ । भासन इति दुर्गः । शुम्भति । शुभ शुम्भ शोभायौ (६।३३) इत्यस्य शुम्भते^२ । षोपदेशोऽयमिति गुप्तः, सावष्टमनिषुम्भशुम्भनैनमदभ्रूगोले (द्र० मालतीमाधव ५।२२) इत्यादिदर्शनात्, सुम्भति । कुषुम्भम् ॥४२३॥

५ २९३. उदात्ता उदात्तेतः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२९४. घिणि घुणि घृणि ग्रहणे । इतः कम्बन्ताः (१।३००) दश सेट आत्मनेपदिनश्च । घिण्णते, घिण्णितः । घुण्णते^४ । घृण्णते ॥

१० २९५. घुण घूर्ण भ्रमणे । घोणते । घोणः । घुणाक्षरम् । घुणावर्तोऽरघट्टः । घूर्णते । तुदादौ (६ । ४८) परस्मैपदिनौ स्तः—घुणति, घूर्णति ॥४२७, ४२८॥

२९६. पण व्यवहारे स्तुतौ च । चक्रपाणिं पणायति, आयव्यवधानात् तद् नास्ति^३ । शुषूधूपविद्धपणिपनिभ्य आयः (तु० ३।१।२८) इति स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात् व्यवहारार्थस्य पणेरायो नास्ति^५ । व्यवहृपणोः (२।३।५७) इति षष्ठी—शतस्य पणते । न चोपलेभे षण्णिजां

१. 'शुम्भ भाषणे.....दुर्गः' इत्येवं पुरुषकार उदाजहार (पृष्ठ ९८) । अत्र धातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ ८८) ।

२. तुदादौ परस्मैपदिषु पाठात् 'शुम्भति' इति युक्तम् ।

२० ३. 'निशुम्भसंभ्रम' इति पाठो मुद्रिते ।

४. इतोऽग्रे 'घुण्णः' इति कचिदधिकम् ।

५. धातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनो मते 'पणायते' इत्यात्मनेपदमुक्तम् (पृष्ठ ९०), परस्त्वत्र तदभावो विधीयते । काशकृत्स्नवातुपाठे तु 'पण पन व्यवहारे स्तुतौ च' इति पठ्यते । तस्य कन्नडटीकायां 'पणते पणायते, पनते पनायते' इत्येवमुभाभ्यां सार्वधातुक आयविकल्प आत्मनेपदं चोदाह्रियते (पृष्ठ १०८) ।

२५ ६. वृत्तिकारादयोऽप्यत्रैवातुकूलाः । तथापि निघण्टावर्चतिकर्मसु (३।१४) 'पणायति पणते' इत्युभयपाठदर्शनात् स्तुत्यर्थादपि पणतेरायविकल्पो द्रष्टव्यः । तथा सति काशकृत्स्नीयं पूर्वोद्धृतं व्याख्यानं युक्तमेव ।

पणायाम् (भट्टि० ३१२७) इति तु भट्टिभ्रान्तः^१ । अवयवपण्य (३११२०१) इति पणितस्ये पण्यः साधुः । नित्यं पणः परिमाणे (३१३६६) इत्यप्—पणः । गोचरसंचर (३१३११६) इत्यापणः साधुः । आङ्गि पण्यपनि (उ० २१४५) इतीकन्—आपणिकः । पणोरिव्यादेश्च वः (उ० २१७०) इति वणिकः । अशिपण्ययो (उ० ४१२३२) इति पाणिः ॥४२९॥

२६७. पनं च । चकारात् स्तुतौ । पनायते^२ हरिम् । अत्र अवयवेऽपि कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति (महा० ३११५) इत्यायव्यवधानेऽप्यात्मनेपदम्^२ । अत्यविचमि (उ० ३१११७) इत्यसच्—पनसः ॥

२२८. भाम क्रोधे । भामते भामिनी ॥४३१॥

२२९. क्षमूष् सहने । क्षमते । क्षन्ता, क्षमिता । क्षान्तः । १०
क्षमा । दिवादी (४११००) क्षाम्यति । क्षान्तिः ॥४३२॥

३००. कमु कान्तौ । कान्तिभिलाषः । उत्पत्तिकारितो^४ ऽयम् । कमेण्ड् (३११३०)—कामयते । आयादय आर्धधातुके वा (३११३२) इति चकमे, कामयाञ्चके । कमनम्, कामनम् । कान्तिः । कामना । कमित्वा, कान्त्वा, कामयित्वा । कान्तः, कामितः । अचीकमत, कमे-^{१५}ञ्छङि उपसंख्यानात् (तु० ३११४८ वा०) अचकमत । तुं काममनसोरपि (६१११४४ काशिका) इति कर्तुकामः । शीलिकामिमत्ताचरिभ्यो णः (३१२११ वा०) मांस-कामा स्त्री । लषपतपद (३१२१५४) इत्युक्ञ्—दास्याः कामुकः,

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८६) । काशकृत्स्नपाठानुसारं तु व्यवहारे ऽप्यायो भवति, तथा सति न भट्टिभ्रामेति शक्यते वक्तुम् । वणिकूपदनिर्वचने (उ० २१७०) पाण्यपदनिर्वचने (उ० ४) च 'पणायति व्यवहरति' इत्येवं निर्दिशन् स्वामिदयानन्दोऽप्यत्रैवानुकूलः ।

२. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २ पृष्ठ १४०) । निघण्टावर्चति-कर्मसु (३११४) 'पनायते' इत्यात्मनेपदं भ्रूयते । यथा तु वैयाकरणानां मतं तथा पनायतेरार्धधातुके आयप्रत्ययाभावेऽनुदात्तत्वस्य चरितार्थवादान्मनेपदेन न भवितव्यम् । ३. 'कोपे' पाठा० ।

४. कारित इति णेः प्राचां संज्ञा, उत्पत्त्यवस्थायामेव एयन्त इत्यर्थः । काश-कृत्स्नीयकनडटीकायामत्रापि 'कमते कामयते' इत्येवं सार्वधातुके णिङो विकल्पो दृश्यते । एतत्पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

- न लोकाव्यय (२।३।६९) इति निषेधे प्राप्ते कमेर्माषायाम् (२।३।६९ वा०) इति षष्ठी । नोदात्तोपदेशस्य (७।३।३४) इति निषेधे प्राप्ते श्रवमिकमिचमीनाम् (७।३।३४ वा०) इति वृद्धिः—कामी । नमिकमिपि (३।२।१६७) इति रः—कम्रः । युजपीष्यते—(द्र० ३।२।१५० भा०) कमनः । कमिमनि-
 ५ जनि (उ० १।७३) इति कन्तुः । कमेरठः (उ० १।१०२) कमठः । कलस्त्रपश्च (उ० १।१०६) इति कमलम् । वृत्वदि (उ० ३।६२) इति सः—कंसः । उणादौ कम्बलः, कोमलः, कमलाः, कामला । अतिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इत्यरः—कमरः । कमेरुश्रोपधायाः (तु० उ० ३।१३८) कुमारः । अतः कृकमिकंस (८।३।४६) इति सत्वम्—पयस्कामः । न भायूपकमिमि
 १० (८।४।३४) इति कृत्यवो न णत्वम्—प्रकमनम्, प्रकामनम् ॥४३३॥
 ३०१. उदात्ता अनुदात्तैः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३०२. अण रण वण मण कण कण व्रण भ्रण ध्वण
 १५ शब्दार्थाः । पते शब्दनक्रियार्थाः । इतः क्रम्वन्ता (१।३।१६) अय-
 स्त्रिशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । अणति । क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३१) अणको नापितः । इञ् (द्र० उ० ४।१२४) आणिर अक्षाग्रकीलकः, अणिरित्त्वमरसिंहः (२।८।५७) । अण्डम् । अणश्च (उ० १।८) इत्युः—अणुः । अणो ङ च (श्वेत० उ० १।८४) इति णित्वाद् आङ्—आलुका । रणति ।
 २० वशिरण्येश्च (३।३।५८ वा०) इत्यब् वक्तव्यः, रणन्त्यस्मिन्निति रणः । रण-मण-कणां गतौ मित्त्वं स्मर्यते^१ रणयति, अन्यत्र राणयति । वणति । उव्रणः, उल्वणः उदूखलोलूखलवत्^२ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) लत्वं वा । वणत्यस्मिन् ज्या—वाणः । वण्यतेऽसावनया वा—इञ्—वाणिः, वाणी^३ । मणितं सुरतकूजिने रूढम्, एवं कणितम् आतं, कणितं वीणादौ, रणितं नूपुरादौ, कूजितं विहगादौ,
 २५

१. नेदमरमाभिः क्वचिदुपलब्धम् ।

२. यथा उदूखल-उलूखलशब्दयोरुपसर्गदकारस्य विकल्पेन लत्वं तथैव उव्रण-उल्वणशब्दयोरपि द्रष्टव्यमिति भावः ।

३. कृदिकारादक्तिनः (४।१।४१ गणसूत्रम्) इति ङीष् ।

गृहितं गजे, हेवितं हये, वाशितं पशुषु, गर्जितं मेघादी, गुञ्जितं भ्रमरादी, गृञ्जितम् सिंहादी, इत्यादि प्रतिधातुस्थम् कियद् व्याचक्ष्महे वयम्, लोकात् सूरिभिरह्यम्, लक्ष्यमूलं हि लक्षणम् । मणिः । मणिको महाकुम्भः । कणति । कणः, कणिका, कङ्कणः, कणूकः, कण्ठः । अशूप्र-
 पि (उ० १।१५१) इति कन्—कणञ् पापम् । काण्डम् । कणति । कणो ५
 वीणायां च (३।३।६५) इति वाप्—निकणः निकाणः, कणः क्काणः,
 प्रकणः प्रक्काणः, उपकणः उपक्काणः । पीयूकखिभ्यां कालङ्घस्वः प्रसार-
 णश्च (तु० उ० ३।७६)—कुणालम् । कणैः सम्प्रसारणञ् (उ० ३।१४३) कुण-
 पः । व्रणति व्रणः । चुरादौ व्रण गात्रविचूर्णने (१०।३२२) अदन्तः—
 व्रणयति । मूर्धन्यान्तो ध्वणिर् लोके नास्ति ॥४३४-४४२॥ १०

३०३. ओणृ अपनयने । ओणति । माभवान् ओणिणत् ।
 एतदेव ऋद्विचं ज्ञापकम्—नित्यमन्तरङ्गञ्च द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन
 बाध्यत इति, अन्यथा द्विर्वचने कृत उपधाया अभावाद्भ्रस्वो न
 प्राप्नोति; किम् ऋद्विचने कृतं स्यात्, अतो मा भवानटिटदित्यादौ
 ह्रस्वः सिद्धः ॥४४३॥ १५

३०४. शोणृ वर्णगत्योः । शोणति । शोणो लोहितः । शोणितं
 रुधिरम् । गतौ—शोणो नद् ॥४४४॥

३०५. श्रोणृ संघाते । श्रोणिः । श्रोणः पङ्गुः ॥४४५॥

३०६. श्लोणृ च ॥४४६॥

३०७. पैणृ^१ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । पैणिति^१ आपिपैणत्^१ ॥ २०

३०८. वन भण धण शब्दे । वनति । वनम् । संवननं
 वशीकरणम् । भणति । भाणः अलङ्कारे सुप्रसिद्धः । धणति । कौशि-
 कस्तु दन्त्यान्त्यमाह । उस् (द्र० उ० २।११८) धनुः^२ । वनिप्-धन्वा^३
 कृषिचमि (उ० १।८२) इत्युः—धनूः राशिः ॥४४८-४५०॥

१. 'पैणृ', 'पैणति', 'अपिपैणत्' इति पाठ० ।

२. उणादिवृत्तिकारास्तु धन धान्ध इत्यस्माद् 'धेनुः, धन्व, धनूः' शब्दान्

व्युत्पादयन्ति ।

३. उणादौ (१।१५६) कनिनप्रत्ययान्तो निपात्यते ।

३०९. कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । दीप्तिः प्रकाशः । कान्तिः शोभा । कनति । कनीनिका । कनकम् । अघ्न्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कन्या^१ । कान्तः ॥४५१॥

३१० स्तन ध्वन शब्दे ।^२ स्तनति । स्तनितम् । स्तनः । स्तनयति । चुरादावदन्तः स्तनगदी देवशब्दे^३ (१०।२४७) मेघः स्तनयति । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् (८।१।८७) षत्वम्—अभिनिःष्ठानो^४ विसर्गः^५ । ध्वनति । ध्वानः, ध्वनिः । लुब्धस्वान्तध्वान्त (७।१।१८) इति ध्वान्तं तम-इच्छेत्, ध्वनितमन्यत् । चुरादौ अदन्तः (१०।१७४) ध्वनयति ॥४५२, ४६३॥

३११. वन षण भक्तौ । भक्तिर्भजनम् । वनति । वनम् उदकम्^६ । वनिता । ऋतन्यञ्चि (उ० ४।२) इति वनिष्ठु पुष्पान्त्रम् । उणादौ—वानरः, वानीरो वेतसः । तनादौ वनु याचने (८।८) वनुते, वनोति^७ । सनति । सनो ये विभाषा (६।४।४३) आत्वम्—सायते सन्यते । कथं सन्यात् ? ये इत्यदन्ते ये परे विधानात्^८ सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति

१. अस्मादेव धातोः कन्यार्थकः कनीना शब्दः, यस्य 'कानीन' इति ताद्वि-
तं रूपम् । विशेषस्त्वत्र अस्मदीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' (अ० १ पृष्ठ
२५) पुस्तके द्रष्टव्यः ।

२. 'घ्न ध्वनेति वीरस्वामी' इति पुरुषकारः (पृष्ठ ९०) । अजूदन्यपराः
सादयः षोपदेशाः (अ० ६।१।६४) इति भाष्यवचनात् षोपदेश एवायम् । वीरतरङ्गि-
ण्यं कदाचित् पाठभ्रंशो जातः स्यात् ।

३. 'मेघ शब्दे' पाठा० ।

४. 'अभिनिष्ठान' इति सार्वत्रिको विभक्तिरहितोऽपपाठः ।

५. चन्द्रस्तु 'अभिनिष्ठानो वर्णे' (७।४।७३) इति सूत्रयन् वर्णमात्रस्य
संज्ञामाह ।

६. 'उदकम्' इति क्वचिन्न । निघण्टौ (१।१२) उदकनामसु पठितः । काश-
कृत्स्नीयधातुपाठस्य कन्नडटीकायामपि तथैव ।

७. तौदादिको वनिरनुदात्तेत्, नु स्वरितेत्, तेन 'वनोति' इति पाठभ्रंशो द्रष्टव्यः ।

८. धातुपारायणकारस्याप्येतदेव मतम् । अन्ये तु यासुटश्चपि 'सायात्
सन्यात्' आत्वविकल्पमिच्छन्ति । द० धातुवृत्तिः पृष्ठ ६४ ।

वेद्—सिखिनिति, स्तौतिगयोरेव षण्यभ्यासाद् (२।३।६१) इति नियमात्
षत्वं नास्ति । सिधासति सनोतेरनः (८।३।१०८) इति षत्वम् । दृसनजनि
(उ० १।३) इति जुष्—सानुः । खनिकथ्यञ्ज्यसि (उ० ४।१३६) इति
सनिः । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३६) सातिः^१ लोपश्चास्यान्यतरस्याम् (६।४।४५)
सातिः सन्तिः । तनादौ षणु दाने (८।२) सनुते सनोति ॥४५४,४५५॥ ५

३१२. अम गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (१।३०६) इयं
गतिः, स्तन ध्वन शब्दे (१।३१०) अयं शब्दः । वन षण मत्तौ (१।३११) इयं
भक्तिः—एते गत्यादयोऽर्थाः । अमति न कथ्यमिचमाम् (१।५५७)
इति न मिन्त्वम्—आमयति । रुष्यमत्वसंघुषास्वनाम् (७।२।२८)
इति निष्ठायां वेद्—अभ्यमितः अभ्यान्तः । अम्भः । अमेः सन् (उ० ५।२१) १०
अंसः । अमेर्गुरीरश्चलो वा (दश. उ. १४५) अङ्गुरिः अङ्गुलिः । अर्जिहशि (उ०
१।२८) इत्यङ्घ्रुः कूपः । अन्धयतेस् (१०।३१०) तु युक्तः । अमितम्योर्दीर्घश्च
(उ० २।१६) इत्याम्भः । हसिञ्चमि (उ० ३।८६) इति तद्—अन्तः । अमिचि-
मिदिशसिम्यः कत्रः (उ० ४।१२३) अन्त्रम् । अभिनक्तिकलियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्
(तु० उ० ३।१०४) अमन्त्रम् पात्रम् । अमेरित्रन्^२ अमित्रोऽरिः । इन् १५
(दश० उ० ४।१५८) अन्त्रम् ॥४५६॥

३१३. द्रम हम्म मीमृ गतौ । द्रमति । ह्यन्तकण (७।२।५)
इति सिचि वृद्धिर्नास्ति—अद्रमीत् । दन्द्रम्यते । जुचङ्कथ्यदन्द्रम्य
(३।२।१५०) इति यञ्जन्ताद् युच्—दन्द्रमणः । द्रमिमस्योरुच्च (दश० उ० ८।
११३) द्रुमलं मानभाण्डम् । हम्मतिः सुराष्ट्रेष्विति भाष्यात् (पस्पशाह्निक) २०
द्विर्वद्धो मकारः ॥४५७—४५९॥

३१४. मीमृ शब्दे च । मीमति, अमिमामत् ॥४६०॥

१. 'न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३०) सूत्रं तु दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति ।
तस्मादस्यात्र निर्देशश्चिन्त्यः । आत्वं, पचेऽनुनासिकस्य लोपश्च 'लोपश्चास्यान्यतर-
स्याम् (६।४।४५) इत्यनेनैव विधीयेते तेन सातिः सतिः सन्ति इति त्रीणि रूपाणि २५
भवन्ति ।

२. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशोऽयम् । सूत्रं तु 'अमेर्द्विषति चित्' (उ० ४।१७४)
द्रष्टव्यम् ।

३१५. चमु छमु जमु झमु अदने। चमति, विचमति । धिवुक्कम्वा-
चमां शिति' (७३।७५) इति दीर्घः—आचामति । न कर्म्यामिचमाम् (१।५५७)
इति मित्त्वं नास्ति—आचामयति । आसुयुवापि (३।१।१८६) इति ण्यत्—
आचाम्यम् । नोदातोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः (७।३।३४) इति वृद्धिनिषे-
५ धाभावः—आचामकः । कृषिचमि (उ० १।८२) इत्युः—चमूः । अव्यवि-
चमि (उ० ३।११७) इत्यसञ्—चमसः । कृदरादयश्च (उ० ५।४१) इति
चमरः । उदितो वा (७।२।५६) इद्—चान्त्वा चमित्वा । आचान्तः, आचा-
मः । आच्छमति । आच्छामः । जमति । इदुपधोऽयमित्येके^२—जेमनम्
जेमः । झमति ॥४६१-४६५॥

- १० ३१६. क्रमु पाद्^३ विक्षेपे । पाद् न्यासेऽर्थे । क्रमः परस्मैपदेषु
(७।३।७६) इति दीर्घः—क्रामति । वृत्तिसर्गतायनेषु (१।३।३८) इत्यात्मने-
पदम्—ऋक्ष्वस्य क्रमते बुद्धिः, न प्रतिहन्यत इत्यर्थः, युद्धाय क्रमते,
उत्सहत इत्यर्थः, प्राज्ञे शाखाणि क्रमन्ते, स्फीतीभवन्तीत्यर्थः ।
आळ उद्गमने (१।३।४०) आक्रमते नभोऽर्कः । ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यात्
१५ (द्र० १।३।४० वा०) नेह—आक्रमति धूमो हर्म्यतलम्^४ । वेः पादविहरणे
(१।३।४१) साधु विक्रमतेऽश्वः, नेह—विक्रामत्यजिनसन्धिः । प्रोपाम्यां
समर्थाम्याम् (१।३।४२) प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते । अत्रुपसर्गाद् वा
(१।३।४३) क्रमते क्रामति । स्तुकमोरनात्मनेपदनिमित्ते (७।२।३६) इतीद्—
प्रक्रमितुम्, चिक्रमिषति, चिक्रमिषा, चिक्रमिषुः, नेह—प्रचिक्रंसते ।
२० उदितो वा (७।२।५६) इद्—क्रमित्वा क्रान्त्वा, अनिद् पक्षे क्रमश्च क्तिव
(६।४।१२) इति वा दीर्घः क्रन्त्वा । उणादौ क्रमुकः । नित्यं कौटिल्ये गतौ
(३।१।२३) यङ्—चङ्कम्यते । जुचङ्कम्य (३।२।१५०) इति युच्—चङ्-

१. अयं काशिकासम्मतः पाठः । अन्यत्र 'धिवुक्कमुचमां शिति' इत्येवं
पठ्यते ।

२५ २. धातुवृत्तौ स्मृतम् (पृष्ठ ९५) । अस्यैव 'जिष्' धातो राजस्थान (मार-
वाडी) भाषायाम् 'जीमना' पदं प्रयुज्यते । ३. 'पद०' इति पाठा० ।

४. 'हर्म्यतलात्' इति महामाध्ये पाठान्तरम् । अत्र नागेशीय उद्योतो
द्रष्टव्यः (१।३।४०) ।

क्रमणः । घञि नोदात्तोऽदेशस्य (७।३।३४) इति वृद्धिर्नास्ति—क्रमाः, उप-
क्रमः । जनसनखन (३।२।६७) इति विद्, विद्ध्वनोः (६।४।४१) आत्—
दूरकाः । कमितमिशतिस्तंम्भाम् अत इच्च (उ० ४।१२१) इति किः—क्रिमिः,
बाहुलकात् सम्प्रसारणञ्च—कृमिः । शकधृषणात् (३।४।६५) इति
तुमुन्—प्रक्रमते भोक्तुम् ॥ ४६६ ॥

३१७. उदात्ता उदात्तैः ॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

३१८. अय वय पय मय चय तय नय^१ गतो । इती रेवृ-
पर्यन्ता (१।३।३६) एकोनचत्वारिंशत्^२ सेट आत्मनेपदिनश्च । अयते । १०
उपसर्गस्यायतौ (८।२।१६) इति लत्वम्—पलायते पल्ययते, येन नाव्यवधानम्^३
इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, मेह—प्रत्ययते । दयायासञ्च (३।१।३७)
इति लिट्याम्—पलायाञ्चक्रे । वयते । अमुन् (दश० उ० ४।१८८) वयो
बाल्यादि, पक्षी च । वयो णित् (दश० उ० ९।४६) व्रायसः । पयते ।
पयः । मयते । मेङ्कोऽपि (१।३।८०) मयते । चयते । घञ्—चायः । १५
चिनोतेः (५।२)—चयः । नयते । लिटि—नेये । णिञ् प्रापणे (१।६।४०)
नयति, नयते, निनाय, निन्ये ॥४६७—४७३॥

३१९. तय रक्षणे च । तयते । नायी जिनः ॥४७४॥

३२०. दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । दयते । अधीगर्भ-
दयेषां कर्मणि (२।३।५२) षष्ठी—मातुर्दर्यते । दय्यते । दयिता । दयायासञ्च २०

१. 'नय' सर्वहस्तलेखेष्वपपाठः; 'णय' इति तु धातुवृत्त्यादिषु सार्वत्रिकः
पाठः । 'णय रक्षणे च' इति काशकृत्स्नीयः पाठः (पृष्ठ १०) । मैत्रेयोऽपीत्यमेवाह
(धा० प्र० पृष्ठ ३६) ।

२. 'एकोनपञ्चाशद्' पाठा० । अयुक्तमिदम् एकोनचत्वारिंशदात्तात्नामे-
वोपलम्भात् ।

३. 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनं प्रामाण्यात्' इति कृत्स्नः
पाठः । द्र० काशिका ८।२।१९॥

(३।२।३७) इति लिट्याम्— दयाञ्चक्रे । स्पृहियुहिपतिदयि (३।२।१५८)
इत्यालुच्—दयालुः । भिदादित्वाद् (द्र० ३।३।१०४) दया । दयितम् ।
देह् रत्नघे (१।६८२) मातरं दयते, दीयते, दाता ॥४७५॥

३२१. रय गतौ । रयते रयः । निरयः ॥४७६॥

५ ३२२. ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयते । ऊयिता । ऊयाञ्चक्रे
श्रीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेट्—ऊतः ॥४७७॥

३२३. पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयन्ते^१ यवाः । व्रणः
पूयते । पूयिता । पूतः, पूतिः ॥४७८॥

३२४. कनूयी शब्दे उन्दने च । उन्दनं कलेदनम् । कनूयते ।
१० कनूयिता । कनूतः । न यः (३।२।१५२) इति युञ् नास्ति, अतस्तच्छी-
लादौ कर्तरि तु एव—कनूयनशीलः कनूयिता । अतिङ्गीव्सी (७।३।३६)
इति णौ पुक्—क्रोपयति । चले क्रोपेः (३।४।३३) इति णमुल्—वल्-
क्रोपं वृष्टो देवः ॥४७९॥

३२५. क्षमायी विधूनने । क्षमायते । क्षमापयति । क्षमातः ॥

३२६. स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फायते । स्फायो वः
१५ (७।३।४१) इति णौ वत्वम्—स्फावयति । निष्ठायां स्फायः स्फी
(६।१।२२) स्फीतः । ईदित्वं स्फायेरादेशानित्यत्वे लिङ्गम्^२—स्फातः ।
उणादौ फेनः, स्फिरो बहुः । स्फायी (उ० २।१३) इति रक्—स्फारम् ।
प्यायते । दीपजनबुध (३।१।६१) इति कर्तरि वा चिण्—अप्यायि.

१. 'विपूयन्ते' पाठा० ।

२०

२. अयं भावः—यदि निष्ठायां नित्यं 'स्फी' भावः स्यात्तर्हि ईदित्वमनर्थ-

कं स्यात् । ईदित्वस्य तु 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) इति निष्ठायामिट्प्रति-
बेध एव फलं, नान्यत् । तस्माद्ब्रथर्थं सञ्ज्ञापयति 'स्फी' भावोऽनित्य इति । तथा
सति 'स्फातीभवति' इति प्रयोगोऽप्युपपद्यते । एवं च सति 'स्फातीभवति' इत्येतदपि
२५ क्तिन्नन्तस्यैव रूपं, न निष्ठान्तस्य' इति काशिकावचनं (६।१।२२) तत् क्लिष्टकल्पना-
मात्रम् । धातुवृत्तिकारस्तु अनुदात्तेत्त्वार्थमीदित्करणमाह (पृष्ठ ६१) तदप्यसत्, अनु-
दात्तेत्त्वार्थन्वन्यत्रैवेहाप्यकारस्यानुबद्धुं शक्यत्वात् ।

अप्यायिष्ट । पीनः, प्यायः पी (६।१।२८) स्वाङ्गे^१, ओदितश्च (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् अन्धुधसोराडीति वक्तव्यात् (३।१।२८ वा०) आपीनोऽन्धुः आपीनमूधः । नेह—आप्यानश्चन्द्रमाः । लिङ्यङोश्च (६।१।२९) इति पी—आपिप्ये, आपेपीयते । कृत्वच (८।४।२९) इति प्राप्ते न मामूपकमिगमि (८।४।३४) इति णत्वं नास्ति - प्रप्यानः ॥४८१, ४८२॥

३२७. तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । अततायत् । दीपजनपुधपूर्ति^२ (३।१।६१) इति कर्त्तरि वा चिण्—अतायि, अतायिष्ट । तय रत्ने (१।३।१६) तयते, अतीतयत् ॥४८३॥

३२८. शल चलनसंवरणयोः । शलते । शलतीति—शल कुल पत्त गतौ (१।५७८) तथा शल श्ल आशुगमने (१।३।६७) । इण् मीकापा (उ० ३।४३) इति शलकः । काष्ठत्वक् । शलिपटिपतिभ्यो नित् (दश० उ० ३।३३) शलाका । कृशृशलि (उ० ३।१२२) इत्यभच्—शलमः । शलिमिडिभ्यामूकञ् (तु० उ० ४।४२) शालुकः । शललं शलश्च श्वाधिल्लोम । सानसिवर्योसिपर्यसितगडलाङ्कुशचषलिव्वलभिभ्यशल्या (उ० ४।१०७) इति शल्यम् । शल्यकः श्वाधित् ॥४८४॥

३२९. वल संवरणे । वलते त्रपोद्धलितः । वालाः केशाः । वालमीकम् । ज्वलादौ वल प्राणने^२ (१।५७५) वलति । चुरादौ मित् (१०।८०)—वल्यति । शुक्वल्कोल्का (उ० ३।४२) इति वल्कः । इन् (दश० उ० १।४६)—वलिस्त्वक्सङ्कोचः । वलेर्गुश्च^३ (तु० उ० १।१०) इति वल्गुः । वलिमलितनिभ्यः कयन् (उ० ४।९९)—वल्यः । वलीकं

१. स्वाङ्ग एव 'पी' भाव इति त्वन्यत्र न दृष्टम्, व्यवस्थितविभाषया कश्चिच्छब्दुं शक्यते । अत्र काशिका (६।२।२८) द्रष्टव्या ।

२. ज्वलादिस्थं 'बल प्राणने' धातुं दन्त्वोऽध्यादि मत्वेहोदाजहार क्षीरस्वामी, तदीयामरटीकायाः 'बल्यते वालः, ज्वलादित्वाण्यो वा, ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः (३।१।१५०)' इति वचनादपीदमेव प्रतीयते । अत इहैवोत्तरत्र 'अयं दन्त्वोऽध्यादिः, बल प्राणने त्वोऽध्यादिरित्याहुः' इति मतान्तरे ज्वलादिस्थमोऽध्यादिमाह । उज्ज्वल-दत्तोऽपि 'वलेर्गुक् च' (उ० १।२०) इत्यत्र दन्त्वोऽध्यादिवल्गुपदसिद्धये ज्वलादिस्थ-मुदाहृतवान् । वस्तुतस्तत्रयं दन्त्वोऽध्यादिः, ज्वलादिस्थमोऽध्यादिरेव ।

३. 'वलेर्गुक् च' इत्येवं शुद्धः पाठः ।

(द्र० उ० ४।२५) पटल प्रान्तः । अयं दन्त्योष्ण्यादिः, बल प्राणने त्वोष्ण्यादि-
रित्याहुः—बलम्, बलिरूपहारः, बालः, बलाका, बलवजः । बल बल-
इति दुर्गः, तथोपक्रमात् । बल्लूरं शुष्कमांसम् । बल्लुवो गोधुक् । बल्ल-
भः प्राणाप्रियः । बल्ली, बल्लरी, बल्ला ॥४८५॥

५ ३३०. मल मल्ल धारणे । मलते । मलयते । माला । मालती
तरुभेदः । मलम् । मलयः । मालयति । चुराद्यन्तात् मलयतीति मट्टिः ।
घे-गन्धभङ्गिः परिमलः^१ । मल्लते । मल्लः । मल्लकः पात्रम् । मल्लिका
मल्लीपुष्पम् ॥४८६, ४८७॥

३३१. मल मल्ल परिभाषणहिसादानेषु । मलते । ऊकः—
१० (द्र० उ० ४।४०) मल्लक ऋक्षः । मल्लते उल्लाकादौ (द्र० उ० ४।४१) मल्लू-
कोऽच्छमल्लः । मल्लः धुरप्रः । मल्लिः । मल्लटः । चुरादौ मल आमण्डने
(१०।१४८) तडानी^२—विभालयते । माल्लकः ॥४८८, ४८९॥

३३२. कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । आकलते, सङ्कलते,
परिकलते, प्रत्याकलते, विकलते । अच्—कलः । कलयते—कालः, घञ् ।
१५ कलनीयम् । कलयम् । काल्यं प्रभातम्, काले साधु वा । कलितम् ।
कलिः । कलिका । कर्दिकडेरमच् (तु० उ० ४।८४)—कलमः । पृक्लि-
भ्यामुषच् (दश० उ० ९।१५)—कलुषः । उणादौ—कलमषम्, कलमाषः ।
कलयोऽष्ण्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कलासु साधुर्वा । कलायः सतीनकः ।
कलितं व्याप्तं गहनञ्च । कललं शुक्रशोणितमलम् । चुरादौ कल
२० संख्याने (१०।२५२) अदन्तः—कलयति । कलना, कला बाहुलकात् ।
कल किल पिल वेपे (१०।६०) इत्यस्मात् कालयति, कालः, कालनम्,
कालना, कालिः । कालिका तु मेघजालं, मनोज्ञादौ (द्र० गण० ५।१।१३३)॥

३३३. कल्ल अशब्दे । अशब्दे तूष्णीम्भावे^४ । कल्लते । कल्लः ।
कल्लोलः ॥४९१॥

२५ १. अमुपलब्धमूलम् । 'सुरभिमाल्यगन्धादिपरिमर्दनोत्पन्नो हृद्यो गन्धः
परिमलः' इति अमरटीकायां (पृष्ठ ४०) क्षीरस्वामी ।

२. 'तडादौ' पाठ० । 'तडानी' शुद्धं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् । अत्र पूर्वा
टिप्पणी (पृ० ४४ टि० ४) अवलोकनीया । ३. 'कर्दिकड्योर०' पाठ० ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १००) सिद्धान्तकौमुदयां (भाग ३ पृष्ठ १५१) च ।

३३४. तेष्ट देष्ट देवने । तेवते, अतितेवत् । देवने, अदिदेवत् ।
अतिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इत्यरः—देवरः । शकादिभ्योऽटन् उ० ४।८१)
देवटः ऊर्णावृत्तिः । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) देवलः । दिवादी
(४१) दीव्यति । चुरादी दिवु परिक्रूजने (१०।१५३)—देवयते,
आकुस्मात् (१०।१२३) तद्ध, अदीदिवत; तथा दिवु अर्दने (१०।१७०) ५
परिदेवयति ॥४९२, ४९३॥

३३५. एष्ट शेष्ट षेष्ट सेष्ट केष्ट खेष्ट ग्लेष्ट पेष्ट प्लेष्ट मेष्ट म्लेष्ट
सेवने । सेवते, सिषेवे, असिषेवत् । अषोपदेशस्य सिसेवे, असिसे-
वत् । परिनिविभ्यः सेव (८।३।७०) इति षत्वम्—निषेवते । अद्भ्यवायेऽपि
(८।३।७१) इति पर्यषेवत । स्तौतिः एयोरेव षय्यभ्यासात् (८।३।६१) इति १०
नियमे प्राप्ते स्थादिभ्यभ्यासेन चाभ्यासस्य (८।३।५४) इति षत्वम्—निषि
षेविषते । केवते, उणादौ युक्तम्^२, वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) इति
कलच्—केवलः ॥४९४-५०४॥

३३६. रेष्ट प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गता । रेवते । रेवा नर्मदा ।
रेवती तु रीडो (४।२८) रूपम् ॥५०५॥ १५

३३७. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३३८. मव्य बन्धने । इतोऽवान्ता (१।३९२) अष्टाशीतिः सेटः
परस्मैपदिनश्च । मव्यति । मव्यः^३ ॥५०६॥ २०

३३९. सूक्ष्य ईक्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्याः । ईर्ष्या कामजमसहनम्^४ ।
कृधद्गृहेर्ष्या (१।४।३७) इति सम्प्रदानम्—चैत्रायेर्ष्यति । ईर्ष्यतेः स्तृतीयस्य

१. 'षवृ' इति सर्वकोशेषु पाठः । 'गिवृ' इति तु युक्तः पाठः, स्यात् ।
२. अस्पष्टार्थोऽयम् । कदाचिदत्र 'केवृ धातुः' केवलशब्द एव प्रयुज्यते,
स चौणादिकः, ततश्चायं धातुरौणादिक एव, इत्यभिप्रायः स्यात् । २५
३. 'मव्यः' क्वचित् । ४. 'असहिष्णुत्वम्' पाठा० ।

(६।१।३ वा) एकाचो द्विर्वचनम्—ईर्ष्यिषिषति । व्यञ्जनस्य इत्येके^१—
ईर्ष्यिषिषति । ण्यन्ताच्चञ्छि तृतीयैकाचोऽभावाद् द्वितीयस्यैव
द्वित्वम्, तृतीयाभावेन वार्तिकप्रवृत्तेः, ततश्च हलाविशेषाद् (द्र०
७।४।६०) अम्यासे षकार एव श्रूयते—ऐर्षिष्यत् । व्यञ्जनस्येति

५ पक्षे षकारस्यैव द्वित्वम्—ऐर्षिष्यत् ॥५०७-५०९॥

३४०. हय गतिकान्त्योः । हयति । हयः ॥५१०॥

३४१. शुच्यी अभिषवे । अभिषवो द्रवेनाद्रवणम्, परिवास-
नम् । छानमिति चान्द्राः^२ । शुच्यति । लिट्—शुशुच्य । शुक्तः^३—
यस्य हलः (६।४।४९) इति यलोपः । चुच्यी^४ इति दुर्गः ॥५११॥

१० ३४२. हर्य गतिकान्त्योः । हर्यति । हर्यतेः क्यन् हिर च (उ०
५।४४) हिरण्यम् ॥५१२॥

३४३. अल^५ भूषणपर्यामिनिवारणेषु । पचतिवत् सानु-
नासिक इतीवसंज्ञार्थः । अलति । अलकापुरी । अलकाः केशाः,
कनु शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३२) । अलिन्दः । अलिकं ललाटम् । अलीलम् ।

१५ अलिर्भ्रमरः, आलिश्च । आलिः सखी, पङ्क्तिश्च । अलको रोगितः
श्वा । अलक्तकम् अरक्तकन्तु रलयोरैक्यात्^६ ॥५१३॥

३४४. विफला विशरणे । फलति, प्रतिफलति, उत्फलति ।
तृफलभजनप[श्च] (६।४।१२२) इति लिट्येत्वाभ्यासलोपो—फेळुः ।

१. 'ईर्ष्यतेःस्त्वृतीयस्य द्वे भवतः' इति वार्तिकव्याख्याने 'केचिदाहु—एकाच
२० इति—ईर्ष्यिषिषति । अपर आह व्यञ्जनस्येति—ईर्ष्यिषिषति' इति भाष्यम् (७।१।३) ॥

२. चान्द्रधातुपाठव्याख्याने पूर्णचन्द्रः—'अभिषवः स्नानविशेषः' (द्र० चान्द्र
धातुपाठ पृष्ठ ६ टिप्पणी) ।

३. श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) इतीणनिषेधः, सायणस्तु 'शुच्य' इति
पठित्वा 'शुच्यितः' इत्युदाहरति (धा० वृ० पृष्ठ १०३) ।

१५ ४. शीदित्वाभिष्टायां चुक्तः । अनीदित्वे चुच्यितः । काशकृत्स्नीये धातुपाठे
तृभयोरीदित्वं दृश्यते (पृष्ठ ४२) ।

५. 'अल' इति सायणादयः । आदित्वे 'आदित्क' (७।२।१६) इतीणि-
बेधे 'अलतः' । सायणादि मते 'अलितः' इति भेदः । ६. 'एकत्वात्' पाठा० ।

फलकं—वृत्त्वं शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।१३२) । फलहकस्तृणादौ । चरफलोश्च, उपरस्यातः (७।४।८७-८८) पम्फुल्यते । ति च (७।४।८९) वर्तमाने जीतः क्तः (१।२।१८७) प्रफुल्लः । अनुपसर्गात् फुल्लबीव (८।२।५५ वा०) इति के फुल्लः साधुः । उफुल्लसम्फुल्लौ वक्तव्यात् (द्र० ८।२।५५ वा०) उपसर्गे प्रफुल्लः, आदितश्च (७२।१६) इतीण् नास्ति । विभाषा भावादिकर्मणोः १ (७।२।१७) फुल्लमनेन फलितमनेन, प्रफुल्लः प्रफलितः । फलिपाटि (उ० १।१६) इति फल्गुरसारः^१ । फल्गुनी । फल निम्पत्तौ (१।३५) इत्यस्मात् फलितः । फुल्ल विकसने (१।१।५७) फुल्लितः ॥५१४॥

३४५. मील श्मोल निमेषणे । निमेषणं सङ्कोचः । मीलति । प्रमीला तन्द्री । मीलनम् । आजमास[भाष]^२दीप (७।४।३) इत्युप- २० धाह्रस्वो वा—अमिमिलत् अमीमिलत् । लौकिकान्^३ मिलेः—मिलति, मेलनम् । इमील स्थाने क्मीलिति चान्द्राः (चा० धा० १।१६२) ॥५१५, ५१६॥

३४६. पील प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम्^४ । पीलति । पीलनम् । कसु.—नेड् वशि कृति (७।२।८)—पिपीलवान् । खरुशङ्कु (उ० १।३७) इति बाहुलकात् पीलुः^५ । पिपीलकः, पिपीलिका ॥५१७॥ १५

३४७. पील वर्णे । वर्णोपलक्षितायाम् क्रियायाम् । यथा— श्वेतं नीलति मरकतकान्त्या^६ । प्रणीलति । नीलम्, नीली, नीलः^७, नीलङ्गुः क्रिमिः ॥५१८॥

१. फल्गु असारम् पाठा० । २. द्रष्टव्यः १।३७५ धातुसूत्रे ।

३. सायणादयस्तुदादौ 'मिल श्लषणे' इति पठन्ति । कीरस्वामी तु 'हिल हावकरणे' (६।६७) सूत्रव्याख्यानं दुर्गमतेन मिल-धातुं पठति, न स्वमतेन । अत एवान्न लौकिकान् = लोकप्रसिद्धान् तु शास्त्रपठिताद् इति विशेषणमुपादत्ते । २०

४. 'रोधः' पाठा० ।

५. पीलुः हस्ती (काश० धातु० कण्ठटीका पृष्ठ ५५) तदस्यास्तीति पीलु-वान् हस्तिपकः । तस्यैव 'पीलवान्' इत्यपभ्रंशः । पीलुरिति हस्यर्थे स्लेच्छप्रसिद्ध इति कुमारिलभट्टः (तन्त्रवार्तिक १।३।९) । मीमांसाशास्त्रीयार्ये स्लेच्छप्रसिद्धार्थाधि- २५ करणविषये विशेषविचारः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' इत्यत्र द्र० (पृष्ठ ३६) ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

७. 'नील कुट्टिमः' पाठा० ।

परस्मैपदिनश्च । शौडति । अशुशौडत् । कृशृपृकटिपटिशौडिभ्य ईरत्
(उ० ४।३०) शौडीरः ॥२८४॥

१९५. यौट्ट सम्बन्धे^१ । सम्बन्धः श्लेषः । यौडति ।
अयुयौडत् ॥२८५॥

१९६. भ्रेट्ट म्लेट्ट उन्मादे^२ । भ्रेटति । एनं भेडु इति पठन्ति
आभ्रेडितम्^३ । म्लेटति । भेट्ट इति दौर्गाः—अभिमेडत् ॥२८६, २८७॥

१९८. कटे वर्षावरणयोः । वृष्टावावरणे चार्थे । कटति । कटः ।
वृषन्तवृषण (७।२।५) इति लिच्यतो वृद्धिर्नास्ति—अकटीत् । कटः । कटीरः ।
कट्टुः । कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) कटम्बः । वरट् (तु०
१० उ० ३।१) कट्वरः, कट्वरी तक्रव्यञ्जनम् । कटकम् । काटो घञि
(द्र० ३।३।१९) ॥२८८॥

१९८. अट पट गतौ । अटति । अटनः । अट्यर्त्यशृणोतीनाम्
उपसंख्यानत् (द्र० ३।१।२१ वा) यङ्—अटाख्यते वृथाद्यलोकः । अटा-
ख्या । उणादौ अटविः (द्र० उ० ४।१३४ वृ०) अटवी^४ । पटति । पटः ।
१५ पटीरः । पट्टुः । तनट् (तु० उ० ३।१५०) पट्टनम् । पटनः । कपि-
कण्डिकटिपटिभ्य ओलः (तु० उ० १।६७) पटोलः । पटहस्तु, पटे
हन्यत इति डः । चुरादौ पट वटग्रन्थे (१०।२४४) अदन्तः—पटयति,
तथा पट आगर्थः (१०।१६७) पाटयति ॥२८९, २९०॥

१९९. रट परिभाषणे । रटति, रटिता ॥२९१॥

२० २००. लट बाल्ये । बाल्यं बालक्रिया । लटति । ललाटः । लटकः ।
लाटः । लाटकः । अशुपुषिलटि (उ० १।१५१) इति लट्वा भ्रमरकः ॥२९२॥

१. यौएड् सम्बन्धे—यौएडति, यौण्डीरः^१ इति काशकृत्स्नघातुपाठीयक-
ण्डटीका (पृष्ठ १५) । २. भेड भ्रेड् उन्मादे—भेडति, भेडीरः; भ्रेडति भ्रेडीरः^२
इति काशकृत्स्नपाठीयकण्डटीका (पृष्ठ १५) ।

२५ ३. 'आभ्रेडितं द्विब्रिहक्तम्' (१।५।१६) इत्यमरव्याख्याने 'द्विभूते पूर्वा-
चार्यसंज्ञेषा, अतश्च भ्रेड् उन्मादे इति पेठुः' इत्याह स्वामी (पृष्ठ ४५) ।

४. 'अटनिः' पाठा० ।

२०१. शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु^१ । चतुर्ध्वथेषु । शटति ।
शाटी । शाटकः । तालव्यादिः ॥२९३॥

२०२. वट वेष्टने । रज्जुं वटति । वटः । वटिः । वटकम् । वाटः ।
वाटी वृत्तिः । वटुः । वटाकरो रज्जुः । वट भट परिभाषणे (१५।२७)
मित्—वटयति । पट वट ग्रन्थे (१०।२४२) अदन्तः ॥२९४॥ ५

२०३. खिट उत्त्रासे । उत्त्रासो भयोद्गतिः । खेटति । आ-
खेटः । खेटो ग्रामोऽधमश्च । चुरादौ (१०।२५९) खेटयति । खड्ग-
खेटकौ हेतौ ॥२९५॥

२०४. शिट षिट अनादरे । एतौ तालव्यमूर्धन्यादी । शेटति ।
सेटति । सिषेट ॥२९६॥ १०

२०५. जट झट संघाते^२ । जटति । जटा । झटति । उज्झटति ।
झटोऽच्चि (द्र०३।१।३३४) । घञि (द्र०३।३।१८) झाटः षण्डः ॥२९७, २९८॥

२०६. भट भृतौ । भृतिर्वेतनम् । भटति । भटः । भाटिः ।
भाटकम् । भटिन्म ॥२९९॥

२०७. तट उच्छ्रये । तटति । तटम् । तटाकम् । ताटकः । १५

२०८. खट काङ्क्षे । काङ्क्षास्त्यस्येति काङ्क्षः । काङ्क्षा-
विशिष्टे धात्वर्थे । खटति । खटस्तृणम् । खटकाग्रहं हस्तकः^३ । खटि-
का । अशुप्रषिलटि (उ० १।१५१) इति कन्—खट्वा ॥३०१॥

२०९. नट नृतौ । नटति । नटः । नतावित्येके^४ । घटादित्वात्
(१।५२८) नटयति, अनीनटत् । चुरादौ नट अवस्यन्दने (१०।१२) उच्चा- २०
टयति नाटकम् ॥३०२॥

१. अत्र काराकृत्स्नधातुपाठे 'शट निवासे, रुट विशरणगत्यवसादनेषु'
इति द्वौ धातुपठितौ (पृष्ठ १६) । अत्र सम्भवत उभयोर्धात्वोः संकरः संजातः स्यात् ।

२. संघातो मिश्रीभावेः संहननं च । जट धातुमिश्रीभावे, भट धातुः संहनने
वर्तते । तस्यैव बाहीक (पंजाबी) भाषायां 'भटक' पदं प्रयुज्यते । २५

३. सन्दिग्धोऽयं पाठः ।

४. अत्र कदाचित् 'नृतावित्येके' पाठः स्यात् । अत एव पुरुषकारे (पृष्ठ ६६)
'नृतौ नृताविति च वीरस्वामी' इत्युक्तम् । अयं षोपदेश इति मैत्रेयपुरुषकारसाय-
णादयः । धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७८) अत्रातुसधेया ।

२१०. पिट शब्दसंघातयोः । पेटति । पेटकः । पेटा मञ्जु-
षा । पिटः । पिटकः कण्डोलः । पिटकं विस्फोटः ॥३०३॥

२११. हट दीप्तौ । हटति । हाटकम् ॥३०४॥

२१२. षट अवयवे । सटति, सिषाटयिषति । सटा ॥३०५॥

५ २१३. लुट विलोडने । विलोडन इति दुर्गः । लोटति । दिवा-
दित्वात् (४।११७) लुट्यति । लुट भासार्यः (१०।११७)—लोटयति लुड
इति प्रमिडाः—आलोडितः, व्यालोलः ॥३०६॥

२१४. चिट परप्रैष्ये । परप्रैष्यं दासत्वम् । चेटति । चेटकः ।
चेटः । चेटिः, चेटी ॥३०७॥

१० २१५. पिट शब्दे । अर्थभेदाद् द्विः पाठः । पेटति । पिड इत्येके
पेडति । पेडः । पेडा मञ्जूषा ॥३०८॥

२१६. विड आक्रोशे । वेडति । विटः । वेटकः । डान्तोऽय-
मिति नन्दी—विडालः, तमिविशिविडि (उ० १।११७) इति कालम्, अत
एव विड शब्दे, पिट आक्रोश इति मङ्गः^२ पर्यट्टकान्तरे विभ-
१५ ज्ञ्याह ॥३०९॥

२१७. हेड विवाधायाम् । हेडति । कौशिकस्तु नैतानाह ॥३१०॥

२१८. इट किट कटी गतौ । पटति । केटति । कटति ।
ईदित्वात् (द्र० ७।२।१४) कट्टः कट्टवान् । कट्टकम् । कटे वर्षे (१।११७)
इत्यर्थभेदार्यः । अन्ये इदितमेनम् ई च प्रस्त्रिष्टमाहुः^५ । कण्टति कण्टा-

२० फलम् पनसम् । कण्टकः ।

उदयति दिननाथो याति शीतांशुरस्तम्^५ ।

१. कृदिकारादकिनः (गणसूत्र ४।१।४२) इति वा डीष् ।

२. 'मल्लः' कचिन्न ।

३. विमञ्ज्याह' पाठा० ।

४. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ २५, २६) धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७९) चावलोकनीया ।

२५. काशकृत्स्नधातुपादे (पृष्ठ १८) तु 'अट पट इट हेड किट कीट कूट कूट गुट उट
इ गतौ' इति त्रिष्वधम् 'इ' धातुः पठ्यते ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

तथा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् । (शिशुपाल-
वध ४।२०) ॥३११-३१४॥'

२१९. मडि भूषायाम् । मण्डति कुधमण्डार्थेभ्यश्च (३।२।१५१)
इति युच्—मण्डनः । चुरादौ (१०।४६) मण्डयति, मण्डना । शलि- ५
मण्डिभ्यामूकञ् (तु० उ० ४।४२) मण्डूकः ॥३१५॥

२२०. कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डः । कुटि इति कौशिकदुर्गौ-३
कुण्डति । कुण्डः ॥३१६॥

२२१. मुडि प्रमर्दने । मुण्डति । मुण्डः । मुट इति दुर्गैः ४—
मोटति, मुटिच्वा, मोटिच्वा । मुटितः, मुटितम्, मोटितम्, प्रमुटित १०
प्रमोटितः । आमोटनम् । चुरादौ (तु० १०।६७) मोटयति । पुडि
इत्येके—पुण्डति । पुण्डरीकम् । पुण्ड्रेक्षुः, त्रिपुण्ड्रकम्, पुण्ड्रोऽश्व-
तिलकम् ५। पुण्ड्रा देशः ॥३१७॥

२२२. चुडि अल्पीभावे । चुण्डति । चुटि इत्येके—चुण्डति ।
चुट इति दुर्गैः—चोटति । उच्चोटनम् ॥३१८॥ १५

२२३. मुडि खण्डने । अर्थभेदात् (द्र० १।१७८) पुनः पाठः ।
अत एव मुडि खण्डनप्रमर्दनयोरिति कण्ठः ६ । मुटि इति कौशिकदुर्गौ—मुण्डति ।

२२४. वटि विभाजने । वण्डति । वण्डः । चुरादौ (तु० १०।४४)
वण्डयति ॥३२१॥

२२५. रुटि लुटि स्तेये । रुण्डति । लुण्डति । लुण्डयते । २०

१. प्रश्लिष्टम् 'ई' धातुं परिगणाय चत्वारः ।

२. दशपादीपञ्चपाशुपादिषु 'ऊकण्' प्रत्ययः, चान्द्रे (२।२१) 'ऊकञ्'
मण्डूकशब्दे मध्योदात्तत्वदर्शानान् 'ऊकण्' इत्येवयुक्तम् । शालूलपदं नैव सस्वरेषु
वैदिकग्रन्थेषूपलभ्यतेऽतस्तस्य कः स्वर इति न शक्यते वक्तुम् ।

३. अत्र प्रौढमनोरमा (पृष्ठ. ५.३६) द्रष्टव्या ।

४. इदं धातुवृत्तावुद्धतम् (पृष्ठ ८०) । पुरुषकारे (पृष्ठ ७३) तु 'चीरस्वामी
त्वाह—कुटीति कौशिकदुर्गौ, कुण्डति कुण्डः' इति टकारस्थाने ठकारः पठ्यते । २५

५. 'पुण्ड्रकमश्वतिलकः' पाठा० । ६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७०)ऽयमुद्धतः ।

जल्पमिह (३।२।११५) इति षाकन्-लुण्टाकः । रुठि लुठि इत्येके^१ [रुण्ठति, लुण्ठति]^२ लुण्ठिः । चुरादौ (१०।२६) लुण्ठयति ॥३२१,३२२॥

२२६. स्फटि स्फुटिर्^३ विशरणे^४ । स्फण्डति । स्फट इति नन्दिस्वामिनौ^५—वस्त्रं स्फटति । स्फाटितम् । कर्पूरस्फटः । स्फटि-कम् । स्फोटति, अस्फुटन्न, अस्फोटीत् । स्फोटः, आस्फोटः, विस्फोटः । कुटादौ स्फुट विकसने (६।७९) स्फुटति स्फुटः, अस्फुटीत् । चुरादौ च स्फुट भेदे (१०।१६८) स्फोटयति । स्फुटयतीति स्फुटं करोति (द्र० धा० सू० १०।२९६) इत्यर्थे ॥३२३,३२४॥

२२७. पठ व्यक्तायां वाचि । पठति । नौ गदनद (३।३।६४) १० इति षा अप्—निपठः, निपाठः । निपठितिः, तितुत्र (७।२।६) इति निषेधे प्राप्तेऽप्रहादीनाम् (७।२।६ वा०) इतीद् ॥३२५॥

२२८. वठ स्थौल्ये । वठति । वठरोऽतीक्ष्णधीः ॥३२६॥

२२९. मठ मदनिवासयोः । मठति । मठः । मठरोऽधमः बाहुलकादप्रत्ययः, जनरत् ठ व (उ० ५।३८) वनिमनिभ्यां चिच्च (तु० १५ उ० ५।३९) इत्युणादावमुष्यादर्शनात् ॥३२७॥

२३०. कठ कृच्छ्रजीवने^६ । कठति । कठः । कठिचकिभ्यामोरः (उ० १।६५) कठोरः । बहुलमन्यत्रापि (उ० २।४९) इतीनच्—कठिनः ॥३२८॥

२३१. अठ गतौ । अठति ॥३२९॥

१. इदं धातुवृत्तावुद्धतम् (पृष्ठ ८०) पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) च ।

२० २. पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) अस्य पाठस्योद्धृतत्वादानश्यक्त्वाच्चास्मामिः प्रवर्धितः । ३. अत्राह सायणः—‘स्वामिकाश्यपौ तु स्फट स्फुटि स्फुटिर् इति त्रीन् धातून् पठतः’ इति (धा० पृष्ठ ८०) । क्षीरतरङ्गिण्यां तु नै-तादृशः पाठ उपलभ्यते ।

४. काशकृत्स्नधातुपाठे तु ‘स्फुटिर् विशरणे विकासे च’ इति पठ्यते २५ (पृष्ठ २०) । ५. ‘नन्दिस्वामी’ पाठा० ।

६. ‘मठ कठ मदनिवासयोः । अयं पाठो मैत्रेयस्य । अन्येषां मठ मदनिवासयोः । कठ कृच्छ्रजीवने इति (धातु० पृष्ठ ८१) । काशकृत्स्नधातुपाठे तु ‘मठ नि-वासे, कठ कृच्छ्रजीवने’ इति. पाठः (पृष्ठ २१) ।

२३२. रठ परिभाषणे । रठति ॥ ३२९ ॥

२३३. हठ प्लुतिशङ्कुबन्धनयोः^१ । प्लवने कीलबन्धने चार्थे ।
हठ बलात्कारे इति तु चान्द्राः (चा० धा० १।११७) हठति । हठः ॥

२३४. उठ उपघाते^२ । ओठति । उवोठ । ऊठुः । रठ लुठ इत्यपि
दौर्गाः^३—रोठति, लोठति ॥ ३३१ ॥

२३५. पिठ हिंसासंकलेशनयोः । पेठति । पिठरं स्थाली ।
पिठिरम् । पीठम्, पीङ्गः (धा० ४।३२) ङग् वा^४ ॥ ३३२ ॥

२३६. शठ कैतवे^५ । शठति । शठः । सुरादौ शठ शठ असंस्कार-
गतयोः (१०।२७) शाठयति ॥ ३३३ ॥

२३७. शुठि^६ गतिप्रतिघाते^७ । शुण्ठति । शुठ इति दुर्गः—शोठति । २०

२३८. कुठि च । कुण्ठति कुण्ठः । कुण्ठेर्नलोपश्च (सर० कण्ठा० २।
३।४३) कुठारः ॥ ३३५ ॥

२३९. रुठि^८ आलस्ये गतिप्रतिघातेच^९ । रुण्ठति^८ ॥ ३३६ ॥

१. काशकृत्स्नधातुपाठे 'हठ बलात्कारे' इत्येव पाठः (पृष्ठ २१) ।

२. 'उपसंघाते' पाठा० ।

३. पुरुषकारे (पृष्ठ ६८)

धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) च स्थतम् । अत्र धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) 'तथा च स्वामी—लुठ-
तीति प्रयोगदर्शनात् तुदादौ पाठ इति' इत्युद्धृतः पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते ।

४. 'वा' कचिन्न ।

५. अन्यत्र 'कैतवे च' इति

चकारविशिष्टः पाठः । स्वामिनः चकाररहितः पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ८१) च स्मृतः । काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि चकारो न पठ्यते (पृष्ठ २२) ।

६. मैत्रेयसायणादयः 'शुठ' इत्येव पठन्ति । तथैव काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि
(पृष्ठ २२) । पुरुषकारे तु 'शुठ गतिप्रतीघाते, शठ इति क्षीरस्वामी' इत्यन्यथा पाठ
उपलभ्यते (पृष्ठ ६९) ।

७. 'प्रतिघाते इति धनपालः । तथा च 'कुठि च' इत्युत्तरधातौ कुण्ठ
इत्यादौ प्रतिहतिमानं प्रतीयते, 'अनिशित इत्यर्थः' इति च स एवाह' इति पुरुषकारः
(पृष्ठ ६९), इत्यमेव सायणः (धातुवृत्तिपाठस्त्वत्र उदितः द्र० पृ० ८१) ।
काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ २२) तु 'शुठि शोषणे' इति पठ्यते । शुण्ठ्यादौ तस्यैवार्थस्य
प्रतीयमानत्वात् ।

८. अन्यत्र धातुप्रदीपादिषु 'लुठि... लुण्ठति' पाठः ।

९. 'प्रतीघाते' पाठा० ।

२४०. शुठि शोषणे । शुण्ठति । शुण्ठी । एनं कौशिको नाध्यैष्ट ।
चुरादौ (१०।९७) शुण्ठयति ॥३३७॥

२४१. रुठि लुठि गतौ । रुण्ठति । लुण्ठति । चुरादौ स्तेये
(१०।२६) लुण्ठयति ॥ ३३८, ३३९ ॥

५ २४२. चुदड हावकरणे । हावो भावसूचनम् । चुडुति । चुडुम्
भगम् । चुल्लिः ॥ ३४० ॥

२४३. अदड अभियोगे । अडुति । न न्द्राः द्विरुच्यन्ते—
अडिडिषति । अदोपधात्वे अडिडिषति । क्विपि च विदोषः—अडुनम् अद,
दोपधात्वेऽत् । चड्डेर (१।२४२) अप्येवम् इति पञ्चिका^२—चुद, चुत् ।

१० २४४. क्रीडु विहारे । क्रीडति । अचिक्रीडत् । क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च
(१।३।२१) इत्यात्मनेपदम्—अनुक्रीडते, परिक्रीडते । समोऽकृजने
(१।३।२१ वा०) इति वक्तव्येन नेह—संक्रीडन्ति शकटानि ॥३४२॥

२४५. तूड तोडने^३ । तोडनं द्रावणम् । तूडति । तुडु इति दुर्गः—
तोडति ॥ ३४३ ॥

१५ २४६. हूडु हूडु हौडु गतौ^४ । हूडति । हूडोऽजः । हौडति ।
होडः । हौडति ॥ ३४४-३४६ ॥

२४७. रौडु अनादरे । रौडति ॥ ३४७ ॥

२४८. लौडु उन्मादे । लौडति ॥३४८॥

२४९. अड उद्यमे । व्यडति । व्यडः^५ । तदपस्यं व्याडिः ।

२० १. 'भग'ः पाठा० ।

२. 'पञ्चिकाकारः' पाठा० ।

३. तुडु इति मैत्रेयसायणचन्द्रादयः । तुड (तूड) इति स्वामिशाकटायनौ
(धा० वृ० पृ० ८२)

४. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ७१) । 'हुडु' धातुं नाधीयाते चन्द्रमैत्रेयौ, हौडुं
धनपालशाकटायनौ । 'हौडु' स्थाने 'होडु' पठन्ति चन्द्रमैत्रेयसायणादयः । पुरुषकारे
२५ (पृष्ठ ७१) 'होडु इति चन्द्रः' इति पाठदर्शनात् 'हौडु' इति मुद्रितचान्द्रपाठोऽयुक्तः ।

५. 'अडो वृश्चिकलाङ्गलम्, तेन तैक्ष्ण्यं लक्ष्यते । विशिष्टोऽडस्तैक्ष्ण्यमस्य
व्यडः, इति धा० वृ० पृ० ८२ ।

व्याडः, व्यालः^१ ॥ ३४९ ॥

२५०. लड विलासे । लडति । लडन्नपि दशन्नपि लडना ललना प्रमदा लाडयति । लडयोरैकत्वाल्^२ लालयति बालम् । लड इप्सा-याम् (१०।१३६) वा^३ । ललितः । परिललललने ललितम् । जिह्वोन्मथनयोः (१।५५१) इति मित्—लडयति । चुरादौ लड उपसेवायाम् (१०।७) ५
उपलाडयति ॥ ३५० ॥

२५१. कडि मदे । कण्डति । कण्डूः । आद्यो (१।१८६) ऽनुदा-सेत्—कण्डते । कड इति दुर्गः^४—कडति । कडिभ्रं लेखनचर्म, अशिवादिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४।१७३) । कृकदिकटिकडिभ्योऽम्बन् (तु० उ० ४।८२) कडम्बः शाकम् । कडङ्कुरो बुसम् । कडारः—गडेः कड च (दश० उ० ८।६५) इति । १०
कलत्रम्—गंडरादेश्च कः (उ० ३।१०६) ॥ ३५१ ॥

२५२ कड्ड कार्कश्ये । कडुति कल्लोलः । कडड इत्येके ॥ ३५२ ॥

२५३. गडि वदनैकदेशे । गण्डगतसंहननक्रियायामित्यर्थः । गण्डति^५ । गण्डः । इभि—गाण्डिः, गाण्डी । सास्त्यस्य गाण्डिवम् गाण्डी-वम्—गायब्यजकात् संज्ञायाम्^६ (५.२।११०) वः । गण्डिका, गण्डिः । गण्डपदः क्रिमिः ॥ २५३ ॥ १५

२५४. उदात्ता उदात्तेतः ।

१. डलयोरैकत्वस्मरणान् । चिन्त्यमिदं मतम् । नहि डलयोः पृथक्स्थान-प्रयत्नसाध्ययोर्वर्णयोरैकत्वं शक्यते प्रतिज्ञातुम् । एवमेव डलयोरैकत्वं, रलयोरै-कत्वं, ववयोरैकत्वं च द्रष्टव्यम् । एभिर्नियमनिष्पादिताः प्रयोगा २०
वस्तुतस्तत्तद्विशिष्टवर्णवदभ्यो धातुभ्यो निष्पन्नाः । आसन् पुरा एतादृशाः पृथगेव धातवः । तथा च दृश्यते काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १७०) 'ईड ईल (१, ईळ) स्तुतौ इति पृथग्द्वौ धात् । औत्तरकालिकैस्तु वैयाकरणैर्येदा भाषायां प्रयोगादर्शनाद् ग्रन्थस्य संक्षेपकरणाद्वा केचन धातवो धातुपाठे न निबद्धास्तदा तत्समानार्थका वर्णमिवा अपि प्रयोगा एतादृशैर्नियमैर्निष्पादिताः ।

२. एतत्पृष्ठस्था पूर्वा टिप्पणिद्रष्टव्या । स्मृतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (भाग ३ पृष्ठ १२६) २५

३. उदधृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२), तत्र लड इति पाठः । ४. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८२) । ५. 'कड' पाठा० । ६. अत्र न्यायमञ्जरी (पृष्ठ ४१४) द्रष्टव्या ।

७. गायब्यजकात् इत्युभयथा संहितायास्तुल्यत्वाद् उभाभ्यां गाण्डिगाण्डीशब्दाभ्यां वः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२५५. तिपृ तेपृ छिपृ छेपृ क्षरणार्थाः । इतः स्तुभान्ताः
(१।२७८) षट्त्रिंशत् सेट आत्मनेपदिश्च । तेपते, स्तेपते, अतितेपत्,
अतिष्टेपत् । किति विशेषः—तिपित्वा^१ तेपित्वा, स्तिपित्वा स्तेपित्वा ।
५ तेपिता, गणकृत्यमनित्यम्^२ (तु० सीरदेव परि० वृत्ति सं० १२१) इति तेप्ता
॥२५४-२५७॥

२५६. तेपृ कम्पने च ॥२५८॥

२५७. ग्लेपृ दैन्ये । ग्लेपते, अजिग्लेपत् ॥२५९॥

२५८. दुवेपृ कम्पने । वेपते, वेपिता, अविवेपत् । अथुच्—
१० (द्र० अ० ३।३।८९) वेपथुः । न भामृषूकमिगमि (८ । ४ । ३४) इति कृत्यवो
णत्वं नास्ति—प्रवेपनम् । वेपितुश्चोर्हस्वश्च (उ० २।५२) विपिनम् ॥२६०॥

२५९. केपृ गेपृ ग्लेपृ च । चकारात् कम्पने, गतौ
[च] सूत्रविभागात्^३ । केपते, गेपते, ग्लेपते ॥२६१-२६३॥

२६०. मेपृ रेपृ लेपृ गतौ । मेपते, रेपते, लेपते, अलिलेपत् ।
१५ तुदादौ लिप उपदेहे (६।१३३)—लिम्पते, लिम्पति, अलीलिपत् । हेपृ
च इति कौशिकः ॥२६४-२६६॥

२६१. रेपृ शब्दे च ॥२६७॥

२६२. ऋपृ लज्जायाम् । ऋपते । स्वरतिसूतिसूयति (७।२।४४)
इति वेद्—ऋपिता, ऋप्ता । तृकलभजनपक्ष (६।४।१२२) इत्येवाभ्यास-
२० लोपौ—ऋपे । विदभिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४)—ऋपा । आसुयुवपि (३।१।१२६)

१. अत्र धातुवृत्तिर्द्विष्टव्या, पृष्ठ ८२ ।

२. उदात्तगण्ये पाठाद् इड्रूपं यत्कार्यं प्राप्नोति तदनित्यमितिभावः ।

३. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) सिद्धान्तकौषुषां (भाग ३ पृष्ठ १२७)
च । अतुदितं च प्रौढमनोरमायाम् (पृष्ठ ५६७) । वस्तुतस्त्वत्र देहलीदीपन्यायेन
२५ चकारात् पूर्वसूत्रनिर्दिष्टं कम्पनम्, उत्तरसूत्रनिर्दिष्टा च गतिः सप्तुच्चेया । काशकृत्स्नधातु-
पाठे तु ' केपृ गेपृ ग्लेपृ गतौ च ' इति स्पष्टमेव गतिर्निर्दिश्यते ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५६७) च ।

इति ण्यत्-अपत्राप्यम् । अलंकृञ्जिनिराकृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुच्-अपत्र-
पिष्णुः । शृस्वृस्निहि (उ० १।११) इत्युः-त्रपुः ॥२६८॥

२६३ कपि चलने । कम्पते । चलनशब्दार्थाद् (३।२।१४८) युञ्च
कम्पनः । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः-कम्प्रः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च
(३।३।८७) इति णौ परस्मैपदम्-कम्पयति । मृगिकम्प्योः शविधिः ५
कम्पया । कम्पितः । लङ्गिकमृयोक्पतापशरीरविकारयोः (६।४।२४ वा०) इति
नलोपः-निकपतिः । कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च (श्वेत० उ० ४।१५४, दश० उ० १।७३
कपाठः)-कपिः । कपिकण्डिकटिपटिभ्य श्रोलः (तु० उ० १।६६) कपोलः ।

२६४ रवि लवि अबि शब्दे । रम्बते । के रम्बते-करम्बः।
स्वर्णं रत्नकरम्बितम्, कृन्त्रश्चिद् इत्यम्बज् वा । लम्बते । अम्बते । अम्बा, १०
मूशक्यम्बिभ्यः क्लः (तु० उ० ४।१०८) अम्बलम् ॥२७०-२७२॥

२६५ लवि अवसंसने च । उल्लम्बते, विलम्बते, अव-
लम्बते, आलम्बत इत्यनेकार्थत्वम् उपसर्गद्योतितम्, [पवम्] अन्य-
त्रापि उदाहार्यम् । प्रालम्बिका स्वर्णमाला । प्रालम्बं कण्ठाद् ऋजु-
लम्बि माल्यम् । लम्बिका त्रिकटा । विलम्बिका शकृद्बिलम्बः । १५
नलि च लम्बेः (तु० उ० १।८७) इत्युः अलाबूः । अलम्बुसा^१ नाम
शाकम् ॥२७३॥

२६६, कवृ वर्णे । वर्णनं वर्णः, शुक्लादिश्च । कवते । अच-
कावत् । ण्यत् (द्र० ३।१२४) काव्यम्^२ । इः (द्र० उ० ४।१३९) कविः ।

१. नेदं पाणिनीयसम्प्रदाये स्मर्यते । व्याकरणान्तरीयमिदं वचनं स्यात् । २०
'मृगया' शब्दस्तु वार्तिककारेण निपातितः (महा० ३।३।१०१) । तथैव
'कम्पया' शब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

२. नैतद् वचनं क्वचिदुपलभ्यते । उणादौ तु 'कृकदिकडिकटिभ्यो
ऽम्बच्' (४।८२) इति पठ्यते ।

३. द्र० 'अलम्बुसानां याता' इति पातञ्जलप्रयोगः (महा० १।१।प्रथमा- २५
हिकान्ते) ।

४. काव्यम् कविः इत्येतावन्तस्थवर्णोपेतौ 'कृ शब्दे' इत्यस्माद्गतोः।
सिध्यतः, न तु 'कवृ वर्णे' इत्यस्माद् बान्तधातोः । बत्रयोरभेदस्तु चिन्त्य इति पुरस्ताद्

कवरः कृष्णः । कवरी केशवेषः^१ ॥२७४॥

२६७. क्लीवृ अघाष्टर्ये । क्लीबते, अचिक्लीबत् । क्लीवः । क्लीबितः ॥

२६८. क्षीवृ मदे । क्षीबते अचिक्षीबत् । अनुपसर्गात् फुल्लवीब
(८।२।५५) इति निष्ठायां क्षीबः साधुः, उपसर्गात् प्रक्षीबितः । दिवा-

५ दौ क्षीवृ निरसने^२ क्षीब्यति ॥२७६॥

२६९. शीभृ कत्यने । शीभते । शीभरः कत्यनः ॥२७७॥

२७०. चीभृ च । चात् कत्यने । चीभते ॥२७८॥

२७१. रेभृ शब्दे । रेभते । लुब्धस्वान्तध्वान्त (७।२।१८) इति
विरिब्धः स्वरे साधुः । विरेभितोऽन्यः । अग्नि रभि शब्द इति दुर्गः—

१० अम्भते, अम्मः । रम्भते, रम्भा । करम्भो दधिसक्तवः ॥२७९॥

२७२. ष्टभि स्कभि प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धः क्रियानिरोधः ।
स्तम्भते । स्तम्भः । विष्टम्भः अवादीर्जित्यालम्बनाविदूर्येषु^३ (चान्द्र ६।४।५३॥

सर० क० ७।४।५६) इति षत्वम्—अघष्टम्भने शूरः, दण्डमवघष्टम्भते,
अघष्टम्भे सेने । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति तत्वम्—उत्तम्भते

१५ भरो भ्ररि सर्वर्थे (८।४।६५) वा लोपः । तिस्तम्भषने; तिष्टम्भयिषति^४,
द्वयः षकारोऽयमित्येके^५—ष्टम्भते [टिष्टम्भे], टिष्टम्भषते, टिष्टम्भयिषति,

विष्टम्भ्यते । विष्टम्भ्यत इति तु स्तम्भनातेः । स्कम्भते, स्कम्भ्यते ।
विष्कम्भ्यत इति स्कम्भनातेः । स्तम्भुस्कम्भू सौत्रौ स्तः—स्तम्भनाति

स्तम्भोति, स्कम्भनाति स्कम्भोति (द्र० अ० ३।१।८२) । वेः स्कम्भनातेर्नित्यम्
(८।३।७७) षत्वम्—विष्कम्भः ॥२८०, २८१॥

२० (पृष्ठ ५९ टि० १) उक्तम् । यच्चात्र कविसिद्धये इप्रत्यय उक्तः । सोऽप्यजन्तादेव
भवति, न तु हलन्तात् । तथा चौणादिके सूत्रम्—अच इः (४।१३९) ।

१. 'केशपाशः' पाठा०

२. दिवादी नायं क्षीरस्वामिना पठ्यते । चान्द्रघातुपाठे तु 'छिवु क्षीवु

१५ निरसने' (४।४) इति वान्तः पठ्यते, न तु वान्तः ।

३. अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः (अ० ८।३।६८) इति पाणिनीयं सूत्रम् ।

४. स्तं तिष्ठयोरेव (अ० ८।३।६१) इति षत्वम् ।

५. मतामिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८४) पुरुषकोर (पृष्ठ ९३) च स्मृतम् ।

२७३. जभ जृभि गात्रविनामे । जभते, जृभते । जमितः, जृमितः, जृम्भः । रथिजमोरचि (७।१।६१) इति नुम् जम्भकः, जम्भनम्, जम्भः । लुपसदचर (३।१।२४) इति भावगर्हायां यङ्, जपजभदहृदश (७।४।८६) इति लुक्—जङ्जभ्यते ॥२८२, २८३॥

२७४. शलभ कथने । शलभते ॥२८४॥

५

२७५. बलभ भोजने । बलभते, बलभः ॥२८५॥

२७६. गलभ धाष्ट्ये । प्रगलभते । प्रगलभः । गलभक्तीबहोडेभ्यः क्विप् (तु० ३।१।११ वा०) कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि (३।१।३५) प्रगलभाञ्-क्ते^१, प्रजगलभे^२ ॥२८६॥

२७७. सन्भु^३ प्रमादे । प्रमादोऽवलेपः । विस्त्रम्भते^४, विस्त्रम्भ्य- १० ते^५ । सन्भु^६ इत्येके ॥२८७॥

२७८. ष्टुभु स्तम्भे । स्तम्भः क्रियानिरोधः । स्तोमो दोषवृद्ध्या-ख्यार्थं इति दुर्गः । स्तोभते । उपसर्गात् स्तोति (८।३।६५) इति षत्वम्—अभिष्टोभते । स्तुष्वा, स्तोभित्वा, स्तुभित्वा । स्तुब्धः । अनुष्टुप् । त्रिष्टुप् । स्तुम्भुः सौत्रोऽस्ति (द्र०अ०३।१।८२)—स्तुम्भान्ति, स्तुम्भोति । १५

२७९. उदात्ता अनुदात्ततः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

२८०. गुपू रक्षणे । इतः शुम्भान्ताः (१।२९२) चतुर्विंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । गुपूधूपविङ्^५ (तु० ३।१।२८) इत्यायः—गोपा-यति । आयादय आर्धधातुके वा (३।१।३१) गोप्ता, गोपिता, गोपायिता । २०

१. 'अवगलभक्तीबहोडेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः' इति महामाष्ये (३।१।११) अवोपसर्गविशिष्टपाठादन्वोपसृष्टादनुपसृष्टाच्च क्विपि प्रगलभति गलभति इत्येव भवतीति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ८६) । चौरस्वामी तु चान्द्रमतम् (१।१।२८) अनुसृत्य निरुपसर्ग पाठः ।

२. आमः कथं विकल्प इति न स्पष्टीकृतं स्वामिना ।

३. हस्तलेखेषु सर्वत्र तालव्यशकारवान् पाठः ।

२५

४. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ११७) धातुवृत्तिश्च (पृष्ठ ८६) द्रष्टव्या ।

५. काशिकादिषु 'विच्छ' इति सतुकपाठः ।

राजस्यसूर्यं (३।१।११४) इति कुप्यं साधु । गृप गोपने (१।६९१) तृत्पत्ति-
चिकीर्षितः^१—जुगुप्सते गृपतिज्किद्व्यः (३।१।५) इति । चुरादौ गृप्
भासार्थः (१।१९७) गोपयति, गोपना ॥२८९॥

२८१. धूप सन्तापे । धूपायति, धूपयाञ्चकार, दुधूप ।
५ चुरादौ भासार्थः । (१०।१९७) धूपयति ॥२९०॥

२८२. जल्प जप व्यक्तायां वाचि । जल्पति । प्रतिषेधे
हसादीनामुपसंख्यानान्त् (द्र० १।३।१५ वा) व्यतिजल्पन्ति । घञि
(३।१।१८) जल्पः । जल्पमिच्च (३।२।१५५) इति जल्पाकः ।

२८३. जप मानसे च । मनोनिर्वर्त्ये वचने । जपति । लुपसद-
१० चर (३।१।२४) इति यङ्—जङ्ग्यते, जपजभदह (७।४।८६) इति नुक् ।
पोरदुपधाद् (३।१।९८) यत्—जप्यम् । स्तम्बकर्णयोरभिजपोः (३।२।१३)
अच्—कर्णेजपः । व्यधजपोरनुपसर्गे (३।३।६१) अप्—जपः । जपितः ।
जसस्त्वाहितश्च (७।२।१६) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादित्याहुः^२ ।

२८४. चप सान्त्वने^३ । चपति । चपस्य विकारः चापः^४ ।
१५ चपेटः^५ चपटो विपुलः ॥२९३॥

२८५. षप समवायेः । सपति । सिषापमिषति । सप्त । सप्ति-
रश्वः^६ । सचेति चन्द्रः (चा० धा० १।१४०) सचति, सचिवः^७ ।

२८६. रप लप व्यक्तायाम् वाचि । रपति लपति । आस्-

१. चिकीर्षित इति सनः प्राचा संज्ञा । उत्पच्यवस्थायामेवास्मात् स्वार्थे
२० सन् भवतीति भावः ।

२. तुलनीयम्—‘चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं—आश्वस्तः’ (का० ७।२।१६) ।

३. ‘सान्त्वहे’ इति सर्वकोशेषु पाठः ।

४. ‘चपो वेणोर्विकारश्चापम्’ इत्यमरटीकायां स्वामी (पृष्ठ १९२) ।

५. ‘खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति’ इति वृद्धिरादैच् (१।१।२)

२५ इत्यत्र भाष्ये खीलिकः ।

६. अमरटीकायां ‘सपति समवैति सप्तिः’ इति स्वामी (पृष्ठ १८६) । साय-
णस्तु ‘सप्तानामपर्यं सप्तिः’ इत्युक्तवान् (धा० वृ० पृष्ठ ८७) ।

७. उद्धमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४६) । धातुवृत्तौ (६४ ८७) पाठो अष्टः ।

युवपि (३।१।१२६) इति ण्यत् अपलाप्यम् । लपितम् । लपनम् मुखम् ।
आलापः, अपलापः, प्रलापः ॥३९६, ३९७॥

२८७. चुप मन्दायां गतौ । चोपति किञ्चिच्चलति । चोपनम् ।
उणादौ चुप्पम्^१ निष्पन्दत्वम्^२ । चुपेरश्चोपधायाः (तु० उ० १।११०)-
चपलः । इत्थं चात्र विपरीताथावगमादिममिप्रायं न विद्मः, यथाकथञ्चित् ५
नाम्नां व्युत्पत्तिः कायैति चेत् तर्हि चपेर् (१।२८४) पवाप्रयासेन साध्यताम् ॥

२८८ तुप तुन्प चुप चुन्प तुफ तुन्फ हिंसार्थाः । तोपति
तुम्पति । प्रात् तुम्पतेर्गतौ^३ सुट् प्रस्तुम्पति गां वत्सः । तुफ तुम्फ इति चन्द्रः
(चा० धा० १।१४२) अधिकौ पठति ॥३९९-४०४॥

२८९. वर्फ^४ रफ रफि अर्ब बर्ब कर्ब खर्ब गर्ब घर्ब शर्ब १०
षर्ब सर्व चर्व भवर्ब^५ गतौ । पञ्चदशैते गत्यर्थाः । बर्बादीस्त्रीन्
हिंसार्थे कण्ठः पठति । गर्बेत्यन्तार्थः, ओष्ठचोऽत्र बः, पवर्गप्रस्तावात् ।
अर्बेत्यादौ रेफस्थाने नकारं कौशिको मन्यते । एकः शर्बस्तालव्यादिः,
अपरः चोपदेशः, अन्यो दन्त्यादिः । अर्बा^६ अश्वः । बर्बरः, बर्बरी कुञ्चिताः
केशाः । कर्बरो ग्रामचतुःशतीमध्ये पुरम्^७ । कर्बुरश्चित्रो वर्णः । खर्बः^८, १५
गर्ब^९, शर्ब^९, सर्वः^९ । चर्वणम् ॥४०५-४१९॥

२९०. चुबि वक्त्रसंयोगे । नमस्तुक्कशिरश्चुम्बि (हर्षचरित ५।२)
इत्युपचारात् । चुम्बति । चुम्बितम् । चुम्बनम् ॥४२०॥

२९१. सृभु सृन्भु हिंसार्थौ । सर्भति । सृम्भति । एतावप्यबोप-
देशौ, सुवर्जम् (६।१।६४ भाष्ये) इत्यनेनानर्थकस्यापि ग्रहणात् ॥४२१, ४२२॥२०

१. बाहुलकात् पः इति भावः ।

२. 'निष्कर्मत्वम्' पाठा० । तुलनीयम्—हैमोणादि० ३०१ ।

३. 'प्रात्तुम्पतेर्गवि' इति सर० कण्ठा० ६।१।१७३ ॥ प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि
इति पारस्करादिगणध्वजम् । (द्र० काशिका ६।१।१५७) ।

४. 'वर्ष' 'वफ' पाठान्तरे ।

५. 'तर्ब' पाठा० । २५

६. दन्त्योष्ठयवकारवन्त एते, तथैव च कोशेषु पठ्यन्ते । ओष्ठयवकारवतां
पाठे कारणं म्रियम् ।

७. 'ग्रामचतुःशतीमुख्यपुरम्' पाठा० ।

८. स्मृतमिदं आतुवृत्तौ (पृष्ठ ८८) । नैतादृशं भाष्यव्याख्यानमन्यत्र दृष्टम् ।

२१२ शुम्भभाषणे हिंसायां च^१। भासन इति दुर्गः। शुम्भति । शुभ शुम्भ शोभायौ (६।३३) इत्यस्य शुम्भते^२। षोपदेशोऽयमिति गुप्तः, सावष्टम्भनिषुम्भशुम्भनैनमद्भूगोले (द्र० मालतीमाधव ५।२२) इत्यादिदर्शनात्, सुम्भति । कुषुम्भम् ॥४२३॥

२१३. उदात्ता उदात्तेतः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२१४. धिणि घुणि घृणि ग्रहणे । इतः कम्बन्ताः (१।३००) दश सेट आत्मनेपदिनश्च । धिण्णते, धिण्णितः । घुण्णते^४ । घृण्णते ॥

२१५. घुण घूर्ण भ्रमणे । घोणते। घोणः। घुणाक्षरम् । घुणावर्तोऽरघट्टः । घूर्णते । तुदादौ (६।४८) परस्मैपदिनौ स्तः— घुणति, घूर्णति ॥४२७, ४२८॥

२१६. पण व्यवहारे स्तुतौ च । चक्रपाणि पणायति, आय-व्यवधानात् तद् नास्ति^५ । शुपधूपविद्धपणिपनिभ्य आयः (तु० ३।१२८) इति स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्यात् व्यवहारार्थस्य पणोरायो नास्ति^६ । व्यवहृणोः (२।३।५७) इति षष्ठी—शतस्य पणते । न चोपलेभे वणिजां

१. 'शुम्भ भाषणे.....दुर्गः' इत्येवं पुरुषकार उदाजहार (पृष्ठ ९८) । अत्र धातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ ८८) ।

२. तुदादौ परस्मैपदिषु पाठात् 'शुम्भति' इति युक्तम् ।

३. 'निशुम्भसंभ्रम' इति पाठो मुद्रिते ।

४. इतोऽग्रे 'घुण्णः' इति कचिदधिकम् ।

५. धातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनो मते 'पणायते' इत्यात्मनेपदमुक्तम् (पृष्ठ ९०), परन्तु तदभावो विधीयते । काशकृत्स्नधातुपाठे तु 'पण पन व्यवहारे स्तुतौ च' इति पठ्यते । तस्य कन्नडटीकायां 'पणते पणायते, पनते पनायते' इत्येवमुभयानां सार्धधातुक आयविकल्प आत्मनेपदं चोदाह्रियते (पृष्ठ १०८) ।

६. वृत्तिकारादयोऽभ्यत्रैवातुकुलाः । तथापि निषण्टावर्चतिकर्मसु (३।१४) 'पणायति पणते' इत्युभयपाठदर्शनात् स्तुत्यर्थादपि पणतेरायविकल्पो द्रष्टव्यः । तथा सति काशकृत्स्नीयं पूर्वोद्धृतं व्याख्यानं युक्तमेव ।

पणायाम् (मट्टि० ३।२७) इति तु भट्टिभ्रान्तः^१ । अवधपण्य (३।१।१०१) इति पणित्तव्ये पण्यः साधुः । नित्यं पणः परिमाणे (३।३।६६) इत्यप्—पणः । गोचरसंचर (३।३।११६) इत्यापणः साधुः । अडि पणिपनि (उ० २।४५) इतीकन्—आपणिकः । पणेरिज्यादेश्च वः (उ० २।७०) इति वणिक् । अशिपणायो (उ० ४।१३२) इति पाणिः ॥४२९॥

२६७. पनं च । चकारात् स्तुतौ । पनायते^२ हरिम् । अत्र अवयवेऽपि कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति (महा० ३।१।५) इत्याय-व्यवधानेऽप्यात्मनेपदम्^२ । अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्—पनसः ॥

२२८. भाम क्रोधे । भामते भामिनी ॥४३१॥

२२९. क्षमूष् सहने । क्षमते । क्षन्ता, क्षमिता । क्षान्तः । १०
क्षमा । दिवादी (४।१००) क्षाम्यति । क्षान्तिः ॥४३२॥

३००. कमु कान्तौ । कान्तिभिलाषः । उत्पत्तिकारितो^५ ऽयम् । कमेण्डि (३।१।३०)—कामयते । आयादय आर्धधातुके वा (३।१।३१) इति चकमे, कामयाञ्चक्रे । कमनम्, कामनम् । कान्तिः । कामना । कामित्वा, कान्त्वा, कामयित्वा । कान्तः, कामितः । अचीकमत, कमे-अडि उपसंख्यानात् (तु० ३।१।४८ वा०) अचकमत । तुं काममनसोरपि (६।१।१४४ काशिका) इति कर्तुकामः । शीलिकामिमञ्चचरिभ्यो णः (३।२।१ वा०) मांस-कामा स्त्री । लषपतपद (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—दास्याः कामुकः,

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८६) । काशकत्स्नपाठानुसारं तु व्यवहारे ऽप्यायो भवति, तथा सति न भट्टिभ्रामेति शक्यते वक्तुम् । वणिकूपदनिर्वचने (उ० २।७०) पाणिपदनिर्वचने (उ० ४) च 'पणायति व्यवहरति' इत्येवं निर्दिशन् स्वामिदयानन्दोऽप्यत्रैवानुक्लः ।

२. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २ पृष्ठ १४०) । निघण्टवार्चति-कर्मसु (३।१४) 'पनायते' इत्यात्मनेपदं श्रूयते । यथा तु वैयाकरणानां मतं तथा पनायतेरार्धधातुके आयप्रत्ययाभावोऽनुदात्तत्वस्य चरितार्थत्वाद्वात्मनेपदेन न भवितव्यम् । ३. 'कोपे' पाठा० ।

४. कारित इति षेः प्रांचां संज्ञा, उत्पत्त्यवस्थायामेव एयन्त इत्यर्थः । काश-कत्स्नीयकञ्ठडीकायामत्रापि 'कमते कामयते' इत्येवं सार्वधातुके णिडो विकल्पो दृश्यते । एतत्पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

न लोकाव्यय (२।३।६९) इति निषेधे प्राप्ते कमेर्भाषायाम् (२।३।६९ वा०) इति षष्ठी । नोदात्तोपदेशस्य (७।३।३४) इति निषेधे प्राप्ते अवसिकमिचमीनाम् (७।३।३४ वा०) इति वृद्धिः—कामी । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—कम्रः । युजपीष्यते—(द्र० ३।२।१५० भा०) कमनः । कमिमनि-
 ५ जनि (उ० १।७३) इति कन्तुः । कमेरठः (उ० १।१०२) कमठः । कलस्वपश्च (उ० १।१०६) इति कमलम् । वृत्तुवदि (उ० ३।६२) इति सः—कंसः । उणादौ कम्बलः, कोमलः, कमला, कामला । अर्तिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इत्यरः—कमरः । कमेरुक्षोपधायाः (तु० उ० ३।१३८) कुमारः । अतः कृकमिकंस (८।३।४६) इति सत्वम्—पयस्कामः । न भाभूपूकमिगमि
 १० (८।४।३४) इति कृत्यञो न णत्वम्—प्रकमनम्, प्रकामनम् ॥४३३॥

३०१. उदात्ता अनुदात्तैः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३०२. अण रण वण मण कण कण व्रण भ्रण ध्वण

१५ शब्दार्थाः । एते शब्दनक्रियार्थाः । इतः क्रम्बन्ता (१।३।१६) अय-
 स्त्रिंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । अणति । ववुन् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३१) अणको नापितः । इञ् (द्र० उ० ४।१२४) आणिर अक्षाप्रकीलकः, अणिरित्यमरसिंहः (२।८।५७) । अण्डम् । अणश्च (उ० १।८) इत्युः—अणुः । अणो ड च (श्वेत० उ० १।८४) इति णित्वाद् आङ्—आलुका । रणति ।
 २० वशिरण्येश्च (३।३।५८ वा०) इत्यब् वक्तव्यः, रणन्त्यस्मिन्निति रणः । रण-मण-कणां गतौ मित्त्वं स्मर्यते^१ रणयति, अन्यत्र राणयति । वणति । उव्रणः, उल्वणः उदूखलोलूखलवत्^२ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) लत्वं वा । वणत्यस्मिन् ज्या—वाणः । वण्यतेऽसावनया वा—इञ्—वाणिः, वाणी^३ । मणितं सुरतकूजिते रूढम्, एवं कणितम् आतं, कणितं वीणादौ, रणितं नूपुरादौ, कूजितं विहगादौ,
 २५

१. नेदमस्माभिः कचिदुपलब्धम् ।

२. यथा उदूखल-उलूखलशब्दयोरुपसर्गदकारस्य विकल्पेन लत्वं तथैव उव्रण-उल्वणशब्दयोरपि द्रष्टव्यमिति भावः ।

३. कृदिकारादक्तिनः (४।१।४१ गणसूत्रम्) इति ङीष् ।

वृंहितं गजे, हेषितं हये, वाशितं पशुषु, गर्जितं मेघादौ, गुञ्जितं
 भ्रमरादौ, गृञ्जितम् सिंहादौ, इत्यादि प्रतिधातुस्थम् कियद् व्याचक्ष्महे
 वयम्, लोकात् सूरिभिरह्वलयम्, लक्ष्यमूलं हि लक्ष्णम् । मणिः । मणिको
 महाकुम्भः । कणति । कणः, कणिका, कङ्कणः, कणूकः, कण्ठः । अशुप्र-
 षि (उ० १।१५१) इति कन्—कणत्रं पापम् । काण्डम् । कणति । कषो ५
 वीणायां च (३।३।६५) इति वाप्—निकणः निकणः; कणः क्काणः,
 प्रकणः प्रक्काणः, उपकणः उपक्काणः । पीयूकणिम्यां कालङ्प्रस्वः प्रसार-
 णश्च (तु० उ० ३।७६)—कुणालम् । कषेः सम्प्रसारणश्च (उ० ३।१४३) कुण-
 पः । व्रणति व्रणः । चुरादौ व्रण गात्रविचूर्णने (१०।३२२) अदन्तः—
 व्रणयति । मूर्धन्यान्तो ध्वणिर् लोके नास्ति ॥४३४-४४२॥ १०

३०३. ओणृ अपनयने । ओणति । माभवान् ओणिणत् ।
 पतदेव ऋदिर्यं ज्ञापकम्—नित्यमन्तरङ्गश्च द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन
 बाध्यत इति, अन्यथा द्विर्वचने कृत उपधाया अभावाद्भ्रस्वो न
 प्राप्नोति; किम् ऋदिस्वेन कृतं स्यात्, अतो मा भवानटिटदित्यादौ
 ह्रस्वः सिद्धः ॥४४३॥ १५

३०४. शोणृ वर्णगतयोः । शोणति । शोणो लोहितः । शोणितं
 रुधिरम् । गतौ—शोणो नद् ॥४४४॥

३०५. श्रोणृ संघाते । श्रोणिः । श्रोणः पङ्गुः ॥४४५॥

३०६. श्लोणृ च ॥४४६॥

३०७. पैणृ^१ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । पैणिति^१ अपिपैणत्^१ ॥ २०

३०८. वन भण धण शब्दे । वनति । वनम् । संवननं
 वशीकरणम् । भणति । भाणः अलङ्कारे सुप्रसिद्धः । धणति । कौशि-
 कस्तु दन्त्यान्त्यमाह । उस् (द्र० उ० २।११८) धनुः^२ । वनिप्-धन्वा^३
 कृषिचमि (उ० १।८२) इत्युः—धनुः राशिः ॥४४८-४५०॥

१. 'पैणृ', 'पैणति', 'अपिपैणत्' इति पाठा० ।

२. उणादिवृत्तिकारास्तु धन धान्ध इत्यस्माद् 'धेनुः, धन्व, धनुः' शब्दान्
 व्युत्पादयन्ति ।

३. उणादौ (१।१५६) कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ।

३०९. कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । दीप्तिः प्रकाशः । कान्तिः शोभा । कनति । कनीनिका । कनकम् । अघ्न्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कन्या^१ । कान्तः ॥४५१॥

३१० स्तन ध्वन शब्दे ।^२ स्तनति । स्तनितम् । स्तनः । स्तानयति । चुरादावदन्तः स्तनगदी देवशब्दे^३ (१०।२४७) मेघः स्तनयति । अभिनिःसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् (८।१।८७) षत्वम्—अभिनिःष्ठानो^४ विसर्गः^५ । ध्वनति । ध्वानः, ध्वनिः । लुब्धस्वान्तध्वान्त (७।१।१८) इति ध्वान्तं तम-श्चेत्, ध्वनितमन्यत् । चुरादौ अदन्तः (१०।१७४) ध्वनयति ॥४५२, ४५३॥

३११. वन षण भक्तौ । भक्तिर्भजनम् । वनति । वनम् उदकम्^१ । वनिता । ऋतन्यञि (उ० ४।२) इति वनिष्ठु पुष्पान्त्रम् । उणादौ—वानरः, वानीरो वेतसः । तनादौ वनु याचने (८।८) वनुते, वनोति^२ । सनति । सनो ये विभाषा (६।४।४३) आत्वम्—सायते सन्यते । कथं सन्यात् ? ये इत्यदन्ते ये परे विधानात्^३ सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति

१. अस्मादेव धातोः कन्यार्थकः कनीना शब्दः, यस्य 'कानीन' इति ताडितं रूपम् । विशेषस्त्वत्र अस्मदीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' (अ० १ पृष्ठ २५) पुस्तके द्रष्टव्यः ।

२. 'धन ध्वनेति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारः (पृष्ठ ९०) । अजूदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः (अ० ६।१।६४) इति भाष्यवचनात् षोपदेश एवायम् । क्षीरतरङ्गिण्यं कदाचित् पाठभ्रंशो जातः स्यात् ।

३. 'मेघ शब्दे' पाठा० ।

४. 'अभिनिष्ठान' इति सार्वत्रिको विभक्तिरहितोऽपपाठः ।

५. चन्द्रस्तु 'अभिनिष्ठानो वर्षे' (७।४।७३) इति सूत्रयन् वर्षमात्रस्य संज्ञामाह ।

६. 'उदकम्' इति कचिन्न । निघण्टौ (१।१२) उदकनामसु पठितः । काश-कृत्स्नीयधातुपाठस्य कन्नडटीकायामपि तथैव ।

७. तौदादिको वनिरनुदाचेत्, नु स्त्ररितेत्, तेन 'वनोति' इति पाठभ्रंशो द्रष्टव्यः ।

८. धातुपारायणकारस्याप्येतदेव मतम् । अन्ये तु यासुटवपि 'सायात् सन्यात्' आत्वविकल्पमिच्छन्ति । द्र० धातुवृत्तिः पृष्ठ ६४ ।

वेद्—सिसनिषति, स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासाद् (२।३।६१) इति नियमात्
षत्वं नास्ति । सिषासति सनोतेरनः (८।३।१०८) इति षत्वम् । दृसनिजनि
(उ० १।३) इति जुष्ण—सानुः । खनिकथ्यञ्ज्यसि (उ० ४।१।३६) इति
सनिः । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३६) सातिः^१ लोपश्चास्यान्यतरस्याम् (६।४।४५)
सातिः सन्तिः । तनादौ षण्णु दाने (८।२) सनुते सनोति ॥४५४,४५५॥ ५

३१२. अम गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (१।३०६) इयं
गतिः, स्तन ध्वन शब्दे (१।३।१०) अयं शब्दः । वन षण मक्तौ (१।३।११) इयं
भक्तिः—एते गत्यादयोऽर्थाः । अमति न कथ्यमिचमाम् (१।५५७)
इति न मिन्त्वम्—आमयति । रुष्यमत्वरसंशुषास्वनाम् (७।२।२८)
इति निष्ठायां वेद्—अभ्यमितः अभ्यान्तः । अम्मः । अमेः सन् (उ० ५।२१) १०
अंसः । अमेरुशरीरश्चलो वा (दश. उ. १४५) अङ्गुरिः अङ्गुलिः । अजिदशि (उ०
१।२८) इत्यन्धुः कूपः । अन्धयतेस् (१०।३।१०) तु युक्तः । अमितम्योर्दीर्घश्च
(उ० २।१६) इत्याम्रः । हसिम्रि (उ० ३।८६) इति तद्—अन्तः । अमिचि-
मिदिशसिम्बः वत्रः (उ० ४।१२३) अन्त्रम् । अमिनक्षिकलियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्
(तु० उ० ३।१०४) अमन्त्रम् पात्रम् । अमेरिन्न^२ अमिन्नोऽरिः । द्रन् १५
(दश० उ० ४।१५८) अन्त्रम् ॥४५६॥

३१३. द्रम हम् मीमृ गतौ । द्रमति । ह्यन्तक्षण (७।२।५)
इति सिचि वृद्धिर्नास्ति—अद्रमीत् । दन्द्रम्यते । जुचङ्कम्यदन्द्रम्य
(३।२।१५०) इति यङन्ताद् युच्—दन्द्रमणः । द्रमिमस्योरुच्च (दश० उ० ८।
१।१३) द्रुमलं मानभाण्डम् । हम्मतिः सुराष्ट्रेष्विति भाष्यात् (पस्पशाह्निक)
द्विर्बद्धो मकारः ॥४५७-४५९॥ २०

३१४. मीमृ शब्दे च । मीमति, अमिमीमत् ॥४६०॥

१. 'न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३०) सूत्रं तु दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं ज्ञास्ति ।
तस्मादस्यात्र निर्देशश्चिन्त्यः । आत्वं, पक्षेऽनुनासिकस्य लोपश्च 'लोपश्चास्यान्यतर-
स्याम् (६।४।४५) इत्यनेनैव विधीयते तेन सातिः सतिः सन्ति इति त्रीणि रूपाणि २५
भवन्ति ।

२. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशोऽयम् । सूत्रं तु 'अमेद्विषति चित्' (उ० ४।१७४)
दृष्टव्यम् ।

३१५. चमु छमु जमु झमु अदने। चमति, विचमति । धिवुकम्वा-
चमां शिति' (७।३।७५) इति दीर्घः—आचामति । न कम्पामिचमाम् (१।५।५७)
इति मित्वं नास्ति—आचामयति । आस्युवापि (३।१।१८६) इति ण्यत्—
आचास्यम् । नोदातोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः (७।३।३४) इति वृद्धिनिषे-
५ धाभावः—आचामकः । कृषिचमि (७० १।८२) इत्युः—चमूः । अव्यवि-
चमि (७० ३।११७) इत्यसच्—चमसः । कृदरादयश्च (७० ५।४१) इति
चमरः । उदितो वा (७।२।५६) इद्—चान्त्वा चमित्वा । आचान्तः, आचा-
मः । आच्छमति । आच्छामः । जमति । इदुपधोऽयमित्येके^२—जेमनम्
जेमः । झमति ॥४६१-४६५॥

- १० ३१६. क्रमु पाद्^३ विक्षेपे । पाद् न्यासेऽर्थे । क्रमः परस्मैपदेषु
(७।३।७६) इति दीर्घः—क्रामति । वृत्तिसर्गतायनेषु (१।३।३८) इत्यात्मने-
पदम्—ऋक्ष्वस्य क्रमते बुद्धिः, न प्रतिहन्यत इत्यर्थः, युद्धाय क्रमते,
उत्सहत इत्यर्थः, प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते, स्फीतीभवन्तीत्यर्थः ।
आङ् उद्गमने (१।३।४०) आक्रमते नभोऽर्कः । ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यात्
१५ (द्र० १।३।४० वा०) नेह—आक्रमति धूमो हर्म्यतलम्^४ । वेः पादविहरणे
(१।३।४१) साधु विक्रमतेऽश्वः, नेह—विक्रामत्यजिनसन्धिः । प्रोपाभ्यां
समर्थाभ्याम् (१।३।४२) प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते । अनुपसर्गाद् वा
(१।३।४३) क्रमते क्रामति । स्तुकमोरनात्मनेपदनिमित्ते (७।२।३६) इतीद्—
प्रक्रमितुम्, चिक्रमिषति, चिक्रमिषा, चिक्रमिषुः, नेह—प्रचिक्रंसते ।
२० उदितो वा (७।२।५६) इद्—क्रमित्वा क्रान्त्वा, अनिद् पक्षे क्रमश्च क्तिव
(६।४।१२) इति वा दीर्घः क्रन्त्वा । उणादौ क्रमुकः । नित्यं कौटिल्ये गतौ
(३।१।२३) यङ्—चङ्कम्यते । जुचङ्कम्य (३।२।१५०) इति युच्—चङ्-

१. अयं काशिकासम्मतः पाठः । अन्यत्र 'धिवुकम्पुचमां शिति' इत्येवं
पठ्यते ।

२५ २. धानुवृत्तौ स्मृतम् (पृष्ठ ९५) । अस्यैव 'जिष्णु' धातो राजस्थान (मार-
वाडी) भाषायाम् 'जीमना' पदं प्रयुज्यते । ३. 'पद०' इति पाठा० ।

४. 'हर्म्यतलात्' इति महाभाष्ये पाठान्तरम् । अत्र नागेशीय उद्योतो
दृष्टव्यः (१।३।४०) ।

क्रमणः । घञि नोदात्तोपदेशस्य (७।३।३४) इति वृद्धिर्नास्ति—क्रमः, उप-
क्रमः । जनसनखेन (३।२।६७) इति विद्, विड्वनोः (६।४।४१) आत्—
दूरकाः । क्रमितमिश्रितस्तम्भाम् अत इष (उ० ४।१२१) इति किः—क्रिमिः,
बाहुलकात् सम्प्रसारणञ्च—क्रमिः । शकध्वलागला (३।४।६५) इति
तुमुन्—प्रक्रमते भोक्तुम् ॥ ४६६ ॥

३१७. उदात्ता उदात्तैः ॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

३१८. अय वय पय मय चय तय नय^१ गती । इती रेवृ-
पर्यन्ता (१।३।३६) एकोनचत्वारिंशत्^२ सेट आत्मनेपदिनश्च । अयते । १०
वपसर्गस्यायतौ (८।२।१६) इति लत्वम्—पलायते पल्ययते, येन नाव्यवधानम्^३
इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, नेह—प्रत्ययते । दयायासश्च (३।२।३७)
इति लिट्याम्—पलायाञ्चके । वयते । अयन् (दश० उ० ४।१८८) वयो
बाल्याद्भि, पक्षी च । वयो यित् (दश० उ० १।४६) वायसः । पयते ।
पयः । मयते । मेडोऽपि (१।३।८०) मयते । चयते । घञ्—चायः । १५
चिनोतैः (५।२)—चयः । नयते । लिटि—नेयै । यीन् प्रापणे (१।६।४०)
नयति, नयते, निनाय, निन्ये ॥४६७—४७३॥

३१९. तय रक्षणे च । तयते । तायी जिनः ॥४७४॥

३२०. दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । दयते । अधीगर्भ-
दयेषां कर्मणि (२।३।५२) षष्ठी—मातुर्दयते । दय्यते । दयिता । दयायासश्च २०

१. 'नय' सर्वहस्तलेखेष्वपपाठः, 'णय' इति तु धातुवृत्त्यादिषु सार्वत्रिकः
पाठः । 'णय रक्षणे च' इति काशकृत्स्नीयः पाठः (पृष्ठ १०) । मैत्रेयोऽपीरंधमेवाहं
(धा० प्र० पृष्ठ ३६) ।

२. 'एकोनपञ्चाशद्' पाठा० । अयुक्तमिदम् एकोनचत्वारिंशदात्तानामे-
वोपलम्भात् ।

३. 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनं प्रामाण्यात्' इति कृत्स्नः
पाठः । द्र० काशिका ८।२।१९ ॥

५

१५

२०

२५

(३।२।३७) इति लिट्याम्— दयाञ्चक्रे । स्पृह्निगृह्णिपतिदयि (३।२।१५८)
इत्यालुञ्—दयालुः । भिदादित्वाद् (द्र० ३।३।१०४) दया । दयितम् ।
देङ् रत्तये (१।६८१) मातरं दयते, दीयते, दाता ॥४७५॥

३२१. रय गतौ । रयते रयः । निरयः ॥४७६॥

५ ३२२. ऊयी तन्नुसन्ताने । ऊयते । ऊयिता । ऊयाञ्चक्रे
श्रीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेद्—ऊतः ॥४७७॥

३२३. पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयन्ते^१ यवाः । व्रणः
पूयते । पूयिता । पूतः, पूतिः ॥४७८॥

३२४. क्नूयी शब्दे उन्दने च । उन्दनं क्लेदनम् । क्नूयते ।
१० क्नूयिता । क्नूतः । न यः (३।२।१५२) इति युञ् नास्ति, अतस्तच्छी-
लादौ कर्तरि तुन् एव—क्नूयनशीलः क्नूयिता । अतिहीव्ती (७।३।३६)
इति णौ पुक्—क्नोपयति । चले क्रोपेः (३।४।३३) इति णमुल्—वस्त्र-
क्रोपं वृष्टो देवः ॥४७९॥

३२५. क्षमायी विधूनने । क्षमायते । क्षमापयति । क्षमातः ॥

३२६. स्फायी ओष्यायी वृद्धौ । स्फायते । स्फायो वः
१५ (७।३।४१) इति णौ वत्वम्—स्फावयति । निष्ठायां स्फायः स्फी
(६।१।२२) स्फीतः । ईदित्वं स्फायेरादेशानित्यत्वे लिङ्गम्^२—स्फातः ।
उणादौ फेनः, स्फिरो बहुः । स्फायी (उ० २।१३) इति रक्—स्फारम् ।
प्यायते । दीपजनबुध (३।१।६१) इति कर्तरि वा चिण्—अप्यायि.

१. 'विपूयन्ते' पाठा० ।

२. अयं भावः—यदि निष्ठायां नित्यं 'स्फी' भावः स्यात्तर्हि ईदित्वमनर्थ-
कं स्यात् । ईदित्वस्य तु 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) इति निष्ठायासिद्धयति-
षेध एव फलं, नान्यत् । तस्माद्बुधं सञ्ज्ञापयति 'स्फी' भावोऽनित्य इति । तथा
सति 'स्फातीभवति' इति प्रयोगोऽप्युपपद्यते । एवं च सति 'स्फातीभवति इत्येतदपि
२५ क्लिबन्तस्यैव रूपं, न निष्ठान्तस्य' इति काशिकावचनं (६।१।२२) तत् क्लिष्टकल्पना-
मात्रम् । धातुवृत्तिकारस्तु अनुदात्तत्वार्यमीदित्करणमाह (पृष्ठ ६१) तदप्यसत्, अनु-
दात्तत्वार्यन्वयत्रेवेहाप्यकारस्यानुबद्धुं शक्यत्वात् ।

अप्यायिष्ट । पीनः, प्यायः पी (६।१।२८) स्वाङ्गे^१, ओदितश्च (८।१।४५) इति निष्ठानत्वम् अन्धुधसोराङ्गीति वक्तव्यात् (३।१।२८ वा०) आपीनोऽन्धुः आपीनमूधः । नेह—आप्यानश्चन्द्रमाः । लिङ्यङोश्च (६।१।२९) इति पी—आपिप्ये, आपेपीयते । कृत्व (८।४।२९) इति प्राप्ते न भाभूपकमिगमि (८।४।३४) इति णत्वं नास्ति - प्रप्यानः ॥४८१, ४८२॥

३२७. तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । अततायत् । दीपजनपुधपूरिं (३।१।६१) इति कर्तरि वा चिण्—अतायि, अतायिष्ट । तय रत्नणे (१।३।१६) तयते, अतीतयत् ॥४८३॥

३२८. शल चलनसंवरणयोः । शलते । शलतीति—शल हुल पल गतो (१।५।७८) तथा शल श्लश्च आशुगमने (१।३।६७) । इष् मीकापा १० (उ० ३।४३) इति शलकः । काष्ठत्वञ् । शलिपटिपतिभ्यो निट् (दश० उ० ३।३३) शलाका । कृशुशलि (उ० ३।१२२) इत्यभच्—शलभः । शलिमण्डिभ्यामूकञ् (तु० उ० ४।४२) शालुकः । शललं शलश्च श्वाचिल्लोम । सानसिवर्णसिपर्णसितशङ्खलाङ्कुशाचषलिव्ललिधिय्यशल्या (उ० ४।१०७) इति शल्यम् । शल्यकः श्वाचित् ॥४८४॥

३२९. बल संवरणे । बलते त्रपोद्बलितः । बालाः केशाः । बालमीकम् । ज्वलादौ बल प्राणने^२ (१।५।५५) बलति । चुरादौ मित् (१०।८०)—बलयति । शुक्बलकोल्का (उ० ३।४२) इति बल्कः । इन् (दश० उ० १।४६)—बलिस्त्वक्सङ्कोचः । बलेर्युश्च^३ (तु० उ० १।१०) इति बलगुः । बलिमलितनिभ्यः कयन् (उ० ४।९९)—बलयः । बलीकं २०

१. स्वाङ्ग एव 'पी' भाव इति त्वन्वय न दृष्टम्, व्यवस्थितविभावया कथं-चिल्लभुं शक्यते । अत्र काशिका (६।२।२८) द्रष्टव्या ।

२. ज्वलादिस्थं 'बल प्राणन' धातुं दन्त्योऽध्यादि मत्वेहोदाजहार क्षीरस्वामी, तदीयामरटीकायाः 'बल्यते बालः, ज्वलादिस्वायणो वा, ज्वलिति कसन्तेभ्यो थः (३।१।१५०)' इति वचनादपीदमेव प्रतीयते । अत इहेवोत्तरत्र 'अयं दन्त्योऽध्यादिः, बल प्राणनं तत्रोऽध्यादिरित्याहुः' इति मतान्तरे ज्वलादिस्थमोऽध्यादिमाह । उज्ज्वल-दत्तोऽपि 'बलेर्युक् च' (उ० १।२०) इत्यत्र दन्त्योऽध्यादिवत्सुपदसिद्धये ज्वलादिस्थ-मुदाहृतवान् । वस्तुतस्तत्रयं दन्त्योऽध्यादिः, ज्वलादिस्थश्चोऽध्यादिरेव ।

३. 'बलेर्युक् च' इत्येवं शुकः पाठः ।

(द्र० उ० ४।२५) पटल प्रान्तः । अयं दन्त्योष्ठ्यादिः, बल प्राणने त्वोष्ठ्यादि-
रित्याहुः—बलम्, बलिरूपहारः, बालः, बलाका, बल्वजः । बल बल्ल-
इति दुर्गः, तथोपक्रमात् । बल्लूरं शुष्कमांसम् । बल्लवो गोधुक् । बल्ल-
भः प्राणप्रियः । बल्ली, बल्लरी, बल्ला ॥४८५॥

५ ३३०. मल मल्ल धारणे । मलते । मलयते । माला । मालती
तरुभेदः । मलम् । मलयः । मालयति । चुराद्यन्तात् मलयतीति भट्टिः ।
घे-गन्धभङ्गिः परिमलः^१ । मल्लते । मल्लः । मल्लकः पात्रम् । मल्लिका
मल्लीपुष्पम् ॥४८६, ४८७॥

३३१. मल मल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । मलते । ऊकः—
१० (द्र० उ० ४।४०) मल्लक ऋक्षः । मल्लते उलूकादौ (द्र० उ० ४।४१) मल्लू-
कोऽच्छमल्लः । मल्लः क्षुरप्रः । मल्लिः । मल्लटः । चुरादौ मल आमण्डने
(१०।१४८) तडानी^२—विमालयते । मालूकः ॥४८८, ४८९॥

३३२. कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । आकलते, सङ्कलते,
परिकलते, प्रत्याकलते, विकलते । अच्—कलः । कलयते—कालः, घञ् ।
१५ कलनीयम् । कलयम् । कालयं प्रभातम्, काले साधु वा । कलितम् ।
कलिः । कलिका । कर्दिकडेरमैच् (तु० उ० ४।८४)—कलमः । पृकलि-
भ्यामुषच् (दश० उ० ९।१५)—कलुषः । उणादौ—कलमषम्, कलमाषः ।
कलयोऽध्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कलासु साधुर्वा । कलायः सतीनकः ।
कलितं व्याप्तं गहनञ्च । कललं शुक्रशोणितमलम् । चुरादौ कल
२० संख्याने (१०।२५२) अदन्तः—कलयति । कलना, कला बाहुलकात् ।
कल किल पिल वेपे (१०।६०) इत्यस्मात् कालयति, कालः, कालनम्,
कालना, कालिः । कालिका तु मेघजालं, मनोज्ञादौ (द्र० गण० ५।१।१३३) ॥

३३३. कलल अशब्दे । अशब्दे तूष्णीम्भावे^४ । कल्लते । कल्लः ।
कल्लोलः ॥४९१॥

२५ १. अतुपलब्धमूलम् । 'सुरभिमाव्यगन्धादिपरिमर्दनोत्पन्नो हृद्यो गन्धः
परिमलः' इति अमरटीकायां (पृष्ठ ४०) क्षीरस्वामी ।

२. 'तडानी' पाठा० । 'तडानी' शुद्धं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् । अत्र पूर्वा
टिप्पणी (पृ० ४४ टि० ४) अवलोकनीया । ३. 'कर्दिकड्योर०' पाठा० ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १००) सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १५१) च ।

३३४. तेवृ देवृ देवने । तेवते, अतितेवत् । देवते, अदिदेवत् ।
 अतिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इत्यरः—देवरः । शकादिभ्योऽटन् उ० ४।८१)
 देवटः ऊर्णावृत्तिः । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) देवलः । दिवादाँ
 (४१) दीव्यति । चुरादाँ दिवु परिकूजने (१०।१५३)—देवयते,
 आकुस्मात् (१०।१२३) तड्, अदीदिवत्; तथा दिवु अर्दने (१०।१७०) ५
 परिदेवयति ॥४९२, ४९३॥

३३५. एवृ^१ शेवृ पेवृ सेवृ केवृ खेवृ ग्लेवृ पेवृ प्लेवृ मेवृ म्लेवृ
 सेवने । सेवते, सिषेवे, अस्सिषेवत् । अषोपदेशस्य सिसेवे, अस्सिसे-
 वत् । परिनिविभ्यः सेव (८।३।७०) इति षत्वम्—निषेवते । अङ्घ्र्यवायेऽपि
 (८।३।७१) इति पर्यषेवत् । स्तौतिण्योरिव षय्यभ्यासात् (८।३।६१) इति १०
 नियमे प्राप्ते स्थादिभ्यभ्यासेन चाभ्यासस्य (८।३।५४) इति षत्वम्—निषि
 षेविषते । केवते, उणादाँ युक्तम्^२, वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) इति
 कलच्—केवलः ॥४९४—५०४॥

३३६. रेवृ प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गतौ । रेवते । रेवा नर्मदा ।
 रेवती तु रीडो (४।२८) रूपम् ॥५०५॥ १५

३३७. उदात्ता अनुदात्ततः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३३८. मव्य बन्धने । इतोऽवान्ता (१।३९२) अष्टाशीतिः सेटः
 परस्मैपदिनश्च । मव्यति । मव्यः^३ ॥५०६॥ २०

३३९. सूर्क्ष्य ईर्क्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्याः । ईर्ष्या कामजमसहनम्^४ ।
 क्रुधद्गृहेर्ष्या (१।४।३७) इति सम्प्रदानम्—चैत्रायेर्ष्यति । ईर्ष्यतेऽस्वतीयस्य

१. 'एवृ' इति सर्वकोशेषु पाठः । 'गेवृ' इति तु युक्तः पाठः, स्यात् ।
 २. अस्पष्टार्थोऽयम् । कदाचिदत्र 'केवृ धातुः केवलशब्द एव प्रयुज्यते,
 स चौयादिकः, ततश्चायं धातुरौषादिक एव, इत्यभिप्रायः स्यात् । २५
 ३. 'मव्यः' कश्चिद् । ४. 'असहिष्णुत्वम्' पाठा० ।

(६।१।३ वा) एकाचो द्विर्वचनम्—ईर्ष्यिषिषति । व्यञ्जनस्य इत्येके^१—
ईर्ष्यिषिषति । ष्यन्ताच्चच्छि तृतीयैकाचोऽभावाद् द्वितीयस्यैव
द्वित्वम्, तृतीयाभावेन धातिकाप्रवृत्तेः, ततश्च हलादिशेषाद् (द्र०
७।४।६०) अभ्यासे षकार एव श्रूयते—ऐर्षिष्यत् । व्यञ्जनस्येति

५ पक्षे यकारस्यैव द्वित्वम्—ऐर्षिष्यत् ॥५०७-५०९॥

३४०. ह्य गतिकान्त्योः । ह्यति । ह्यः ॥५१०॥

३४१. शुच्यी अभिषवे । अभिषवो द्रवेनाद्रवणम्, परिवास-
नम् । छानमिति चान्द्राः^२ । शुच्यति । लिट्—शुशुच्य । शुक्तः^३—
यस्य हलः (६।४।४९) इति यलोपः । शुच्यी^४ इति दुर्गः ॥५११॥

१० ३४२. हर्य गतिकान्त्योः । हर्यति । हर्यतेः क्यन् हिर च (उ०
५।४४) हिरण्यम् ॥५१२॥

३४३. अलौ^५ भूषणपर्याप्तिनिवारणेषु । पचतिवत् सानु-
नासिक इतीनुसंज्ञार्थः । अलति । अलकापुरी । अलकाः केशः,
क्वन् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३२) । अलिन्दः । अलिकं ललाटम् । अलीलम् ।
१५ अलिर्ध्रमरः, आलिश्च । आलिः सखी, पङ्क्तिश्च । अलको रोगितः
श्वा । अलककम् अरक्तकन्तु रलयोरैक्यात्^६ ॥५१३॥

३४४. अफला विशरणे । फलति, प्रतिफलति, उरफलति ।
तृफलभजनप[श्च] (६।४।१२२) इति लिट्येत्वाभ्यासलोपौ—फेळुः ।

१. 'ईर्ष्येतेस्त्वृतीयस्य द्वे भवतः' इति वार्तिकव्याख्याने 'कंचिदाहु—एकाच
२० इति—ईर्ष्यिषिषति । अपर आह व्यञ्जनस्येति—ईर्ष्यिषिषति' इति भाष्यम् (७।१।३) ॥

२. चान्द्रधातुपाठव्याख्याने पूर्णचन्द्रः—'अभिषवः स्नानविशेषः' (द्र० चान्द्र
धातुपाठ पृष्ठ ६ टिप्पणी) ।

३. श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) इतीणनिषेधः, सायणस्तु 'शुच्य' इति
पठित्वा 'शुच्यितः' इत्युदाहरति (धा० वृ० पृष्ठ १०३) ।

१५ ४. ईदित्वाभिष्टायी च्युक्तः । अनीदित्वे च्युच्यितः । काशकृत्स्नीये धातुपाठे
तृमयोरीदित्वं दृश्यते (पृष्ठ ४२) ।

५. 'अल' इति सायणादयः । आदित्वे 'आदितः' (७।२।१६) इतीणि-
षेधे 'अलतः' । सायणादि मते 'अलितः' इति भेदः । ६. 'एकत्वात्' पाठा० ।

फलकं—क्वन् शिल्पिसंशयोः (उ० २।१३२) । फलहकस्तूणादौ । चरफलोश्च, उपरस्यातः (७।४।८७-८८) पम्फुल्यते । ति च (७।४।८९) वर्तमाने जीतः क्तः (१।२।१८७) प्रफुल्लः । अनुपसर्गात् फुल्लबीब (८।२।५५ वा०) इति के फुल्लः साधुः । उक्फुल्लसम्फुल्लौ वक्तव्यात् (द्र० ८।२।५५ वा०) उपसर्गे प्रफुल्लः, आदितश्च (७२।१६) इतीण् नास्ति । विभाषा भावादिकर्मणोः १ (७।२।१७) फुल्लमनेन फलितमनेन, प्रफुल्लः प्रफलितः । फलिपाटि (उ० १।१६) इति फल्गुरसारः १ । फल्गुनी । फल निम्पत्तौ (१।३५) इत्यस्मात् फलितः । फुल्ल विकसने (१।१।५७) फुल्लितः ॥५१४॥

३४५. मील श्मोल निमेषणे । निमेषणं सङ्कोचः । मीलति । प्रमीला तन्द्री । मीलनम् । भ्राजमास[भाष]दीप (७।४।३) इत्युप- १० धाह्रस्वो वा—अमीमिलत् अमीमिलत् । लौकिकात् १ मिलेः—मिलति, मेलनम् । श्मील स्थाने श्मीलिति चान्द्राः (चा० धा० १।१६२) ॥५१५, ५१६॥

३४६. पील प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् ४ । पीलति । पीलनम् । कसु.—नेड् वशि कृति (७।२।८)—पिपीत्वान् । खड्गशङ्कु (उ० १।३७) इति बाहुलकात् पीलुः ५ । पिपीलकः, पिपीलिका ॥५१७॥ १५

३४७. पील वर्णे । वर्णोपलक्षितायाम् क्रियायाम् । यथा—श्वेतं नीलति मरकतकान्त्या ६ । प्रणीलति । नीलम्, नीली, नीलः ७, नीलङ्गुः क्रिमिः ॥५१८॥

१. फल्गु असारम् पाठा० । २. द्रष्टव्यः १।३७५ धातुसूत्रे ।

३. सायणादयस्तुदादौ 'मिल श्लषये' इति पठन्ति । चीरस्वामी तु 'हिल हावकरणे' (६।६७) सूत्रव्याख्यानं दुर्गमतेन मिल-धातुं पठति, न स्वमतेन । अत एवान्न लौकिकात् = लोकप्रसिद्धात् तु शास्त्रपठिताद् इति विशेषणमुपादत्ते ।

४. 'रोधः' पाठा० ।

५. पीलुः हस्ती (काश० धातु० कण्ठटीका पृष्ठ ५५) तदस्यास्तीति पीलु-वान् हस्तिपकः । तस्यैव 'पीलवान्' इत्यपभ्रंशः । पीलुरिति हस्त्यर्थे म्लेच्छप्रसिद्ध इति कुमारिलभट्टः (तन्त्रवार्तिक १।३।९) । मीमांसाशास्त्रीयार्यम्लेच्छप्रसिद्धार्थाधि- २५ करणविषये विशेषविचारः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' इत्यत्र द्र० (पृष्ठ ३६) ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

७. 'नील कुट्टिमः' पाठा० ।

३४८. शील समाधौ । समाधिरैकाग्र्यम् । परिशीलति । अनु-
शीलितः । शीलिकामि (३।२।१ वा०) इति णः—मांसशीलः । शैलूषो नटः,
बाहुलकात् । शिलूषापत्यमित्येके । चुरादौ (१०।२६३) शीलयति ॥५१९॥

३४९. कील वन्धे । कीलति । उत्कीलितः । कीलकः ।
५ कीला^१ । कीलालम् । कीलिर्धात्वर्थे^२ । णिच्—कीलयति ॥५२०॥

३५०. कूल आवरणे ।^३ अनुकूलति । कूल्यतेऽम्भसा कूलम् ।
कूल संस्त्याने (१।५७०) अस्मात् कुलम् । करोतेद्वं च (तु० ६।१।१२ वा०)
इति चकारात्—कुकूलं तुषामिः ॥५२१॥

३५१. शूल रुजायाम् । शूलति । अच्—शूलम् ॥५२२॥
१० ३५२. तूल निष्कष । निष्कषो वस्तुनिःसारणम् । तूलति ।
तूलं तूलिस्तूलशब्दा, शलाकायान्तु तूलिका^४ ॥५२३॥

३५३. पूल संघाते । पूलति । पूलः । पूली तृणोच्चयः ॥५२४॥
३५४. मूल प्रतिष्ठायाम् । मूलति । मूलम् । उन्मूलयति
फलेशाम् । अन्मूलितः । चुरादौ मूल रोहणे (१०।५५) मूलयति ॥५२५॥

१५ ३५५. फल निष्पत्तौ । निष्पत्तिः सिद्धिः । फलति । फलि-
तः । निफला (१।३४५) इत्यस्य फुलः^५ फलम् । फलेरितजादेश्च षः (उ०
५।३४)—फलितम् ॥५२६॥

३५६. चुल हावकरणे^६ । अभिप्रायसूचनेऽर्थे । चुलति ।
चुलिः^७ ॥५२७॥

२० ३५७. फुल विकसने । फुलति । फुलम् । फुलितम् ॥५२८॥

३५८. चिल्ल शैथिल्ये । चिल्लति । चिल्लितः । चिल्लः^८ पक्षी ॥

३५९. तिल गतौ । तिलति । तिल इत्यपि दुर्गः तेलति ॥५३०, ५३१॥

१. पशुबन्धनीरञ्ज्यस्यां निबद्धयते, 'कीला खूटा' इत्येवं प्रसिद्धः ।

२. कीलिर्बन्धनमित्यर्थः । ३. 'संवरणे' पाठा० । ४. अनुपलब्धमूलम् ।

२५ ५. 'संफुल्लः' पाठा० । ६. चुल चुल भावकरणे पाकाभिकुरखे च इति
काशकृत्स्नः । ७. चुलिः 'चुल्हा' इति प्रसिद्धः । ८. 'चील' इति प्रसिद्धः ।

३६०. वेल् लृ चेलृ केलृ खेल् क्ष्वेल् चलने । वेल्लेर्द्धिर्बद्धो लकारः—वेल्ति । वेल्तितः । अविवेल्त । वेला तु वेल् कालोपदेशे (१०।२६५) इत्यस्मात् । चेलति । पापचेली । चेला चिल वसने (६।६१) इत्यस्मात् । केलति । केलिः । केलितम् । कील बन्धे (१।३४९) अस्मात् कीलः, कीलकम्, कीलितम् । खेल्ति । खेल्त्यतेऽत्रेति खेल्म^२ । खेल्- ५ तीति खेला खुरलिः । खिलम्, पृषोदरादित्वात् (द्र० ६।३।१०९) । क्ष्वेल्ति । क्ष्वेला ॥५३२-५३६॥

३६१. पेलृ फेलृ शेलृ^३ गतौ । पेलति । पेलितम् । अपिपेलत् । पेलं वृषणः । पेलवं तनु । पेलकस्त्वग्गन्धः । फेलति । फेला भुक्तो- १० क्षितम् । के (द्र० ३।१।१३५) फेलः पलः । शेलति, अशिशेल्त्^४ ॥

३६२. खल चलने । खलति । खलित्वा ॥५४०॥

३६३. खल सञ्चये च । चकाराञ्चलने । खलं भगः पदञ्च (३।३।२२५ वा०) इति वक्तव्याद् घः । अच्—खलः । खलिः पिण्याकः^५ । खलितः खलवाटः । खल्वं गभीरम् । खलीनमश्वमुखा- १५ वरणम्^६ ॥५४१॥

३६४. गल अदने । गलति । गलः । स्रवणेऽपि अनेकार्थ- त्वात् । उणादौ गलः^७ कपोलादिः, गल्वर्कः^८ स्फटिकः^९ । गलेश्च (दश० उ० ७।१४) इति गुल्फः । चुरादौ गल सावणे (१०।१४७) तडि— उद्गालयते ॥५४२॥

३६५. सल गतौ । सलति । सलिलम् । सालः ॥५४३॥ २०

३६६. दल विशरणे । दलति । उपिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् (उ० ३।१४२) दल्पः । दलम् । मिच्चाद् (धा० सू० १।५५३ व्याख्याने) दलयति । चुरादौ (१०।१७६) दालयति ॥५४४॥

१. 'केल्' पाठा० । २. 'घञ्बन्तः' (लिङ्गा० पुंलिङ्ग २) इत्यस्य प्रायिकत्वात्- २५ पुंसकत्वम् । यथा 'संबन्धमनुवर्तिभ्यते' (महा० १।१।१) इति । ३. 'सेल्' पाठा० ।

४. 'सेलति । असिसेल्त्' पाठा० । ५. 'खली' इति भाषायां प्रसिद्धम् ।

६. कचिन्न ।

७. 'गाल' इति भाषायां प्रसिद्धम् ।

८. 'गल्लकः' पाठा० ।

९. 'स्फटिका' पाठा० ।

३६७. शल श्वल्ल आशुगमने । शलति । अतो ब्रान्तस्य (७।२।२)
इति वृद्धिः—अशालीत् । उणादौ (द्र० उ० ४।१५) शुल्वं ताम्रं
रज्जुश्च । शुल्कम्^१ ॥५४५, ५४६॥

३६८. खोर्कं खोर्क गतिप्रतिघाते । खोरति । खोरा अधमा
५ स्त्री । खोरिका पात्री । खोरः^२ खञ्जः । खोर्क इति दुर्गः—खोडः कु-
णिः । खोलं शिरस्त्रम् ॥५४७, ५४८॥

३६९. धोर्कं गतिचातुर्ये । धोरति । अधुधोरत् । आधोर-
णो हस्तिपकः^३ । धोरितम् । धोरितकम् अश्वगतौ ॥५४९॥

३७०. त्सर छद्मगतौ । छद्मप्रकारार्थे । त्सरति । शृष्टरी
१० (उ० १।७) इत्युः—त्सरः खड्गादिमुष्टिः । त्सद्म इत्यपीति कौशिकः—
त्सद्मति ॥५५०॥

३७१. अभ्र बभ्र मभ्र चर गत्यर्थः । अभ्रति । अभ्रम् । बभ्र-
ति । कृणो द्वे च^४ कुर्भश्च (तु० उ० १।२२, २३) इति बभ्रर्नकुलः । मभ्रति ।
चरति ॥ ३७२. चरिर्भक्षणेऽपि । उदञ्चरः सकर्मकात् (१।३।५३) इति तड-
१५ गेहमुच्चरते उल्लङ्घयतीत्यर्थः^५, नेह—उच्चरति ध्वनिः । समस्त्वतीयायुक्तात्
(१।३।५४) अश्वेन संचरते । चरफलोश्च, उन्त् परस्यातः (७।४।८७-८८) चञ्चू-
र्यन्ते, चञ्चुरः । ति च (७।४।८९) चूर्तिः । चरितम् । गदमदचरयमश्चानुप-
सर्गे (३।१।१००) यत्—चर्यम् । चरेराङ्गि चाशुरौ (३।१।१०० वा०)
आचर्य उपदेशः, आचार्यो गुरुः । आश्चर्यमनित्ये (६।१।१४७) साधु ।
२० पचादौ (गण० ३।१।१३४) चरः^६ । पटञ्चरैश्चौरः पटञ्चरतीति, पाटयञ्चर-
तीति पाटञ्चरो^७ वा । पटञ्चरं जीर्णवस्त्रम्, पट इवाचरद् भूतपूर्वम् ।
प्रज्ञादौ (गण० ५।४।३८) चारः । क्वृत् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३२) चरफो

१. 'शुल्कं' कश्चिन्न । २. राजस्थानभाषायाम् 'खोडा' इति प्रयुज्यते ।

३. 'आधोरणः करिपकः' पाठा० ।

४. 'याकृजोद्वे च' पाठा० ।

५. 'तडन्तौ—गेहमुच्चरते लङ्घयतीत्यर्थः, गेहमुच्चरमायः' इति पाठा० ।

अत्र 'तडन्तौ' इत्यस्य स्थाने 'तडानौ' युक्तः पाठः ।

६ 'चरट्' पाठा० ।

७. पटञ्चरः पाटञ्चर इत्युभयत्र तुक् कथमिति नोक्तम् ।

मुनिः । चरेष्टः (३।२।१६) कुरुचरः, कुरुचरी । भिषासिनादायेषु च (३।२।१७)
इति टः—भिक्षाचरः, सेनाचरः, आदायचरः । अलङ्कृन्निराकृन्
(३।२।१३६) इतीणुच्—चरिणुच् । गोचरसञ्चर (३।३।११९) इति द्वौ
साधु । इच्छा (३।३।१०१) इत्यत्र परिचर्या साधुः^१ । लोकाच् चर्या^२—
परिव्राजकादीनां ध्यानाद्युपाये स्थितिः । युच्—(द्र० ३।२।१४८) चर-
णः । ल्युट् (द्र० ३।३।११५)—चरणम् । अर्तिलूपूसखनसहचर इवः
(३।२।१८४) चरित्रम् । चरेवृत्ते (उ० ४।१७१) णित्रन्—चारित्रम् ।
खनिकप्यञ्जसि (उ० ४।१३१) इतीः—चरिः प्राकाराग्रम् । इण्—चारिः ।
इसनजनि (उ० १।३)—इत्युण्—चारुः । ष्टृशृत्चरि (तु० उ० १।७)
इत्युः—चरुहृद्व्यपाकः । चरेश्व (उ० ५।६६) इत्यमच्—चरमः । क्तिन्—
(द्र० ३।३।६४) चूर्तिः, ब्रह्मचूर्तिः । चरितं चर्म (द्र० ३।३।२
काशिका) ॥५५१-५५४॥

३७३. ष्टिवु निरसने । न सुम्धातुष्विषुष्वकीनाम् (तु० ६।१।६४
वा०) इति धात्वादेः षः सो नास्ति, ष्विकृन्वाचमां शिति (तु० ७।३।७५)
इति दीर्घः—ष्टीवति । ल्युटि वा गुणः^३—ष्टेवनम्, ष्टीवनम् । ष्ट्यूवा, १५
ष्टीवित्वा । ष्टिष्ठेव । षकारात् परस्वकारोऽयमित्येके^४ तिष्ठेव ॥५५५॥

३७४. जि जये । जयोऽन्तोत्कर्षः । जयति । विपराग्यां जेः (१।३।१९)
इति तडानौ—विजयते; पराजयते । लक्ष्येऽनिट्कोऽयम्^५—जेता ।

१. इच्छासूत्रस्थे 'परिचर्यापरिसर्यामृगयादाटथानामुपसंख्यानम्' इति वार्ति-
के निपातनात् साङ्घरित्यर्थः । २०

२. केवलः चर्याशब्दो लोके ध्यानाद्युपाये स्थित्यर्थे च प्रयुज्यते । स च 'गदम-
दचर' (३।१।१००) इत्यादिना व्युत्पाद्यते (द्र० क्षीर० अमरटीका २।७।३५) ।

३. चन्द्रस्तु 'ष्विवुसिबोदीर्घश्च' (१।३।१८) इत्यनेन दीर्घत्वं शास्ति, चाद्
यथाप्राप्तं गुणं च । ४. द्रष्टव्या काशिका ६।१।६४ ॥

५. उदात्तेषु पाठात् सेट् प्रतीयते, लोके त्वनिट् रूपेण प्रयुज्यत इत्यर्थः । २५
यथा विद ज्ञाने (२।५।७) इत्यस्य उदात्तेषु पाठात् वेदिता, मारस्य वेचा न-तु चन्द-
नस्य इति 'वेचासि वेधं च' (गीता ११।३८) इति च प्रयोगदर्शनाद् सेट्त्व-
मनिट्त्वं चोभयमपि साधु । तथैव उदात्तेषु जयतेः पाठात् सेट्त्वम्—जयिता, लोके
'जेता' प्रयोगदर्शनाद् अनिट्त्वं चोभयमपि द्रष्टव्यम् इति त्वस्मन्मतम् ।

अत एव कौशिकोऽमुं नाध्यैष्ट, जि जि अभिमवे (१।६७१) इत्यनेनैव सिद्ध-
त्वात् । तन्न, अकर्मकसकर्मकत्वार्थमुभयोरुपादानम् । कृवापाजि (उ०
१।१) इत्युण्—जायुरौषधम् । जैत्रम् जेतुरिदम् ॥५५६॥

३७५. जीव प्राणधारणे । जीवति जीवः । आजभासमाषदीप-

५ जीव (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—अजिजीवत्, अजीजिवत् । यावति विन्द-
जीवोः (३।४।३०) इति णमुल्—यावत्जीवमग्निहोत्र जुहुयात् । जीवकः
पक्षी । जीवञ्जीवः पक्षिविशेषः^३ । जीविरातुः (उ० १।८०) जीवातुर्जीव-
नौषधम् । जीवितम् । जीविरातुक्त्वं वृद्धिश्च (उ० १ । ८१) जैवातुकश्चन्द्रः ।
जीवनस्य मृतो जीमूतः^४ । जीविका संज्ञायाम् (द्र० ३।३।१०९) ॥५५७॥

१० ३७६. पीव मीव नीव^५ तीव स्थौल्ये । पीवति । पीवः पुष्टः ।
द्वित्वरच्छत्वर (उ० ३ । १) इति पीवरः । नीविः, नीवी मूलधनम् ।
तीवरम् । तीव्रम् ॥५५८-५६१॥

३७७. क्षीव निरसने । क्षीवति । क्षीवितः । अचिक्षीवत् ।
क्षीवृ मदे (१।२।६८) अस्मात् क्षीवते क्षीवः^६, अचिक्षीवत् । क्षिबु इति
१५ चन्द्रः (चा० घा० १।१९१) क्षेवति, ह्युत्वा क्षेवित्वा । दिवादौ^७
क्षीव्यति ॥५६२॥

३७८. उर्वी तुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः^८ । ऊर्वति । ऊः,
ऊर्णः । तूः, तूर्णः । दूः, दूर्णः, दूर्वा । धूः, धूर्णः । हसिमृग्णिण (उ० ३।८६)

१. यदा उत्कर्षवाची तदाकर्मकः, यदा तु परिभवंवाची तदा सकर्मकः ।

२० अत एवोभयोः पृथक् पाठ आवश्यक इति भावः ।

२. 'जीवञ्जीवकश्चकोरः' पाठा० ।

३. 'जीवनस्य जलस्य मृतः पुटबन्धो जीमूतः' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ २४)
क्षीरः । मेघ इत्यर्थः ।

४. सर्वकौशेषु पाठः, णत्वाभावश्चिन्त्यः ।

२५ ५. दन्त्योष्ठधान्तेषु श्लोष्ठ्यान्तस्य निर्देशश्चिन्त्यः ।

६. काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि 'क्षिबु' इत्येव पठ्यत (पृष्ठ ५८) ।

७. दिवादौ क्षीरस्वामी न पठति । चान्द्रधातुपाठे (४।४) तूपलस्यते ।
अत्र १।२।६८ सूत्रस्था (पृष्ठ ६२) टिप्पणी (२) द्रष्टव्या । ८. 'हिंसायाद्' पाठा० ।

इति तन्—धूर्तः । धूर्ति इति चन्द्रः (चा० धा० १।१९५) । धूर्ति इति दौर्गाः
जूर्वति । जूः । जूर्णः ॥५६३-५६६॥

३७९. गुर्वी उद्यमे । गुर्वति । गूः । उद्गूर्णः । चुरादौ गूरी
उद्यमे (१०।१४३) आगूरयते ॥५६७॥

३८०. मुर्वी बन्धने । मूर्वति । मूर्वा वृणम, यद्विकारो ५
मौर्वी । मूः । मूर्णः ॥५६८॥

३८१. पूर्व पर्व मर्व पूरणे । पूर्वति । पूर्वः । पर्वति, पर्वतः ॥
५६९-५७१॥

३८२. चर्व अदने । चर्वति । चर्वितः । चार्वाकः । चुरादौ^१
चर्वयति । अर्ब बर्ब इत्योष्ठचान्त्यौ^२ ॥५७२॥ १०

३८३. भर्व हिंसायाम् । भर्वति । भर्वः ॥५७३॥

३८४. गर्व खर्व ।, " चर्वादीनां षण्णाम् पुनः पाठोऽर्थभे-
दार्थ इत्येके^३ ॥५७४, ५७५॥

३८५. अर्व शर्व हिंसायाम् । अर्वः शर्वः ॥५७६, ५७७॥

३८६. इवि व्याप्तौ । इन्वति । वंकारस्य दन्त्योष्ठयत्वाच्च- १५
अल्ल्वाभावाद्नुस्वाराभावः^४ ॥५७८॥

३८७ पित्रि मित्रि नित्रि सेचने । पिन्वति । मिन्वति ।
सेचन इत्येके ॥५७९-५८१॥

१. चुरादौ क्षीरतरङ्गिययां न पठ्यते ।

२. 'अर्ब बर्ब इत्योष्ठचान्त्यौ' इत्यस्थानेऽयं पाठः । अर्ब शर्ब हिंसायाम् २०
(३८५) इत्युत्तरसूत्रव्याख्यानान्तेऽनेन पाठेन भवितव्यम् । तथापि च 'अर्ब शर्ब-
त्योष्ठचान्त्यौ' इत्येवं पाठो युक्तः । बर्बतेस्त्वत्रापाठात् । अर्ब शर्ब धातु पूर्वत्र
(१।२८९ सूत्रे) द्रष्टव्यौ । ३. अस्मिन् मते 'बत्रयोरभेदं' मन्यते ग्रन्थकार इति
प्रतीयते । भान्तौ पूर्वत्र १ । २८९ सूत्रे पठितौ ।

४. नक्षापदान्तस्य भक्ति (८।१।२४) सूत्रेणेति शेषः ।

५. स्थतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११२) । धातुवृत्तैर्मैसुरसंस्करणे त्वन्यथा पाठो २५
दृश्यते, स चाशुद्ध एव, क्षीरतरङ्गिणीपाठविरोधात् ।

३८८. इवि जिवि दिवि धिवि प्रीणनार्थाः । इन्वति । इन्व-
काः मृगशिरस्तारकाः^१ । जिन्वति । धिन्विकृयव्योर च (३।१।८०) इत्यु-
विकरणः—धिनीति । हिवीति च चान्द्राः (चा० धा० १।२०४)
हिन्वति ॥५८३-५८६॥

५ ३८९ रिवि रवि दवि धवि गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति ।
अवि रवि इत्योष्ठ्यान्तौ^२ । रम्बते । करम्बः, करम्बितम् । धन्वति धन्वा ॥

३९०. कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विकृयव्योर च^३ (३।१।८०)
कृणोति ॥५९१॥

३९१. मव बन्धने । ज्वरत्वरस्रिव्यविमनापुपधायश्च (६।४।२०)

१० इत्युद्—मूः, मुवौ ॥५९२॥

३९२. अव रक्षणगतिं प्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वा-
म्यर्थयाचनाक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु ।
अष्टादशार्थाः । अवति । ऊः, उवौ । ऊतियूतिजृति (३ । ३ । ९७)
इत्युतिः साधुः । सितनिगमि (उ० १।७०) इति तुद्—ओतुमर्जाः । अव-
१५ तेष्टिलोपश्च (उ० १।१४१)—ओम् । अर्तिसृष्टधम्यशि (उ० २।१०३) इत्यनिः—
अवनिः । इण्—सिदाङ्कुष्यविभ्यो नक् (तु० उ० ३।२) ऊनः । अकितृस्तृतन्त्रिम्य
ईः (उ० ३।१५८)—अवीः रजस्वला । इन् (दश० उ० १।४६)—अविः^४ ।
अवटः । अविनः ॥५९३॥

३९३. उदात्ता उदात्ततः ॥

२० १. 'इन्वका इति पञ्चताराः.....मन्तो देवता इन्वका नक्षत्रमिति श्रुतेः'
इत्यमरटीकायां (पृष्ठ २८) क्षीरस्वामी ।

२. अवि सहचरितो रविरोष्ठ्यान्त्य इति भावः (द्र० धा० सू० १।२६४) ।

३. 'चेत्युविकरणाः' पाठा० ।

४. इतोऽप्रेऽन्यत्र 'कान्ति'इत्यपि पठ्यते । तथा सति एकोनविंशत्यर्था भवन्ति ।

५. 'अविरासीत् पिलिपिला' इति याज्ञवल्क्ये (२।३।२) अविराब्देमार्णवाद्
बहिर्भूता प्रारम्भिकालप्रमाणाऽऽर्द्राऽदृढा पृथिवी उच्यते । द्र० वेदवापी, वर्ष ८, अंक
१, २ (सम्मिलित) पृष्ठ १८, १९ ।

[अथ सेट् उभयपदी]

३१४. धातु शुद्धौ, ३१५ उदात्तः स्वरितेत् । उदात्तः सेट् ।
स्वरितेच्चात् स्वरितमितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (१।३।७२) इत्यात्मनेपदम् ।
धावते पादौ, धावति । धावित्वा धौत्वा । धौतः । धावकः । धावति
इति वैगितायां गतावाहुः १ ॥५९४॥

[अथ सेट् आत्मनेपदिनः]

३१६. धुक्ष धिक् सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । इतो घस्यन्ताः
(१।४।३२) षट्त्वार्शिन्तु सेट् आत्मनेपदिनश्च । धुक्षते । संधुक्षितः ॥
५९५, ५९६॥

३१७. वृक्ष वरणे । वृक्षः ॥५९७॥

३१८. शिक्ष विद्योपादाने । शिक्षे जिज्ञासायाम् (१।३।२।१३)
तडानौ—धनुषि शिक्षते । अन्यत्र शिक्षति^२ । शक्तुमिच्छतीति सन्
शिक्षितः । शिक्षा ॥५९८॥

३१९. भिक्ष याच्यायाम् अलाभे लाभे च । ४००. क्लेशे १५
च व्यक्तायां वाचि^३ । तत्तद्देशादिप्रसिद्धार्थानां पृथङ्निर्देशः । भिक्षते ।
जल्पभिक्ष (३।२।६८) इति प्राकम्—भिक्षाकः भिक्षाकी । सनारांस
(३।२।१६८) इत्युः—भिक्षुः । क्लेश चेति सभ्याः पृथक् पेटुः, तथा च
क्लेश भाषण इति चान्द्रं सूत्रम् (चा० धा० १।४४५) क्लेश बाधन इति
दौर्गम् । क्लेशते । क्लेशितः । दिवादौ (तु० ४।४५) क्लिश्यति^४ । २०
क्र्यादौ (१।५१) क्लिश्नाति । चुरादौ^५ क्लेशयति ॥५९८॥

१. 'वैगितगतावाहुः' पाठा० । अत्र 'सत्तैवैगितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति'
इति काशिकावचनम् (७।३।७८) अनुसन्धेयम् ।

२. मतमिदं धातुवृत्तौ सायणेन प्रत्याख्यातम्, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

३. सस्मार सायणः । अन्ये तु 'क्लेश-धातुमत्र पृथक् पठन्ति । तथैव
चन्द्रदुर्गावपि । परन्वत्र मूर्धन्यान्तप्रकरणे ताजव्यान्तस्य कथं 'पाठ इति तौ नैव
प्रतिपादयतः । काशकृत्स्नधातुपाठे तु 'भिक्ष याचनायाम्, दत्त वृद्धौ शीघ्रे च'
(पृष्ठ १६२) इत्येवातुपूर्विकः पाठः । तेनाप्यत्र क्लेश धातोः नार्थः पाठ इत्येव प्रतीयते ।

४. दिवादा आत्मनेपदी पठ्यते । ५. चुरादौ चीरतरङ्गिण्यां न पठ्यते ।

४०१. दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । दक्षः । स्त्रियाम् आसु-
रिदान्भ्यां ऋः^१—दाक्षायणी तारा । हुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २।५०) दक्षिणः ।
श्रुदक्षिस्पृहिस्य आय्यः (दशा० उ० ८।१) दक्षाग्यो गरुडः । तस्यापत्यं
दाक्षाग्यो गृध्रः ॥६००॥

५ ४०२. दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । मौण्ड्यं
वपनम् । इज्या यजनम् । उपनयनम् मौर्वीबन्धः । नियमः
संयमः । व्रतादेशः संस्कारादेशकथनम् । दीक्षते । दीक्षित्वा । दीक्षा ।
सूददीपदीक्षश्च^२ (३।२।१५३) इति युञ्—नास्ति—दीक्षिता । अन्ये दीक्ष
मौण्ड्ये ज्योपनयनादौ^३ चेत्याहुः । ज्यवते^४ । जीनः ॥६०१॥

१० ४०३. ईक्षदर्शने । राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३९) इति सम्प्र-
दानम्—चैत्रायेक्षते । ईक्षित्मिभ्याञ्च (३।२।१ वा०) इति णः—ग्रामेक्षा
स्त्री । प्रेक्षा ॥६०२॥

४०४. ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु^५ । ईषते । अष्ट (द्र० ३।१।१३४)
ईषा कीलिका । हलमनसोरीषःपररूपम्^६—हलीषा, मनीषा । ईषेः किञ्च
१५ (उ० १।१४) इषुर्वाणः । ईषेः किद् ह्रस्वश्च (उ० ४।२१) इतीकः—इषीका^७
तृणाग्रम् । ईषतीति ईष उञ्छे (१।४।५७) इत्यस्य रूपम् ॥६०३॥

४०५. भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । आजभास (७।४।५)
इति वा ह्रस्वः—अबभाषत् अबीभषत् । भाष्यम् । भाषितम् ।
भाषा ॥६०४॥

२० ४०६. पर्ष स्नेहने । पर्षते । वृष्णिपृष्णि (तु० उ० ४।५२) इति
पार्ष्णिः । पर्षत् । परिषत् तु सीदतेः ॥६०५॥

४०७. गोषु अन्विच्छायाम् । अन्विच्छा गवेषणा । गोषते ।
अजिगोषत् ॥६०६॥

१. नैतादृशं क्वचिद्वचनमुपलभ्यते । अत्र क्षीरस्वामिनोऽमरटीका (पृष्ठ २७)

२। द्रष्टव्या । २. षूद क्षरणे (१।२२) इत्यत्र 'सूददीपदीक्षां च' इत्येवं सूत्रमुद्धृतम् ।

३. 'ज्योपनयनादौ' पाठा० । ४. अत्र 'ज्या' धातोः 'ज्याते' रूपं युक्तम् ।

मूर्धन्यान्तप्रकरणविरोधाज्ज्याञ्जेदश्चिन्त्यः ।

५. '०दानेषु' पाठा० । ६. 'ईषेः पररूपत्वम्' पाठा० । ७. 'ईषिका' पाठा० ।

४०८. येषु प्रयत्ने । येषते ॥६०७॥

४०९. जेषु णेषु एषु हेषु गतौ । जेषते । नेषते । नष्टनेष्ट
(७०२।१४) इत्यत्र नेष्टा । अन्वेषते । अन्वेषितः । इषेः (६।५७) अन्विष्टः ।
मा भवानन्वेषिषत । दिवादी इष गतौ (४।१७) अन्विष्यति । तुदादी
इषु इच्छायाम् (६।५७) अन्विच्छति । क्र्यादी इष आमीक्ष्ये (२।५४) ५
अन्विष्णाति । चुरादी^२ अन्वेषयति । अन्वेषीति तु भ्रान्तिप्रयोगः^३ ॥
६०८-६११॥

४१०. हेषु अव्यक्ते शब्दे । हेषतेऽश्वः । हेषितम् । हेषा । रेषु
इत्यपि चन्द्रः (घा० १।४५५) ॥६१२॥

४११. कासु शब्दकुत्सायाम् । शब्दस्य कुरुसा रोगित्वात् । १०
कासते । कासप्रत्ययादात् (३।१।३५) कासाञ्चक्रे । कासः । विकासः
कसतेः (१।५९८) ॥६१३॥

४१२. भासु दीप्तौ । भासते । भाजभास (७।४।३) इति घा ह्रस्वः—
अबभासत् अवीभसत् । भञ्जभासमिदो घुरच् (३।२।१६१)—भासुरः ।
स्थेशभास (३।२।१७५) इति वरच्—भास्वरः । भाजभास । (३।२।१७७) १५
इति क्तिप्-भाः । भातेस् (२।४३) तु भः, चिन्तिपुजि (३।३।१०५) इति
चकाराद्ङ् । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—भासा ॥६१४॥

४१३. रासु शब्दे । रासते । रासिक्लिप्त्यां च (७० ३।१२५)
इति रासभः । रासना । रासकः^४ ॥६१५॥

४१४. नासु शब्दे । नासते ॥६१६॥

२०

४१५. णस कौटिल्ये । अस्य^५ नसते । नासा । नासिका ॥६१७॥

४१६. भ्यस भये । भ्यसते । भेषु^६ इति चन्द्रः (चा०घा० १।६०७)
भेषते ॥६१८॥

१. 'प्रेषु' पाठा० ।

२. चुरादी हीरतरङ्गिण्यां न पठ्यते ।

३. अदादी इषधातोरदर्शनादिति भावः । ४. 'रासः' इत्यधिकः क्वचित् । २५

५. 'अस्मात्' पाठा० ।

६. 'भेसु'.....'भेसते' पाठा० । चान्द्रधातुपाठं 'भेषु' एवोपलभ्यते ।

४१७. आङः शसि इच्छायाम् । आशंसते, आशस्यते ।
आशासा । सनाशंसमिवाप्तुः (तु० ३।२।१६८)—आशंसुः । शम्सु स्तुतौ
(१।४८१) इत्यस्य शंसति, शस्यते । शस्त्रम् । दुर्गं आङः शासु इत्याह^२—
आशासते आशास्यते । आशासित्वा आशास्त्वा । आशा, आशा-
स्तः^३ । अदादौ आङः शासु इच्छायाम् (२।१३) तङ्—आशास्ते । आशीः।
तथा शासु अनुशिष्टौ (२।७२) शास्ति ॥६१९॥

४१८. ग्रसु ग्लसु अदने । ग्रसते । ग्रस्त्वा, ग्रसित्वा । ग्रस्तः ।
ग्रसतेरा च (दश० उ० ७।१८ श्वेत० १।१२९) इति ग्रामः । प्रासः ।
ग्रीष्मः ॥६२०, ६२१॥

४१९. ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहाश्चक्रे । ईहिता । ईहितम् ।
ईहा ॥६२२॥

४२०. बहि महि वृद्धौ । बंहते । लङ्घिबन्द्ध्योर्नलोपश्च (उ०
१।३०) इति बहु^४ । मंहते । वर्तमाने पृषद्वृहद् (उ० २।८५) इति महत् ।
मही तु महेः पूजार्थात् (१०।२५४) ॥६२३, ६२४॥

४२१. अहि गतौ । अंहते । अंहः पापम् । आहन्तेडो ह्रस्वः^५
अहिः । अङ्घ्रिः । त्रयश्चुरादौ भासार्याः (१०।१९७) अंहयति, बंहयति
मंहयति ॥६२५॥

४२२. गर्ह गल्ह कुत्सने । गर्हते । गर्हा । गर्ह विनिन्दने
(१०।२३३) चुरादौ वा णिच्—गर्हयति, गर्हति ॥६२६, ६२७॥

१. सायण मते 'आङः शम्सु इच्छायाम् । आशंसते, आशस्यते' इति
पाठः (द्र० धा० वृ० पृष्ठ ११६) ।

२. पुरुषकोरे तु 'दौर्गा आङः शंसु इत्याहुः' इति क्षीरतरङ्गिण्याः पाठ
उद्भियते (परं स चिन्त्यः) । तथा सति 'आशंसते आशस्यते' इत्युदाहरणपाठोऽपि
द्रष्टव्यः । ३. 'आशास्तिः' इत्यधिकम् । ४. 'बहुः' पाठा० ।

५. 'अहि सिंह वक्रगतौ' इति काशकृत्स्नधातुपाठे पठ्यते (पृष्ठ १२२) ।

६. अपपाठोऽयम् । आहपूर्वाद्भन्तेर्हप्रत्यये 'अह' इत्येतत् सिद्ध्यति, न तु
'अहिः' । अपि चान् हन्तेर्न कोऽपि प्रसंगः । ७. 'कुत्सायाम्' पाठा० ।

४२३. बर्ह बल्ह प्राधान्ये^१ । बर्हते । वुनि (द्र०३।१।१५०) बर्हकः ।
प्रर्बहः । बल्हः । बल्हिवर्देशः, [तत्र] भवे बालिहकः । चुरादौ भासार्थो
(१०।१९७) बर्हयति, बल्हयति ॥६२८,६२९॥

४२४. बर्ह परिभाषणहिंसादानेषु । [बर्हते] ॥६३०॥

४२५. प्लिह गतौ^२ । प्लेहति^३ । श्वत्सन् (उ० १।१५९) इति ५
प्लीहा ॥६३१॥

४२६. वेहृ जेहृ बाहृ प्रयत्ने । वेहते । संश्वत्पदवेहृ (उ० २।८६)
इति वेहृद् गर्भग्री गौः, विहति इत्येके । बाहते । लुब्धस्वान्त (७।२।१९)
इति बाहेबाढम्, बाहितम् । बह प्रायणे (१।७३१) बहति, बहते ।
घोढा ॥६३२—६३४

१०

४२७. दाहृ निक्षेपे^४ । द्राहते । द्राह्यम् । द्राहृ निद्राक्षये इति
दुर्गः ॥६३५॥

४२८. काशृ दीप्तौ । काशते । कथं चाकशीति^५ उपधाह्रस्वोऽत्र
वक्तव्यः । काशः । प्रकाशः । आकाशः । प्रतीकाशः, नीकाशः, इकः
काशे (६।३।१२३) दीर्घः । हनिकुबिनीरमि (उ० २।२) इति काष्ठम् । इन् १
(दश० उ० १।४६) काशिर्वेशः ॥६३६॥

४२९. ऊहृ तर्के । तर्क उत्प्रेक्षा । ऊहते । उपसर्गादस्यत्युद्योः
(१।३।२६ वा०) इति वा लङ्गानौ—समूहति, समूहते । समूहः । उपसर्गाद्-
प्रस्व ऊहतेः (७।४।२३) समुह्यते । परिसमुह्य । समूह्योऽग्निः^६ ॥६३७॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) । २. इ० पृष्ठ ९०, टि० ५ ।

३. कचिच । आत्मनेपदेषु पाठात् 'प्लेहते' इति युक्तम् ।

४. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) । 'निद्राक्षये' इति क्चित्कः पाठः; सोऽप-
पाठः, दुर्गमते तस्यार्थस्यैव प्रतिपादनात् ।

५. अनश्नन्नन्यो अग्नि चाकशीति' इति ऋग्वेदे (१।१६४।२०) श्रूयते ।

६. समूह्यं सम्पूर्वाद् बहेरिति वृत्तिकाराः (३।१।१३१) । महाभाष्ये तु
सम्पूर्वाद् ऊहतेरित्युक्तम् (३।१।१३१) । तत्रैव चोदघृतं ब्राह्मणम्—'समूह्यं चिन्वीत
पशुकामः पशूनेवास्यै समूहति' (का० सं० २।१।४) इति ।

२०

२५

४३०. गाहू विलोडने । विलोडनं परिमलनम् । गाहतेऽम्भः ।
गाढा, गाहिता । गाढः ॥६३८॥

४३१. ग्लहूँ ग्रहणे । ग्लहते । ग्लाढा, ग्लहिता । गृह इति
चन्द्रदुर्गां (चा० धा० १।४७३) ॥६३९॥

४३२. घसि^२ करणे । घंसते । चन्द्रो घषि^३ इत्याह-घंसते ।
घुषि कान्तिकरण इति दुर्गः^४—घुंसते ॥६४०॥

४३३. उदात्ता अनुदात्ततः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

४३४. घुषिर् शब्दार्थः^५ । इतोऽर्हपर्यन्ताः (१।४८८) अष्टा-
१० शीतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । घोषति । अघुषत्, अघोषीत् । घुषिरवि-
शब्दने (७।१।२३) निष्ठायां नेद्-घुष्टा रज्जुः । नेह—संवृषितं वाक्यम् ।
चुरादौ घुषिर् विशब्दने (१०।१।७२) घोषयति^६ । इत्नुच् घोषयित्नुः ॥६४१॥

४३५. अक्षू व्याप्तौ संघाते च । अक्षोऽन्यतरस्याम् (३।१।७५)
इत्नुः—अक्षति^७ अक्षणोति । अष्टा, अक्षिता । अक्षम् । अक्षरम् ॥६४२॥

४३६. तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । तनूकरणे तक्षः (३।१।७६) इति इत्नुः
१५ तक्षति तक्षणोति । नेह—संतक्षति वाग्भिः । तष्टा, तक्षिता^८ । तष्टः ।
तक्षा । तक्षकः । त्वक्षति । त्वष्टा, त्वक्षिता । त्वत् त्वचने (१।४।४३) अर्थभे-

१. इतः पूर्वं 'ग्रहू' इति कचिदधिकम् ।

२. सायणः स्वामिमते 'घस' इति पाठमाह (धा० वृ० पृष्ठ ११९) ।

२० ३. हेमचन्द्रोऽपि 'मूर्धन्यान्तोऽयमिति चन्द्रः—घंसते' इति श्रुत्वा 'घषि करणे'
इति चान्द्रपाठमाह । सायणस्तु 'विधीतीदुपधं पठतुः चन्द्रकाश्यपौ' इति (पृष्ठ ११९)
लिखन् 'घषि करणे' इति चान्द्रपाठं चोतयति । मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'घुषिर् करणे'
(१।४।७३) इति पठ्यते । काशकृत्स्नोयधातुपाठेऽपि 'घुषिर् कान्तिकरणे' (पृष्ठ १२४)
इति पठ्यते । कोऽत्र चान्द्रः पाठ इति सुधियो निर्णयन्तु ।

२५ ४. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ११०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११९) च ।

६. 'गौः' इत्यधिकं क्वचित् ।

७. 'तष्टम्' पाठा० ।

दार्थः ॥६४३, ६४४॥

४३७. उक्ष सेचने । उक्षति । उक्षितः । असुन् (उ० १।१५९)
इति—उक्षा ॥६४५॥

४३८. रक्ष पालने । चौराद् रक्षति । असुन् (दश० उ० ९।४९)
रक्षः ॥६४६॥

४३९. णिक्ष चुम्बने । चुम्बनं वक्त्रसंयोगः । प्रणिक्षति ।
वा निचनिसनिन्दाम्^१ (तु० ८।४।३३) इति णत्वम्—प्रणिक्षिता,
प्रनिक्षिता ॥६४७॥

४४०. तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ । [तृक्षति, स्तृक्षति ।] तृक्षस्यापत्यं
ताक्षर्यः (द्र० ४।१।१०५) । स्तृक्षः । षोपदेशो न्याय्यः, तथा च चान्द्राः— १०
तृक्ष ष्टृक्ष^२ षाक्ष (तु० चा० धा० १।२।१५) इति पेटुः । अभिनक्षि (उ० ३।२०५)
इत्यत्रन्—नक्षत्रम् । नभाद् (६।३।६५) सूत्रेऽस्य निपातनं नाम्नां व्युत्प-
त्तिरव्यवस्थितेति ज्ञापनार्थम् ॥६४८—६५०॥

४४१. मक्ष रोषे^३ । मक्षति । घञ् मक्षः । मक्षिका । युकामक्षिक-
मत्कुणम्^४ इति छान्द्रसम् ॥६५१॥

४४२. वक्ष संघाते ।^५ असुन् (दश० उ० ९।४९) वक्षः ॥६५२॥

४४३. त्वक्ष त्वचने^६ । त्वचनं त्वचोप्रहणम् । संवरण-
मिति दुर्गः^७ । त्वष्टा ॥६५३॥

४४४. सूक्ष्य अनादरे ।^८ सूक्ष्यति । षान्तोऽयमिति चन्द्रः

१. 'वा निसनिचनिन्दाम्' इति काशिकादिषु पाठः । २. चान्द्रे 'स्तृक्ष' पाठः । २०

३. 'मृक्ष रोषे—मृक्षति, मृक्षः' इति काशिकात्स्नधातुपाठकषडटीकार्यां
पाठः (पृष्ठ ५६) । ४. 'मङ्कुणम्' पाठा० ।

५. 'वक्ष रोषे' इति काश० धातु० पृष्ठ ५५ ।

६. 'तृक्ष वचने—तृक्षति (वक्ति), तृक्षः (वाचकः)' इति काश० धातु०
पृष्ठ ५६ । ७. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ११५) ।

८. सूक्ष्य अनादरे इति काश० धा० पृष्ठ ५६। धातुवृत्तौ (पृष्ठ १२१) सायणेन
'अनादरे' इति पाठो दूषितः । ९. सूक्ष्य इत्यर्थः । उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

(चा० धा० १।२।१९) सूक्ष्मति । असूक्ष्णम् अपरिभ्रवः । यान्तस्यापि यस्य हल (६।४।४९) इति यलोपात् १ ॥६५४॥

४४५. काक्षि वाक्षि माक्षि द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि काङ्क्षायाम् ।

काङ्क्षति । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षः ॥६५५—६६०॥

५ ४४६. द्र क्षि ध्राक्षि घोरनिवाशिते च । ध्वाक्षि चेति दुर्गः ॥

४४७. पक्ष परिग्रह इत्येके ॥६६१॥

४४८. चूष^२ पाने । चूषति । चूषितः । चूषित्वा ॥६६२॥

४४९. तूष तुष्टौ । तूषति । दिवादौ (४।७६) तुष्यति ॥६६३॥

४५०. पूष वृष्टौ । पूषति । पुष पुष्टौ (१।४६२) पोषति ।

१० दिवादौ (४।७६) पुष्यति । ऋचादौ (९।५७) पुष्णाति । चुरादौ (१०।१९५) पोषयति । श्रुत्तन् (उ० १।१५९) इति पूषा ॥६६४॥

४५१. मूष स्तेये । मूषति । मूषा तैजसावर्तनी^३ । गौरादौ

(गण० ४।१।४१) मूषी । ष्वुलि मूषकः । कषादौ मूष हिसार्थः (१।४५८)—

मोषति । ऋचादौ (९।५८) मूष स्तेये—मुष्णाति । मूषेर्दीर्घश्च (उ० २।४३)

१५ इतीकः—मूषिकः । लूषोऽपीति दुर्गः ॥६६५॥

४५२. पूष प्रसवे । सूषति । सुषूष । तालव्यादिरिति चरकः ५—

शूषा शाकम् ॥६६६॥

४५३. यूष हिंसायाम् । ४५४. जूष च । यूषः । यूषम् ।

जूषितः । जूषा ॥६६७, ६६८॥

२० १. असूक्ष्णम् इत्येव रूपं निष्पद्यत इत्यर्थः ।

२. इत आरभ्य 'पूष' पर्यन्ताः काशाकृत्स्नीये धातुपाठे ह्रस्वोपधाः पठ्यन्ते । तेषां च 'चुषादेर्दीर्घः' इति सूत्रेण सार्वधातुके दीर्घत्वं विधीयते । असार्वधातुके च लघूपधशुभ उदाह्रियते—चोषकः, तोषः, तोषकः, मोषः, मोषणम्, सोषकः । दीर्घोपधत्वे तु गुणो दुर्लभः । ३. तु० 'तैजसावर्तनी मूषा' । अमर० २।१०।३३॥

३५ ४. 'तालव्योष्मादिरिति पारायणिका इति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (उ० १२१) उद्ध्रियते । अयं पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते ।

४५५. भूष अलङ्कारे । भूषति । भूषा । चुरादौ (१०।१०५)
भूषयति । तसि भूष इति दुर्गः । तंसति । उत्संसः । अवतंसः ॥६६२॥

४५६. ऊष हजायाम् । ऊषति । ऊषः क्षारमृत्तिका । ऊष्मा,
ऊषणम् मरिचम् । इयूषणं त्रिकटुकम्^१ ॥६७०॥

४५७. ईष उञ्छे । ईषति । ईषा प्रणगवेषणी । इषुः । इषीका ॥

४५८. कष शिष जष झष शष वष मष मुष रुष रिष हिं-
सार्थाः । कषति । निकषोऽश्मा । पत्काषी । सर्वकूलात्र (३।२।४२)
इति खच्—कूलङ्कषः । कृच्छ्रगहनयोः कषः (७।२।२२) इति क्तेऽनिट्—
कष्टोऽग्निः । निमूलसमूलयोः कषः (३।४।२४) इति णमुल् कषादिषु
तेरेवानुप्रयोगः (द्र० ३।४।४६) रुमूलकाषं कषति । वौ कषत्सं (३।१।१४२)
इति धिनुण्—विकाषी । कषिः, कषी खनित्रम् । कषेरञ्चं च (तु० उ०
१।८४) इति कच्छ्रुः पामा । वृत्तवदि (उ० ३।६२) इति सः—कक्षस्तृणं
बाहुरुमूलञ्च । गृहोपान्ते तु कक्षा कक्ष्या च । कषिदूसिभ्यामीकन् (तु० उ०
४।१६) कषीका । शेषति । रुधादौ शिष्ल विशेषणे (७।१३) विशिनष्टि ।
चुरादौ शिष असर्वोपयोगे (१०।२।११) शेषयति, शेषः । झषति । झषः ।
शषति । शष्यते । शष्पः । मषी । मष्यते-माषः । मोषति । क्रयादौ
(१।५८) मुष्णाति । रोषति । दिवादौ (४।१२४) रुष्यति । रुष्यन्ती ।
रेषति । दिवादौ^२ रिष्यति । तीषसहस्रम् (७।२।४८) वेद्—रोष्टा रोषि-
ता । रुष्यमत्वर (७।२।२८) इति वेद्—रुष्टः रुषित, रेष्टा रेषिता ।
रिष्टः, अरिष्टः^३ । खषत्यपीति कण्ठः—खषति खषः ॥६७२—६८१॥

४५९. भष भर्त्सने । शब्दकर्मकः, कुत्सितशब्दकरणार्थे । २०
श्वा भषति, बुक्कति । भषति भषिका, पैशुन्येन वक्तीत्यर्थः । भषकः ।
भषद् (द्र० गण० ३।१।१३४ = भषी) ॥६८२॥

४६०. उष दाहे । ओषति उषविदजाशुन्यतरस्यात्^४ (तु० ३।१।३८)
इति लिट्याम् वा—ओषाञ्कार, उषोष । उणादाबुल्का, उल्लुक्कम्,

१. पिप्पली, शुयठी, कृष्णमरीचिका च 'त्रिकटुकम्' इत्युच्यन्ते ।

२. क्षीरतरङ्गिण्यां दिवादौ न पठ्यते । ३. 'रिष्टम्', अरिष्टम् पाठः ।

४. 'उषविदजाशुन्योऽन्यतरस्याम्' इति काशिकादिषु पाठः ।

उल्पः सूक्ष्मलताभिधानम्, उलवं जरायुः । उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन् (उ० २।४)—ओष्ठः । इण्षिञ्जिदीङ्भ्यविभ्यो नक् (उ० ३।२)—उष्णः । उषिख-
निभ्यां कित् (उ० ४।१६२)—उष्ट्रः^१ उष्ट्री । उषः कित् (उ० ४।२३४) उषाः ।
असुन् (दश० उ० १।४९) उषः प्रभातम् ॥६८३॥

५ ४६१. जिषु^२ विषु मिषु सेचने । परिवेषति । ह्यादौ विष्णु
व्याप्तौ (३।१४)—वेवेष्टि । मेषति । पचादौ (गण० ३।१।१३४) मेषः ।
तुदादौ मिष स्वर्धायाम् (६।५८) मिषति । मिश मश शब्दे (१।४७६)
तालव्यान्तौ ॥६८४—६८६॥

१० ४६२. पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । अपोषीत् । पुषः कित् (उ०
४।४) पुष्करम् । कलभ^३ (तु० उ० ४।५) पुष्कलम् । स्तनिह्विपुषि (उ० ३।२९)
इति पोषयित्त्वुः । स्वे पुषः (३।४।४०) इति णमुल्—स्वपोषं पुष्टः ।
दिवादौ^४ (४।७४) पुष्यति । पुषादिद्युतादि (३।१।५५) इति लृङ्चङ्—
अपुषत् । ऋयादौ (१।५७) पुष्णाति । चुरादौ पुष धारणे (१०।१६५)
पोषयति ॥६८७॥

१५ ४६३ श्लिषु श्लिषु प्रषु प्लुषु दाहे । श्लेषति । श्लेषति ।
अश्लेषीत् । अश्लेषीत्^५ । श्लिष्ट्वा, श्लिष्ट्वाः, श्लेषित्वा, श्लेषित्वा ।
श्लिष आलिङ्गने दिवादौ (४।७८) श्लिष्यति । श्लेष्मा । चुरादौ श्लिष श्लेषणे (१०।
६४)—श्लेषयति । श्लोषति । दिवादौ (४।७) प्लुष्यति । प्लुष्ट्वा, श्लोषित्वा ।
प्लुष्टः । ऋयादौ पुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेषु (९।५६) मुष्णाति प्लुष्णाति ॥

२० १. 'घ्नन् बाहुलकादयुगत्वम्' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ १२३) । तच्चि-
न्त्यम्, उणादिसूत्रेषु सर्वेषु सिद्धेः ।

२. काशकृत्स्नीयधातुपाठे जेषतेरनन्तरं 'विषु' पठ्यते, नेषति (पृष्ठ ५७)
एतद्विषये 'नेषतिः धातुन्तरम्' इति पतञ्जलिवचनम् (३।२।१३५) अनुसन्धेयम् ।

३. 'कलभ' इति श्वेतवनवासिनः (पाठः ४।५) । अथर्वणि (१३।३।१०)

२५ पुष्कलशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् श्वेतवनवासिपाठ एव ज्ञायान् ।

४. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

५. 'वर्धमानस्वामिसम्भताकारादयश्चासुं सेटमाहुः (धा वृ० पृष्ठ १२५) ।
अनिट्कारिकासु दैवादिकस्यैवग्रहणमिति कैयटादयः (सि० कौ० भाग ३ पृष्ठ

४६४. पृषु वृषु मृषु सेचने । पर्षति । वर्तमाने पृषद्बृहद् (उ० २।८४) इति पृषत् । पृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३।१११) पृषतो मृगो विन्दुश्च । उणादौ-पृष्टम् (द्र० २।१२), पार्ष्णिः (द्र० ४।५२); पर्जन्यः (द्र० ३।१०३), पृष्णिः किरणः । स्पृशेस् (६।१२३) तु पृश्निरल्पतनुः । वर्षति । विभाषा ऋषोः (३।१।२२०) क्यप्—वृष्यम्, वर्ष्यम् । के (द्र० ३।१।१३५) वृषः । लष-पत-पद-स्था-भू-वृष (३।२।१५४) इति वर्षुकः । अज्-विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०) इति वर्षम् । अचि (द्र० ३।१।१३४) वर्षा ऋतुः । वृष्ट्वा वर्षित्वा । वृष्टम् । कर्तरि ज्ञेयत इति वृष्टो देवः । कनिन् युवृषि (उ० १।१५६) इति वृषा इन्द्रः । ऋषिवृषिभ्यां कित्च (तु० उ० ३।१२३) इत्यमच्-वृषभः । वृषादिभ्यश्चिद् (उ० १।१०८) इति वृषलः । सवृषिभ्यां कित् (उ० ४।४९) वृष्णिः । नहिवृति (६।३।११६) इति दीर्घात्—प्रावृद् ॥६९२-६९४॥

४६५. मृषु सहने च । मर्षति । मृष्ट्वा, मर्षित्वा । श्वस्तित्वायाम् (१।२।२०) इत्यस्याकित्त्वं^३ नास्ति, तत्र न क्त्वा सेद् (१।२।१८) इत्यनुवृत्तेः—मृष्टम् । दिवादौ (४।५५) मृष्यति । अपमृषितं वाक्यमाह । १५ माषायां शासियुधि (३।३।१३० वा०) इति युच्—दुर्मर्षणः ॥

४६६. मृषु हिंसासंघातयोः । मर्षति ॥६९५॥

४६७. घृषु संघर्षे । घर्षति । घृष्ट्वा, घर्षित्वा । घृष्टः । ल्युः (द्र० ३।१।१३४)—संघर्षणः ॥६९६॥

४६८. हृषु अलीके । हर्षति । हृष्ट्वा, हर्षित्वा । हृष्टः— २० हृषेलोमसु (७।२।२९) इति हृषितानि लोमानि । त्रिस्मितप्रतिघातयोश्च (७।२।२२ वा०) हृष्टश्चैत्रः, हृषितः । हृषेरुलच् (उ० १।९८) हृषुलः । स्तनिहृषि-उ० ३।२९) इति हृषयित्तुः । दिवादौ हृष तुष्टौ (४।१२३) हृष्यति ॥

१६६ व्याख्यातं च स्वयमेव दीक्षितेन—‘आदिशब्दात्-न्यासकारहरदत्तवर्धमानस्वामिसम्भताकारादयः (प्रौ० मनौ० पृष्ठ ५८१) ।

१. द्र०—पर्षतेरपीच्छत्येके—पृष्णी रश्मिः । हैमोषादि ३३५ ।

२. कुचर्यं वचनमिति न ज्ञायते । ३. जर्मनसंस्करणे ‘कित्त्वं’ इत्यपपाठः ।

४. अलीकमानन्द इति काराकरनधातुपाठीयकञ्चटीका (पृष्ठ ६१) ।

४६९. तुस हस हस रस शब्दार्थाः। तोसति। तोसलो राजाः, तोसला देशः। हसति। हसितः। हस्वः। हसति। रसति। रसितम्। चुरादौ रस आस्वादने (१०।३।१५) अदन्तः—रसयति, रसना, रस्यते—रसः। उणादौ (३।१५) रास्ना। रसालास्यर्थे (द्र० ५।२।१२५) ॥६९६—७०१॥

५ ४७०. लस झ्लेषणक्रीडनयोः। लसति। अलसः। विलासः। हलासः। लास्यम्। लसिका रोगः ॥७०२॥

४७१. घस्तृ अदने इति केचित्। घस्—वासः। कमरच्चि (द्र० ३।२।१६०) घस्मरः ॥७०३॥

४७२. चर्च झर्ज झर्ज परिभाषणे। जर्ज इति चन्द्रदुर्गां (चा० १० १।२४१)। चर्चे इत्येके। जर्जे इत्यन्वे, भर्चे इत्यपरे। किमत्र सत्यम्? देवा ज्ञास्यन्ति। तुदादौ (६।२०) अप्येवम् ॥७०४—७०६॥

४७३. पिसृ पेसृ गतौ। पेसति। स्थेशभासपिस (३।२।१७५) इति वरच्—पेस्वरः। चुरादौ पिस गतौ (१०।२९) पेसयति। पिशृ पेसृ वेसृ इति सभ्याः। वेसरोऽध्वतरः ॥७०७, ७०८॥

१५ ४७४. हसे हसने। हसति। व्यतिहारे हसादीनां प्रतिषेधः (द्र० १।३।१५ वा०)—व्यतिहसन्ति। ह्यन्तश्चण (७।२।५) इत्येदित्वाद् वृद्धिर्नास्ति—अहसीत्। स्वनहसोर्वा (३।३।६२) अप्—हसः, हासः। स्फायि (उ० २।१३) इति रच्—हस्रो^२ दिनम्। हसिष्टमिण (उ० ३।८६) इति तन्—हस्तः ॥७०९॥

२० ४७५. णिश समाधौ। प्रणेशति। निशा^३ ॥७१०॥

४७६. मिश मश शब्दे रोषकृते च। शब्दने रोषक्रिया-याञ्छार्थे। के (द्र० ३।१।१३५) मिशो व्याजः। क्युन्—मशकः ॥७११, ७१२॥

४७७. शव गतौ। शवतिगतिकर्मा कम्बोजेषु भाष्यते, विकार एनमायं

२५ १. अयं न सार्वत्रिक इति सायणोऽपि (धा० वृ० पृष्ठ १२५)।

२. अमरादिकोशेषु दिनवाची 'घस' शब्दः पठ्यते।

३. अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ १२६) द्रष्टव्या।

श्राहुः^१ । शवति । शवरः, शवः, शावम् ॥७१३॥

४७८. शश प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गमने । शशति । शशः । शशकः ॥७१४॥

४७९. कव शब्दे । कशेति कौशिकः । काशस्तृणम् । काशिः । कश्मीराः ॥७१५॥

४८०. शसु हिंसार्थः^२ । शसति । न शसददवादि (६।४।१२६) इत्येत्वाभ्यासलोपौ न स्तः—शशसतुः शशसुः । ह्यन्तक्षयशस^३ (तु० ७।२।५) इत्यशसीत्^३ । शस्त्वा, शसित्वा । वृषशसी वैयात्ये^४ । (तु० ७।२।१६) अनिद्—विशस्तः, अन्यत्र विशसितः । दाम्नीशस^५ (तु० ३।२।१८२) इति छत्र—शस्त्रम् । विशसिता । उण दौ शस्ता ॥७१६॥

४८१. शंसु स्तुतौ । शंसति । शस्यते । शंस्त्वा, शंसित्वा । शंसिदुहित्यद्विभ्यो वा (३।१।१०९ वा०) इति वक्तव्यात् क्यप्—शस्यम् । शंस्येर्षद् अपीष्यते—शस्यम् । नृशंसः । उणादौ शस्ता पशुविशसिता । अत एव शंसु स्तुतौ च^६ इति दुःसं ॥७१७॥

४८२. चह कल्कने । कल्कनम् शाठ्यम् । चहति । चुरादौ १५ मिद् (१०।७९) चहयति ॥७१८॥

४८३. रह त्यागे । रहति । अरहीत् । विरहः । राहुः । अस्र (दश० उ० ६।४९) रहः । चुरादौ (१०।२४५) रहयति ॥७१९॥

४८४. रहि गतौ । रंहति । रंहः ॥७२०॥

४८५. दृह दृहि बृह बृहि दृद्वौ^१ । दृहति । दृहः स्थूलबलयोः २० (७।२।२०) साधुः । दृंहति । बृंहति । वतमाने पृषदृहृद (उ० २।८४) इति

१. द्रष्टव्यम्—निरुक्त २।२॥ महाभाष्य १।१।१॥ २. 'हिंसायाम्' पाठा० ।

३. 'ह्यन्तक्षयश्वस' इति काशिकादिषु पाठः । श्वस-पाठे शसेर्लुङि 'अशसीत्' इति भविष्यति । ४. 'वृषिशसी वैयात्ये' इति काशिकादिषु पाठः ।

५. 'दाम्नीशस' इति काशिकादिषु पाठः । ६. चात् हिंसायाम् ।

७. अत्राह सायणः (भा० वृ० पृष्ठ १२८)—'चीरस्वामी बृह बृहि भासाधौ' इत्याह । न चायं पाठः चीरतरङ्गिययासुपलभ्यते ।

बृहत् । प्रमौ परिवृढः (७।२।२१) साधुः । बृहेर्नलोपश्च (उ० २।११०)
इतीसिः—बर्हिः । बृहेर्नोऽच्च (उ० ४।१४५) इति ब्रह्मा वृन्दम् ॥७७१-७२४॥

४८६. बृहि शब्दे च । बृहति । बृहितम् । बृहिरिति दुर्गः^१—
अबृहत्, अबर्हीत् । बृहेर्नलोपाद् बृहोऽद्यतनः ॥

५ ४८७. तुहिर उहिर अर्दने । तोहति । अतुहत्, अतोहीत् ।
वेपितुहोर्हस्वश्च (उ० २।५२) इति तुहिनम् । ओहति । अपोहति । औहत्,
औहीत् । तुहिर इहिर इति चन्द्रदुर्गो^२ (चा० धा० १।२५७) ॥७२५, ७२६॥

४८८. अर्ह पूजायाम् । अर्हति । अर्हः (३।२।१२) इति कर्मण्यच्
अणो बाधः—पूजार्हा । अर्हः पूजायाम्^३ (तु० ३।२।३३१) शता अर्हन् ।
१० न्यङ्कादिवात् (द्र० ७।३।५३) अर्घः । हलश्च (३।३।१२१) इति करणे
घञ् । अर्घिर्षावन्तरम्—कलां नार्घन्ति षोडशीम्^४ । अर्घो मूल्यम् । शकध्वजा
(३।४।६५) इति तुमुन्—अर्हति भोक्तुम् । अर्ह पूजने सुरादौ (१०।१७७)
णिच्—अर्हयति, योग्यत्वादौ नास्ति (?) ॥७२७॥

४८९. उदात्ता उदात्ततः ॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

४९० द्युत दीप्तौ । इतस्स्वरान्ताः (१।५२१) सप्तत्रिंशत् सेट आत्मने-
पदिनश्च । द्योतते । द्युद्भ्यो लुङि (१।३।९१) इति वा परस्मैपदम्, तत्रैव
पुषादियुतादि (१।१।५५) इत्यङ्—अद्युतत् । तङ्ङि व्यद्योतिष्ट । द्युतिस्वाप्योः
२० सम्प्रसारणम् (७।४।६७) लिटि—विदिद्युते । वचनाद् हलादिशेषा-

१. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १२४) ।

२. उदधत्तमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १२०) ।

३. 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति काशिकादिषु पाठः ।

४. इंजर्टन-सम्पादिते महाभारतस्य पूना-संस्करणे समापर्वणि ३८।२६

२५ श्लोके शारदालिप्यां लिखिते काश्मीरकोशे 'कलां नार्घन्ति षोडशीम्' इत्येव पठ्यते ।
D४ संज्ञके कोशे वर्तमानः 'नार्घति' पाठोऽपि तमेवानुमोदते (द्र० समापर्व पृष्ठ १८८
पाठान्तर निर्देशः) । क्षीरतरङ्गिण्याः 'नार्घन्ति' पाठाज्ज्ञायते महाभारतस्य काश्मीर-
पाठः क्षीरस्वामिनः प्राचीनः । हैमघातुपारायणम् (१।५६४) अप्यत्रानुसंधेयम् ।

भावः^१ चङि—व्यदिद्युत् । द्योतनः । क्विप्—विद्युत् । द्युतेरिसिरादेश्च
जः^२ (तु० उ० २।१११) ज्योतिः^३ । घटादेः (१।५१०) प्राग् द्युतादिगणः ॥७२८॥

४२१. श्विता वर्णे । श्वेतते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट । आदि-
तश्च (७।२।१६) इत्यनिट्—श्वित्तः । विभाषा भावादिकर्मणोः (७।२।१७)—
श्वित्तमनेन, श्वितितमनेन^४ ; प्रश्वित्तः, प्रश्वितितः^५ । कत्रः—श्वित्रम्^६ । ५

४२२. विमिदा स्नेहने । स्नेहनं स्नेहयोगः । मेदते । मिश्रः,
मिश्रमनेन; मेदितम् । निष्ठा शीङ्स्त्रिदिमिदि (१।२।१९) इति किस्त्वं
नास्ति—प्रमिश्रः प्रमेदितः । भञ्जभासमिदो घुरच् (१।२।१६१)—मेदुरः ।
अमिचिमिदिशसिन्धुः कत्रः (उ० ४।१६३)—मित्रम् । असुन् (दश० उ० ६।४६)
मेदो वसा । अचि—मेदाख्यो म्लेच्छः । मेदिनी । दिवादी (४।१३४) १०
मेद्यति । चुरादीं मिद स्नेहने (तु० १०।८) मेद्यति ॥७३०॥

४२३. विश्विदा^१ स्नेहनमोहनयोः । श्वेदते । श्विष्णः ।
विचित्रा^२ इत्याहृतः । श्वेडो विषम्, श्वेडाः रवः । विश्विदा इति नन्दी—
श्वेदते, अश्विदत्, अश्वेदिष्ट । श्विष्णः । सः श्विदिश्वदिसहीनाश्च
(८।३।६२) इति सः—सिस्वेदयिषति । श्विदा गात्रप्रकरणे (४।८०) १५
अस्मात् श्विद्यति ॥७३१॥

४२४. रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । अभिप्रीतिरभिलाषः । रुच्य-
र्थानां प्रीयमाणः (१।४।३३) सम्प्रदानम्—चैत्राय रोचते रोचनः ।
अरुचत्, अरोचिष्ट । न पादमि (१।३।८६) इति तङ्—परिरोचयते ।
राजसूयसूय (३।१।११४) इति कर्तरि रुच्यः साधुः । भावे ण्यत्—रोच्यम्, २०
यजाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति । घञ्—रोकः । ल्युट्—रोचनी

१. अयं भावः—‘द्युन् द्युन्’ इति द्विवचने न तावत् ‘हलादि शेषः’ प्रवर्तते,
संप्रसारणं पूर्वं प्रतीचते, अन्यथा हलादिलोपेन यस्य निवृत्तौ कस्य संप्रसारणं स्यात् ।

२. धातुसूत्र १।२७ व्याख्याने ‘द्युतेरिसिजादेश्च जः’ इति पठ्यते ।

३. अत्र १९ पृष्ठस्था ४ टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. ‘श्वेतितम्’ पाठा० । २५

५. ‘प्रश्वेतितः’ पाठा० ।

६. इतोऽप्ये ‘अर्शः’ इत्यधिकम् ।

७. स्मृदमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८२) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३०) च ।

८. तथा च प्रयुज्यते—‘न दवेडेत्’ । मनु० ४।६४॥

इषत् । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।१३४) रोचना । अलंकृन्निराकृन्
(३।२।१३६) इतीष्णुच्—रोचिष्णुः । युजिश्चितिजां कुश्च (उ० १।१४६)
इति रुच्यम् । इति—रोचिः । इक् कृष्यादिभ्यः (३।३।१८८ वा०)^१ रुचिः ।
अस्त्यर्थे रुचिरम् ॥७३२॥

४९५. घुट परिवर्तने । घोटते । अघुटत्, अघोटिष्ट । घोटकः
घुटिका गुल्फस्थि ॥७३३॥

४९६. रुट दीप्तौ । रोटते ॥७३४॥

४९७. रुट लुट प्रतीघाते^२ । [रोटते,] लोटते । अलुटत्,
अलोठिष्ट । लुठतीति लक्ष्यदर्शनात् तुदादौ पाठ्यः । रुट लुट इत्येके, बाध रोटने
१० (१।६) इति लिङ्गात्^३ ॥७३५, ७३६॥

४९८. शुभ दोप्तौ । शोभते । अशुभत्, अशोभिष्ट । शोभना ।
के—शुभम् । ज्ञापकात्^४ शोभा । रक्—शुभम् । उणादौ शुक्रः,
शुक्रः, शुक्रः । तुदादौ शुभ शुम्भ शोभार्थे (६।३३) शुभति ॥७३७॥

४९९. क्षुभ संञ्चलने । सञ्चलनं रूपान्यथात्वम् । क्षोभते ।
१५ अशुभत्, अक्षोभिष्ट । लुब्धस्वान्त (७।२।१८) इति क्षुब्धो मन्थे साधुः^५ ।
क्षुभितोऽन्यः । दिवादौ (४।१३१) क्षुभ्यति । क्रयादौ (१।४९)
क्षुभ्नाति ॥७३८॥

५००. णभ तुभ हिंसायाम् । नभते । तोभते । क्रयादौ (१।५०)
नभ्नाति, तुभ्नाति । अष्टवृ (दश० उ० ६।४९) नभः ॥७३९॥

५०१. सन्सु ध्वंसु भ्रन्सु अवसंसने । संसते । नीग्वन्सुसन्सु

१. जर्मनसंस्करणसम्पादेकन लीनिरोन आन्त्यात्र उयादिसूत्रसंख्या
(४।११९) प्रचा, उयादौ त्वेताहक् सूत्रं नास्ति । २. 'प्रतिघाते' पाठा० ।

३. उद्धृतमिदं पुरुषकरि (पृष्ठ ६४) धातुवृत्तौ (१३०) च । एतेनार्थनि-
र्देशोऽपि पाणिनीय इति ज्ञाप्यते ।

४. शुभ शुम्भ शोभार्थे इति तुदादौ (सूत्र ३३) शोभेति पाठात् । अत्र
'निपातनाद्' इति युक्ततरः पाठः स्यात् । वक्ष्यति च स्वयमेव तुदादौ 'अत्र एव
निपातनात् शोभा साधुः । ५. 'मन्थश्चेत्' पाठा० ।

(तु० ७।४।८४) इति सनीस्यते । वसुसंसुध्वंस्वनड्डहो^१ दः (तु० ८।२।७२)
उखास्यत् । स्यस्त्वा संसित्वा । वित्त् आवादिभ्यः (३।३।९४ वा०)
स्यस्तिः । ध्वंसते । दनीध्वस्यते । पर्णध्वत् । ध्वस्तिः । ध्वस्त्वा,
ध्वंसित्वा । ध्वस्तः । भ्रंशते । भ्रष्टिः । बनीभ्रश्यते^२ । भ्रष्ट्वा भ्रंशित्वा ।
भ्रष्टः । दिवादी (४।१।१९) भ्रश्यति ॥७४०-७४२॥

५

५०२. ध्वन्मु गतौ च ।

५०३. मुन्मु विश्वासे । विस्त्रभ्मते^३ । व्यस्त्रभत्, व्यस्त्रभिभट्
सन्हुः इति कौशिकः—स्रहते, ऊष्मान्तप्रस्तावात् ॥७४३॥

५०४. वृत्तु वर्तने । वर्तनं स्थितिः । वर्तते वर्तनः^४ । अवृत्तत्
अवर्तिष्यत् । वृद्धथः स्यसनोः (१।३।९२) वा परस्मैपदम् । न वृद्धथत्तुर्ग्यः १०
(७।२।५९) इति तत्रैव नेद्—वत्स्यति । वर्तिष्यते । अवत्स्यन्, अवर्ति-
ष्यत् । विवृत्सति, विवर्तिषते । वृत्वा, वर्तित्वा । वृत्तः, वृत्तिः, वृत्यः ।
वृत्तिरस्त्यस्याम्—वार्त्तः^५ । वृत्तेश्च (उ० २।१७) इत्यनिः—वर्तनिः । मनिन्
(दश० उ० ६।७३)—वर्त्तम् । षोरध्ययने वृत्तम् (७।२।३६) । हस्ते वर्तिग्रहोः
(३।४।३९) णमुल्—हस्तवर्त्तं वर्तयति । रक् (द्र० उ० २।१६) वृत्तः । १५
वार्त्तकः । वर्त्तकः । वर्त्तका शकुनी प्राचाम् (७।३।४५ वा०) उदीर्त्वा वर्ति-
का । इपिशि (दश० उ० १।४७) इतीन्—वर्तिः । दिवादी वृत्त वरणे (५।५०)
इत्येके—वृत्यते । चुरादी (१०।१९७) भासार्थः—वर्तयति ॥७४४॥

५०५. वृधु वृद्धौ । वर्धते । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।३३४)
सुखवर्धनः । वृद्ध्वा, वर्धित्वा । वृद्धः, वृद्धिः । इष्णुच्—वर्धिष्णुः । २०
वृधिवपिभ्यां र्न् (उ० २।१७)—वर्धः । चुरादी वृधु भासार्थः (१०।१९७)
वर्धयति । तत्रैव वर्ध छेदनपूरणयोः (१०।१०४) ॥७४५॥

१. '०ध्वन्स्वनड्डहा दः इति काशिकादिषु पाठः ।

२. एतेन 'नीम्बश्चसंसुध्वंसुभंसु०' इत्यादिसूत्रे 'अंशु' इति पाठः स्वामिभते
इति ज्ञाप्यते । अन्ये तत्र घातुसूत्रे (५०१) अष्टकसूत्रे च 'अंसु' इत्येव पठन्ति । २५
अत्र घातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ १३१) ।

३. विपूर्व एव विश्वासे इति ज्ञापनार्थो विपूर्वस्य प्रयोगः ।

४. 'वर्तनम्' पाठात् । ५. अत्र 'वृत्तेश्च' (५।२।१०१) वार्त्तिकेन णः प्रत्ययः ।

५०६. श्रुधु शब्दकुत्सायाम् । शब्दकुत्सा पायुशब्दत्वात्^१ शर्धते । अश्रुधत् अशर्धिष्ट ॥७४६॥

५०७. स्यन्दू स्रवणे^२ । स्यन्दते । अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट । स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते । स्यन्त्तुम्, स्यन्दितुम् । अतुविपर्यभिनिविभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु (८।३।७२) इति वा षत्वम्—अनुध्यन्दते तैलम्, अनुस्यन्दते । स्यदो जवे (६।४।२८) साधुः । क्त्व^३ स्कन्दस्यन्दोः (६।४।३१) नेट्—स्यन्त्वा । युच्—स्यन्दनः । स्यन्देः प्रसारणं धक्ष (दश० उ० १।९६) इति सिन्धुः ॥७४७॥

५०८. कृपू सामर्थ्ये । कृपे रो लः^४ (तु० ८।२।१८) कल्पते ।
१० अकल्पत् अकल्पिष्ट । कल्पस्यति कल्पिष्यते । चिकल्पसति चिकल्पिष्यते । लुटि च कल्पः (१।३।६३) इति वा परस्मैपदम् । तासि च कल्पः (७।१।६०) इति नेट्—कल्पतासि कल्पितासे । कल्पन्तुम् कल्पितुम् । कल्पन्तम् ऋद्धपधाच्चाकल्पिचृतेः (३।१।११७) इति निषेधाण्यत्—कल्प्यम् । कृतृकपिभ्यः कीटन् (उ० ४।१।८९) कृपीटं वारि । चुरादौ कृपे-
१५ स्तादर्थ्ये (१०।१।८६) आगर्वायः—कल्पयते ॥७४८॥

५०९. घृत् । वर्तनं घृत् । घृतादिर्घृतोदिश्चान्तर्गणौ वर्धितौ समाप्तावित्यर्थः । वृधेः क्तिप्, वर्धितौ पूर्णावित्यर्थे ॥

५१०. घटचेष्टायाम् । चेष्टा इहा । घटने । घटितम् । घटादयो मितः (१।६।६३) इति मित्वाप्तितां ह्रस्वः (६।४।६२) घटयति । घटनः । इह येऽन्यत्र
२० पठितास्तेषां योऽर्थ उपात्तस्तत्रैव मित्त्वम्, येऽत्रैव पठ्यन्ते तेषां सामान्येन, अनेकार्थत्वात् । अतो विघटयतीति चेष्टाभावेऽपि ह्रस्वः । कथम्—कमलवनोदघाटनं कुर्वते ये (सूर्यशतक २), प्रविघातयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव (किरात २।४६) चुरादौ चट स्फुट घट च हन्यथाश्च^५

१. 'पायुशब्दः' पाठा० । २. 'प्रसवणे' पाठा० ।
३. 'क्वाशां चेट्-प्रतिषेधः' इति महाभाष्यवचनात् आहोपो नापि भवति ।
४. 'कृपो रो लः' इत्येव भाष्यसम्मतः सूत्रपाठ इति ऋत्कसूत्रमभ्याज्ज्ञाप्यते । तत्त्वबोधिनीकारेण स्वामिसम्मतः पाठोऽर्वाचीनपाठः इत्युक्तः (द्र० सि० कौ० भाग ३ पृष्ठः १७६) ।
५. 'हन्यथाः' पाठा० ।

(द्र० धा० सू० १०।१६९) इति घट्टिनान्ये मितोऽहतौ च (धा० सू० १०।८२) इत्यमित् । ह्रपादयो (द्र० धा० सू० १०।७७-८१) येऽधीतास्तेभ्योऽन्ये स्वार्थणिचि न मित इत्यर्थः, तेन शम लक्ष आलोचने (धा० सू० १०।१४४) निशामयते, श्रम रोगे (धा० सू० १०।१६७) आमयतीत्यादि सिद्धम् । चटादयस्त्रयो हन्त्यर्थवृत्तयो णिचमुत्पद्यन्तीति तु दर्शने पभ्यो घञन्तेभ्यो णिच्, इत्थञ्च—उन्नामिताखिलमहीधरकन्धरस्य^१ तथा चौरस्यो-त्क्राथयति इति सिद्धम् । संक्रामयतीति तु संक्रामन्तं करोतीति (द्र० धा० सू० १०।२६९) इति णिच् । 'क्षपयित्वा घनसम्पदमम्बुशोषः कृतः सवित्रा^२ तथा भेषजक्षपिताऽङ्गानां च^३ इत्यविगानात् क्षपिश्चुरादौ अदन्तो-अभ्युह्यः^४ चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् (६।४।९३) अघाटि अघट्टि, घाटं घाटम्, घटं घटम् । अभिधानलक्षणत्वात् कृतण्यन्ताण् णमुल् घटादीनां षित्वात् (द्र० धा० सू० १।५२२) षिट्मिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४) घटा, शकृष्व (३।४।६५) इति तुमुन्—घटते भोक्तुम् । घटः । इह घटादौ केऽन्यैत्रव पठिताः प्रकृत्यादिविषयाः न्याय्यविकरणाश्च^५ । अन्ये तु स्वस्थानोक्तकार्यभाजः षित्त्वमिस्त्वार्थमनूद्यन्त इति यथायथ-मुत्प्रेक्ष्यम् ॥७४९॥

५११. व्यथ भयचलनयोः । दुःखचलनयोरिति दुर्गः । व्यथते । व्यथयति । अव्याथि अव्यथि, व्याथं व्याथम्, व्यथं व्यथम् । व्यथा । व्यथो लिटि (७।४।६८) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्—विव्यथे । राजसूय-सूर्य (३।१।१४४) इत्यव्यथ्यः कर्तरि साधुः । प्रहादौ व्यथवदवसां प्रतिषि-दानाम्^६ (तु० ३।१।१३४ गणसूत्र) अव्यथी । अनञ्पूर्वाद् युच् व्यथनः । व्यथेः प्रसारणं किञ्च (उ० १।४० उज्ज०)—विथुरो राक्षसः ॥७५०॥

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

२. चुरादिगणे 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (सूत्र ३२४) इत्यस्य व्याख्यने हीरस्वामिना 'क्षप प्रेरणे' उदाहरणरूपेण पठितः । स च देवराजयज्वना निघण्टे-वृत्तौ (पृष्ठ ४३, १०९) दैवव्याख्यात्रा च पुरुषकारे (पृष्ठ ९५) उद्धृतः ।

३. 'न्याय्यविकरणार्थः' पाठा० ।

४. गणसूत्रे तु व्यथिस्थाने 'त्रिजिः' पठ्यते ।

५१२. प्रथ प्रख्याने । प्रख्यानं प्रसिद्धिः । प्रथते । प्रथ-
यति । प्रथा । अत् स्मृदृत्वप्रथ (७।४।९५) इत्यभ्यासस्यात्वम्—अप-
प्रथत् । प्रथिभ्रदिभ्रज्ञां प्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८ श्वेत०) पृथुः ।
प्रथेः विवन् प्रसारणञ्च (उ० १।१३६ श्वेत०) पृथिवी । अलीकादौ (द्र० उ०
४।२५) पृथ्वीका^१ । प्रत्तिः^२ । प्रथेरमच् (उ० ५।६८) प्रथमः ॥७५१॥

५१३. पृथु विस्तारे । पर्थते । प्रथेः सम्प्रसारणात् (द्र० उ० १।२८)
अनार्षमसुं मन्यन्ते ।^३ एवं मृदनातौ (द्र० धा० सू० ९।४५) सति
भ्रदिम्^४ (द्र० धा० सू० १।५१५) ॥७५२॥

५१४. प्रस प्रसवे । प्रस विस्तार^५ इति दुर्गः ॥७५३॥

१० ५१५. भ्रद भ्रदने । भ्रदते । भ्रदयति । भ्रमभ्रदत् । प्रथिभ्रदि
(उ० १।२८) इति मृदुः । मृद्वीका । क्रयादौ मृद बोदे (९।४५) मृदनाति,
भ्रमीमृदत् भ्रममर्दत्^६ ॥७५४॥

५१६. खद खदने । खदनं विदारणम्^७ । खदयति ॥७५५॥

५१७. क्षजि गतिदानयोः । अस्य पाठोऽनुपधाया अपि चिण्-
१५ णमुलोर्दीर्घार्थः (द्र० ६।४।९३) एतदर्थमेव तत्र ह्रस्वविकल्पे कर्तव्ये दीर्घ-

१. 'पृथीका' पाठः । प्रथधातो-कीकच्प्रत्यये सम्प्रसारणे तुगागमे च 'पृथ्वी-
का' सिद्धयति, । एवं भ्रद भ्रदने (१।५१५) सूत्रे मृद्वीका ।

२. द्र० उ० ४।१८ श्वेत, नारा० द्र० उ० १।७५ ।

३. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३४) च ।

२० ४. पूर्वहेतुविरुद्धमेतद् वचनम् । यथाहि पूर्वत्र 'प्रथिभ्रदिभ्रज्ञां सम्प्रसारणम्
(उ० १।२८) इति वचनात् पृथेरनार्षत्वं प्रतिपाद्यते, तथैव भ्रदेरपि सम्प्रसारणविधानात्
मृदनातेरनार्षत्वं वक्तव्यम्, न तु मृदनाति स्वीकृत्य भ्रदेः ।

५. 'प्रस विस्तारे' इति काशकृत्स्नधातुपाठः (पृष्ठ १३५) ।

६. 'अत्स्मृदृत्वप्रथभ्रद' (७।४ ६५) इति शपानिर्देशान् मृदनातिरिचि
२५ चङि अत् न भवति । तेन 'उर्ध्वत्' (७।४।७) इत्येव प्रवर्तते ।

७. 'खदनं विद्रावणमिति स्वामी' इति धातुवृत्तावुदधतः पाठः (पृष्ठ १३४) ।

विधिः । एवं दक्षिणन्दिक्कन्दिक्कन्दिनां (१।५१८, ५२०) ज्ञेयम् । षजेति
कौशिकः । चुरादौ कजि कृञ्जीवने (१०।७५) क्षञ्जयति ॥७५६॥

५१८. दक्ष गतिर्हिसनयोः । दक्षते । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च (१।४०१)
इत्यस्यैवार्थभेदाद् घटादिकार्यार्थे पुनः पाठः ॥७५७॥

५१९. ऋप कृपायाम् । ऋपते । ऋपयति । ऋपेः प्रसारणात् ५
(तु० ३।३।१०४ ग० सू०) इति कृपा । उणादौ कृपणः ॥७५८॥

५२० कदि क्रदि कृदि वैक्लव्ये । विक्लवः कातरः । वैक्लव्य^१
इति चन्द्रः^२ (१।५२०) । क्रन्दते, क्रन्दा । कद, क्रद, कृद इति नन्दी^३—
क्रदा । कदि क्रदि कृदि ब्राह्मणे रोदने च (१।५८) इति परस्मैपदिनः—
क्रन्दति ॥७५९-७६१॥

५२१. त्वित्वरा सम्भ्रमे । सम्भ्रमोऽत्राशुकारिता । त्वरते ।
त्वरयति । त्वरा । अतत्वरत् । त्वरित्वा । क्विपि-त् । जीतः क्तः (३।२।१८७)
निष्ठायां रूप्यमत्वरसंयुषास्वनाम् (७।२।२८) इति वेद्-तूर्णः, त्वरितः । इत्थं
चादित्त्वं प्रपञ्चार्थम्^४ । तूर्तिः । वहिश्चियुश्रुगलाहात्वरिभ्यो नित् (दश० उ०
१।२१) तूर्णिः ॥७६२॥

५२२. घटादयः पितः । दशितं विश्वफलम् । अत्र पूर्वा
दश पठिताः, दक्षकन्धादयस्तु चत्वारः स्थानान्तरपठिताः कार्या-
र्धननुदिता इत्येके ॥

४२३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

५२४. ज्वर रोगे । इतः फणान्ताः (१।५६१) षट्त्रिंशत् सेटः
परस्मैपदिनश्च । ज्वरति । ज्वरयति । अज्वारि, अज्वरि । ज्वारं

१. चान्द्रभातुपाठे (१।५२०) 'वैक्लव्ये' इति मुद्रितः पाठः । स चापपाठः
प्रतीयते ।

२. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८१) भातुवृत्तौ (पृष्ठ
१३५ अष्टः पाठः) च ।

३. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८१) ।

४. आदितश्च (७।२।१६) इति सूत्रं निष्ठायां नित्यमिष्णुनिषेधाथर्म, इह तु
रूप्यमत्वर (७।२।२८) इत्यनेन प्रत्यक्षमित्ये विकल्प उच्यते । तथा सति आदित्-
करणमनर्थकमेव, नचान्यत् किञ्चिदादितः फलम् इति भावः ।

ज्वारम्, ज्वरं ज्वरम् । ज्वरितः । जूः । जूर्तिः । वीज्याज्वरिभ्यो
निः। उ० ४।४८) जूर्णिः । अज्वरेरिति निवेधात् रुजार्थानाम् (२।३।५४)
इति षष्ठी नास्ति—चोरं ज्वरयति ज्वरः ॥७६३॥

५ ५२५. गड सेचने । गडति । गडयति । गडुः । गडोऽचि ।
सुखं स्वपिति गौर्गडी^१ । गडोरादेश्च कः (उ० ३।१०६) कडत्रम् । गडेः कड च
(दश० उ० ७।२२) इति कडारः पिङ्गः (? , पिङ्गलः) ॥७६४॥

५२६. डेड वेष्टने । हेडति । हिडयति । पाठसामर्थ्याद्^२ ह्रस्वः—
अहिडि अहेडि, हेडं हेडम्, हिडं हिडम् । अन्ये ह्रस्वं कृत्वा चिष्णमुलोर्वा
दीर्घमाहुः—अहीडि अहिडि; हीडं हीडम्, हिडं हिडम् ॥७६५॥

१० ५२७. वट भट परिभाषणे । वटयति, भटयति । वट वेष्टने,
भट भृत् (१।२०३, २०६) इत्याभ्यां वाटयति भाटवति ॥७६६, ७६७॥

५३८. नट नैतौ^३ । नटति । नटयति शाखाम् । नृत्तौ तु (द्र०
१।२०९) नाटयति^४ । चुरादौ नट अवस्यन्दने (१०।१२) अस्माच् चौ-
रस्योन्नाटयति ॥७६८॥

२५ ५२९. चक तृप्तौ प्रतिघाते च^५ । चकति^६ । चकयति ।
चकितः । कठिचकिभ्यामोरः (दश उ० ८।२६) चकोरः । चक तृप्तौ (१।७४)
इत्यस्य चकते ॥७६९॥

५३०. ष्टक स्तक प्रतिघाते । ष्टकति । तिष्टकयिषति, तिस्त-
कयिषति ॥७७०, ७७१॥

२० १. अनुपलब्धमूलम् ।

२. अयं भावः—शिञ्जिमित्तं यत्र गुणवृद्धिभ्यां दीर्घत्वं भवति तत्रैव
'मितां ह्रस्वः, चिष्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (६।४।६२, ६३) इति सूत्रे प्रवर्तते ।
इह तु स्वभावसिद्ध एकारः, न तु शिञ्जिमित्तः । अत आह—दीर्घपाठसामर्थ्याद्
इति भावः ।

३. 'गतौ' पाठः ।

२५ ४. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ६७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३६) च ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४३) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३६) च । 'तृप्तौ' इत्येव
काश० धातु० (पृष्ठ १३८) ।

६. द्र० पुरुषकारः (पृष्ठ ४३) ।

५३१. कखे हसने । कखति । कखयति । एदित्वाद्—अक-
खीत् । उणादौ किखिलोमशः^१ ॥७७२॥

५३२. रगे शङ्कायाम् । रगति । अरगीत् । रगडस्तालः ॥७७३॥

५३३. लगे सङ्गे । लगति । लगयति । अलगीत् । बुधस्वान्त-
ध्वान्तलभ (७।२।१८) इति सक्ते लग्नः साधुः, लगितोऽन्यः ॥७७४॥

५३४. हगे ह्मगे षठगे स्थगे संवरणे । संवरणमाच्छादनम् ।
स्थगति । स्थगयति । तिष्ठगयिषति, तिस्थगयिषति च । षगे स्थगे
इति दुर्गः ॥७७५-७७८॥

५३५. कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति नोच्यतेऽनेकार्थत्वात् ।
नोच्यत इति योऽर्थस्तत्रार्थे कगिरित्येके^२ ॥७७९॥

५३६. अक अग कुटिलायां गतौ । अकति । अगति । पृषो-
दरादौ न अनस ओकं^३ गति हन्तीत्यनोकहो^४ वृक्षः । अगति । अग्रम् ॥
७८०, ७८१॥

५३७. कण रण गतौ । अत्रयोर्गत्यर्थयोर्मित्त्वम् । शब्दे तु-
काणयति ॥७८२, ७८३॥

५३८. चण श्रण दाने । चणति । चणयति । चणकः । गति-
हिसार्थाच्च चाणयति । श्रणति । श्रणयति । चुरादौ (१०।३८) ।
विश्राणयति । भज विश्राणने (१०।१७९) विश्राणनादन्यपयस्विनीनाम् (तु०
रघु० २।५४) । शण इत्यपि दुर्गः—शणः शाणः ॥७८४, ७८५॥

५३९. श्रथ क्रथ क्लथ हिसार्थाः । क्रथति । क्रथयति । २०

१. पञ्चपाठां दशपाठां च 'किखि'पदं न व्युत्पाद्यते । भोजीयोणादौ
'किखिलोमशी' (स० क० २।१।१६६) हैमोणादौ 'किखिलोमासका' (सू० ६२६)
इत्युक्तम् । हरदत्तस्तु 'अपचितपरिमाणः शृगालः किखी' इत्युक्तवान् (पदमञ्जरी
२।१।६) । २. काशकृत्स्नीये धातुपाठे 'कगे गतौ' पठ्यते (पृष्ठ १३९) ।

३. 'आकम्' पाठा० । लिबिशेन 'ओकं' इति शुद्धः पाठान्तरे न्यस्तः ।

४. द्र० भोजीयम् 'अनेरोकहः' (स० क० २।३।१८६) सूत्रम्, हैमोणादिसूत्रं
(५९४) च ।

५. 'श्लथ' इत्यधिकं कञ्चित् ।

चुरादौ (१०।२।१८) चौरस्योत्क्राथयति । घञन्ताणिजिति चन्द्रदुर्गां,^१
नाटकाथपिषाम् (२।१।५६) इति लिङ्गाच्च ॥७८६-७८८॥

५४०. चनु च । चकाराद् हिंसार्थः । चनति । चनयति ॥७८९॥

५४१. वनु च नोच्यते^२ । तथा अनुकर्षणार्थश्चकारः । यद्

५ वा न केवलं कगे, यावद् वनु च नोच्यते क्रियासामान्यवाचित्वात्^३ ।
वनति । वनयति । वत्वा, वनिष्वा । वतः । संवननम् । वन षण् मक्ती
(१।३।१२) इत्यस्य वानयति ॥७९०॥

५४२. ज्वल दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलयति । अग्ने (द्र० १।६६८)

ज्वलादिकार्यार्थः पाठः ॥७९१॥

१०. ५४३. हल हल चलने । हलति । हलयति । विह्वलः ॥७९२, ७९३॥

५४४. स्मृ आध्याने । आध्यानमुत्कण्ठा । स्मरति । स्मर-
यति । चिन्तायां (द्र० १।६६०) स्मारयति, विस्मारयति । अन्यत्रो-
क्तानामर्थविशेषे मित्त्वार्थे इह पाठः ॥७९४॥

५४५. दृ भये । दरति । दरः । दरद् रोमकदेशः^३ । बालं दरयति ।

१५. क्रयादौ दृ विदारणे (१।२१)—दृणाति, दारयति काष्ठम् । तस्यैव
मित्त्वार्थे इह पाठ इत्येके^४ । दिवादौ दीर्यतीति पञ्चिका । कर्मकर्तरि
दीर्यत इत्येके ॥७९५॥

१. चन्द्रगोमी धातुपाठे चुरादौ 'ऋथ हिंसायाम्' इत्येतं धातुं न पठति । तद-
भावे च 'षाठी सम्बन्धे' (चन्द्र व्याक० २।१।९५) इति सूत्रव्याख्याने 'चौरस्योत्क्राथ-

२०. यति, चौरमुत्क्राथयति' इति प्रयोगसिद्धये 'घटादित्वात् ऋथयतीति प्रामोति । ऋथनं
क्राथः, क्राथं करोति क्राथयति' इत्येवं व्याख्यातवान् । उत्तरोत्तरं धातुपाठेषु धातूनां
संज्ञेपात् पूर्वव्याकरणानुसारं धातुनिष्पन्नानपि शब्दान् उत्तरे वैयाकरणाः कथं नाम-
धातोर्व्यत्पादयन्ति इत्येतदत्र स्पष्टम् । वस्तुतस्तु भगवता पाणिनिना नामधातो-
निष्पादिताः प्रयोगा अपि धातुजा एव । एतदेव संचित्य महाभाष्यकारेण नामधातु-
२५. प्रकरणेऽसकृदुक्तम्—'धातव एवैते... न चैव अर्था आ दश्यन्ते, क्रियावचनता च
गम्यन्ते' (३।१।८, ११, १९) ।

२. 'चतु वतु स्मरणे' इति काशकःस्नः (पृष्ठ १४०) ।

३. 'ददीस्तानं' नाम्नासंप्रतिप्रसिद्धः । ४. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३८) ।

५४६. नृ नये । क्रचादेर् (१।२३) मित्रार्थं विरलोऽस्य पाठः ।
नृणन्तं प्रयुङ्क्ते नरयति ॥७९६॥

५४७. श्रा पाके । अदादेः (२।४५) श्रै पाके (१।६४८) इत्यस्य वेह
मित्रार्थः पाठः^१ । श्राति श्रायति वा कश्चित् तं प्रयुङ्क्ते श्रपयति
चरं चैत्रेण; अन्यत्र श्रापयति धर्मः; खेदयतीत्यर्थः ॥७९७॥

५४८. मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा^२ । निशानमुत्तेजनम् । नि-
शामन इत्येके पेठुः । ज्ञा अवबोधन (१।३७) इत्ययं क्रचादिर्मारणादौ मित् —
संज्ञपयति पशुम्, विष्णुं विज्ञपयाम्यहम्, प्रज्ञपयति शास्त्रम्^३ ।
अन्यत्र—राजानं विज्ञापयति, अवबोधने ज्ञापयति, प्राप्तिं प्रज्ञापयतीति
ज्ञानार्थं । तोषणे—एवमाज्ञतोऽस्मि सामाजिकैः^४ । कथम् प्रथंसामावो १०
ज्ञीप्स्यते,^५ प्रज्ञ ज्ञीप्सायाम् (६।११४) इति ज्ञापकाद् ह्रस्वोऽत्र
आप्तप्युधामीत् (७।४।५५) इति कृतह्रस्वस्येत्त्वात्, चुरादौ क्षपिर् (१०।७७)
अप्यहेतुमणिणजर्थः ज्ञीप्सत्यर्थं । इत्येके । चुरादौ ज्ञा नियोजने (१०।१७८)
अस्मात्—आज्ञापय ज्ञातविशेषपुंसाम्^६ इति ।

५४९. कम्पने चलिः । उत्रलादौ (१।५६९) पठितस्यापि अस्येह^७
मित्रार्थः पाठः । इकार उच्चारणार्थः^८ । प्रचलयति लताम् । अन्यत्र—
चालयति शीलम्, हरतीत्यर्थः^९ ॥

५५०. छदिर् ऊर्जने छद संवरणे (१०।३७) इत्ययं चुरादि-

१. स्मृतमिदम् पुरुषकारे (पृष्ठ २१) ।

२. 'ज्ञः' पाठः । एतद्विषये पुरुषकारो ऽत्र द्रष्टव्यः (पृष्ठ १८) ।

३. 'प्रज्ञपयति शरम्' इत्युदाहरणं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३९) प्रदर्शितम् ।

४. अनुपलब्धमूलमिदम् । कस्यचिन्नाटकस्य सूत्रधारवाक्यमेतत् स्यात् ।
तुलनीयम्—'आज्ञापितोऽस्मि परिषदा' इति मुद्राराक्षसे, अग्निहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा'
इति मालविकाग्निमित्रे ।

५. अनुपलब्धमूलमिदं वाक्यम् ।

६. 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' (३।२।१०८ वा०) इति वचनात् धातु-
निर्देशार्थं इक्षप्रत्ययः, नोच्चारणार्थं इकारः ।

७. उदधृतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (भाग ३, पृष्ठ १८७) । धातुवृत्तौ तु
'शीलं चालयति अन्यथा करोतीत्यर्थं इति स्वामी' इत्येवमुदधृतम् (पृष्ठ १३९) ।

रुजने' प्राणने मित् लडयत्यग्निः, स्वार्थे णिच्, छादयन्तं प्रयुङ्क्त
इति हेतौ वा । अन्यत्र—छादयति गृहम् ।

५ ५५१. जिह्नोन्मथनयो लडिः । लड विलासे (११२५०) इत्ययं
भ्वादिर्जिह्वाविषयायां क्रियायामुन्मथने^३ च मित् । लडयति
जिह्वाम्, लडयति दधि । अन्यत्र-लाडयति चित्रम्,^४ लालयति वा-
लम् । लालितः लालितकः लालिका लाला । जिह्नोन्मथन इति गुप्तः
जिह्वाशतान्पुल्ललयत्यभीक्षणम्^५ । सुरादौ लड उपसेवायाम् (१०१७)—
लाडयति ॥

१० ५५२. मदी हर्षगलेपनयोः । मदी हर्षे (४११०२) इत्ययं दिवा-
दिरत्रार्थे मित् । मदयति सुरा चित्रम्, विमदयति शत्रुम् । अन्यत्रा-
नेकार्थत्वाद्मुन्मादयति पुरुषम्, प्रमादयति^६ ॥

दलि-बलि-खलि-रयि-ध्वनि-वपि-त्रपयश्च इति श्रीभोजसूत्रम्^७ (सर०
कण्ठा० ११११९२) दलयति दध्वान ध्वनयन्नाशाः^८ ॥

५५३. घटादयो मितः । उदाहृतमेतत् ॥

१५ ५५४. जनी-जूष्-क्रमु-रञ्जोऽमन्ताश्च । जनी प्राहुर्भावे (४१४१)
जूष् बयोहानौ (४१२०) कसु ह्रस्वदीप्त्योः (४१५) रञ्ज रागे (११७२०) इत्येते-
ऽमन्ताश्च मित्संज्ञाः । जनयति । जन जनेन (३१२४) इति जुहोत्यादि-
रपि गृह्यते, अन्यथार्थरूपयोरभेदात् विकल्पेनामित्त्वं ब्रूयात् । वैदिको
वाऽसौ जनयति । जूष् बयोहानौ (४१२०) दिवादिः—जरयति । जृणातेः
२० (९१२) तु जारयति पतिम्, जारयत्यभ्रकम् । रञ्जेणौ मृगरमणे नलोपः

१. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३९) ।

२. ०न्मथनयो० पाठः पुरुषकार उद्धृतः (पृष्ठ ७२) ।

३. ०मुन्माथे० पाठः पुरुषकार उद्धृतः (पृष्ठ ७२) ।

४. डलयोरेकत्वं स्मरणात् ।

२५ ५. "जिह्नोन्म.....लाडयति मित्रम्" उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२)

अत्र पुरुषकारोद्धृतः 'मित्रम्' पाठ एव युक्तः ।

६. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२) । मूलं मृग्यम् ।

७. 'श्रीभाजोऽसूत्रयत्' पाठा० ।

८. मूलं मृग्यम् ।

(६।४।२४ वा०)—रजयति मृगान् । रमयति, भ्रमयति, संक्रमयति, विश्रमयति ॥

५५५. ज्वल-हल-हल-चल^१-नमामनुपसर्गाद्वा । एषां नित्यं मित्त्वं प्राप्तम्, अनुपसर्गाणां विकल्प्यते । ज्वालयति, ज्वलयति । ह्वालयति, ह्वलयति । ह्यालयति, ह्यलयति । चालयति, चलयति । ५ नामयति, नमयति । सोपसर्गाणां तु नित्यम्—प्रज्वलयति, विह्वलयति, प्रह्वलयति, प्रचलयति, प्रणमयति^२ ॥

५५६. ग्ला-स्ना-वनु-वमाञ्च^३ । आद्ययोरप्राप्तौ विकल्पः, अन्त्ययोः प्राप्तौ । एषामनुपसर्गात् मित्त्वं वा । ग्लपयति, ग्लापयति । स्नापयति, स्नापयति । वनयति, वानयति । वमयति, वामयति । १० अनुपसर्गादित्येव—प्रग्लापयति, प्रस्नापयति, उपवनयति, उवमयति ॥

५५७. न कर्म्यमिचमाम् । एषाममन्तत्वात् प्राप्ता मित्त्वंसंज्ञा निषिध्यते । कामयते । आम्रयति । आचामयति^३ ॥

५५८. शमोऽदर्शने । शम् उपशमे (४।१५) इत्यस्य दर्शनादन्यत्रार्थे^४ मित्त्वंसंज्ञा । अमन्तत्वात् सिद्धौ^५ नियमार्थे वचः । शमयति १५ रोगम्, निशमयति श्लोकम् । दर्शने तु—निशामयति रूपम् । निःशर्करमित्दं तीर्थं भरद्वाज निशामय^६ पश्येत्यर्थः ॥

५५९. यमोऽपरिवेषणे । यम उपस्मे (१।७०५) इत्यस्य परिवेषणा-

१ स्मृतं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ ३२४) ।

२. 'विनमयति' पाठा० ।

२०

३. काशकृत्स्नधातुपाठे 'ग्लास्नावनुवमश्चनकर्म्यमिचमः' इत्येवं सूत्र-पाठः । तत्र 'श्चन' इति स्वतन्त्रो धातुः । कम अम चम एषामपि विकल्पेन मित्त्वंसंज्ञा-विधीयते । व्याख्यातं चैतत् टीकाकारेण—कमयति कामयति, अमयति आमयति, चमयति चामयति (पृष्ठ १४३) ।

४. स्मृतमित्दं पुरुषकारे (पृष्ठ १०१) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४०) च । दूषितं च २५ सि० कौ० (भाग ३, पृष्ठ १९३) ।

५. 'प्राप्तौ' पाठा० ।

६. रामायण पश्चिमोत्तर शाखा (लाहौर संस्क०) बालकाण्ड २।५॥ तत्र 'भारद्वाज' इत्यपि पाठान्तरम् ।

दन्यत्रैवार्ये मित् संज्ञा ।^१ यमयति, नियमयति । परिवेषणे तु याम-
यति श्राद्धेऽन्नम्^२, आयामयति चन्द्रम्^३ । अत्रैव स्वनोऽवतंसन इति
दुर्गः—स्वनयति वस्त्रम् ॥

५६०. स्वदिर् अपपरिभ्याञ्च^४ । आभ्यामेवोपसर्गाभ्यां
स्वदिः मित्^५ । अपस्वदयति परिस्वदयति । अवेति—श्रीभोजः
अवस्वदयति । अन्योपसर्गपूर्वान्नास्ति—प्रस्वादयति ।

५६१. फण गतौ । फणति, फणयति । फणाश्च सप्तानाम् (६।४।१२५)
इत्येवाभ्यासलोपौ^६ वा—पफणुः, फेणुः । गतेरन्यत्र—फाणयति, घटं
निःस्नेहयतीत्यर्थः^७ । हुष्ण-स्वान्त-ध्वान्त (७।१।१८) इत्यनायासे फाण्टं
१० साधु । फणेः पूर्वे^८ घटादय इत्येके^९ ॥७९८॥

५६२. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेङ् उभयपदी]

५६३. राजृ दीप्तौ, उदात्तः स्वरितेत् । राजते, राजति,

१. द्र० 'तत्र च क्षीरस्वाम्यादिपक्षे ... इत्यादि पुरुषकारे (पृष्ठ १०१) ।
१५ दूषितं च स्वामिमतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१), सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग २ पृष्ठ १९४) च ।
काशकृत्स्नधातुपाठस्य कञ्जडटीकायामन्यथा व्याख्यायते (पृष्ठ १४४) ।

२. 'अन्नं' क्वचित् ।

३. 'यमोऽपरि' ... चन्द्रम्' इत्येतावद्बुद्धतं पुरुषकारे (पृ० १००) ।

४. 'स्वदिर् अवत्यां च' इत्येवं काशकृत्स्नधातुपाठसूत्रम् । 'अवत्यां रजायां,
२० चात् परिवेषणे च मित्' इत्येवं तट्टीकायां व्याख्यातम् (द्र० पृष्ठ १४४) ।

५. इयं व्याख्या धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१) दूषिता ।

६. 'वक्तव्यौ' इत्यधिकः क्वचित् ।

७. 'अन्यत्र फाणयति, सक्तृन् स्नेहयतीत्यर्थः इति स्वामिसम्भता-
कारौ' इति सायणः (धा० घृ० पृष्ठ १४१) । क्षीरतरङ्गिण्यां नैतादृशः पाठ
२५ उपलभ्यते ।

८. 'पूर्वे' पाठा० ।

९. काशकृत्स्नधातुपाठे 'फण गतौ' इत्यनन्तरम् 'वृत् घटादयो मातृबन्धा
यकत्वे' इति सूत्रं पठ्यते । तत्र 'एकत्वे' इत्यस्यार्थो न परिह्रायते । कञ्जडटीकायामपि
सम्यङ् न व्याख्यायते । 'एकत्वे' इत्यस्य कदाचिद् 'एकस्मिण्यौ' इत्यभिप्रायः स्यात् ।
तथा सति द्वितीये णिचि किं 'घाटयति' इति रूपमिष्टम् ?

राजिता । रराजुः रेजुः । आनकः शीङ्मियः (उ० ३।८२) इति पृथङ्-
निर्देशाद्^१ राजानकः^२ । कनिन् (उ० १।१५६) राजा । राजेरन्यः (उ०
३।१००)—राजन्यः ॥७९९॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

५६४. भ्राजृ दुभ्राशृ दुभ्लाशृ दीप्तौ, उदात्ता अनुदात्तेतः ।
भ्राजते, बभ्राजे, भ्रेजे । दुर्भयस्येत्येके^३ । श्वितोऽथुच् (३।३।८६)
भ्राजथुः । भ्राजिभ्राशयोर्द्धित्वं नेच्छन्ति^४ पक्षे ह्रस्वस्येष्टत्वम्—अबभ्राजत्
अबिभ्रजत् । नष्टनेष्टृ (उ० २।९५) इति—भ्राता (?) । वा भ्राशभ्लाश (३।१।७०)
इति श्यन्—भ्राशते भ्राश्यते, भ्लाशते भ्लाश्यते । भ्राशथुः, भ्लाशथुः ॥
८००-८०२॥

५

१०

[सेटः परस्मैपदिनः]

५६५. स्यमु स्वन स्तन ध्वन शब्दे । इतः क्षलान्ता (१।५।८८)
अष्टाविंशतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । स्यमति । स्येमुः सस्यमुः ।
उणादौ (द्र० ३।४६) स्यमीका क्रिमिः । स्वनति । स्वेनुः सस्वनुः ।
वेश्च स्वनो भोजने (८।३।६९) षत्वम्—विष्णति, अवष्णति । स्वनयति । १५
स्वनान्तः कणादिः । स्तनति, स्तनयति । ध्वनति, ध्वनयति । धन इति
चन्द्रः^५—तिष्ठनयिषति ॥८०३-८०६॥

५६६. षम ष्टम अवैकल्ये । समति । समः । विषमः । सम-
यति । स्तमति, स्तमयति ॥८०७, ८०८॥

१. प्रत्ययाः पृथगेव निर्दिश्यन्तेऽतोऽगतिकोऽयं निर्देशः । कदाचिदत्र
'प्राङ्निर्देशाद्' इति युक्तः पाठः स्यात् । तुलना कार्या—'प्राक्प्रत्ययनिर्देशान्.....'
दश० उणा० वृत्ति पृष्ठ २४०, ४२४ ।

२०

२. एतन्नामका बहवो विद्वांसो कश्मीरेष्वभवन् ।

३. काशकृत्स्नचन्द्रधातुपाठयोराद्ये धातौ 'डु' नैव पठ्यते । न्यासकारमैत्रे-
यसायणादयः पठन्ति ।

२५

४. क इति न प्रतिपादितम् । ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे आरोः पाठादर्शना-
दिष्टिरैषा विज्ञेया ।

५. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१।५।५९) 'स्यमु स्वन ध्वन शब्दे' इत्येव पाठ
उपलभ्यते । क्षीरस्वामित्रचनादत्र स्वनः परः 'धन' धातुः प्रणष्ट इति प्रतीयते ।

५६७. वृत् । घटादय एतदन्ता इति सभ्याः^१ ॥

५६८. ज्वल दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलिता । ज्वलितिकसन्तेभ्यो षः
(द्र० ३।१।१४०) वा-ज्वालः, ज्वाला, ज्वलः ॥८०९॥

५६९. चल कम्पने । चलति । चलितः । चलनः । चालः,
५ चलः । चरचलवद (तु० ६।१।१२ वा०) इति चलाचलः । यद्भुक्त्यपि
विकल्पः^२—चाचलः चञ्चलः^३ । चलिः कम्पने^४ (१।५४६) णौ मित्—
चलयति । चुरादौ चल श्रुतौ (१०।६३) चालयति ॥८१०॥

५७०. जल घात्ये^५ । घात्यं जडत्वम्, अतैक्षण्यमित्यर्थः^६ ।
जलति । जालम्, जलम् । व्यवस्थितविकल्पत्वाद् भिन्नेऽर्थे प्रत्ययौ ।
१० चुरादौ जल अपवारणे (१।२०) जालयति । लडयोरेकत्वाज्जडः ॥८११॥

५७१. टल द्रव्य वैप्लव्ये^७ । विप्लव एव वैप्लव्यम् । टलति ॥

५७२. स्थल स्थाने । ष्ठल इति चन्द्रः^८ (३।५६५) स्थलति । स्थालम् ।
स्थाली । स्थलम् । स्थली ॥८१४॥

५७३. हल विलेखने । विलेखनं कर्षणम् । हलति । हाला
१५ सुरा । हालम्, हलम् । इन् (दश० उ० १।४६) हलिः, हडिः ॥८१५॥

५७४. णल गन्धे । गन्धोऽर्दनम् । प्रणलति । नालम् । नाला
पद्मादीनां वृन्तम् । नाली, नाडी । प्रणालः, प्रणाली, प्रणाडिका ।
नलः, नडः ॥८१६॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४३) ।

२० २. अभ्यासस्य आगागमस्य इति शेषः ।

३. आगागमाभावं 'नुक्' केन भवति इति न स्पष्टीकृतं क्षीरस्वामिना ।
स्वीयामरव्याख्यानोऽपि 'चञ्चला' पदं न साधु व्याकृतम् ।

४. अर्थतो अनुवादः ।

५. जल धान्ये इति काशकृत्स्नीये (पृष्ठ १०६) चान्द्रे (१।५६३) च ।

२५ पाठः । आर्द्राकरणं च तदर्थः इति कन्नडटीकातोऽवगम्यते ।

६. 'घातनं तैक्ष्ण्यम्' इति क्षीरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४४) पाठः ।

७. मैत्रेयसायणादयः 'वैकलव्ये' इत्याहुः । तथैव काशकृत्स्नचन्द्रावपि ।

८. काशकृत्स्नधातुपाठोऽपि 'ष्ठल' इत्येव पठ्यते (पृष्ठ १४६) ।

५७५ पल गतौ । पालः । पलं मांसम् । पललं तिलककः ।
गाः पालयति—गोपालः । चुरादौ पल रत्नेण (१०।६४)—पालयति ॥८१७॥

५७६. बल प्राणने । प्राणनं जीवनम् । बलति । बालः, बाला
अजादौ (३।१।१३४) । बलः, बलम् । चुरादौ (१०।८०) मित्—बलयति ।

५७७. धान्यावरोधने च । धान्यमवरोध्यते यत्रेति कुसूलेऽर्थे—
बलटः । बल संवरणे^१ (१।३२९) त्वात्मनेपदी—बलते ॥८१८॥

५७८. पुल महत्त्वे । पोलति । पोलः । विपुलम् । पुलः । पुलो-
ऽस्यास्तीति^२ [पुली^३ । तलिपुलिभ्यां च (उ० २।५३)] पुलिनम् । कुषि-
पुलोः किन्द्च् (तु० उ० २।८५) पुलिन्दः । पिनाकादौ (द्र० उ० ४.१५)
पुलाकस्तुच्छधान्यम् । इक्^४ पुलिः । पुलकः । तुदादौ^५ पुलति । चुरादौ १०
(१०।५७) पोलयति ॥८१९॥

५७९. कुल संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं संघातः । कोलं
बंदरम् । कक्कोलः, कङ्कोलम् । कुलम् । नकुलः । तमिविडि (दश० उ०
८।११२) इति कालन्—कुलालः ॥८२०॥

५८०. शल^६ हुल पत्नृ गतौ । शलति । शाला । शलः । १५
शललं श्वात्रिलोम । शलयकः । शलयम् । शलमलिः । शलभः ।
शलकः । शलाका । शालूकम् उत्पलादिकन्दः । शल चलनसंवरणयोः

१. 'बल संवरणे दन्त्यौष्ठ्यादिः । तस्यात्र ओष्ठयादौ निर्देशो भ्रात्या बोध्यः ।
२. इतोऽभे कश्चित् पाठस्तुटितः प्रतिभाति । नहि 'पुलोऽस्यास्तीत्यर्थे'
'पुलिनम्' संभवति 'पुली' इति प्राप्नोति । अस्माभिः वृद्धितपाठपूरणाय प्रयतितम् । २०
३. केचन बलादौ (५।२।१३६) पुलशब्दं पठन्ति । द्र० गणरत्न० २६३ ।
४. पूर्वसम्पादकेन लिबिशेन अत्रोणादेः (४।१४२) संख्या तुलनाय
निर्दिष्टा । न चोणादौ 'इक्' प्रत्ययः श्रूयते । अयं तु 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति
वार्तिके (३।३।१०८) पठ्यते । वार्तिकमिदमष्टुध्वा लिबिशोऽसत्कल्पनां कृतवान् ।

५. मतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १०४) उद्धृतम् । परन्तु क्षीरतरङ्गिण्यां नायं २५
तुदादावुपलभ्यतते । 'पुर अग्रगमने' इति तु सर्वैस्तुदादिषु पठ्यते ।

६. 'शल श्वल आशुगमने इति ज्वलादौ क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे
(पृ० १०४) उदिभ्रयते । अत्र न तथा पाठ उपलभ्यते ।

- (१।३२८) इत्यस्यैव ज्वलादिकार्यार्थः पाठः । होलति । पतति । लृदि-
त्वात् लुङि अङ्, पतः पुम् (७।४।१९) अपप्तत् । उत्पातः । निपातः ।
पातो राहुः । पतः । नेर्गदनद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिपतति ।
सनीवन्तर्ध्वञ्ज (७।२।४९) इति वेद् सनि मीमावु (७।४।५४) इतीस्-
५ अम्यासलोपौ (द्र० ७।४।५८)—पित्सति, पिपतिषति । पतितः—
यस्य विभाषा (७।८।१५) इतीग्निषेधो नास्ति द्वितीयाश्रितातीतपतित (२।१।
२४) इति लिङ्गात् । अलङ्कृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—उत्पतिष्णुः ।
जुचङ्कर्म्य (३।२।१५०) इति युच्—पतनः । लषपतपद (३।२।१५४) इत्युक्ञ्
प्रपातुकः । विशिपतिपदिस्कन्दाम् (३।४।५६) इति णमुल्—गेहानुप्रपात-
१० मास्ते । दाप्नी (३।२।१८२) इति छ्रन्—पत्रम् । पतिचण्डिम्यामालञ् (उ०
१।१।१६) पातालम् । पतेरङ्गच् पक्षिणि (उ० १।४।१२) पतङ्गः । पतेरञ्चलः
(उ० ३।७।४)—पत्सलः । अमिनलि (उ० ३।१०।५) इत्यञ्—पतत्रम् ।
वीपतिभ्यां ततन् (उ० ३।१५०) पत्तनम् । पतस्थ च (उ० ४।१२) इतीनिः—
पन्थाः । शलिपतिपदिभ्यो निन् (तु० उ० श्वेत० ४।१५) पनाका ।
१५ स्पृहृगृहि (३।२।१५८) इति सूत्रात् पतयालुः ॥ ५८१. हुल हिंसासं-
वरणयोश्च । होलः, हुलः, हुलिः, हुडिः उणादौ हुलुदेशः ॥ ८२१-
८२३ ॥

५८२. कथे निष्पाके^३ । कथति । अकथीत् । काथः, कथः ।
अस्त्यर्थे (द्र० ५।२।११५) काथिका यवाग्नः ॥ ८२४ ॥

- २० ५८३. पथे गतौ^४ । पथति । अपथीत् । पाथः, पथः ॥ ८२५ ॥
५८४ मथे विलोडने^५ । मथति । अमथीत् । माथः, मथः ।

१. 'हुङ्' पाठा० ।

२. अत्र 'मेष' इति पाठो युक्तः प्रतिभाति । अमरटीकायां (२।१।७६)
मेषपर्यायव्याख्यानान्त 'हुङ्' नामापि पठति क्षीरस्वामी । तस्मादत्र 'हुङ्मेषः'
२५ इति युक्तः पाठः । ३. 'कथे विपाके' इति काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १४८) ।
४. काशकृत्स्नः 'पल शल पत् पथा गतौ च' इति पठति (पृष्ठ १४८) ।
५. 'मथे विलोडने—मथति... मथकः...' इत्यादि काशकृत्स्नीय-
धातुपाठे तटीकायां च पाठः (पृष्ठ १४८) ।

मन्दिवाशि (उ० १।३८) इत्युरच्—मथुरा । मन्थ मन्थे^१ मन्थति । कथादौ (९।४२) मथ्नाति ॥८२६॥

५८५. **वम उद्गिरणे ।** उद्गिरणं भुक्तस्योर्ध्वगतिः । वमति । वामः, वमः । वमथुः^२ । वमितः । उदित्येके^३—वान्वा वमित्वा । अष्टयः खलु वान्ताशी^४ । न शसदद (६।४।१२६) इति वधमुः । ग्लास्तावनुवमाश्च (१।५५६) इति वा मित्रवम्—वामयति, वमयति । जिद्वत्ति (१।२।१५७) इतीनिः—वामी । नोदातोपदेशस्य (७।३।३४) इति निषेधे प्राप्तेऽवमिकमि—चमीनाम् (७।२।३४) इति वृद्धिः, ण्डुल्-वामकः । 'वामयतेर्ल्युट्—योग-वामनम् । न वमतीत्यञ्जमः । यञि-वामः । अस्त्यर्थे (द्र० ५।२।१००) वामनः । वामा अश्वा ॥८२७॥

१०

५८६. **भ्रमु चलने ।** वा भ्राशभ्लाश (३।१।७०) इति वा श्यन्-भ्रमति भ्राम्यति । वा जृभ्रमुत्रसाम् (६।४।१२४) इत्येत्वाभ्यालोपौ—भ्रेषुः बभ्रमुः । भ्रान्त्वा, भ्रमित्वा । भ्रान्तः । णे—भ्रामः । भ्रम इति दुर्गः । भ्रमेश्च उः^५—अभ्रमुः । इन् (दश० उ० १।४६) भ्रमिः । भ्रमेः सम्प्रसारणं किञ्च (तु० उ० ४।१२१) इति भूमिर्वायुः । अतिकमिभ्रमि (उ० ३।१२२) इत्यरन्— १५ भ्रमरः । दिवादौ (४।९९) शमाद्यर्थः पाठः—भ्राम्यति ॥८२८॥

५८७. **क्षर सञ्चलने ।** क्षरति । क्षरिष्यति । क्षारः । क्षारी-योऽप्यणुकृतं कचिद्^६ इति ङीप् । क्षरः । अक्षरम् ॥८२९॥

५८८. **क्षल सञ्चये च ।** सञ्चलने च । क्षलति । क्षुरादौ क्षल क्षौचे (तु० १०।५३) क्षालयति ॥८३०॥

२०

१. नैतादृशः कचिद् भ्वादौ पठ्यते । मन्थ हिंसासंकोशनयोः पूर्वत्र (१।३७) पठ्यते ।

२. 'वमथुः' कचिन्नास्ति ।

३. तुलनीयम्—'दुवसु उदगिरणे' काशकल्हनपाठः (पृष्ठ १४८) ।

४. अरुपलब्धमूलम् ।

५. नैतादृशं कचित्सूत्रपुलब्धम् । अत्र नन्पूर्वात् भ्रमेर्बाहुलकाद् उः २५ प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।

६. तुलना कार्या—ताच्छीलिके योऽप्यणुकृतं भवति । परिभाषावृत्ति सीर-देव, पृष्ठ १३३ ।

५८९. उदात्ता उदात्तेतः ॥

५९०. षह मर्षणे । मर्षणं क्षमा । अयम् ५९१, उदात्तो-
ऽनुदात्तेत् । सेडात्मनेपदी च । सहते । सिसहिषते^१ । स्तम्भुसि-
बुसहां चङि (तु० ८।३।११६) इति षत्वम्—पर्यसीषहत्, सः
५ स्विदिस्वदिसहीनां च (८।३।६२) इति सत्वम्—सिसाहयिषति । परि-
निविभ्य (८।३।७०) इति षत्वम्—विषहते । सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि
(८।३।७१) इति षत्वं वा—पर्यसहत् पर्यषहत् विसहनेकृत्येति साक्षा-
दादि^२पाठान्नास्ति^३ । तीपुसह (तु० ७।२।४८) इति वेट्—सहिता, सोढा ।
विसोढा सोढः (८।२।११५) इति षत्वाभावः, सहिवहोरोत् (६।३।११२)
१० सोढः । वर्णग्रहणात् साहेरपि सोढा, णिलोपे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्^४
(१।१।५७ वा०) इति ढत्वादि । दारवान् साहवान् मीढ्वांश्च (६।३।११०) इति
कसौ साह्वान् । शक्सिहोश्च (३।१।९९) इति यत्—सह्यम् । ल्युः (इ०
३।१।१३४) सहनः । सहेः पृतनताभ्यां च (८।३।१०९) इति णिञः^५—पृतना-
षाद् तुराषाद्, सहेः साढः सः (८।३।५६) इति षत्वम्, षाड्रूपत्वाभावे
१५ नास्ति—तुरासाहं पुरोषाय (कुमासम्भव २।१) इति, नहिद्वितिबुषि (६।३।११६)
इति दीर्घः । अलङ्कृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुञ्—साहिष्णुः । अनुपसर्गाल्लि-
म्पविन्द (३।१।१३३) इति ण्यन्तात् शः—साहयः । संघायां भृत् (३।२।४६)
इति खच्—सर्वसहः । असुत् (द० उ० ९।४९) सहस् । शकध्रुषणा (३।४।६५)
इति तुमुन्—सहते भोक्तुम् । सहेः षक् पिच्—षट् । चुरादौ । (१०।२०४)

२०

१. 'सिषहिषते' इति शुद्धः पाठः ।

२. काशिकायां साक्षादादिगणे (१।४।७४) 'विहसने' इति पठ्यते । गण-
रत्नमहोदधौ तु 'विसहने, विहसने' इत्युभयं पठ्यते (पृष्ठ ७७) ।

३. षत्वमिति शेषः ।

४. जर्मनसंस्करणे 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्' इत्यनन्तरमितिपदनिर्देशे

२५ सत्यपि वार्तिकमिममबुद्ध्या पूर्व सम्पादकेन 'पूर्वत्रासिद्धेन (८।२।१) स्थानिवद्' इत्येवं
पाठो विकृतः ।

५. 'सहेः पृतनताभ्यां च' (८।३।१०९) इति सूत्रं 'पृतनाषाहम्, ऋताषाहम्'
इत्यत्र षत्वविधायकम्, न सित्रप्रत्ययविधायकम् । सित्रप्रत्ययस्तु 'ङ्न्दसि सहः'
(३।२।६३) इत्यनेन भवति । लिविशमहोदेयन इयमशुद्धिर्न बुद्धा ।

आधृषाद् वा (१०।२०१) वा णिच्—सहति साहयति ॥८३१॥

५९२. रम क्रीडायाम् । ५९३. अनुदात्तोऽनुदात्तेत् ।

अनिङ्कारमनेपदी च । रमते । व्याहृपरिभ्यो रमः, उपाञ्च (१।३।८३, ८४) परस्मैपदम्—विरमति, उपरमति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सकर्मकः ।

विभाषाऽकर्मकात् (१।३।८५) यावद् भुक्तमुपरभते, उपरमति । यमरम-
नमातां सक् च (७।२।७३) व्यरंसीत् । रन्ता । रमणः । रमणी । रमः ।
रमा । रामः । रामा । रम्यः । स्तम्बकण्यो रमिजपोः (३।२।१३) इत्यच्
स्तम्बेरमः । निकृषि (उ० २।२) इति कथन्—रथः । रमस्त च (तु० उ०
३।१४) इति रत्नम् । रमेदेशे हश्च^१ रहः । रण्डा (द्र० उ० १।२।१४) ।
सौ रमेः कः पूर्वस्य च दीर्घः (तु० उ० ५।२४) सूरतो बुधः । वकिरभ्योरुचो- १०
पधायाः (उ० २।१४) रुद्रम् ॥८३२॥

५९४. षद्लृ विशरणगत्यवसादनेपु^२ । विशरणम् शतनम्,

अवसादोऽदुःसाहः । इतो रुहान्ताः (१।५९८) पञ्चानिटः परस्मैपदि-
नश्च । पाप्राष्मा (७।३।७८) इति सदेः सीदः—सीदति । सिषत्सति ।

असदत् । सदेरप्रतेः (तु० ८।३।६६) इति षत्वम्—परिषीदति,—प्रतिषी- १५
दति । सदिस्वञ्च्योः परस्य लिटि (८।३।११८)—निषसाद् । लुपसदचर
(३।२।१२१) इति भावगर्हायां यङ्—सासद्यते । सत्सद्विष (३।३।६२)
इति क्विप्, पूर्वपदाद् (८।६।१०६) इति षत्वम्—शुचिषत्, परिषत्
उपनिषत्, निषण्णः । सादी निषादी । वसिन्नपि (उ० ४।१२५) इतीञ्
सादिः । णः—निषाद् । घञ्—विषाद् । सदोऽचि । नौ सदेः (उ० २०
२।१२१) इति ष्वरच्—निषद्वरः पङ्कः । अस्तु (द० उ० १।४९) सदः
सभाः । शुध्वीपचिवचि (उ० ४।१६७) इति ञ्—सत्त्रम् । संहायां समज
(३।३।९९) इति क्यप्—निषद्या विपणिः । सादकारयोः कृत्रिमे (६।३।१२२
वा०) दीर्घः—प्रासाद् । दाधेदसि (३।२।१५९) इति रुः—सद्गुः ॥८३३॥

५९५. शद्लृ शातने । शातनं तनूकरणम् । पाप्राष्मा (७।३।७८) २५

इति शदेः शीयः । शदेः शित (१।३।६०) इति तङ्गानौ—शीयते । शत्स्य-

१. अथ कश्चिन् पाठस्त्वितितः प्रतिभाति । “रमेश्च (उ० ४।२।१४) इति रहः । देशे हश्च (श्वे० उ० ४।२२०) रहः” इत्येवं पाठेनात्र भाव्यम् ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८३) ।

ति । अशदत् । शदरगतौ तः (६।३।४२) शातयति, शातनः, शातनी
गौरादिः (गण० ४।१।४१) । शादस्तृणपङ्क्तौ । शदः, क्षत्रियापशदः,
विशदः । अदिशदि[भूशुभि]भ्यः (उ० ४।६५) क्रिन्—शद्रिः । रुशातिभ्यां
क्रुन्—(उ० ४।१०३) शञ्जुः । शदेयुञ्च^२ इति रक्—शुद्रः । दाधेट्सिशदसदो
५ वः । (३।२।१५६) शद्रुः ॥८३४॥

५९६. क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । आ-
क्रोष्टा । क्रोशः । क्रुशः, उत्क्रोशः । कुररः । सितनिगमिमसि (उ० १।७०)
इति तुन्—क्रोष्टून्^३ ॥८३५॥

५९७. बुध अवगमने । अवगमनं ज्ञापनम्^४ । बोधति ।
१० अभौत्सीत्^५ । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं (१।४।५२) इति कर्तुः कर्मसंज्ञा—
बोधयति शिष्यं धर्मम् । बोद्धा । इगुपथ (३।१।१३५) इति कः—बुधः ।
घञ्—बोधः । मतिबुद्धि (१।२।१८८) इति वर्तमाने क्तः—राज्ञां बुद्धः ।
दिवादी (४।६४) बुध्यते । हिक्कादी (१।६०१) बोधते, बोधति,
बोधिता ॥८३६॥

५९८. रुह बीजजन्मनि । बीजस्य जन्माङ्कुरोत्पत्तिः । रोहति ।
१५ रुहः पोऽन्यतरस्याम् (७।३।४३) रोपयति, रोहयति । घञ् कविधानाद् (द्र०
३।३।५५ वा०) बीजरुहाकरोति^६ केशाश्छिन्नरूहाः । के (द्र० उ०
१।१।१५) रुहो मृगः, प्ररुहः । प्ररोहः, आरोहः । रूढः । रूढिः । रूहे-
वृद्धिश्च (उ० १।४७) इति रौहिषं तृणम्, रौहिषो मृगश्च । हपिशिरुहि

२० १. कोष्ठान्तर्गतोऽयं पाठस्त्रुटित इति प्रतिभाति 'भ्यः' इति बहुवचनदर्श-
नान् । लिबिशमहोदयेन नैतत् परिज्ञातम् ।

२. 'शदेरुञ्च' इति युक्तः पाठः स्यात् । श्वेतवनवासी तु 'शदेरु च'
(उ० २।१८) इत्येवं पठति । अन्यत्र 'शुचेर्दश्च' इति पाठः ।

३. सर्वनामस्थानेषु तृत्वदभावविधानात् (अ० ७।१।९५) शसो रूप-
२५ घृदाहतम् ।

४. 'संज्ञापनम् पाठा० ।

५. 'अभौत्सीत्' इति सार्वत्रिकोऽप्यपपाठः ।

६. साक्षात्प्रश्नतिष्ठु (गण० १।४।७४) बीजरुहा शब्दः पठ्यते, तेनात्र
गतिसंज्ञा ।

(उ० ४।११९) इतीन्—रोहिर्मुग्मः । हस्रुहियुषिभ्य इतिः (उ० १।९७) रोहित् । रुहरश्च लो वा (उ० ३।६४)—लोहितः, रोहितः, रोहिणी । अन्यत्रापि च (तु० उ० २।३६) इतीनच्—रोहिणः ॥८३७॥

५२९. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

६००. कुच सम्पर्चन-कौटिल्य-प्रतिष्ठम्भ-विलेखनेषु । ५
सम्पर्चनं मिश्रता, प्रतिष्ठम्भो रोधनम्, विलेखनं कर्षणम् । संकोच-
यति । संकुचितः । के (द्र० ३।१।१३५) कुचः । घञ्—संकोच,
उत्कोचः । न कादेः (७।३।५६) इति कुत्वं नास्ति ॥८३८॥

६०१. कस गतौ । कसति, उत्कसति । कासयति । विक-
सितः । कसः, कासः । नीग् वन्चुस्रन्मुध्वन्मुभ्रन्शुकस (तु० ७।४।८४) इति १०
चनीकस्यते । स्थेश्मास (३।२।१७५) इति वरच्—विकस्वरः । णिच् कसि-
पद्यैः (श्वे० उ० १।८२) ऊः—कासूः शक्तिः । समि कस उकन् (श्वे० उ०
२।३२)—संकसुकोऽस्थिरः ॥८३९॥

६०२. उदात्तावुदात्तेतौ । एतौ सेट्कौ परस्मैपदिनौ च ॥

६०३. वृत् । ज्वलादयो वृत्तः ॥

१५

६०४. हिक्क अव्यक्ते शब्दे^१ । इतो गुहपर्यन्ताः (१।६३४)
षट्त्रिंशत्^२ सेट् उभयतोभाषाश्च । हिक्कते, हिक्कति । हिक्का ।
हिक्कितम् ॥८४०॥

६०५. अचि गतौ^३ । अञ्चते, अञ्चति^४ । अञ्चयते । अञ्चितः ।
अञ्चु गतौ (१।११६) अञ्चति, अच्यते । अक्तः । अञ्च इत्येके—अचति, २०
अचित्वा, अक्त्वा, अक्तः ॥८४१॥

६०६. टुयाच् याञ्ज्यायाम् । याचते, याचति । अययाचत् ।

१. 'हिष्क-गतौ' इति काशकृत्स्नः । संतोषगतौ इति तट्टीकाकारः (पृष्ठ १५०) ।

२. 'त्रयोविंशत्' 'त्रयोविंशति' इत्यपपाठौ ।

३. स्यतमिदं पुरुषकारे (पृ० ५१) घातुवृत्तौ च (१५८) । 'अञ्चु व्यय २५
गतौ' इति काशकृत्स्नः । अञ्चुञ् व्यये गतौ च इति तु शकादायनः ।

४. 'गतौ मलोपः' इति काशकृत्स्नसूत्रेण गतौ अचति । द्र० तट्टीका
पृष्ठ १५१ ।

याचितः । यजयाच (७।३।६६) इति कुत्वाभावः—याच्यम् । द्वितः क्तिः (३।३।८८) याचिन्निमम् । द्विवदिति दुर्गः^१—याचथुः (द्र० ३।३।८९) । यजयाचयत (३।३।९०) इति नङ्—याच्वा ॥८४२॥

६०७. रेट्ट परिभाषणे । रेट्टते, रेट्टति । अरिरेट्टत् ॥८४३॥

५ ६०८. चते चदे च याचने^२ । चकारो भाषार्थ^३ रेट्टर्थः^४ । मन्दिवाशि (उ०।१।३८) इत्युरच्—चतुरः । चतेररन् (उ०.५।५८) चत्वारः । चतेर्वरच्^५—चत्वारम् ॥८४४, ८४५॥

६०९. प्रोथुं पर्याप्तौ । पर्याप्तिः पूर्णता । प्रोथते, प्रोथति । अप्रुप्रोथत् । प्रोथोऽश्वघोणा । प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्^६ ॥८४६॥

१० १. काशकःस्नचन्द्रमैत्रेयसायणादयः ट्वितं पठन्ति ।

२. अयमेव पाठश्चन्द्रस्य । काशकस्नशाकटायनसायणानां 'याचने च' ।

३. 'भाषार्थ' क्वचित् । ४. धातोस्तत्रं पथ्यमानश्चकारो रेट्टधातुमनुकर्षति ।

तेन 'रेट्ट' धातोः परिभाषणं याचनं चार्थः । इदमेव मत्वाह हेमचन्द्रः—रेट्ट (ग्) परिभाषणयाचनयोः (धातुपारा० १।८९७) । क्षीरस्वामिनस्त्वत्र पाठो व्यस्त इति

१५ प्रतिमाति । वयं तु मन्यामहे 'चते चदे च याचने' इति कस्यचित्पाचीनस्य श्लोक-
बद्धस्य धातुपाठस्यायमंशः । छन्दोऽनुरोधेन च चकारो भिन्नक्रमः, पूर्वधात्वर्थ-
समुच्चयार्थः । एवं चाष्टाध्यायामपि दृश्यते—'पत्तिमत्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च
तिष्ठति' इत्यत्रोत्तरसूत्रे हन्त्यर्थसमुच्चयायकश्चकारो मध्ये पठ्यते ।

५. उणादौ (२।१२१) च तेः ष्वरच्प्रत्ययो विधीयते ।

२० ६. काशकस्नधातुपाठे 'प्रथु पृथु पृत् न्याप्तौ' (पृष्ठ १५३) इति त्रयो
धातवः पठ्यन्ते । तथा सति पृथुपृथिव्यादिषु 'प्रथ विस्तारे' इत्यस्मात् सम्प्रसारण-
विधानमनर्थकमेव । वस्तुतस्तु 'यज इज, वप उप, प्रथ, पृथ' इत्यादयो मूलतो द्वि-
रूपाः धातवः । यास्कोऽपि 'तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवति तद्विप्रकृतीनां
स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् ।

२५ तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति' (निरुक्त २।२) इति वदन् द्विरूपान् धातून् स्वीचकार ।
यजसमानार्थकस्य इजधातोः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते । यथा—'यानि येष्विवहेज्यन्ति
(महा० शांति० २६३।२९) इति ।

७. अनुपलब्धमूलम् । लिबिशेनात्र महामाष्यस्य (१।४।५६) संख्या निर्दिष्टा,
न तत्रैतादृशः पाठः ।

६१०. मिथृ मेथृ^१ मेधाहिंसनयोः । मेथते, मेथति । किति गुणविकल्पार्थं द्वौ—मिथ्यते, मेथ्यते । अमिमेथत् । मेथोऽचि । गौरादौ (गण० ४।१।४१) मेथी । मेधीवदोऽपि हि भ्रान्त्यन् घासप्रासं करोति गौः (द्र० सुभाषितावली २९५८) । अमरसिंहस्तु—पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत् पशुबन्धने । (२।२।२५) । मिह मेह इति दुर्गः ॥८४७,८४८॥

६११. मेधृ संगमे च । चकारान् मेधाहिंसनयोः । मेधते, मेधति; अमिमेधत् । मेधा । मेध्यम् । गृहमेधी । अश्वमेधः । मेधिः ॥

६१२. णिट् णेट् कुत्सासंनिकर्षयोः । प्रणेदति । निद्यते, नेद्यते । अनिनेदत् । णिष्टु णेट् इति प्राचो हेवाकिनः^२ ॥८५०, ८५१॥

६१३. श्रुधु मृधु उन्दे । उन्दः क्लेदनम् । शर्धते, शर्धति । १० श्रुध्वा, शर्धित्वा । श्रुद्धः । श्रुधु शब्दकुत्सायाम् (१।५०६) शर्धते । मर्धते मर्धति । मृधं समरः ॥८५२, ८५३॥

६१४. बुध बोधने । बोधते, बोधति । बुधिर् इति नन्दी^३—अबुधत्, अबोधीत् । बोधिता । पूर्वस्य (१।५९७) बोद्धा ॥८५४॥

६१५. उबुन्दिर निशामने । निशामनमालोचनम्^४ । बुन्दते, बुन्दति । अबुदत्, अबुन्दीत् । बुत्वा, बुन्दित्वा । बुन्नः । धान्तोऽयमिति नन्दी^५ । उबेदिर इत्यन्ये ॥८५५॥

६१६. वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वादित्रं वाद्यभाण्डम्, तस्य वादनार्थं ग्रहणम् । वेणते, वेणति, अवि-वेणत् । रास्नासास्ना (उ० ३।१५) इति वीणा । इन् (दश० उ० १।४६) २०

१. स्मृतोऽयं पाठः (घातुवृत्ति पृष्ठ १५६, पुरुषकार पृष्ठ ८०) । सि० कौ० अत्र द्रष्टव्या । २. अस्पष्टार्थोऽयं पाठः ।

३. काशकृत्सो ऽपि हरिदितमाह (पृष्ठ १५४) अनिरितं चन्द्रः (१।५९९) ।

४. 'चातुषज्ञानम्' इत्यधिकं कचित् ।

५. 'उबुन्दिर' इति चन्द्रः (१।६००) काशकृत्सघातुपाठे 'बुदिर निशामने' इति पठ्यते (पृष्ठ १५४), परन्तु तद्दीकार्या 'बुन्दति बुन्दते' इत्युदाहरणदर्शनात् 'बुन्दिर' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । २५

वेणिः, वेणिका, वेणी । वेनिस्तु वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४।४८) । णः—
वेण्णाख्या नदी ॥८५६॥

६१७. खनु अवदारणे । खनते, खनति । खात्वा, खन्त्वा ।
जनसनखनां सङ्कल्लोः (६।४।४२) आत्त्वम्—खातः । ये विभाषा (६।३।४२)
५ खायते, खन्यते । गमहनजनखन (६।४।९८) इत्युपधालोपः—चखनुः । ई च
खनः (३।१।१११)—खेयः । शिल्पिनि षुन्, नृतिखनिरब्जिभ्यश्च (३।१।१४५,
सूत्रं वार्तिकं च) खनकः । जनसनखनक्रम (३।२।६७) इति विद्—विसखाः ।
अन्येष्वपि दृश्यते (३।२।१०१) डः—परिखा । खन्यते—खम् । डित् खनेषुद्
चोदात्तः (उ० ५।२०)—मुखम् । अर्तिलूधूसूखन (३।२।१८४) इतीञ्चन्—
१० खनित्रम् । उषिखनिभ्यां कित् (उ० ४।१६२) खात्रम् । आङ्घरयोः खनिशृभ्यां
डिच (उ० १।३३)—आखुः । खनिकष्यव्यसि (तु० उ० ४।१४०) इतीन्—
खनिराकरः । आङ्गि पण्णिपनिपतिखनिभ्यः (उ० २।४५) इकन्—आखनिकः ।
खनो घ च (३।२।१२५)—आखनः ॥८५७॥

६१८. चीव आदानसंवरणयोः । [चीवते, चीवति ।]
१५ चीवृ इति दुर्गः—अचिचीवत् । छिवरादौ (द्र० उ० ३।१) चीवरं
मुनिवासः ॥८५८॥

६१९. चायृ पूजानिशामनयोः । चायते, चायति, अचचा-
यत् । चायः की (६।१।३५) लिटि—चिक्च्युः । स्वपिस्यमिव्येजां यङि^१, (६।१।१९)
चायः की (६।१।२१)—चेकीयते । अपचितश्च (७।२।३०), पक्षे—
२० अपचायितः । वक्तव्याद्^२ (७।२।३० वा०) अपचितिः । चायः की च
(तु० उ० १।७४) इति तुः—केतुः ॥८५९॥

६२०. व्यय गतौ । व्ययते, व्ययति । व्याययति । अन्तक्षण
(७।२।५) इति—अव्ययीत् । चुरादावन्तः (१०।३।१६) व्यययति ॥८६०॥

६२१. दाशृ दाने । दाशते, दाशति । अददाशत् । कसौ—
२५ दाश्वान् (६।१।१२) साधुः । दाशगोमौ सम्प्रदाने (३।४।७३) । पुरो

१. 'चायः की' सूत्रं षष्ठाध्याये प्रथमे पादेः द्विः पठ्यते, क्तमस्यात्रग्रहण-
मिति परिहानायैतत् सूत्रं निर्दिश्यते ।

२. 'क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम्' इत्यनेनेति शेषः ।

दाश्यते—पुरोडाशः, पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) डत्वम्, एवं
दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दायु दान इति कौशिकः ॥८६१॥

६२२. अय गतौ । अयते । उदयति दिननाथः । (द्र० १।२।१८)

६२३. भेषु भेषु भये । ६२४. भेषु चेलने च । भेषते,
भेषति । अबिभेषत् । भेषयति । बिभेतेः (३।२) मुण्डो भीषयते ५
(द्र० ७।३।४०) । भेषते, भेषति । भेषः ॥८६३, ८६४॥

६२५. अस गतिदीप्त्यादानेषु । असते, असति । लावण्य
उत्पाद्य इवास यत्नः (कुमारसंभव १।३५) इत्यत्र असित्यसतेरिति वामनः
(काव्यालं० ५।२।२७) अस्तेरित्येके । अदादौ अस भुवि (२।५८) अस्ति ।
[अष इत्येके^१] ॥८६५॥

१०

६२६. स्पश बाधनस्पाशनयोः । स्पाशनं ग्रन्थनम्^२ ।
स्पशते, स्पशति । सेयमुभयतः स्पाशा खड्गः^३ स्पशाश्चरः । पस्पश उपो-
दृघातः । चुरादौ स्पश बाधने^४ (तु० १०।१३१) पश बन्धने (१०।१६६)—
स्पाशयते, पाशयति । पष इत्येके^५—पाषः, पाषाणः ॥८६६॥

६२७. लष कान्तौ । कान्तिरिच्छा वा । भाशभ्लाश (३।१।७०) १५
इति वा श्यन्—अभिलष्यते, अभिलषते, अभिलष्यति अभिलषति ।
जुचङ्कम्य (३।२।१५४) इत्युक्तम्—अभिलाषुकः । लषेः श च (दश०
उ० ५।५४) इत्युनन्—लशुनम् ॥८६७॥

६२७. चष भक्षणे । चषते, चषति । चाषः । चषकः । सान-
सिबर्षति (उ० ४।१०७) इति चषालो यूपकटकः ॥८६८॥

२०

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८) । अत्र पाठस्त्वदितः प्रतिभाति ।

२. 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रन्थनम्' इति स्वामी (द्र०
धातुवृत्तिः पृष्ठ १५८) ।

३. द्र०—सैषोभयतः स्पाशाखड्गर्भवति (महा० ६।१।६८) ।

४. 'स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः' इति चुरादौ (१०।१३१) पाठः । तत्र च २५
'भ्वादौ स्पश बाधने' इत्युक्तम् ।

५. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८) । अत्र 'एके' पदेन दुर्गोऽभिप्रेतः ।
यदाह चुरादौ (१०।१६६) 'उभयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः' ।

६२९. छष हिंसायाम् । [छषते, छषति] ॥८६९॥

६३०. झष आदानसंवरणयोः । झषते, झषति । झषः ।
भष हिंसार्थः (१।४५८) झषति ॥८७०॥

६३१. भ्लक्ष भक्षणौ^१ । प्लक्ष इति दुर्गः ॥८७१॥

६३२. दास्य दाने । दासते, दासति । दासः । आद्यो (१।६२०)
दायु, अयं दास्य इत्येके ॥८७२॥

६३३. माह्य माने । मानं वर्तनम् । माहा गौः ॥८७३॥

६३४. गूह संवरणे । ऊटुपथाया गोहः (६।४।८९) गूहते, गूहति,
अघुक्षत् । तडि तु लुग् वा दुहदिहलिहगुह (७।३।७३) इत्यगूढ अघुक्षत् ।
१० सनि ग्रहग्रहोश्च (७।२।१८) इति नेट्—जुघुक्षति । चडि ह्रस्वो नेष्यते—
अजुगूहत् । गूढा, गूहिता । गूढः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) गृहा
गिषोषभ्योः । के (द्र० ३।१।१३५) गूहः । शंसिदुहिगुहिभ्यः क्यच् वा
(३।१।१०९ वा०) गुह्यम्, गूह्यम् । उणादौ—गह्वरः (द्र० उ० ३।१)
गुहेर्गोहिः—गहनम् ॥८७४॥

६३५. उदात्ताः स्वरितैतः ॥

६३६. श्रिच् सेवायाम्, उदात्तः । श्रयते, श्रयति । श्रयिता ।
षिश्चिद्भ्युभ्यः कर्तरि चङ् (३।१।४८) अशिश्चियत् । सनीवन्तर्ध (७।२।४८) इति
नेट्—शिश्चियति । शिश्चियति । यस्य विभाषा (७।२।१५) इति इति
वेट्—श्रितः । श्रुकः किति (७।२।११)—श्रित्वा । श्रिष्णीभुवोऽनुपसर्गे
२० (३।३।२४) वा घञ्—श्रायः, श्रयः^२ । उदि श्रयति यौति (३।३।४६) इति
घञ्—उच्छ्रायः । बाहुलकात्^३ पतनान्ताः समुच्छ्रयाः (रामा० ९।१०५।१६)

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५९) ।

२. सर्वहस्तलेखेषु वा पठ्यते 'श्रायः श्रयः' इति चोदाद्विद्येते, कुतो वा ग्रहणं
संबन्धाति ग्रन्थकार इति न ज्ञायते ।

२५ ३. कृत्यल्युटो बहुलम् (३।३।११३) इत्यत्र निर्दिष्टाद् बहुलग्रहणादिति
भावः । लिभिश्महोदयेन त्वैतदपरिज्ञाय चौरादिकस्य 'बहुलमेतन्नदर्शनम्' (१०।
३२४) इति सूत्रस्य निर्देशः कृतः । काशिकाकारस्तु सिंहावलोकितन्यायनोत्तर-
सूत्रस्थं विभाषाग्रहणं संबन्धाति ।

महा० शान्ति० ३३०।२०) १ । वहिभिश्चु (दश० उ० १।२१) इति णिः—श्रेणिः ।
किञ्च वचिप्रधि (उ० २।५७) इति किञ्चदीर्घौ—श्रीः । श्मनि श्रयतेर्ङ् (उ०
५।२८) श्मश्चु । श्रयतेः स्वाङ्गे शिर् किञ्च (दश० उ० ९।५४ कपाठः) इत्यसुन्-
शिरः । आङि शिहनिभ्यां ह्रस्वश्च (उ० ४।१३८) इतीन् ङित्—अश्रिः॥८७५॥

६३७. हृञ् हरणे । इतल्लैङ्पर्यन्ता (१।६८९) अष्टपष्टिरनिटः, ५
परस्मैपदिनश्च अिन्ङिङ्गर्जम् । हरते, हरति । हरतेर्गतिताच्छील्ये (१।३।११
वा०) तङ्—पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । व्यवहृणोः समर्थयोः (२।३।५७)
पष्ठी—शतस्य व्यवहरति हर्ता । ऋद्धनोः स्ये (७।२।६०) इतीट्—हरिष्यति ।
हक्रोरन्यतरस्याम् (१।४।५३) णौ कर्मसंज्ञा—हारयति भारं चैत्रेण, चैत्रं
वा । श्याद्वयथा (३।१।१४१) इति णः—अवहारो ग्राहः । हरतेरनुधमनेऽच् १०
(१।२।१) रिक्तहरः २ । वयसि च (३।२।१०) कवचहरः । आङि ताच्छील्ये
(३।२।११) पुष्पाहरः । हरतेर्द्वितीनाथयोः पशौ (३।२।२५) इतीन्—इतिहरिः,
नाथहरिः । अथ्यायनयायोधावसंहार (३।३।१२२) इति करणे यञ् अध्याहारः ।
हसुरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १।९७) हरिद् वर्णो दिक् च । श्यास्त्वाहञ् (उ०
२।४६) इतीनच्—हरिणः । हश्याभ्यामित् (उ० ३।९३) हरितः । वृहोः सुग्- १५
दुकौ च (तु० उ० ४।१००) इति कयन्—हृदयम् । पद्भ्यादौ (द्र० ६।
१।६३) हृत् प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । हृपिषि (तु० उ० ४।१२९) इतीन्
हरिः । जनिहृभ्यामित् (दश० उ० ६।७८) हरिमाणं च नाशय
(ऋ० १।५०।११) । हृष्टृष्ट (तु० दश० उ० ६।१७६) इति ईमनिन्—हरीमा ।
वेजो ङित्, प्रे हस्तेः कृषे (दश० उ० १।६०, ६३) प्रहिः । कृहभ्यामेतुः (तु० उ० २०
२।१) हरेणुर्गन्धद्रव्यम्, सस्यभेदश्च ॥८७६॥

६३८. भृञ् भरणे । भरते, भरति । ह्यादौ ङित् (३।५)
बिभर्ति । भारः । भृतः । ऋचादौ भृ भरणे (९।२०) भृणाति । भरः
ऋदोरप् (३।३।५७) । भरितः । संज्ञायां भृतृ (३।२।५६) इति खच्—चिक्वम्भरा ।
अवे भृजः (उ० २।३) कयन्—अवभृथो यज्ञान्तः ३ । अयङ् कसृष्टृभः (उ० २५

१. अत्र लिबिशमहोदयेन काशिकाया- (३।३।४९) एव निर्देशः कृतः,
न त्वाकरग्रन्थस्य । २. 'रिक्वहरः' इति तु शुद्धः पाठः ।

३. सोमयज्ञानां समाप्तौ क्रियमाणं स्नानमवच्यशब्देनोच्यते ।

१।१२९) भरुड आपवनम्^१ । भृशम् । भृङ्गः । भुरिक् छन्दः । कुर्भश्च
(तु० उ० १।२२) इति बभ्रुः । भरतः । भरुदेशः^२ ॥८७॥

६३९. कृञ् करणे^३ । करते, करति । स्वादौ कृञ् हिंसायाप
(५।७) कृणुते, कृणोति । तनादौ डकृञ् करणे (न।११) कुरुते, करोति ।

५ उणादौ कारुः, कारिः, करणिः सहशः करेणुः, क्रतुः, करकः =
कलशादिः, कृकः, कर्कः = सितः, चक्रम, करण्डः, कर्म, करम्भः,
कृसरः ॥८७८॥

६४०. णीञ् प्रापणे । प्रापणमासादनम् । नयते, नयति ।

प्रणेता । संमानन (१।२।३६) इत्यात्मनेपदम्—नयते चार्वी^४ लोकायते ।

१० कर्तृस्थे चारारी कर्मणि (१।३।३७) क्रोधं विनयति । अदिखादिनीवहीनां
प्रतिषेधाद्^५ (द्र० १।४।५२ वा०) नाययति भारं ग्रामं चेत्रेण ।

१. 'आवपनम् क्विष्वास्ति । २. भरुकञ्च (भङ्गौच) नाम्ना प्रसिद्धः ।

३. स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३८) । अत्रेदमत्रधेयम्—प्रायेण सर्वं
एव प्राचीना देव-पाल्यकीर्ति-हेमचन्द्र-दशपायुणादिवृत्तिकारादयः कृञ् स्वादौ

१५ पठन्ति । अस्य स्वादिस्थस्यैव प्रयोगाः पालिप्राकृतभाषयोरुपलभ्यन्ते । हिन्दीभाषा-
यामपि 'करता है' इति अस्यैवापभ्रंशः, न तु करोतेः । एतेन कृञो स्वादिष्वविगीत
एव पाठः । सायणेन 'उञो पु शृणुहि' (ऋ० १।८।२।१) मन्त्रव्याख्यानं धातुवृत्तौ (पृष्ठ
१६३) चास्य महता प्रपञ्चेन स्वादित्वं निराकृतम् । ये च तत्र हेतवो निर्दिष्टास्ते
सर्वे हेत्वाभासा एव । मट्टोजिदीक्षितादयः सायणमेवाह्वययुः । वस्तुतः कृञो भ्वादा-

२० वेव पाठः, न तु तनादौ । अत एव पाणिनिना 'तनादिकृञ्भ्य उः' (३।१।७६)

सूत्रे तनादिभ्यः पृथक् कृञः पाठः कृतः । सति तनादौ, कृञः पृथक् पाठोऽनुचित
एव । कदाचिदुत्तरकालीनैरयं तनादिषु प्रक्षिप्तः स्यात् । तनादिकृञ्भ्य उः इति
सूत्रस्थमहामाष्याञ्चैतत् प्रतीयते यत् पतञ्जलेः प्रागेवास्य धातोः 'तनादिषु प्रक्षेपो
बभूव । एतत् सर्वमत्रबुध्य दीर्घदर्शिना स्वामिदयानन्देन 'अवरुद्रमदीमहि' (यजुः

२५ ३।५८) मन्त्रव्याख्यान उक्तम्—'डुकृञ् करणे इत्यस्य भ्वादिगणान्तर्गतपाठात्

शब्दिकरणोऽत्र गृह्यते, तनादिभिः सह पाठादुविकरणोऽपि ।' अत्र तनादिभिः
सहपाठादित्यस्य 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति सूत्रपाठात् इत्यर्थो ज्ञेयः ।

४. 'चार्वाकः' पाठा० । काशिकायां (१।३।३६) 'चार्वी' इत्येव पाठः ।

५. 'प्रतिषेधे' पाठा० ।

विपुयविनीय (३।१।११७) इति विनीयः कल्के स्नाधुः । आनाप्यो-
ऽनित्ये (३।१।१२३)—आनाप्यो दक्षिणाग्निः, आनाप्यो गोधुक्^१ ।
प्रणाप्योऽसम्मत्तौ^२ (३।१।११८)—प्रणाप्यायान्तेवासिने ब्रह्म ब्रूयात् (तु० ब्रा०
उ० ३।१।१५) असम्मत्तसंसारयेत्यर्थः । पाप्यसात्राप्य (३।१।३३९)
इति स्नान्नाप्यं हविः । दुन्योरनुपसर्गे (३।१।१४२) इति कर्तेरि णः— ५
नायः । शिषीभुवोऽनुपसर्गे (३।३।२५) घञ्—नायः । बाहुलकाद्^३ नयः ।
अवोदोर्नियः (३।३।२३)—अत्रनायः, उत्रनायः । परिन्योर्नीष्ठीताभेषयोः
(३।३।३७)—परिणायः । जालमानायः (३।३।२४) । सत्सृष्टिषि (३।२।६१)
इति क्तिप्—ग्रामणीः । दाम्नीशस (३।२।८२) इति घृन्—नेत्रम् । रक्
(द्र० उ० २।१३)—नीरम् । नष्टनेष्टु (उ० २।९६) इति नेष्टा ऋत्विक् । १०
हनिकृषि (उ० २।२) इति कथन्—सुनीथः । नयतेर्ङिच्च (उ० २।१०१) इति
ऋः—ना नरो नरः । पानीविषिभ्यः षः (उ० ३।२३) नीयः । नियो मिः (उ०
४।४३)—नेमिः ॥८७९॥

६४१. घेट् पाने^१ । टकार स्तनन्धयीत्यादौ ङीर्बर्थः^२ (द्र०
काशिका २।३।२९) । धयति । विभाषा घेट्श्रुयोः (३।१।४६) ञ्ङ्— १५
अइघत्, अघासीत् । विभाषा प्राधेशा (२।४।७८) इति सिञ्जलुक्—
अघात् । पाषा (३।१।१३७) इति शः—उद्धयः । नासिकास्तनयोर्धार्धितोः
(३।२।२९) स्तश्—स्तनन्धयः । नाडीमुष्टयोश्च (३।२।३०) मुष्टिन्धयः ।
दाधेट्सितदशदो वः (३।२।१५९) धारुर्गाः । धः कर्मणि घृन् (३।२।१८१)—
धात्री । घेट् ष्च (उ० ३।३४)—घेतुः । ध्यायतेस्तु (१।६३७) धोः, कते २०

१. यथा तु महाभाष्यं तथा दक्षिणाभावेवेदं निपातनम्, तत्रापि यस्य
दक्षिणाभेर्गाहंपत्याभिरेव योनिस्तत्रैव । तेन वैश्यकुलादाहते दक्षिणाभावपि 'आनेय'
इत्येव भवति । गोधुक्शब्दार्थे 'आनाप्य' पदमन्यत्र न दृष्टम् ।

२. 'संमते' पाठा० ।

३. कृत्यल्युटो बहुलम् (अ० ३।१।११३) इति बहुलवचनमिति भावः । २५
एतदपरिणाय सिबिशमक्षोदयेन अत्र 'बहुलमेतभिदर्शनम्' (१०।३२४) इति
धातुसूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा ।

४. 'धयत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तैः' इति आतुवृत्तिः (पृष्ठ १८४) । तत्रो-
दात्तत्वं सति सम्भवे ज्ञेयम् । ५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६६) ।

(६।४।६६) धीतः^१ ॥८८०॥

६४२. ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयोऽत्र धात्वपचयः^२ । ग्लायति ।
वान्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) इति लिङि एत्वम्—ग्लेयात्, ग्लयात् ।
ग्लास्नावनुवमां च (१।५।५६) इति वा मित्त्वम्—ग्लपयाति, ग्लापयति ।
५ संयोगादेरातो धातोर्यएवतः (८।२।४३) निष्ठानत्वम्—ग्लानः । ग्लाजिस्थश्च
क्लुः (३।२।१३९)—ग्लास्तुः । ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २।६४)—ग्लौश्चन्द्रः ।
ग्लाज्याहाभ्यो निः (३।३।९५ वा०) ग्लानिः । शकधृपङ्गात् (३।४।६५) इति
तुमुन्—ग्लायति भोक्तुम् ॥८८१॥

६४३. म्लै गात्रविनामे । विनामः कान्तिक्षयः । म्लायति ।
१० म्लेयात्, म्लयात् । म्लानः ; बाहुलकान्^३ म्लानिः ॥८८२॥

६४४. धै न्यङ्गविधाने^४ । न्यङ्गं कुत्सिताङ्गम् । धायति ॥
८८३॥

६४५. द्रै स्वप्ने । द्रायति । स्पृहिष्ठिहि (३।२।१५८) इत्यालुच्—
निद्रालुः । क्ते (द्र० ८।२।५३) निद्राणः । तारकादित्वात् (द्र० गण०
१५ ५।२।३६) निद्रितः । आतश्चोपसर्गे (३।१।१०६) अङ्—निद्रा । वा कुत्सि-
तायां गतौ (२।४६) द्राति, विद्राणः ॥८८४॥

६४६. ध्रै तृप्तौ । ध्रायति । ध्राणः । भाष्ये नत्वं नेष्यते^५—
ध्रातः ॥८८५॥

६४७. ध्यै चिन्तायाम् । अधीगर्धदयेशां कर्मणि (२।३।५२)
२० षष्ठी—मातुर्ध्यायति । ध्यापयति स्वयमेवेति षेरणां (१।३।६७) इति
तङ् नास्ति, आध्याने निषेधात् । दुष्टं ध्यायति—दुह्यः । आतोऽनुपसर्गे
कः (३।२।३) द्रो दाशनाशधम्येषु (६।३।१०९ वा०) इति ढत्वमुत्वञ्च ।
आतश्चोपसर्गे कः (३।१।१३६)—आध्यायन्त्येनम् आढ्यः । न ध्याख्यापृमूर्द्धि-

१. 'धीतम्' पाठा० ।

२. 'वैराधपचये' पाठा० ।

२५

३. कृत्यत्युटो बहुलम् (३।३।११३) इति बहुलवचनात् ।

४. 'न्यङ्गे' पाठान्तरम् । 'न्यङ्गविमान' इति क्षीरस्वामी (धा० वृ० पृष्ठ १६७) ।

५. न्यङ्करणे । कुत्सितमङ्गं न्यङ्गम् इति हेमचन्द्रः (धातु० १।२६) ।

५. महामाष्ये नैतादृशां वचनं क्वचिदुपलभ्यते ।

मदाम् (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम्—ध्यातः। उणादौ धीः^१। ध्याप्योः सम्प्रसारणं च (उ० ४।११५) इति कनिप्—धीवा । खित्वरञ्चत्वर (उ० ३।१) इति धीवरः । मां ध्यायति—मध्यः^२ आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । सन्ध्या-यन्त्यस्याम् इति सन्ध्या^३ ॥८८६॥

६४८. रै शब्दे । रायति । कृदाधारा (उ० ३।४०) इति कः—^५
राका । राशादिभ्यां त्रिप् (उ० ४।६७) रात्रिः । रातेडैः (उ० २।६६)—
रा धनम् । अदादौ रा दाने (२।४६) रातिः^४ ॥८८७॥

६४९. छ्यै स्तयै शब्दसंघातयोः । छ्यायति^५ । स्त्यायति
उभयोपरुदेशे उपादानाद् धात्वादेः षः सः (६।१।६४) नास्ति^६ । स्त्यः
प्रपूर्वस्य (६।१।२३) इति सम्प्रसारणम्, प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् (८।२।५४) इति^{१०}
वा निष्ठानत्वम्—प्रस्तीतः प्रतीमः । श्यास्त्या (उ० २।४६) इतीनच्—
स्त्येनः । स्तेनयतेः (१०।२८७) स्तेनः । स्त्यायतेड्ड् (उ० ४।१६५)—स्त्री ॥
८८८, ८८९॥

६५०. खै खदने^६ । खायति । ल्युटि खानम् आहुः^७ ॥८९०॥

१. नैतदुणादौ सिद्धयति । ध्यायतेः सम्प्रसारणं च (३।२।१७८ वा०)^{१५}
वार्तिकेनास्य सिद्धिर्भवति ।

२. तुलनीयम्—‘मां ध्यायतीति मध्यमिति धातुपारायणीयम्’ इत्युज्ज्वल-
दत्तः (उ० वृ० ४।१११) ।

३. आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) इत्यङ् भवति ।

४. इतोऽग्रे ‘धनम्’ इत्यधिकं कचिद् ।

५. काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायामपि ‘छ्यै’ इत्यस्य ‘छ्यायति’ इति
सत्त्वाभावमेवोदाहृतम् (पृष्ठ ६९) । शाकटायनोऽन्येवमेव । पुरुषकारस्तु मतसिदं
स्मृत्वा निराचकार (पृष्ठ १६) । सायणोऽपि तथैव प्रतिषेदे (धा० वृ० पृष्ठ १६८) ।

६. खदनं स्थैर्यं हिंसा च इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ १६८) । काश-
कृत्स्नीयधातुपाठे ‘खै खादने’ इति पठ्यते, ‘मत्तणार्थत्वं च’ तद्दीकायां^{२५}
व्याख्यायते (पृष्ठ ७०)

७. काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायां ‘खानम्’ इत्युदाह्रियते (पृष्ठ ७०) ।
वाक्यमिदं कचिन्न ।

६५१. क्षै जै सै क्षये । क्षायति । निष्ठायां चायो मः (८।२।५३)
क्षामः । जायति । जाता । सायति । साता । सायात्—स्यतेर्ग्रहणाद्
यत्वं^१ न । असासीत्—स्यतेर्ग्रहणाद् विभाषा प्राघेः (२।४।७८) इति
सिञ्जलुक् नास्ति ॥८९१-८९३॥

* ६५२. कै गै शब्दे । कायति, गायति । पत्नी शब्दविशेषे रूढी^२ ।
इष्मीकापा (उ० ३।४३) इति कन्—काकः^३ । अगासीत्, इणादेशस्य तु
गातिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्^४—अगात् । भव्यगेय (३।४।६८) इति
गेयः कर्तरि साधुः । गस्थकन् (३।१।१४६)—गाथकः । एयुद् च (३।१।१४७)
गायनः । गापोष्ठक् (३।२।८) सामग उद्गाता । कमिन्ननिजनि (उ०
१० १।७३) इति तुन्—गातुः । उषिकुषिगा (उ० २।४) इति थन्—गाथा ।
गञ्जोदि (उ० २।१०) इति थक्—उद्गीथ ओंकारः । घुमास्थागापा (३।४।३६)
इतीत्वम्—गीतं गानम् । स्थागापापचो भावे (३।३।२५) गीतिः । गाङ् गती
(१।६८०) गाते ॥८९४,८९५॥

६५३. स्रै श्रै पाके । स्रायति, श्रायति । श्रा पाके (१।५।४७)
१५ मित्—श्रपयति । श्रातेः (२।४।५) श्रपेश्च [पयन्तान्मिस्त्वे] च श्रुते पाके
(६।१।२०) साधु ॥८९६,८९७॥

६५४. पै ओवै शोषणे । पायति । पिबादेशो (द्र० ७।३।७८)
नेष्यते^५ । इह^६ पा पाने (१।६।५७)—पिबति । अदादौ—पा रक्षण (२।४।८)
पाति । वायति । ओदितश्च (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्—दानं शुष्कम् ।
२० क्वापा (उ० १।१) इति वायुः । अदादौ वा गतिगन्धनयोः (२।४।२) चाति ।
चुरादौ वा गतिमुखसेवनयोः (१०।२।६७) वापयति ॥८९८,८९९॥

६५५. षणै वेष्टने । स्नायति । स्नायुः । अदादौ ष्या शौचे
(२।४।५)—स्नाति ॥९००॥

-
१. घुमास्था (६।४।६६) इति सूत्रे स्यतेर्ग्रहणाद् 'एलिङ्गि' (६।४।६७)
१५ इत्येत्वं नेति भावः । २. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६९) ।
३. कायतेः शब्दविशेषत्वद्योतनायैव तिङन्तमध्ये काकपदनिर्वचनमुक्तम् ।
४. गापोर्ग्रहणं ऋष्पिबत्पोर्ग्रहणम् (२।४।७७ वा०) इति वचनात् ।
५. भ्वादावित्यर्थः ।

६५६. दैप् शोधने । पंकारो दाधाध्रदाप् (१।१।२०) इति वि-
शेषणार्थः । दायति । अवदातं मुखम् । इह^१ दाण् दाने (१।६६२)—
यच्छति, देङ् रवणे (१।६८६) दयते, अदादौ दाप् लवने (१।५१) दाति ।
ह्लादौ दुदाब् दाने (२।९) दत्ते, ददाति । दिवादौ दो अवखण्डने (४।३९)
—घति ॥९०१॥

६५७. पा पाने । पात्राध्मा (७।३।७८) इति पिबः—पिबति ।
अदन्तत्वाद् गुणाभावः । पुमास्थागापा (६।४।६६) इतीत्वम्—पीयते ।
एलिङि (६।४।६७)—पेयात् । गातिस्थाधुपा (२।४।७७) इति सिज्-
लुक्—अपात् । शाब्बासाङ्गा (७।३।३७) इति युक्—पाययते,
न पादम्याङ्यमाङ्यस (१।३।८९) इति परस्मैपदं नास्ति^१ । लोपः १०
पिबतेरी चाभ्यासस्य (तु० ७।४।४) इत्यपीप्यत्—ऋतौ कुण्डपाय्यः (द्र०
३।१।१३०) साधुः । पाय्यसांनास्य (३।१।२९) इति पाय्यो माने
साधुः । पात्राध्मा (३।१।१३७) इति शः—उत्पिबः । अनुपसर्गाणः
(द्र० ३।१।१४१) एवेति पायः । गापोष्टक्—सुराशीष्कोः पिबतेः
(३।२।८ सू० वा०)—सुरापः । पानीयम् । षष्थे कविधानम् (३।३।५८ वा०) १५
—प्रपा । स्थागापापचो भवे (३।३।९५) पीतिः । कृत्रापाजि (उ० १।१)
इत्युण् पायुः । पातृदुदि (उ० २।७) इति थक्—पीथः । घृन् (दश० ८।७६)
पात्रम् । मनिन् (दश० उ० ६।७३) पामा । पिबतेरी च (श्वेत० उ० ४।१६५)
इत्यसुन्—पयः । पिबतेस्वसुन् (तु० उ० ४।२०३)—पाथः अम्बु । पानी-
विविभ्य पः (उ० ३।२३)—पापम् । सानसिवर्णसि (उ० ४।१०७) इति २०
पल्वलम् । पाको^३ बालः । कलापकः^४ । पम्पा^५ सरः ॥९०२॥

६५८. घ्रा गन्धोपादाने । पात्रा (७।३।७८) इति जिघ्रः^१—

१. भ्वादावित्यर्थः ।

२. कर्त्तृमिप्राय इति शेषः ।

३. अर्मकपृथुकपाका वयसि (उ० ५।५३) ।

४. द्र० दशपादी-उणादिवृत्तिः ३।५ ॥

५. द्र० दशपादी-उणादिवृत्तिः ७।७ ॥

६. पिबजिघ्रमादयो वस्तुतः स्वतन्त्रा धातवः । अत एवार्थधातुकेष्वपि जिघ्र-
धारुपलभ्यते । यथा—गोमिलगृध्रे (२।८।२२, २४) अभिजिघ्रय, अभि—जिघ्रयं चेति ।

जिघ्रति । वान्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) इति वा एत्वम्—घ्रेयात् घ्रायात् । विभाषा प्रा (२।४।७८) इति वा सिज्जलुक्—अघ्रात् अघ्रा-
सीत् । ई घ्राध्मोः (७।४।३१)—जेघ्रीयते । जिघ्रतेर्वा (७।४।६) इत्—
अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ॥९०३॥

- ५ ६९९. ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दे, मुखादिना चाग्नि-
संयोगे । पात्राध्मा (७।३।७८) इति धमः—धमति । शः (द्र० ३।१।१३७)
विधमः । आध्मातः शङ्खः । नासिकास्तनयोध्माधेतोः (३।२।२०) खश—
नासिकन्धमः । नाडीपुष्टबोक्ष (३।२।३०)—नाडिन्धमः । उग्रम्पश्येरम्पद-
पाणिन्धमाश्च (३।२।३७) । ध्मो धमश्च (तु० उ० २।३।५) इति क्युन्—धमकः ।
१० अर्तिसुध्वमि (उ० २।१०३) इत्यनिः—धमनिर्नाडी । बाहुलकाद् धमा-
देशः । धमिः प्रकृत्यन्तरमित्येक^२ । यथा—धान्तो^३ धातुः^४ पावकस्येव राशिः^५ ॥

६९०. ष्टा गतिनिवृत्तौ । स्थस्तिष्ठदेशः (द्र० ३।७८) तिष्ठ-

क्षिण्यकेशीये (२।४।१७) च 'अमिजिघ्र्य' इत्युपलभ्यते । एवमेव 'प्रा' धातोरपि
'व्याङ्गि प्रातेश्च' इत्युणादिसूत्रे (५।६३) श्रितपि सार्वधातुके जिघ्रादेशो न भवति ।

- १५ एवं धमेरपि । उत्तरधातुसूत्रव्याख्यानं तद्विषयी च द्रष्टव्या । एतद्विषये विशेषतः
'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्यायो (पृष्ठ ३८) द्रष्टव्यः ।

१. अत्र लिबिशमहोदयन 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रम-
परिज्ञाय 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य संख्या निर्दिष्टा । तुलनीया दशपागु
णादिवृत्तिः—तथा (बहुलं) धमश्चान्यत्रापि धमादेशो भवति' (द्र० उ० ३।६ पृष्ठ १३२)

- २० क्षीरस्वामी दशपागुणादिवृत्तिं शब्दतोऽर्थतो वा बहुत्रोद्धरति (द्र० क्षीर० भूमिका) ।
२. कस्येदं मतमिति न ज्ञायते । वस्तुतः पिबजिघ्रधमादीनि । प्रकृत्यन्तराण्ये-
वेत्युक्तम् । तथा च धमेरार्थधातुके स्वयमेव ग्रन्थकृता प्रयोग उदाहृतः । रामायणेऽपि
'विधमिष्यामि जीमूतान्' इति सुन्दरकाण्डे (६७।१२) प्रयुज्यते । अत्र पूर्वधातुस्था
टिप्पययपि द्रष्टव्या ।

- २५ ३. दशपागुणादिवृत्तौ (३।९ पृष्ठ १३२) क्वचित् 'धमः' पाठः, क्वचिद्
'धाता' । तत्रापि 'धान्तः' इत्येव युक्तः पाठः । हैमोणादिवृत्तावपि 'धान्तः' इत्येव
(३३, पृष्ठ ९) पठ्यते ।

४. दशपागुणादिवृत्तौ क्वचित् 'धातुः' नास्ति । (३।६, पृष्ठ १३२) ।

५. 'काश्चनस्यैव राशिः' इति दशपागुणादिवृत्तौ पाठः (३।६ पृष्ठ १३२)

ति । समवप्रविभ्यः स्थः (१।३।२२) इत्यात्मनेपदम्—सन्तिष्ठते, अथतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते । स्थावोरिच्च (१।२।१७) समस्थित, समस्थिवाताम् ।
 आडः स्थः प्रतिष्ठाने (१।३।२२ वा०) उपसंख्यानम्—अरितं सकारमातिष्ठते^१,
 शब्दं नित्यमातिष्ठते, नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयाख्य-
 योश्च (१।१।२३)—तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः, ह्यावहुब्स्था (१।४।१४) इति ५
 सम्प्रदानसंज्ञा; संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः (किरात ३।१४) । उदोऽनूर्ध्वकमपि,
 उद ईहायाम् (१।३।२४ सू० वा०) गेह उत्तिष्ठते, मुक्तावुत्तिष्ठते; नेह—
 पीडावुत्तिष्ठति, ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उपात्मन्त्रकरणे (१।३।२५)
 ऐश्वर्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते^२, आग्नेय्याऽऽग्नीप्रमुपतिष्ठते^३; नेह—मर्तारमुपतिष्ठति
 यौवनेन, उपतस्थुः प्रकृतयः । अकर्मकाञ्च (१।३।२६) १०
 भोजन उपतिष्ठते । उपाद् देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपिषु इति वाच्यम्
 (तु० १।३।२५ वा०)—आदित्यमुपतिष्ठते; गंगा यमुनामुपतिष्ठते, उप-
 भिष्ठ्यतीत्यर्थः^४ । रथिकानुपतिष्ठते^५, मित्रीकरोतीत्यर्थः । अयं पन्थाः
 चूर्णमुपतिष्ठते, प्राप्नोत्यर्थः । वा लिप्सायाम् (१।३।२५ वा०) भिक्षुर्दान-
 नुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा । अधिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।४६) गृहमधि- १५
 तिष्ठति । पुमास्था (६।४।६६) इत्नीस्वम्—स्वीयते । उपसर्गात् सृजोति
 (८।३।६५) इति षत्वम्—अधिष्ठास्यति, अधिष्ठानम् । स्थादिष्वभ्यासेन
 चाभ्यासस्य (८।३।६४) अधितष्ठौ । उदः स्थास्तम्नोः पूर्वस्य (८।४।६२) इति
 स्वस्य थः, भरो भरि सवर्णे (८।४।६५) इति तस्य^६ लोपः—उरिथतः^७ ।
 गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्जलुक्—अभ्यष्टात् । प्राक्सितादङ्गव्यायेऽपि २०

१. महामाथ्ये १।३।२२ आपिशलेरेतन्मतम् । यदाह न्यासकारः—“सकारमात्र-
 मस्तिं धातुमापिशलिराचार्यः प्रतिजानीते । ... “स भुवि” इति स पठति ।”
 (भाग १ पृष्ठ २२६) ।

२. मै० सं० ३।२।४ ॥

३. मीमांसा-शाबरभाष्ये ३।२।२१ उदधृतः ।

४. ‘गंगा.....त्यर्थः’ कचिज्ज ।

५. इतोऽग्रे ‘महामानानुपतिष्ठते’ इत्यधिकम् ।

६. ‘शुभम्’ मूले पाठः । ‘द्वारकाम्’ इति कचित् पाठा० ।

७. थस्येत्यर्थः ।

८. इतोऽग्रे ‘उत्तन्मितः’ इत्यधिकम् ।

- (८।३।६३) इति षत्वम् । अतुवादे चरणानाम्^१, स्थणोरघतन्यां च (३।४।३ सू० वा०) इति द्वन्द्वैकत्वम्—प्रत्यघात् कठकौथुमम् । स्वाधोरिच्च (१।२।१७) उपास्थित । तिष्ठतेरित् (७।४।५) अतिष्ठिपत् । भव्यगेयप्रवचनीय (३।४।६८) इति कर्तरि उपास्थानीयश्चो गुरोः । अहादौ (द्र० ३।१।१३४) स्थायी ।
- ५ अतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) ङङ्—आस्था, व्यवस्था । प्रहोऽप्रगामिनि (८।३।६२) साधुः । सुपि स्थः (३।२।४) इति कः—समस्यः । योगविभागात् भावेऽपीभ्यते—आस्त्यथो घर्तते, अग्न्युत्थो घर्तते । अम्बान्गोभूमि (८।३।९७) इति षत्वम्—अम्बघ्नः, आम्बघ्नः, गोघ्नः, भूमिघ्नः । घतिस्यति (७।४।४०) इतीत्वम्—स्थितः । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति कः—उपस्थितो गुरुं
- १० चैत्रः । ग्लानिस्थश्च वस्तुः^२ (३।२।१३९) स्थास्तुः । लघपतपद (३।२।१४४) इत्युक्तम्—स्थायुकः । स्थेशमास (३।२।१७५) इति वरच्—स्थावरः । वनर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनिगुध्यर्थम् । (३।३।५८ वा०) प्रस्थः । स्थागापापचो मावे (३।३।९५) क्तिन्—स्थितिः । अजिरशिशिर (उ० १।५४) इति स्थिरस्थधिरौ । स्थाचतिमृजेत् (उ० १।११६) इति स्थाली । सव्ये स्थश्छन्दसि (उ० २।१०२) इति ऋन्—सव्येष्ठा सारथिः, स्थास्थिन्स्थूणाम् (८।३।६७ तु० वा०) इति षत्वम् । परमे स्थः क्तिच्^३ इतीन्—परमेष्ठी ब्रह्मा । स्थो गुः (उ० ३।३७) स्थाणुः । स्थः स्तोऽम्बजबकौ च (तु० उ० ४।६६) स्तम्बः स्तबकः । स्थायी भविष्यति गर्भ्यादयः (३।३।३) प्रस्थायी । स्थूणाः, स्थूरा जङ्गलोद्दपुत्तलिका ॥९०५॥

२० ६६१. म्ना अभ्यासे । अभ्यासः पाररूपयेण वृत्तिः । म्नो मनः (द्र० ७।३।७८)—आमनति । आह्नायः । नामन्सीमन् (उ० ४।१५१) इति नाम ॥९०६॥

६६२. दाण् दाने । णकारो दाणश्च सा चेद (१।३।५५) इत्यर्थः । दाणो यच्छ (द्र० ७।३।७८)—विप्राय यच्छति । दाणश्च सा चेच्च-

- २५ १. शाखानां मूलं चरणमुच्यते । तथा च भोजवर्मणः (१२ शताब्द्याः) ताम्रपत्रम्—“जमदग्निप्रवराय वाजसनेयचरणाय यजुर्वेदकण्वशाखाध्यायिने..... ।”
 द्र० 'वैदिक वाङ्मय का इतिहास' सस्क० २, पृष्ठ १७३, १७४ । २. 'म्स्तुः' पाठा० ।
 ३. 'परमे स्थः क्ति' इति दश० उ० ६।६१ कपाठः । अमरटीकासर्वस्वकारोऽप्येवमेव पठति, भाग १ पृष्ठ १५, ७५ । सरस्वतीकण्ठामरखोऽपि (२।१।२९२) ।

तुर्धर्थे (१।३।५५) इति तड्—दास्या सम्प्रयच्छते । पुकार्यम्—वीयते
(द्र० ६।३।६६), सिजलुक् (२।४।७७) अदात् । दायादौ मूलविभुजादित्वात्
(द्र० ३।२।५ वा०), आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) नास्ति^१ सोपसर्गत्वात् ।
प्रे दाङ् (३।२।६) अक्षप्रदः । गोदः (द्र० ३।२।३) । दो दधोः (७।४।४६)
दत्तः । अत्र उपसर्गात् तः (७।४।४७) प्रत्तम् । दस्ति (६।३।१२४) इति दीर्घः ५
—वीत्तम् । दाधेऽसिश्दसदो रुः (३।२।१५९)—दानशीलो दाहुः ॥९०७॥

६६३. इट् कौटिल्ये । ह्वरति । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१) उप-
ह्वरः ॥९०८॥

६६४. सृष्ट् शब्दोपतापयोः । स्वरति । समो गम्यङ्घ्रि (१।३।२६)
तड्—संस्वरते । स्वरतिस्ति (७ २।४४) इति वेद्—स्वरिता स्वर्ता । सनी- १०
वन्तर्धे (७।२।४९) इति सिस्वरिषति सुस्वूर्षति । स्वरः । शृस्वृस्निहि
(उ० १।११) इत्युः—स्वरवृज्जम् । स्वारयति । चुरादौ स्वर आक्षेपे
(१०।२५०) अदन्तः [स्वरयति] ॥९०९॥

६६५. स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति । ह्यभुसृष्टशां सनः (१।३।५७)
इत्यात्मनेपदम्—सुस्मूर्षते । सृष्ट् आध्याने (१।५।४४) मित्—स्मरयति । १५
अत् स्मृद्वर (७।४।९५) इति असस्मरत् । स्मरः । स्मृतिः ॥९१०॥

६६६. दृष्ट् वरणे^२ । वरणं स्थगनम् । व्वरति । घञ् (द्र० ३।

१. दायाद इत्यत्र आङ्पूर्वत्वात् कस्य प्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः ।

२. काशकृत्स्नचन्द्रजैनशाकटायनीयषु धातुपाठेषु क्षीरमैत्रेयदीक्षितादिकृतेषु
धातुव्याख्यानेषु, च अविगीतत्वेन 'दृष्ट्' पठ्यते (अनादरे-मैत्रेयः, संवरणे दीक्षितः) । २०
सत्यप्येवं-सायणो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) 'क्वचित् पठ्यते' इत्याह । हस्तलेखेषु प्रायेण
'वृ संवरणे' पाठ उपलभ्यते । वस्तुतस्तुभावपि स्वतन्त्रौ धात् । 'दृष्ट्' धातोः 'द्वाः,
द्वारः' इत्यादयः सिध्यन्ति, 'वृ' आतोश्च 'वाः, वारः' इत्यादयो द्वारपर्यायाः ।
आसीच्च वार-शब्दस्य द्वारार्थे पुरा प्रयोगो लाटदेशे (सौराष्ट्रतो नीचैः) (द्र० तन्त्रवार्तिक
१।३।२२) । अस्यैव वारशब्दस्य क्षीलिङ्गं 'वारी' पदं (बारी वा) गुर्जरबाहीक- २५
राजस्यानीयभाषासु सम्प्रति गवाक्षार्थे प्रयुज्यते (अत्र ह्रस्वार्थे क्षीप्रत्ययः । यथा—घट-
घटी) । नीचीनवारं (ऋ० ५।८५।३) जिह्ववारं (ऋ० १।१२६।१।८।४०।५) इत्या-
दिषु प्रयुज्यमानो वारशब्दोऽप्येतदर्थक एव । तदर्थं 'वृ' धातुरूढः । प्रामादिको

३।१९) द्वारम्^१ । द्वारयतेरुणादिकिन्^२ द्वाः [द्वारौ] द्वारः ॥९११॥

६६७. सृ गतौ । सरति, प्रसरति । पात्राध्मा (७।३।७८) इति वेगि-
तायां गतौ धावादेशः^३ —धावति । कृसृष्टृ (७।२।१३) इति नेद्—ससृच ।
सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च (३।१।५६) लुङि अङ्—असरत् । उपसर्गा काल्या प्रजने
५ (३।१।१०४) । राजसूर्यसूर्यं (३।१।११४) इति सूर्यः । प्रसृत्वः समाभिहारे वुच्
(३।१।१४९) सरकः । सत्तेर्वैः^४ सरति ससर्ति वा—सर्वः^५ । ण्वुल्—
अभिसारिका । पुरोऽप्रतोऽग्नेषु सत्तेः (३।२।१८) टः—पुरःसरः, अग्रतःसरः,
अग्रेसरः । पूर्वे^६ कर्तारि (३।२।१६) पूर्वसरः । सम्पृच (३।२।१४२) इति—
परिसारी । बाहुलकाद्^७ विसारी । प्रे लपस् (३।२।१४५) प्रसारी । उत्-
१० प्रतिभ्यामाङ्गि सत्तेः (३।२।७८ काशिका)—उदासारी. प्रत्यासारी । ण्वङ्कर्म्य
(३।२।१५०) इति युच्—सरणः । सूत्रस्यदः कमरच् (३।२।१६०) सूमरः ।
सृ स्थिरे, व्याधिर्मत्स्यबलेषु च (३।३।१७ सू०, वा०) घञ्—चन्दनसारः, अती-
सारः, विसारः, सारम् । प्रजने सत्तेः (३।३।७९) अप्—उपसरो गवाम् ।
घञ् (द्र० ३।३।१८, १९) आसारः संसारः । बाहुलकाद्^७ विसरप्रसरो ।

१५ वा तत्र बत्वपाठः स्यात् । निरुक्तकारस्तु द्वार-पदम्—‘द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वास-
यतेर्वा’ (८।६) इति बहुधा निरवोचत् । तत्तु ‘द्रृ’ धात्वस्वीकारे द्रष्टव्यम् । प्रायेण
हि नैरुक्ता वैयाकरणश्च स्वकाले स्वसम्प्रदाये वा प्रसिद्धान् धातुनुपादायैव पदनिर्वच-
नानि ब्रुवते, न मूलधातुनिदर्शनाय प्रयतन्ते ।

१. पूर्वपृष्ठस्था (१३६) टि० २ द्रष्टव्या ।

२० २, उयादौ किन् ‘जूगृस्तृजागृभ्यः किन्’ (उ० ४।५४) इत्येकत्रैव पठ्यते ।
तत्र च इकारो नातुबन्धः । तस्मादत्र ‘किप्’ इति युक्तः पाठो द्रष्टव्यः । ‘द्वा इति
एयन्तात् किपि’ इति सायणवचनमप्यत्रातुकूलम् (द्र० धा० वृ० पृष्ठ ११७) ।

३. अत्र ७।३।७८ सूत्रस्था काशिकावृत्तिरनुसंधेया ।

४. उयादौ (१।१५२) वन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ५. ‘संज्ञायां पूर्वे’ पाठा० ।

२५ ६. संपृचादि सूत्रे (३।२।१४२) परिपूर्वात् सरतेर्घित्त्वविधानाद् विपूर्वात्
‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (३।६।१३३) इति वचनात् घित्त्व द्रष्टव्य इति भावः । लिबि-
शमहोदयेनैतदपरिणायान्न ‘बहुलमेतन्निदर्शनम्’ इति धातुसूत्रस्य (१०।३२४) संख्या
निर्दिष्टा ।

७. अत्र लिबिशेनापरिणाय न कापि सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।

अत्रैतत्पृष्ठस्था टि० ६ द्रष्टव्या ।

बुन् (द्र० ३।१।१४९) सरकः । सतेरिण्ट् (दश० उ० ६।३०) इति थन्-सारथः ।
 सरतेरसुन् (द्र० दश० उ० ९।१०१) अप्सु सृता अप्ससरसः । हस-
 रद्विषुषिभ्य इतिः (उ० १।६७)—सरित् । असन् (दश० उ० ६।४६)—सरः ।
 अतिसृष्टमि (उ० २।१०२) सरणिः । सतेरटिः^१ (उ० १।१३४) सरट् ।
 शकादिभ्योऽट् (उ० ४।८१) सरटः कृकलासः । सतेरयुः (उ० ३।२२)—
 सरयुः । सरयून्दी । सतेरपः पुक् च (उ० ३।१४१) सर्वपः । अयडन् कसु
 (उ० १।२२६) इति सरण्डः । सतेरुक् च (द० उ० ३।४२) इतीकक्—सृणी-
 का लाला । जानिदाच्युसु (दश० उ० १०।१५) इति निक्^२—सृणिरडु-
 शः । सतेरिण्ट् (दश० उ० १।४३) सारथिः । ह्लादौ ऋ सु गतौ (३।१७)
 सिंसति । चुरादौ (१०।२५५) दुर्गमेते सारयति । युच् (द्र० ३।३। १०
 १०७) सारणा तन्त्रीयोजना । ल्युट् (द्र० ३।३।११७) सारणी
 सेककुल्या ॥९१२॥

६६८. ऋ गतिप्रापणयोः । ऋल्लादेशः (द्र० ७।३।७८)
 ऋच्छति । समो गन्धृङ्गिप्रक्षिस्वरत्यति (१।३।२६ कारिका) इत्यात्मनेपदम्-
 समृच्छते । श्योऽतिसंयोगाघोः (७।४।२९) अर्यते । सूचिमुन्निमूक्यट्पर्यं श्योतीनाम् १५
 (३।१।२९ वा०) यङ्—अरार्यते । उपसर्गादिति आतौ (६।१।६१) वृद्धिः—उपाळति ।
 थलि—इत्यतिव्ययतीनाम् (७।२।६६) आरिथि । सतिशास्वत्यतिभ्यश्च (३।१।५६)
 इत्यङ्—आरत् । स्मिपृड्वरञ्चशां सनि (७।२।७४) इतीद्—अरिषति ।
 अतिह्वीलीरी (७।३।३६) इति पुक्—अर्पयति, अर्पितः । अर्यः स्वामिवैश्ययोः
 (३।१।१०३), आर्योऽन्यः । अचि (द्र० ३। १। १३४) अरा । भिदादौ २५
 (गण० ३।३।१०४) आरा शस्त्र्याम् । ऋणमाधमय्ये (८।२।६०), अन्यत्र ऋतम् ।
 अतिल्लुधुसूखन (३।२।१८४) इतीञ्—अरिञ् केनिपाटकः (अमरकोषे १।१०।१३)
 अतेश्वतुः (उ० १।७२) किञ्—ऋतुः । अतः किदिच्च (उ० २।५१)
 इतीनच्—इरिणं निस्तृणं स्थलम् । अतिसृष्ट (उ० २।१०२) इत्यरणिः ।
 अतिपृषि (उ० २।११७) इत्युस्—अरुर्मर्म । अतेश्च (उ० ३।६०) इत्युनन्- २५
 अरुणः । अतेनिन् (दश० उ० ८।६) इत्यन्यच्—अरण्यम् । अतिकमिभ्रमि
 (उ० ३।१३२) इत्यरन्—अररं कपाटम् । उणादौ—अच हः (४।१३९)

१. '०रडिः' पाठा० ।

२. पञ्चपाठां (४।१०४) किन्प्रत्ययः, दशापाठां तु निक् ।

- अरिः^१ । अतिगुण्यां भञ् (तु० उ० ३।१५२)—अर्भः, अर्भकः । अर्तेश्च
 (उ० ५।७) इत्यरतिः । अरक्षिः (द्र० उ० ४।२) । अर्तेर्भुविष्णक् (तु० दश०
 उ० ६।२२)—अर्भुक्षा इन्द्रः । अर्तेः क्युञ् उच्च (तु० उ० ५।१७) उरणो मेघः ।
 अर्तेरू च (उ० ४।४६ श्वेत०) इति मिः—ऊर्मिः । स्नामदिपघतिपृशकिस्यो
 वनिप् (उ० ४।१२३) अर्वा—अश्वः । उषिकुषिगतिम्य स्थन् (उ० २।४)—अर्थः ।
 अर्तेश्च (उ० ४।१२५) इत्यसुन्—उरो वक्षः । अर्तेर्गोषौ शुद्ध च (तु० उ०
 ४।१२६) इत्यसुन्—अर्शः । उदके दृष्टं च (उ० ४।१२७) अर्णः । अतिस्तुस-
 धुहु (तु० उ० १।१४०) इति मन्—अर्माऽक्षिरोगः । आरुः पिङ्गलः (द्र०
 उ० १।२८) । अर्थमन् (द्र० उ० १।१५९) । निर्भ्रतिः । अररुर्मर्कटः ।
 १० ह्लादौ ऋ सृ गतौ (३।१७) इत्यति ॥९१३॥

६६९. गृ घृ सेचने । गरति । घरति । असुं^२ नियताविषयमाहुः^३ ।

अब्जिघृसिम्यः क्तः (उ० ३।२६) घृतम् । घृणा । चुरादौ घृ सावये
 (१०।१००) तङ्गानी—अभिघारयते । ह्लादौ घृ क्षरणदीप्त्योः (३।१५)
 जिघर्ति । घर्मः । घृणिः ॥९१४, ९१५॥

- १५ ६७०. धृ हृ छने । हृ छनं कौटिल्यम् । छन्दसि निदृश्यदेक्कृय
 (३।१।२२) इति ध्वयः । न ध्वरोऽध्वरो यक्षः ॥९१६॥

६७१. शु श्रु गतौ^४ । श्रवति । शुङ्गा प्ररोहः । श्रुवः शु च (३।१७)
 इति श्रुः—आश्रुणोति^५ चैत्राय, प्रत्याहस्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता (१।४।४०)

१. 'अरिः' 'आरिः' पाठः । २. 'अर्भु' इति युक्तः पाठः ।

- २० ३. तुलना कार्या—घरतिरस्मायविशेषेणोप्रादृष्टः । स. घृतं घृणा घर्म इत्येवं
 विषयः (महा० ७।१।६५, ६६) इति पतञ्जलिचनं तु लोकविषयकम्, वेदे तिङन्ता-
 न्यपि दृश्यन्ते । अत्र 'अयापि नैगमभ्यो भाषिकाः—उष्णम्, घृतम् (२।१२) इति
 निरुक्तवचनमप्यनुसन्धेयम् ।

४. स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३१) । सायणादयो 'नेमौ पठतः । अत्र
 २५ बहवः पाठमेवा दृश्यन्ते तत्तद्ग्रन्थेषु ।

५. यदि 'श्रु' धातोः श्वादिपाठे सत्यपि 'श्रुवः श्रु च' इत्यनेन नित्यं श्रु-
 विकरणः स्यात् तर्ह्यस्य श्वादिपाठोऽनर्थकः स्यात्, तथा सति स्वादाविवेगं पठेत्,
 सत्यप्येवं यदयमाचार्यः श्रुधातुं श्वादौ पठति, श्रुप्रत्ययं च विदधाति, तेन न नित्यः

सम्प्रदानम् । समो गन्पृष्टि (१३।२९ का०) इति तद्—संश्रुणुते । कसुत्र
(७।२।२३) इति नेट्—शुश्रोथ । माषायां सदवसश्रुवः (३।२।१०८) कसुः—
शुश्रुवान् । त्वाश्रुसृष्टशां सनः (१।३।५७) आत्मनेपदम्—शुश्रुषते । प्रत्याङ्-
म्यां श्रुवः (१।३।५६) नास्ति—प्रतिशुश्रुषति । वौ लुश्रुवः (३।३।२५)
घञ्—विश्रावः । स्रवतिश्रुणोतिप्रवति (७।४।८२) इत्योरित्त्वं वा—
शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति; अशिश्रवत्, अशुश्रवत् ।
प्रहादौ (द्र० ३।१।१३४) श्रावी, श्रवीत्येके । हुयामाश्रुभासिम्यन्न (उ० ४।
१६८)—श्रोत्रम् । उणादौ श्रवणोऽश्वत्थः^१ । ल्युट् (द्र० ३।३।११७)
श्रवणं कर्णः । असन् (उ० उ० ६।४६) श्रवः । वहिश्रियुद्गुक्लाहात्वरिम्यो नित्
(तु० उ० ४।५१) इति निः—श्रोणिः ॥९१७, ९१८॥ १०

६७२. सु प्रसवैश्रवयोः । स्रवति । सोता । [कर्मणि—] सुषुवे ।
स्रतः । सवनः । सवः^२ । अदादौ (२।३३) सौति । स्वादौ हुञ् अमिषवे
(५।१)—सुनोति ॥९१९॥

६७३. स्रु गतौ^३ । स्रवति । स्रवतिश्रुणोतिप्रवति (७।४।८२) रित्यो-
रित्त्वं वा—सिस्रावयिषति, सुस्रावयिषति; असिस्रवत् असुस्रवत् । १५
पिश्रिद्रुस्रम्यः कर्तरि षट् (३।१।४०) असुस्रवत् । किञ्चिं प्रक्षि (उ० २।५७)
इति स्रः कामरूपी^४ । स्रवः स्रवः कः^५ (उ० २।६१) अपादाने । चिक् च (उ०
२।६२) स्रक् । सुरीम्यां लुट् च (उ० ४।२०२) इत्यसुन्—स्रोतः । अस्यतेः

श्रुत्रिकरुष्य इति ज्ञापयति । तथा सति 'श्रवति' इत्यादयोऽपि भौवादिकाः प्रयोगाः
द्रष्टव्याः । (ऋग्वेदे शम्बिकणो बहुत्र श्रूयते) । काशकस्त्रीयकन्नडटीकायां
'श्रवति' इत्येव उदाह्रियते (पृष्ठ ७५) । तेन श्रवति श्रुणोति च स्वतन्त्रौ धातु । अत्र
कृञ् करणे (१।६।३६) धातोधिष्णयी द्रष्टव्या (पृ० १२०।३) । २०

१. उज्ज्वलदत्तस्तु 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इत्यत्र 'श्रवणा नृक्षत्रम्'
इत्याह ।

२. 'ज्ञानकालायतश्च-सवः' पाठा० ।

३. 'स्वामी तालव्यादिममुं पपाठ शु श्रवणे इति' धातुवृत्तिः (पृ० १८१) ।
बीरतरङ्गियां तु नैतादृशाः पाठ उपलभ्यते । ४. 'कामरूपः' पाठा० । २५

५. 'स्रवकः' इति मूल पाठः, स चाशुद्धः । लिभिरोन नायं शोधितः । क्वचित्
'स्रवकः' इति नास्ति ।

(४।१०४) अक्षुः (द्र० उ० ४।१०२) । क्षुयजीविस्तुम्यः कण्ठे क्षिप्र (३।३।६५ वा०) क्षुतिः । प्रे हस्तुसुवः (३।३।२७) घञ्—प्रस्त्रावः ॥९२०॥

६७४. ध्रु स्थैर्ये । ध्रुवति । बाहुलकात् (द्र० ३।३।१) कः (द्र० उ० २।६१) ध्रुवः । तुदादौ (६।९८) ध्रुवति ॥९२१॥

५ ६७५. दु द्रु गती । द्रुवति । इन्द्रोऽनुपसर्गे (३।१।२४२) णः—
दावो घनाभिः । ऋदोरप (३।३।५७) द्रवः । समि युद्रुवः (३।१।२३) घञ्—
संदावः । द्रुतनिग्यां दीर्घश्च (उ० ३।६०) द्रुतः । द्रुवति । द्रुवः । द्रुतः ।
बुधयुधनंशजनेऽप्युद्रुसुम्यो षेः (१ । ३ । ८६) इति णेः परस्मैपदम्—
द्रावयति । कसुभृद् (७।२।२३) इति नेद्—बुद्रोथ । णिभिद्रुसुम्यः कर्त्तरि ऋद्

१० (३।१।४८)—अबुद्रुवत् । सवति श्रुपोति (७।४।८१) इत्यस्यास्य ओरित्त्वम्—
विद्रावयिषति । बुद्रावयिषति; अदिद्रवत्, अबुद्रवत् । प्रे हस्तु-
(३।३।२७) इति प्रद्रावः । समि युद् (३।३।२३) इति सन्द्रावः । उदि
श्रयति (३।१।४६) इत्युद्द्रावः । प्रे लपसुद्रुमथ (३।२।१४५) इति प्रद्रावी ।
इप्रकण्ठे (३।२।१८० वा०) मितद्रुः । द्रुस्तरुः । द्रुमः । हरिमितयोर्द्रुवः (उ०
१५ २।३५) हरिद्रुः । द्रुदक्षिण्यामिनद् (उ० २।५०)—द्रुविणम् । कुवृजुति (दश०
उ० ५।४२) इति नः—द्रोणः । वहिश्चि (उ० ४।५१) इति निः—द्रोणिः ।
कदिकारात् (गण ४।१।४५ सूत्रम्) इति ङीवि द्रोणी ॥९२२, ९२३॥

६७६. जि जृ अभिभवे । जयति । विपरम्यां जेः (१।३।१६)
आत्मनेपदम्—विजयते । शशुम् । मरान्नेरसोढः (१।४।२६) इत्यपादानम्—
२० अभ्ययनात् पश्चाजयते, अक्ष्रेतुं ग्लायतीत्यर्थः । समलितोर्जेः (७।३।५७)
कुत्वम्—जिगीषति, जिगाय । क्रीड्जीनां णौ (६।१।४८) आत्वं—जापयति
चम्यजम्यौ शक्यार्थे (६।१।८१) । विपूयविनीय (३।१।१७) इति जित्यो हलिः ।
संज्ञायां (३।२।४६) घनञ्जयः । अभिजित् (द्र० ३।३।६१) ग्लानिस्थश्च वस्तुः २
(३।२।१३६) जिष्णुः । इणनशजि (३।२।६३) इति करप्—जित्वरः ।
२५ क्वापाजि (उ० १।१) इत्युण्—जायुरीषधम् । तृभृवद्विसि (उ० ३।१।२८) इति
झच्—जयन्तः । ल्युट् (द्र० ३।३।११७) उज्जयन्ती । जेर्मुट् चौदात्तः (ष०

१. पुसवकारे (पृष्ठ २५) 'जिञि अभिभवे' इति मुद्रितपाठो दृश्यते,
स चिन्ताः ।

२. 'स्तुः' पाठा० ।

१।६१) — जीमूतः । जरति । जि इति दुर्गः — ज्ञयति ॥९२४, ९२५॥

६७७. क्षि षेड्वर्य इत्येके । क्षयति । ऋभुं क्षयति ईष्टे—ऋभुक्षा^१ ।

[अथात्मनेपदिनः]

६७८. स्मिड् ईषट्सने । स्मयते, विस्मयते । स्मिपृड्स्व
(७।२।७४) इतीड्—विसिस्मयिषते, स्तौतिशयोरेव षणि (८।३।६१) इति ५
नियमात् षत्वाभावः । भीस्योर्हेतुभये (१।३।६८) तड्, नित्यं स्मयतेः
(६।१।५७) णावात्त्वम्—मुण्डो विस्मापयते^२ । नमिक्मिपि (१।२।१६७)
इति रः—स्मेरं हास्यम् ॥९२७॥—

६७९. गुड् अव्यक्ते शब्दे । गवते । गोता । गोत्रम् । गू पुरी-
पोत्सर्गे इत्येके—गवति, गविता । तुदादौ (६।५७) गुवति, गुविता ॥९२८॥ १०

६८०. गाड् गतौ । एकद्विवहुत्वे—गाते, गाते, गाते । इषो
गा लुङि (२।४।४५) अगात् । इह गै शब्दे (१।६।५२) गायति ॥९२९॥

६८१. घुड् कुड् उड् शब्दे । घवते । कवते । न कवतेर्यङि
(७।४।६३) कुत्वम्—कोकूयते । यङ्लुकि नास्ति—न लुमताङ्गस्य (१।१।६३)
इति^३—चोकोति । कुसुयुभ्यो दीर्घश्च (तु० दश० उ० ७।५) इति पः—कूपः । १५
कृवः कान् (उ० ३।१२३) कुररः । कुवश्चट् दीर्घश्च (उ० ४।९१)—कूचः,
कूची^४ । अच इः (उ० ४।१३९)—कविः । अदादौ कु शब्दे (२।३।४)
कोति । तुदादौ (६।१००) कुवति । अवते । लुङि—औष्ट । इः (द्र०
उ० ४।१३८)—अविः । डुड् इति च दुर्गः—डवते । जुडुवे । खुड्
चेत्येके ॥९३०-९३२॥ २०

६८२. च्युड् छ्युड् ज्युड् मुड् प्लुड् गतौ । च्यवते । स्रवतिश्रयोति
(७।४।८१) इति वाभ्यासस्योत् इः—चिच्यावयिषति, चुच्यावयिषति;
अचिच्यवत्, अचुच्यवत् । च्युतः । च्यवनः । छ्यवत् । ज्यवते । छुड्

१. उदञ्चतमिदं किञ्चित् पाठान्तरेण पुरुषकारे (पृष्ठ २३) ।

२. इतोऽग्रे 'करणात् स्मये नास्ति—कुञ्चिकयै न विस्मापयति' इत्यधिकं क्वचित् । २५

३. शितपा निर्देशान् कुत्वं न भवतीति भावः ।

४. इतोऽग्रे 'कूचः, कूचिका किलादभेदः' इत्यधिकं क्वचित् ।

इति नन्दी—जघते । ज्वङ्कम्य (३।२।१५०) इति युच्—जवनः । वृत्तिकृत्
 तु छं सौत्रमाह—जवः, प्रजवी । जोरी च (उ० २।२३) जीरम् । ऊतियुतियुति
 (३।३।६७) इति जूतिः—किञ्चि (उ० २।५७) इति जूः पिशाचः^१ ।
 प्रवते । कट्प्रूर्नदीतारः^२ । पिप्रावयिषति, पुप्रावयिषति; अपिप्रवत्,
 ५ अपुप्रवत् । बुधयुधनश (३।३।८६) इति ण्यन्तात् परस्मैपदम्—प्राव-
 यति । प्रवणः । प्रसृत्वः समभिहारे वृत् (३।१।१४९) प्रवकः । प्रोथोऽश्वघो-
 णाम्रम्^३ । प्लुङ्कोऽप्येवम् । मन्वगेय (३।४।६८) इत्याप्लाव्यश्चैत्रो
 नद्याः । पचादौ (द्र० ३।१।१३४) प्लवट्^४ । विमाषाडि रुत्तुवोः (३।३।५०)
 घञ्—आप्लावः, आप्लवः ॥९३३-९३७॥

१० ६८३. रुङ् गतिरेषणयोः । रेषणं हिसाशब्दः । रवते^५ ।
 आरावः आरवः (द्र० ३।३।५०) । सयुरुवृवो युच् (उ० २।७४) रवणः ।
 रशतिभ्यां कृत् (उ० ४।११२ श्वेत०) रुहः । अच इः (उ० ४।१३९) रविः ।
 अदादौ रु शब्दे (२।२५) रौति ॥९३८॥

६८४. धृङ् अवध्वंसने^६ । धरते । तुदादौ धृङ् आधारे^७

१५ (६ । ११४)—धियते । चुगादौ धृ धारणे^८ धारयति । अतुप-
 सर्गांल्लिम्पविन्द (३।१।१३८) इति शः—धारयः । संज्ञायां (३।२।४६)
 चसुन्धरा । इङ्धारायोः शत्रुकृच्छिणि (३।२।१३०)—धारयन् । अर्तिस्तुसु (उ०
 १।१३९) इति मन्—धर्मः । अर्तिसुधृधमि (उ० २।१०२) इत्यनिः—
 धरणि,, धरणी । अचि (द्र० ३।१२४) धरोऽद्रिः, धरा भूः । भिदादौ
 २० (द्र० गण० ३।३।१०४) धारा । अध्यायन्याय (उ० ३।३।१२२ काशिका)
 इत्याधारः ॥९३९॥

१. द्र० दशपादी-उणादिवृत्ति १०।२ (पृ० ४२४) ।

२. 'नदीमारः' पाठा० ।

३. 'अश्वसुखाग्राम' पाठा० । उणादौ २।१२ प्रोथो निपात्यते ।

४. 'प्लवः' पाठा० । टित्वान्डीप्—सवी । ५. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३२) ।

६. 'अविध्वंसने इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ३७) पाठः ।

७. तुदादौ 'स्थाने' इति पठिष्यति क्षीरस्वामी ।

८. चुगादौ नायसुपलभ्यते । न च तुदादौ चौरादिकं निदेंचयति क्षीरस्वामी ।

६८५. मेङ् प्रणिदाने^१ । प्रणिदानं^२ प्रत्यर्पणम् । अपमयते, प्रणिमयते । सनि मीमात्रु (७।४।२४) इति मित्सते । ह्वावामश्च (३।२।२) इत्यण्—धान्यमायः । उदीचां माडो व्यतिहारे (तु० ३।४।२९) क्त्वा—अपमित्य याचते, याचित्वा अपमयते, मयतेरिद्वयतरस्याम् (६।४।७०), पक्षे अपमाय । मापोहरीच (दश० उ० १।१५७) मेरुः, सुमेरुः । माछाससित्म्यो यः ५ (तु० उ० ४।१०६) माया । चन्द्रे मो ङित्^३ (तु० ४।२।२८) इत्यसुन्—चन्द्रमाः । अदादौ मा माने (२।५४) माति । ह्वादौ माङ् माने (३।६) ममीते ॥९४०॥

६८६. देङ् रक्षणे । दयते । दयतेर्दिगि लिटि (७।४।९)—अव-दिग्ये । मनिन् (दश० उ० ६।७३) दामा । दाण् दाने (१।६६२) यच्छति । दैप् शोधने (१।६५६) दायति मुखम् । अदादौ दाप् लवने (२।५१) दाति १० व्रीहीन् । ह्वादौ ड्वाङ् दाने (३।६) दप्ते, ददाति । दिवादौ दो अवखण्डने (४।३९) द्यति ॥९४१॥

६८७. श्यैङ् गतौ । श्यायते । श्यादव्यध . (३।१।१४१) इति णः, श्याग्रहणं सोपसर्गाथम्—प्रतिश्यायः, अवश्यायः । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः (६।१।२४) सम्प्रसारणम्—शीनं घृतम्, श्योऽस्पर्शे (८।४।४७) १५ नत्वम्, नेह—शीतो वायुः । प्रतेश्च (६।१।२५) स्फैयकृतस्य पिता प्रनिशीनः । विभावाऽभ्यवपूर्वस्य (६।१।२६) अभिशीनः, अभिश्यानः; अवशीनः, अवश्यानः । इविद्युधि (उ० १।१४५) इति मक्—श्यामः, श्यामा, श्यामाकः । श्यास्त्याङ् (उ० २।४६) इतीनच्—श्येनः । ह्श्याभ्यामित् (उ० ३।६३) श्येतः ॥९४२॥ २०

स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३७) । सायणस्तु स्मृत्वा प्रत्याख्यातवान् (धातु० पृष्ठ १६३) ।

१. 'प्रतिदाने' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्त्रे (हस्तलेख पृ० ८) चान्द्रे १।४८० च । 'प्रधिधाने' पाठा० । २. 'प्रधिधानम्' पाठा० ।

३. 'ङित्' इति प्रायेणोपादौ पाठः । श्वेतवनवासिवृत्तौ कचिद् हस्तलेखे 'चन्द्रे मो ङित्' इत्येव उपलभ्यते । अपरस्मिन् 'चन्द्रे मो ङिञ्च' इत्येवं पाठान्तरं दृश्यते (द्र० उ० वृ० पृष्ठ २०६) । २५

४. 'दैङ् षैङ् पालने । दायते, त्रायते' इति काशकृत्स्नधातुपाठस्य कण्ड-टीकायाम् (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्त्रीयधातुपाठोऽपि (अस्मद्वस्तलेख पृष्ठ ८) ।

६८८. प्यैङ् वृद्धौ । आप्यायते । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१)
 पीवरः । ध्याप्योः सम्प्रसारणां च (उ० ४।११५) इति कनिष्—पीवा ॥९४३॥

६८९. त्रैङ् पालने । चीरात् प्रायने (द्र० १।४।२५) । नुदवि-
 दोन्दत्रा (८।२।५६) इति नत्वं वा—त्राणः, त्रातः । नित्यम्—

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।

मिथस्ते न विमाष्यन्ते गवाक्षः संशितवतः । [महाभाष्य ७।४।४१] ॥९४४॥

६९०. अनुदात्ताः ॥

६९१. पूङ् पवने । पवनं नीरजीकरणम् । इतश्चत्वारः सेटः ।

पवते । पविता । स्मिपूङ्ङ्ज्जशां सनि (७।२।७४) इतीट्, ओः पुयण्यपरे

१० (७।४।८०) इत्योरभ्यासस्येत्—पिपविषते । विपुयविनीय (३।१।११७)

इति विपूयो मुञ्जे साधुः । न भाभूपूकमि (८।४।३४) इति कृति णत्वं

नास्ति—प्रपवनीयम् । पूङ् क्त्वा च (१।२।२२) इति क्त्वानिष्ठयोर्वेद्—

पूतः, पवितः; पूत्वा, पवित्वा । पूङ्ज्यजोः शानन् (३।२।१२८) पवमानः ।

ल्युः (द्र० ३।१।१३४) पवनः । निरभ्योः पूत्वोः (३।३।२८) निष्पावः ।

१५ हलसूकरयोः पुवः । (३।२।१८३) अन्—पोत्रम् । कर्तरि चर्षिदेवतयोः (३।२।

१८६) इअन्—पवित्रम् । नष्टनेष्टृत्वष्ट (उ० २।६।५) इति पोता ऋत्विक् ।

दसिमृश्रिण्वामि (उ० ३।८।६) इति तद्—पोतः शावको, नौभेदश्च । ङापूङ्-

ञ्चिभ्यो गक् (तु० उ० १।१२४) पूगः क्रमुकः, संघः । पुवो ह्रस्वश्च (उ०

४।१६५) इति कत्रः—पुत्रः । पूङ् यण् णुङ्ङ्स्त्रश्च (दश० उ० ८।१६ कपाठः)—

२० पुण्यम् । इः (तु० ४।१३८) पविः । ऋचादौ पूञ् (५।११) पुनीते,

पुनाति ॥९४५॥

६९२. मूङ् बन्धने । मवते । ओः पुयण्यपरे (७।४।८०) मिमा-

वयिषति । मूङ् योर्लोपश्च (तु० दश० उ० ६।१७)^१ इत्युषन्—तैजसावर्तनी

मूषा (अमर० २।१०।३३) । तनिमूङ्भ्यां किञ्च (दश० उ० ६।८)—मूतः

२५ पुटबन्धः । जीवनस्य मूतः—जीमूतः, पृषोदरादिः (द्र० ६।३।१०९) ॥

१. सूत्रमिदं दशपाथात्मवोपलभ्यते । तत्र 'मूङ् योर्लोपश्च' इति पाठः ।

स एव च शुद्ध पाठः । चीरस्वामी दशपादीपाठं प्रायेणानुसरति । तत्रापि च

कसंज्ञकहस्तलेखस्य पाठम् । अत्र ची० त० २।६ यूष-पद-सिद्धिर्दृष्टव्या ।

६९३. डीङ् विहायसां^१ गतौ । ड्यते । इण् निष्ठायाम्—
डयितः, कित्त्वं नेष्टम् । दिवादौ डीङ् गतौ (४।२५) डीयते, डीनः ॥९४॥

[अथ सेद् परस्मैपदी]

६९४. तृ पुवनतरणयोः । पुवनं मज्जनम्, तरणं लङ्घनम् ।
तरति । तारकः । वृत्तो वा (७।२।३८) इतीटोऽलिटि वा दीर्घः—तरिता, ५
तरीता; तेरिथ । न लिङि (७।२।३९) तरिषीष्ट त्वया । सिचि परस्मैपदेषु
(तु० ७।२।४०) न दीर्घः—अतारिष्टाम् । इट् सनि वा (७।२।४१) तितीर्वति,
तितरिषति, तितरीषति, तृफलमज्ज (६।४।१२२) इत्येत्वाभ्यासलोपौ—
तेरुः । संज्ञायां भृत् (३।२।४६) इति खञ्—रथन्तरं साम । अवेतृस्त्रोर्ध्व
(३।३।१२०) अवतारः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) तारा । ण्यन्ता- १०
दच्चि (द्र० ३।१।१३४) तारो गुणः । रदाभ्यां निष्ठातो नः (न।४।४२) तीर्णः ।
श्रकारल्वादिभ्यः क्तिनिष्ठावत् (३।३।९४ काशिका) तीर्णिः । पातृतुदिवचि (उ०
२।७) इति थक्—तीर्थम् । अर्तिष्ठ (उ० २।१०२) इति तरणिः । वृकृतृ
(तु० उ० ३।५३) इत्युनन्—तरुणः । त्रोरक्षलः (उ० १।५) तालु । वृतृवदि
(तु० उ० ३।६२) इति सः—तर्षः । कृतृकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४।१८५) १५
तिरीटं शिरोऽलङ्कारः । अवितृष्ट (तु० ३।१५८) इतीः—तरीः । अस्नु (दश०
उ० १।४६) तरम् । भृष्टशीत् (तु० उ० १।७) इत्युः—तरुः । अण्डन् (१।१२६)
इति प्राक्प्रत्ययात्^२ तरण्डः पुवविशेषः । त्रादिभ्यश्च (दश० उ० ३।६०)
इत्यङ्गञ्—तरङ्गो वीचिः । पार तीर (१०।२९२) इत्यस्मात् तीरम् ॥९४०॥

६९५. उदात्ताः ॥

२०

[अथानिट आत्मनेपदिनः]

६९६. गुप गोपने । इतो ह्रदान्ताः (१।७०३) अष्टावनिट
आत्मनेपदिनश्च । गुपतिज्किदभ्यः सन् (३।१।५)—जुगुप्सते पापात् ।
निन्दायामुत्पत्तिच्चिकीर्षितम्, अन्यत्र—गोपते^३ । गुपु रक्षणे (१।२८०)—

१. 'विहायसि' पाठ० ।

२. तुलनीयम्—प्राक्प्रत्ययनिर्देशः शरणादीनां प्रसिद्धयर्थः (दश० २५
उ० वृ० ५।६) । ३. गोपते इति प्रत्युक्तः सायणेन (धातु० पुष्ठ १८८) ।

२५

गोपायति, भायप्रत्ययः (द्र० ३।१।२८) । चुरादौ भासार्थः (१०।१९७)
गोपायति ॥९४९॥

६९७. तिज निशाने क्षमायाञ्च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् ।
तितक्षते कोपम् । क्षमायामुत्पत्तौ सन्निविधेरः (द्र० ३।१।५) निशाने
प्रत्ययान्तरं ज्ञाप्यते—तेजते^१ । तंजः । तंजनम् । तेजनी । युजिरुचितिजां
कुम् (उ० १।१।४६) इति मञ्—लिङ्गम् । तिजेर्दीर्घश्च (उ० ३।१।२८) इति
स्नः^२—तीक्ष्णः । चुरादौ (१०।१०२) उत्तेजयति ॥९५०॥

६९८. मान पूजायाम् । मान्बधदानशात्रम्यः (३।१।६) इत्युत्प-
त्तौ विचारे सन्—मीमांसते । मीमांसा विचारणा । चुरादौ
१० (१०।२३०) आशुषाद् वा (१०।२०१) इति मानयति, मानति । मानः ।
माननम् । नष्टनेष्टृ (उ०।२।६६) इति माता ॥९५१॥

६९९. बध बन्धने । मान्बध (३।१।६) इति जुगुप्सायां सन्-
धीमत्सते । अन्यत्र—बाधते । बधकः चुरादौ बध संयमने (१०।१४)
बाधयति ॥९५२॥

१५ ७००. रभ राभस्ये । राभस्यं कार्थोपक्रमः । संरभते, आ-
रभते । सनि मीमाषु (७।४।५४) इतीण्—आरिप्सते । पौरदुपधात् (३।१।
९८) यत्—आरभ्यम् । रभेशबलितोः (७।१।६३) तुम्—आरम्भः, आ-
रम्भणम् । भञ् (द्र० ३।१।१३४ वा०)—रम्भः, रम्भा । शकधषहा (३।४।
६५) इति तुमुन्—आरभते भोक्तुम् । अत्यविवामि (उ० ३।१।१७) इत्य-
२० सञ्—रभसो निर्विचारा प्रवृत्तिः ॥९५३॥

७०१. डुलभष् प्राप्तौ । लभते । लब्धिमम् (द्र० ३।३।८८;
४।४।२०) । उपलभा (द्र० ३।३।१०४) । बाहुलकाल्^३ लब्धिः^४ । लभेश्च

१. 'तेजते' प्रत्युक्तः सायणेन (धा०पृ० १८८) २. 'कस्नः' इति युक्तः
पाठः । ३. अत्र लिबिशेन आन्त्या 'बहुलामेतन्निदर्शनम्' (१०।३।२४) इत्यस्य
संख्या निर्दिष्टा । अत्र पूर्वत्र (पृष्ठ १३१) निर्दिष्टा टिप्पणी (३) द्रष्टव्या ।

२५ ४. अत्रापि लिबिशेन आन्त्या काशिकायाः ३।३।९३ संख्या निर्दिष्टा ।
काशिकाकारस्तु लब्धिपदं 'क्लिन्नावादिस्यः' इति वार्तिकेन साधयति, क्षीरस्वामी तु
बहुलप्रहयात् क्लिन्नामाह ।

(७।१।६४) इति नुम्—आलम्भः, विलम्भनम्^१ विभाषा चिद्यणमुक्तोः ७।१।६६) अलाभि, अलम्भि, सोपसर्गात् नित्यमाहुः (द्र० ७।१।६९ काशिका०) व्यलम्भि; लामंलाभम् । लम्भंलम्भम् उपसर्गात् खल्वञोः (७।१।६७) ईष-
ल्लम्भः, सुप्रलम्भः । न सुदुर्म्या केवलाभ्याम् (७।१।६८) सुलभम्, दुर्लभम् ।
आढो यि (७।१।६५)—आलम्भ्यम् । उपात् प्रशंसायाम् (७।१।६६) उपलम्भ्यम् ।
सनि मीमाषु (७।४।५४) इति लिप्सते । लभते भोक्तुम् (द्र० ३।४।६५) ॥

५

७०२. ष्वञ्ज परिष्वजे । देशसञ्जस्वञ्जां शपि (तु० ६।४।२५) इति न लोपः, उपसात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—परिष्वजते । सदिस्वञोः परस्य लिटि (तु० ८।३।११८) इति षत्वं नास्ति, अन्धिमन्धिद्राम्भस्वञ्जीनां च (द्र० १।२।६ का०) इति किस्वम्—परिष्वजे । प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि (८।३।६६) इति षत्वम्—पर्यष्वजत । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि (८।३।७१) इति षत्वं वा—पर्यष्वजत । अस्वङ्कथाः, इडपीष्टः^२—अस्वङ्गिष्ठाः । जान्तनशां विभाषा

१०

१. वस्तुतः सातुषङ्गा 'आरम्भः, आरम्भयाम्- आलम्भः, विलम्भनम्' इत्ये-
वमादयः प्रयोगा न रमलभधात्वोः, किन्तहि सातुषङ्गयोर्धात्वन्तस्यो रम्भलम्भयोः ।
अनयोः धात्वन्तरे कि मानमिति चेद् भ्रूमः, यत्रानयोर्लम् विधीयते तत्र लुभाभावस्या- १५
पि प्रयोगदर्शनात् । तथा—

(क) चरकसंहितायाम् (चिकित्सा १५।४) 'आदिकाले यज्ञेषु पशवः समाल-
भनीया बभूवुः, नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म' इति वाक्ये लभलम्भयोः पृथक् पृथक्
प्रयोग-दर्शनात्, अर्थान्तरश्रवणाच्च ।

(ख) काशिकायाम् (७।१।६५) उद्धृते 'अभिष्टोम आलभ्यः' इति श्रौत- २०
वाक्ये प्राप्तोऽपि नुम् न श्रूयते ।

(ग) काशकृत्स्नधातुपाठीयकञडटीकायां रमलभ धात्वोः 'रमकः, रमः, रममाणः,
रमणीयम्, लभिः, लभनम्, लभकः, लभमानः, इत्यादिप्रयोगेषु लुभोऽदर्शनात् ।

तदेवं लभलम्भयोः पार्थक्येऽर्थान्तरे च सति 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते' (तै०
ब्रा० ३।४।१—१८) इत्यादिषु आलभते इत्यस्य नालम्भनार्थः, अपि तु 'इदयालभते २५
(पार० गृह्य १।८) इत्यादिवत् स्पर्शार्थ एव । वस्तुतस्तु लाघवमिच्छद्भिः पाणिन्यादिभि-
राचार्यैरेकमेव धातुं पठित्वा द्विप्रकृतीनां शब्दानां साधुः स्वमन्वाख्यातम् (अत्र निरुक्तस्य
२।२ तद्यत्र स्वारादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवतीत्यादिप्रकरणमनुसन्धेयम्) ।

२. अनिद्वेषाच्च प्राप्नोति ।

(६।४।३२) क्त्वि न लोपः—स्वङ्क्त्वा, स्वक्त्वा ॥९५६॥

७०३. इद् पुरीषोत्सर्गे । हवते । हन्नम् । हन्ये पाने न गोमयमिति प्रमादात् ॥९५६॥

७०४. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

५ ७०५. अक्षि्वदा अव्यक्ते शब्दे, ७०६. उदात्त उदात्तेत् ।
क्ष्वेदति । क्ष्वेदिता । आदितश्च (७।२।१६) इति नेद्—क्ष्विण्णः । विभाषा
भावादिकर्मणोः (७।२।१७) क्ष्विण्णम्, क्ष्वेदितम्; प्रक्ष्विण्णः, प्रक्ष्वेदितः,
निष्ठा शीङ्स्विदिक्ष्विदिषुषः (१।२।१९) इति स्पेटो निष्ठाया न क्त्विम् ।
अक्षि्वदा (४।१३५) क्ष्विद्यति, अक्षि्वदत् ॥९५७॥

१० ७०७. स्कन्दिर् शोषणे । इतः कितपर्यन्ताः (१।७।१९) पञ्च-
दशानिटः परस्मैपदिनश्च । स्कन्दति, स्कद्यते । परिस्कन्दः प्राच्यभस्तेषु
(८।३।७५) वा षत्वम्—परिष्कण्णः, परिस्कन्नः । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्
(८।३।७३) वा षत्वम्—विष्कन्दति, विस्कन्दति; नेह—विस्कन्नः ।
परेश्च (८।३।७४) परिष्कन्दति, परिस्कन्दति । प्रास्कन्दत्, प्रास्कन्दीत् ।
१५ नीष्कन्धु (७।४।८४) इति चनीस्कद्यते । स्कन्देः सलोपश्च (उ० १।१५) इत्युः—
कन्धुः स्वेदनी । अच्चि (द्र० ३।१।१३४) स्कन्दः । स्कन्देश्च स्वाङ्गे (उ० ४।२०६)
घः—स्कन्धः । किल स्कन्दिस्स्यन्दोः (६।४।३१) इति नलोपो नास्ति—
स्कन्धा । विशिपतिपदिस्कन्दा (३।४।५६) णमुल्—गेहावस्कन्दमास्ते ॥९५८॥

७०८. यम विपरीतमैथुने । यमति । यब्धा । यभ्यम् । जमि

२० च इति दौर्गाः*—जम्भति ॥९५९॥

७०९. णम् प्रह्वत्वे । प्रह्वत्वं नघ्रत्वम् । प्रणमति । कर्मकर्तरि
न दुहस्तुनमां यक्चिष्ठी (३ । १ । ८९) नभते दण्डः स्वयमेव, अनंस्त ।
यमरमनमातां सुक् (तु० ७।२।७३) अनंसीत् । ज्वलद्बलद्बलचलनमाम् (१।५।५५)
इति वा मित्—नामयति, नमयति । उपसर्गान् नित्यम्—प्रणमयति ।
नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—नम्रः । फलिपाटि (उ० १।२८) इति
२५ नाकुर्षल्मीकम् ॥९६०॥

१. कोऽभिप्रायः, कुत्रत्यश्च इति न ज्ञायते । 'हन्यमानः गायति प्रमादात्'
पाठा० ।

२. काशकृत्स्नः 'जमि गर्वे' पठति (पृष्ठ ७७) ।

७१०. गम्लृ सप्लृ गतौ । इषुगमियमां छः (७।३।७७) गच्छति । समो गम्युञ्जि (१।३।२९) इति तड्—संगच्छते । आगमत् (द्र० ३।१।५५) गमहनजन (६।४।९८) इत्युपधालोपः—जग्मुः । विभाषा गमहन (७।२।६८) इति कसौ वेट्—जग्मिवात्, जगन्वात् । गमेरिद् परस्मैपदेषु (७।८।५८) गमिष्यति, जिगमिषति । वा गमः (१।२।१३) इति वा लिङ्सिचोः ५ कित्त्वम्—संगसीष्ट, संगंसीष्ट; समगत, समगंस्त । अञ्जनगमां सनि (६।४।१६) इतीणादेशस्य गमेर्दीर्घविधेः (द्र० काशिका ६।४।१६) अस्य नास्ति—संजिगंसते । गमश्च (३।२।४७) इति खच्—प्लवंगमः^१ । खच्च-डित् (३।२।३८ वा०) प्लवंगः^१ । डः (द्र० ३।२।३८, ४८ भाष्य) प्लवगः^१ । विहायसो विह च (३।२।३८ वा०) विहंगमः । डे च (३।२।३८ वा०) विहगः । १० विहंगः (द्र० ३।२।३८ वा०) । उरसो लोपश्च (३।२।४८ वा०) उरगः । उरंगमोऽपीति केचित् । त्वरस्य तुदादेशः—तुरंगमः । लषपत् (३।२।५४) इत्युक्ञ्—आगामुकः । गत्वरश्च (३।२।१६४) । सितनिगमि (उ० १।७०) इति तुन्—आगन्तुः । गन् गम्यदेः (दश० उ० ३।६२) गङ्गा । गमेर्दोः (उ० २।६७) गौः । वर्तमाने षुषत् (उ० २।८४) इति जगत् । नीलंगुः (द्र० उ० १।३७) १५ क्रिमिः । गमेर्गश्च (उ० २।७७) इति क्युन्^२—गगनम् । भविष्यति गम्या-दयः (३।३।३), गमेरिनिः (उ० ४।६) गमी ग्रामम् । आङि णित् (उ० ४।७) आगामी । गमेरा च (उ० ४।१६६) इति व्रन्—गात्रम् । अहवृदनिश्चिगमश्च (३।३।५८) इत्यप्—गप्रः । गोचरसंचर (३।३।११६) इति निगमो वेदादिः । सर्पति, असृपत् । सर्पोऽचि । के (द्र० ३।१।१३५) स्पृपः । स्फायि (उ० २।१३) इति रक्—सुप्रश्चन्द्रमाः, सुप्रा नाडी । अर्चिशुचि (उ० २।१०८) इतीस्—सर्पिः ॥९६१, ९६२॥

७११. यम उपरमे । उपरमो निवृत्तिः । इषुगमियमां छः (७।३। ७७) यच्छति । उपाद् यमः स्वकरणे (१।३।५६) तड्—स्वकरणं परिणयः^३—उपयच्छते कन्याम् । आङो यमहनः (१।३। २८) आयच्छते । समुदा- २५ ङ्म्यो यमोऽग्रन्थे (१।३।७५) संयच्छते । यमो गन्धने (१।२।१५) कित्त्वम्—

१. 'प्रवङ्गमः, प्रवङ्गः, प्रवगः' पाठा० ।

२. अनेन सूत्रेण युच् विधीयते, न क्युन् ।

३. भाष्यकारस्तु स्वकरणमात्र आह ।

उदायत् । विभाषोपयमने (१२।१६) उपायत्, उपायंस्त । यमरमनमातां
सुक^१ च (तु० ७।२।७३) अयंसीत् । यंयम्यते (द्र० ७।४।८५) । गमोऽपरि-
वेषे (१।५।५९) मित्—नियमयति । वाचि यमो व्रते (३।२।४०) खच्,
वाचंयमपुरन्दरौ (६।३।६६) । अच् (द्र० ३।१।१३४) यमः । नियतः । यतिः ।
नियतिः । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—आयामयते । यमः समुपनिविष्टु
च (३।३।६३) इति वा घञ्—संयमः, संयामः; उपयमः, उपयामः;
नियमः, नियामः; वियमः, वियामः । इन् (द० उ० ८।७९) यन्त्रम् ।
उदिदिति श्रीभोजः^२—यत्वा, यमित्वा ॥९६३॥

७१२. तप संतापे । तपति । निसस्तपतावनासेवने (८।३।१०२)

१० षत्वम्—निष्टपति । उद्विभ्यां तपः (१।३।२७) तङ्—उत्तपते, वितपते ।
स्वाह्णकर्मकाच्च (१।३।२७ वा०) उत्तपते पृष्ठम् । तपस्तपः कर्मकस्यैव
(३।१।८८) कर्तुः कर्मत्वम्—तप्यते तपस्तापसः, तपोऽर्जयतीत्यर्थः ।
तपोऽनुतापे च (३।१।६५) इति न यक्चिणौ—अतस्तपस्तापसः, अन्व-
वातप्त पापेन कर्मणा । नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) तपनः सूर्यः ।
असूर्यललाटयोर्दशितपोः (३।२।३६) खश्—ललाटन्तपः । द्विषत्परयोस्तापे
(३।२।३९) द्विषन्तपः, संहायाम् (३।२।४६) परन्तपः^३ । असुन् (द० उ०
६।४६) तपः ॥९६४॥

७१३. त्यज हानौ । हानिस्त्यागः । त्यजति । त्याज्यम्—
त्यजियव्योः कुत्वं नेष्टम्^४ ॥९६५॥

२० ७१४ षञ्ज सङ्गे । दन्शसन्जस्वन्जां शपि (तु० ६।४।२५)
नलोपः, उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—व्यतिषञ्जति । स्थादि-
षभ्यासे चाभ्यासस्य (८।३।६४) अभिषषञ्ज । जान्तनशां विभाषा (६।४।३२)

१. 'सक्' पाठ० । 'सक्' इति काशिका । २. द्र० पुरुषकारः, पृष्ठ १०० ।

३. परन्तपस्तु 'द्विषत्परयोस्तापे' (३।२।३६) इत्यनेनैव सिद्धयति । अत्र

२५ कश्चिन् पाठभ्रंशो जातः । "द्विषन्तपः, परन्तपः । संहायाम् (३।२।४६) शतुंतपः"
इति युक्तः पाठः स्यात् ।

४. यजेर्यति कुत्वाभावः 'यजयाज' ७।३।६ इत्यनेनैव सिद्धः, त्यजेश्च
'ययति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यनम्' इति तत्रस्थेनैव वार्तिकेन ।

क्त्वि नलोपः—सक्त्वा, सङ्क्त्वा । उत्सङ्गोऽङ्कः । प्रासङ्गः । निषङ्ग-
स्तूणी^१ । असिसम्बिजभ्यां क्त्विन् (उ० ३।१५४) सक्त्वि ॥२६६॥

७१५ दृशिर् प्रेक्षणे । पाप्माणा (७।३।७८) इति पश्यादेशः—
पश्यति । समो गम्युष्णि (१।३।२९) इत्यत्र^२ दशेश्च (१।३।२९ काशिका) इति
तङ्—संपश्यते । विमाणा सृजिदशोः (७।२।६५) थलीट्—ददर्शित्, दद्रष्ट ।
सृजिदशोर्भैल्यमकिति (६।१।५८) इत्यमागमः—द्रष्टा । स्यसिचूसीयुदासिपु
(६।४।६२) इति चिण्वादिट् च—दर्शिष्यते त्वया । इरितो वा (३।१।५७)
इत्यङ्, ऋदृशोऽङि गुणः (७।४।१६)—अदर्शित्, अद्राक्षीत्, न दशः
(१।१।४७) इति कसो नास्ति । ह्यधुस्मृदशां सतः (१।३।५७) तङ्—दि-
दृक्षते । चङि उर्कृत् (७।४।४७) वा—अददर्शित्, अदीदृशत् । अभिवा-
दिदशोरात्मनेपदे (१।४।५३ वा०) वा कर्तुः कर्म संज्ञा—राजा दर्शयते
भृत्यान् । भृत्यैर्वा । पाप्माणावेदृदृशः शः (तु० ३।१।१३७) उत्पश्यः । असूर्य-
ललाटयोर्दृशितपोः (३।२।३६) खश्—असूर्यम्पश्या राजदाराः । उग्रम्पश्ये-
रम्मदपाणिन्धमाश्च (३।२।३७) । त्यदादिषु दशोऽनालोचने कञ्च (३।२।६०)
तादृक्, तादृशः । तादृशः (द्र० ३।२।६० काशिका) । समानान्ययोश्च
(३।२।६० वा०) सदृशः, अन्यादृशः । दशोः कनिप् (३।२।९४) पारदृशवा ।
दर्शः, आदर्शः । अर्जिदृशिकम्यमि (उ० १।२।७) इति पशुः । भाषायां शासि-
युधिदृशिषुषिमृषिभ्यो युच् (३।३।३० वा०) सुदर्शनः । कर्मणि दृशिबिदोः साकल्ये
(३।४।२९) णमुल्—कन्यादर्शं वरयति ॥२६७॥

७१६. दन्श दशने । दशानं दन्तकर्म । दन्शासन्जस्वन्नां शपि
(तु० ६।४।२५) इति नलोपः—दशति । लुपसद (३।१।२४) इति भाव-
गर्हायां यङ्—जपजमदहदश (७।४।८६) इति अनुस्वारगमः—दन्दश्यते ।
यजजपदशां यङ्—(३।२।१६) इत्यूकः—दन्दशूकः । कर्मण्यण् (३।२।१)
वृ प्रदर्शो मार्जाटः । दशने (धातुसूत्र १।७।१६) इति निर्देशात्^३ न
लोपः । उपदर्शस्तृतीयायाम् (३।४।४७) इति णमुल्—मूलकोपदर्शं
भुङ्क्ते । दाम्नी (३।१।१८२) इति छन्—दंष्ट्रा । तुदर्शो गुणश्च (तु० ७०

१. तूणी इषुधिः । द्र० अमर २।८।८९ ।

२. 'इति वर्तमाने' पाठा० ।

३. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १९९) ।

११४९ नारा०) दश । १षिद्भिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४) दशा वर्तिरवस्था
च, दशा वस्त्रान्तावयवाः ॥९६८॥

७१७. कृष विलेखने । विलेखनं हलोत्किरणम् । कर्षति ।
तुदादौ (६।६) कृषति । स्पृशमृषकृषत्वपृषां सिञ्जा (३।१।४४ वा०)
५० अक्राक्षीत्, अकार्षीत्; पक्षे क्सः अकृक्षत् । उर्कृद् (७।४।७) वा—
अचकर्षत् अचीकृषत् । नन्धादौ (गण ३।१।१३४) संकर्षणः । अचि(द्र०
३।१।१३४) कर्षः, आकर्षो द्यूतफलकम् । सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः (३।४।४९)
भ्राष्ट्रोपकर्षं धानाः खादति । कृषिचामितानि (उ० १।८०) इत्युः—कृषुः ।
इक्षु कृष्यादिभ्यः (३।२।१०८ वा०) कृषिः । कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् (उ० २।३८)
१० कर्षकः कार्षकः । त्रिश्चिकृषोः किकृन् (द० उ० ३।१२) कृषिकः । कृषेरादेश्च चः
(द० उ० १।४) चर्षणिवैश्या^२ । कृषेर्वर्षे (उ० ३।४) नक्-कृष्णः ॥९६९॥

७१८. दह भस्मीकरणे । दहति । लुपसदचर (३।१।२४) इति
यङ्—दन्दह्यते । दादेर्षः^३ (कातन्त्र ३।८।५७) दग्धा, धक्ष्यति (द्र० ८।
२।३७) न्यङ्कादौ (गण० ७३ ५३) दाघः, निदाघः, अवदाघो भक्ष्ये^४ ।
१५ अवदाहोऽन्यः ॥९७०॥

७१९. मिह सेचने । मेहति । मेहनम् । कसि मीद्वान् (द्र०
६।१।१२) दाम्नी (३।२।१८२) इति घृन्—मेदृम्^५ । न्यङ्कादौ (गण० ७।३।
५३) मेघः ॥९७१॥

७२०. कित निवासे रोगापनयने च । श्रुतिज(६३।१।५) इत्यु पत्तौ
२० सन्—चिकित्सति । चकरात् संशये च—विचिकित्सति । निवासे
नास्ति—केतति । केतनम् । संकेतः । केतुः । केतकी । चुरादौ केत निश्रा-
वणे (१०।२।७६)—संकेतयति ॥९७२॥

७२१. अनुदात्ता उदात्ततः ॥

७२२, दान अवखण्डने । इतो वहान्ता (१।७३१) दशानिट

२५

१. इत आरभ्य आ अन्तं क्वचिन्न ।

२. द्र० हेमोषादि ६४१ ।

३. अत्र लिबिशेन पाणिनिस्त्रस्य पाठान्तरं मत्वा तदीयस्त्रसख्या निर्दिष्टा ।

४. न्यङ्कादिगणे—‘संशयामर्घाविदाघनिदाघाः’ इत्येवं पठ्यते ।

५. ‘मेदृम्’ पाठा० ।

उभयपदिनश्च । मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य (३।१।६) इति सन्—
दीदांसते, दीदांसति ॥९७३॥

७२३. शान तेजने । शीशांसते शस्त्रम्, शीशांसति ॥९७४॥

७२४. दुषचँष् पाके । सानुनासिकोऽकारः सर्वेषामुपलक्ष-
णार्थः । उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१।१।८) इतीत् संज्ञा यथा स्यात् । पचते, ५
पचति । पक्त्रिमम् । पित्वात् (द्र० ३।३।१०४) अङ्—पचा । स्थागापाप-
चो मावे (३।३।६५) क्तिन्—पक्तिः । पचो वः (८।२।५५) पक्वम् । पचादौ
(गण० ३।१।१३४) श्वपचः । अणपीष्यते—श्वपाकः मांसपाकः न्यङ्क-
क्वादिः (गण० ७।३।५३), तत्रैव निपातनात् कर्मकर्तरि उण्^१—दूरे-
पाकुः फलेपाकुः । परिमाणे पचः (३।२।३३) खश्—द्रोणम्पचः । मितन- १०
खे च (३।२।३४) मितम्पचः^२, नखम्पचः । राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति
कृष्टपच्यः । अलङ्कृञ् (३।२।१०६)—इत्युत्पचिष्णुः । पचेरलिमः कर्म-
कर्तरि (द्र० काशिका ३।१।९६) पचेलिमा माषाः । मांसस्य पचि युङ्घवोः
(द्र० का० ६।१।१४४) लोपो वा—मांस्पाकः मांसपाकः; मांसपचनम्^३
मांसपचनम्^३ ॥ १५

७२५. भज सेवायाम् । भजते भजति । तृफलमज (६।४।१२२)
इति भेजे, भेजुः । भजो णिवः (३।२।६२) अर्धभाक् । सम्पृचानुख (३।२।
१४२) इति घिनिष्^४—भागी । खलं भगः पदं च (द्र० काशिका ३।१।२२५)
इति भगः । घञ् (द्र० ३।३।१८—१९) भागः । भक्तुम् । भक्तः ।
चुरादौ भाज पृथक्कर्मणि (१०।१।७२)—चिभाजयति ॥९७६॥ २०

७२६. रज्ज रागे । रज्जेश्च (६।४।२६) इति शपि न लोपः—
रजते, रजति । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च (३।१।६०) रज्यति
वखं स्वयमेव । घलि च भावकरणयोः (६।४।२७) न लोपः—रागः,
आधिकरणे रङ्गः । रज्जेणौ मृगरमणे (६।४।२४ वा०) रजयति मृगान्, नेह-

१. 'उञ् पाठा० । २. इतोऽग्रे 'कृपणः । आत्मनेपदे कि-
पचानः' इति क्वचिदधिकम् । अत्र अमरकोशो (३।१।४८) द्रष्टव्यः ।

३. 'मांसपचनी, मांसपचनी' पाठा० ।

४. अष्टाध्यायां धितुण् प्रत्ययः ।

रञ्जयति नटः । रजनरजकरजःसु कित्त्वम् (तु० ६ ४।२४ वा०) शिल्पिनि षुन्
 चतिखनिरञ्जिम्यः (३।१।१।१४५ सू० वा०) रजकः^१ । महारजनं कुसु-
 म्भम्^२ । गौरादौ (गण ४।१।४१) रजनी । जनीजृष्वनसुराजोऽमन्ताश्च (१।५।५४)
 इति मितसंज्ञाशासनादन्यत्राप्याहुर्ग्रथा—रजर्विकल्पो रजयन्^३ । सम्पृच
 ५ (३ । २ । १४२)—रागी । पृषिरञ्जिम्यां कित् (उ० ३।१११) इत्यतच्—
 रजतम् ॥९७॥

७२७. शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । वाचा
 शरीरस्पर्शने चानेकार्थत्वात् । शपते, शपति । शप उपलम्भने (१।३।२१
 वा०) तङ्, स्थावहनुद्धस्थाशपां (१।४।३४) इति सम्प्रदानम्—शपते चैत्राय ।
 १० शपति रिपुं पुरोधः । शीङ्शपिरुहि (तु० उ० ३।११३) इत्ययच्—शपथः ।
 शाशपिम्यां ददनी (उ० ४।९७) शब्दः^४ । शपेर्वश्च (उ० १।१०५) इति कलः-
 शबलो वर्णः ॥९७८॥

७२८. त्विषा दीप्तौ । त्वेषते, त्वेषति । त्विष्ट् । नप्त्वेनेष्टृ (उ० २।९५)
 इति त्वष्टा अर्कः^५ । अवपूर्वो दाननिरसनयोश्चेति दुर्गः । निरसनमपाकरणम् ।
 १५ अवत्वेषति गां द्विजाय, अवत्वेषते मलम् ॥९७९॥

७२९. यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजते, यजति ।
 वचिस्वापियजादीनां किति (६।१।१५) सम्प्रसारणम्—इज्यते, इष्टः, इष्टिः ।
 लिट्यभ्यासस्योभेयषाम् (६।१।१७) इयाज । यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं
 नास्ति—याज्यम् । प्रयाजातुयाजौ यज्ञाङ्गे (७। ३ । ६२) अन्यञ्—प्रयागः,
 २० अनुयागः । करणे यजः (३।२।८५) णिनिः—आग्निष्टोमयाजी । सुयजोर्ध्वनिप्
 (३।२।१०३)—यज्वा । पूड्यजोः शानच् (३।२।१२८)—यजमानः । ऋतौ-
 यजति (द्र० ३।२।५९)—ऋत्विक् । यजजपदशां यङ् (३।२।१६६) इत्यूकः
 यायजूकः । यजयाच (३।२।९०) इति नङ्—यज्ञः । व्रजयजोर्भावे क्यप् (३।३।

१. अत्राह सायणः—'न्यासे तु अक्केत्यपि रङ्गेर्मित्वविधानान्निङ्गाजलोप
 २५ इति तरङ्गिणीपदमङ्ग्यौ' (पृष्ठ २०४) । अयं पाठो नोपलभ्यतेऽत्र तरङ्गियात् ।

२. 'काञ्चनं कुसुमं च' पाठा० । ३. अनुपलब्धमूलम् ।

४. इतोऽग्रे 'शब्दनम्' इति कचिदधिकम् ।

५. 'सूर्यः' पाठा० ।

६८) इज्या । उणादौ यष्टिः^१ । अर्तिपृवपि (उ० २।११८) इत्युस्—यजुः
काठकम्^२ ॥९८०॥

७३०. डुवप् बीजसन्ताने । बीजानां सन्तानः क्षेत्रे विस्तार-
णम् । वपते, वपति । [प्राणिवपते] प्राणिवपति (द्र० ८।४।१७) ।
उप्यते । वसा । उवाप, ऊपुः, ऊपे । उप्तः । आसुयुवपि (३।१।१८६) इति ५
प्यन्—वाप्यः । उप्त्रिमम् । गृध्रिवपिभ्यां स् (तु० उ० २।२७) वप्रः ।
अर्तिपृवपि (उ० २।११८) इत्युस्—वपुः । वसिवपिवदिराजि (द० उ० १।५३)
इतीञ्—वापिः । मिदादौ (गण० ३।३।१०४) वपा ॥९८२॥

७३१. वह् प्रापणे । वहते, वहति । प्राणिवहते, प्राणिवहति
(द्र० ८।४।१७) । उवाह, ऊहुः; ऊहे । सहिवहोरोदवर्णस्य (६।३।११२) वोढा । १०
अदिखादिनीवहीनाम् (१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—वाहयति भारं
चैत्रेण मैत्रः । वहां करणम् (३।१।१०२) । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः (३।४।४३)
णमुल्—पुरुषवाहं वहति प्रवाहः । उह्यतेऽनेनेति वाहः^५ स्कन्धो-
ऽभ्यश्च^४ । गोचरत्संचर । (३।३।११६) इति वहः साधुः वहो ध च (द० उ०
१।१६६ कपाठः) इत्युः—वधुः । वहिश्श्रियुहुक्ताहा (उ० ४।५१) इति निः— १५
वह्निः । अशिनादिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४।१७३)—वहित्रम् ॥९८३॥

७३२. अनुदात्ताः स्वरितैतः ॥

७३३. वस निवासे । ७३३. अनुदात्त उदात्तेव । वसति ।

उवास, ऊपुः । उप्यत्ते, शासिवसिषसीनां च (८।३।६०) इति षत्वम् ।
निवत्स्यति (द्र० ७।४।४२) । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्— २०
वासयते । भाषायां सदवसश्रुवः (३।२।१०८) ऊषिवान् । अमावास्यदन्यतर-
स्याम् (तु० ३।१।१२०) अमावास्या, अमावस्या । वसतिक्षुधोरिद् (७।२।५२)
गत्यर्थकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उषितः । मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा

१. वसेसितः (उ० ४।१७६) इति बाहुलकाद् यजेरपि ।

२. वीरस्वामी कठशाखाध्यायी आसीदिति संभाव्यत । सम्प्रति कश्मीरेष्वेव २५
कठशाखायां उपलभ्यन्ते । ३. 'डुवप' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १६०) ।

४. 'वहः' पाठा० । तच्चासाधु, उत्तरत्र वहशब्दस्य निर्देशात् ।

५. 'स्कन्धदेशः' पाठा० ।

कित्—उषित्वा । वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच् (३।१।६६ वा०)—वास्तव्यः ।

अमेरतिः, वहिवस्यतिभ्यश्चित् (उ० ४।५।६, ६०)—वसतिः । शृस्वृस्तिहि (उ० १।

११) इत्युः—वसुः । वसेस्तुन् (उ० १।७६) वस्तु । अगारे णिच् (उ० १।

७७) वास्तु । अतिक्रमिभ्रमिदेविवासिभ्यश्चिद् (तु० द० उ० ८।६२) इत्यरन्—

५ वासरम् । वसिषि (उ० ४।१२५) इतीञ्—वासिः, वासी तक्षभाण्डम्

रक् (द्र० उ० २।१३)—उस्रो रश्मिः, षत्वं नेष्यते । धापृवस्यज्यतिभ्यो नः

(उ० ३।६) वस्नं मूल्यम् । वसेः सरः (द्र० उ० ३।७१)—वत्सरः । वसेः

कसुन् (द्र० उ० ४।२३४)—उषः । उपसर्गे वसेः (उ० ३।११४) इत्यथः—

आवसथः तृभृवहिवसि (उ० ३।१२८) इति झच्—वसन्तः

१० वसस्तिप् (तु० द० उ० १।७४—कपाठः) वस्तिर्मेदोर्ध्वं नामेरथः, वस्तयो

वस्त्रान्तावयवाः । वस्त गन्ध अर्दने (१०।१३३) अस्य वत्तश्छागः । अदादौ

वस आच्छादने (२।१४) वस्ते वस्त्रम्, वासस् । दिवादौ वसु स्तम्भे

(४।१०६) वस्यात् । चुरादौ वस स्नेहच्छेदापहरणेपु^१ (१०।१८२), वास

उपसेवायाम् (१०।२६६) वासयति ॥९८३॥

१५ ७३५. वेञ् तन्तुसन्ताने । इतस्त्रयोऽनिटः । वयते, वयति ।

वेजो वयिः (२।४।४१) ग्रहिव्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्,

लिटि वयो यः (६।१।३८) इति यकारस्य नास्ति—ऊयुः । थलि च^२—

उवयिथः । वश्चास्यान्यतरस्यां किति (६।१।३६) ऊयुः । लिङ्गन्तरस्याम् (२।४।

४०) इति यदा वयिर्नास्ति तदा वेञ् इति धातोरभ्यासस्य च सम्प्र-

२० सारणनिषेधः—वधौ, वधुः । शाच्छासाहाव्यात्रेपां युक् (७।३।३७) वाय-

यति । हावामश्च (३।२।२) इत्याणो तन्तुवायः^३ । ल्यपि च (६।१।४९) इति न

सम्प्रसारणम्—प्रवाय । कृतियूतिजूति (३।३।६७) इत्यूतिर्वपनम् । वेजो

विः (तु० द० उ० १।६२) विः पक्षी । मानिन् (द० उ० ६।७३) वेमा । वेजो-

विन् (द० उ० १।३९)—वीचिः ॥९८४॥

२५ १. '० छेदोपसहरणेपु' पाठा० ।

२. अत्र लिबिशेन आन्त्येदं सूत्रप्रतीकमिति मत्वा ६।४।१२१ संख्या निर्दि-
धा, नात्रस्य सूत्रस्य किञ्चित् कार्यम् ।

३. 'तन्त्रवायः' पाठा० ।

७३६. व्येञ् संवरणे। संवरणमाच्छादनम्^१ । व्ययते, व्ययति । संवीयते । न व्यो लिटि (६।१।४६) इत्येच आत्वं नास्ति—संविद्याय । इडस्यतिव्ययतीनाम् (७।२।६६) संविद्यथिय । अनभ्यासस्य^२ इत्युपधादीर्घो नास्ति । स्वपिस्यभिव्येनां यङि (६।१।१९) सम्प्रसारणम्—संवेवीयते । व्यञ् (६।१।४३) इति न ल्यपि सम्प्रसारणम्—संव्याय । विभाषा-परः (६।१।४४)—परिवीय परिव्याय । शाब्जासाह्या (७।३।३७) इति युक्-संव्याययति । नौ व्यो यलोपः पूर्व[पद]स्य च दीर्घः (उ० ४।१।३६) नीविः, नीवी^३ ॥९८५॥

७३७. हेञ् स्पर्धायां शब्दे च^४ । ह्ययते, ह्ययति । निसमुप-विभ्यो ह् (१।३।३०) तङ्—निह्वयते, संह्वयते, उपह्वयते, विह्वयते । १०
स्पर्धायामाङ् (१।३।३१) मल्लो मल्लमाह्वयते । आह्वयते । ह्ः सम्प्रसारणम्, अम्यस्तस्य च (६।१।३२, ३३) जुहुवुः, णौ च संश्रद्धोः^५—जुहावयिषति, अजूहवत् । लिपिसिचिह्वश्च (३।१।५३) इत्यङ्—आह्वत् । आत्मनेपदेष्वन्य-तरस्याम् (३।१।५४) आह्वन् आह्वान्त । शाब्जासा (७।३।३७) इति युक्-ह्वाययति । ह्वावामश्च (३।२।२) इत्यण्—स्वर्गाह्वयः । अतश्चोपसर्गे (३।१।३३६) प्रह्वः । ह्ः सम्प्रसारणं च न्यम्युपविषु (३।३।७२) इत्यप्—निह्ववः । १५
आङि युद्धे (३।३।७३) आह्ववः । निपानमाहावः (३।३।७४) । भावेऽनुपसर्गस्य (३।३।७५) ह्ववः । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१) उपह्वरः । बाहुलकाद् आह्वयः ॥९८६॥

१. 'संवरणमुपयोगः । व्ययति व्ययते व्ययं करोतीत्यर्थः' इति काशकृत्स्न-धातुपाठकण्डडीकानुसारमर्थनिर्देशः (द्र० पृष्ठ १६०) । एतदधातुनिष्पन्ने 'व्यय' शब्दे चायमेवार्थः स्पष्टमुपलभ्यते । २०

२. अत्र लिबिशेन भ्रान्त्या ६।१।८ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । वाक्यस्यास्य तात्पर्यं न विद्मः ।

३. 'मूलधनम्' इति कचिदधिकम् ।

४. 'स्पर्धायां वाचि' इति काशकृत्स्नः (पृ० १६१) । २५

५. ह्ः सम्प्रसारणम् (६।१।३२) इत्यत्र 'णौ च संश्रद्धोः' इत्यनवर्तनादिति भावः । लिबिशेनात्र भ्रान्त्या सूत्रनिर्देश इति बुद्ध्या ६।१।३१ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । 'णौ च संश्रद्धोः' इत्यनेन सूत्रेण (६।१।३१) तु श्रयतेविभाषा सम्प्रसारणं विधीयते ।

७३८ [अनुदात्ताः] ।

७३९. वद व्यक्तयां वाचि, ७४०. उदात्त उदात्तेत्^१ ।
 वदति । वदिता । भासनोपसम्भाषाज्ञानयलविमत्युपमन्त्रणेषु वदः (१।३।४७)
 तङ्—वदते चावीं लोकायते, भातीत्यर्थः; गेहे वदते, यतत
 ५ इत्यर्थः, क्षेत्रे विवदन्ते, नाना वदन्तीत्यर्थः; परदारानुपवदते,
 रहस्युपच्छन्दयतीत्यर्थः । व्यक्तवाचां समुच्चारणे (१।३।४८) सम्प्रवदन्ते^२
 द्विजाः । विभाषा विप्रलापे (१।३।५०) विप्रवदन्ते मौडूर्तिकाः,
 विप्रवदन्ति वा^३ । अनोरकर्मकात् (१।३।४९) अनुवदते कठः कलापस्य^४ ।
 अपाद् वदः (१।३।७३) अकर्त्रभिप्राये क्रियाफले—अपवदते, अपवदति ।
 १० उद्यते । वदत्रज (७।२।३) इति वृद्धिः—अवादीत् । न पादभ्याङ्ग्यमाङ्ग्यसपरिष्ठह-
 रुचिनृतिवदवसः (१।३।८९) आत्मनेपदं णिञि—वाद्यते वीणाम् ।
 अवद्यपरयवर्णागर्ह्यं (३।१।१०१) इत्यवद्यं गर्ह्यं साधु । राजस्यसूर्य (३।१।
 ११४) इति मृषोद्यम् । वदः सृपि क्यप् च (३।१।१०६) ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम् ।
 प्रियवशो वदः खच् (३।२।३८) प्रियंवदः, वशंवदः । यजजपदेशां यडः (३।२।
 १६६) वदेरपीभ्यते^५ वाचदूकः । उत्तिः—तितु (७।२।६) इति नेट्, इडपी-
 १५ ष्यते—उदितिः । मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—उदित्वा । अञ्छ-
 गत्यर्थवदेणु (१।४।६९) गतिसंज्ञः—अञ्छोद्य । वृत्तवदि (७० ३।६२) इति
 सः—वत्सः । वदरान्यः (७० ३।१०४) वदान्यो दाना^६ । वदन्योऽपीष्टः । वसित्रि-
 वदि (६० ७० १।४३) इतीञ्—वादिः । भूवादिगृभ्यो णिञन् (७० ४।१७७)
 २० श्वेत०) वादित्रम् ॥९८७॥

१. वेजर्द नामनुदात्तत्वविधानार्थं सूत्रमिदमपेक्षते, न चोपलभ्यते ।

२. काकाङ्गिन्यायेन सूत्रमिदमनेनोत्तरेण चोभाभ्यां संबध्यते ।

३. 'प्रवदन्ते' पाठा० ।

४. 'वा' कश्चिन्न ।

५. 'कलापकस्य' पाठा० ।

- २५ ६. 'यजजप इत्यत्र वदेरनुपदेशः कार्य इति पदकारवचनादूकः' इति
 अमरटीकायां (३।१।३५) वीरस्वामी । लिबिशेनात्र तुलनायै उणादेः ४।४१ संख्या
 निर्दिष्टा । सा चिन्त्या, यजजप इत्याद्युक्विधायकस्य सूत्रस्य प्रत्यक्षं निर्देशात् ।

७ 'दानशीलः' पाठा० ।

७४१. दुओश्चि गतिवृद्धयोः, सेद् । श्वयति । श्वयिता ।
 श्वयथुः । ओदित्वात् । (द्र० ८।२।४५) निष्ठानत्वम्, श्रीदितो निष्ठायाम्
 (७।२।१४) नेट्—शूनः । यजादित्वात् (द्र० ६।१।१५)—श्रूयते । विभाषा
 श्वेः (६।१।३०) लिङ्यङोः सम्प्रसारणम्—शिश्वाय, शुशाव; शिश्वयुः,
 शुश्रुवुः; शोश्वीयते, शोश्रूयते । यौ च संश्रुलोः (६।१।३१) शुशावयिषति,
 शिश्वाययिषति; अश्रुश्रुवत्, अशिश्वयत् । विभाषा घेदृश्योः (३।१।४६)
 चङ्—अशिश्वयत्, अश्वयित्—ह्यन्तक्षण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति ।
 जृस्तम्भु (तु० ३।१।५८) इत्यङ्, श्वयतेरः (७।४।१८) अश्वत् । श्रुत्तन् (उ०
 १।१।५६) इति श्वा, मातरिश्वा ॥९८९॥

७४२. वृत् । यजादिरन्तर्गणो वर्तितः ।

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां
 धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
 शब्दिकरणो भूवादिगणः
 सम्पूर्णः समाप्तः ।

१. 'इकां यस्मिन्व्यवधानं व्याङ्गिगालत्रयोः' इति वचनात् (भाषावृत्तौ १५
 ६।१।७७ उद्धृतम्) वकारस्य व्यवधानम् । यत्तु महाभाष्यकृता 'भूवादीनां वकारो-
 ऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते' (१।३।१ सूत्रे) इत्युक्तं, तस्यायमर्थः—भूवादयो धातवः
 (१।३।१) इति सूत्रयता भगवता पाणिनिना वकारस्य व्यवधानं कृत्वा यणुव्यवहितो
 ऽपि सन्धिर्भवतीति सूत्रयता छात्राणां मङ्गलं विहितम् । अत एवोक्तं पतञ्जलिना—
 'अध्यतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युः' । अत्र विशेषोऽस्मदीये 'संस्कृत व्याकरण-शास्त्र २०
 का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे (स० २००७) प्रथमाध्याये द्रष्टव्यः (पृष्ठ २१—२४) ।
 ०. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां क्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ भूवादिगणः समाप्तः'
 इति पाठान्तरम् ।

॥ अथादादिगणः ॥

[अथानिटौ परस्मैपदिनौ]

१. अद् भक्षणे । इतो द्वावनिटौ परस्मैपदिनौ च । अत्ति,
अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२।४।७२) लुक् । अदन्, अदती । व्यतिहारे (द्र०
५ १।३।१४) व्यत्यदन्ते^१ । लुङ्सनोर्धस्त्व (२।४।३७)—अघसत्, जिघत्सति ।
लित्बन्धन्यतरस्याम् (२।४।४०)—जघास, जक्षुः, शासिवसिधसीनां च (८।३।६०)
इति षत्वम् । आद् । इडत्यतिव्ययतीनाम् (७।२।६६) आदिथ । अत्स्यति ।
अदः सर्वेषाम् (७।३।१००) इति लङ्घट्—आदत् । अदिखादिनीवहीनां
(१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—आदयति पिण्डीं चैत्रेण । अदो
१० जग्ध्ल्यसि किति (१।४।३६) जग्धम्, जग्ध्वा, प्रजग्ध्य । उणादावन्नम्
(द्र० उ० ३।१०) । सुघस्यदः क्मरच् (३।२।१६०) अदृमरः, घस्मरः । घस्त्व-
भावेऽच्युपसंख्यानम् (२।४।३७ वा०) प्राप्तीति प्रघसः । उपसर्गेऽदः (३।३।५९)
विघसः, नेह—घासः, घजपोश्च (२।४।३८) इति घस्त्वादेशः । नौ ण च
(३।३।६०)—न्यादः, निघसः । अदोऽनन्ते (३।२।६८) क्विप्^२—आममत्ती-
१५ त्यामात्^३, नेह—अन्नादः, अण (द्र० ३।२।१) । क्रव्ये च (३।२।६६)
क्रव्यात्^४, क्रव्यादः । अदिशदि (उ० ४ । ६५) इति क्विन्—अद्रिः ।
अदेशिनन् त्रिनिश्च (द्र० द० उ० १।३७) अत्त्रिर्मुनिः, अत्त्री किमिः ।
जत्त्वादौ (द्र० उ० ४।१०२) अत्त्रुः^५ । अदेशश्च (द० उ० ६।७१) इति
क्वनिप्—अध्वा मार्गः । अदो तुम् धौ च (द० उ० ९।६६) इत्यसुन्—
२० अन्धोऽन्नम् । घसेः क्विन् (उ० ४।३४) इतीरन्—क्षीरम् ॥१॥

२. हन् हिंसागत्योः । हन्ति । हन्ता । ऋद्धनोः स्ये (७।२।७०)
इतीट्—हनिष्यति । हो हन्तेऽिण्णन्तेषु (७।३।५४) इति घः—अघानि,

१. 'व्यत्यते' पाठा० ।

२. सार्वत्रिकोऽप्यपपाठोऽयम् 'विट्'

इति शुद्धः पाठः ।

३. अयं वा [अधिरा] ऽऽमाद् येनेदं मनुष्याः

२५ पक्त्वाऽश्नन्ति । श० ब्रा० १।२।१।४ ॥

४. येन [अग्निना] पुरुषं दहन्ति स क्रव्यात् । श० ब्रा० १।२।१।४ ॥

५. 'अत्रुः सुप्रजन्तुः' इति हैमोपादिः (सूत्र ८०६) ।

घ्नन्ति । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिहन्ति । हन्तेरत्पूर्वस्य (८।४।२२) प्रहणनम् । ओर्वा (तु० ८।४।२३) प्रहण्वः प्रहण्मः, प्रहण्मः प्रहण्मः । आडो यमहनः (१।३।२८) इत्यकर्मकात् तड्—आहते । स्वाङ्ग-कर्मकाच्च (१।३।२८ वा०)—आहते शिरः, नेह—आहन्ति शिरः शत्रोः । व्यतिहारे—न गतिर्हिंसायैभ्यः (१।३।१५) व्यतिघ्नन्ति । गमहन ५ (६।४।६८) इति अह्णोपः, अस्यासाच्च (७।३।५५) इति घः—जघान, जघन्तुः । विभावा गमहनविदविशाम् (७।२।६८) इति वेट्—जघन्वान्, जघ्नवान् । स्यसिच्सीयुट्तासिषु (६।४।६२) इति चिणवदिट् च—घानिष्यते । हन्तेर्जः (६।४।३६) जहि शत्रुम् । हनो वध लिङि (२।४।४२)—वध्यात् । वधिभावात् सीयुट्चिण्वद्भावौ^१ विप्रतिषेधेन (तु० ६।४।५२ १० वा०)—वधिषीष्ट, घानिषीष्ट । लुङि च (२।४।४३) अवधीत् । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् (२।४।४४) आहत, आवधिष्ट । हनः सिच् (१।२।१४) इति क्त्त्वम् । अजभनगमां सनि (६।४।१६) दीर्घः—जिघांसति । यङ्—जङ्घन्यते, हन्तेर्हिंसायां ष्नी (७।४। ३० वा०)^२ जेघ्रीयते । हनस्तोऽचियणलोः (७।३।३२) घातयति, अजीघतत् । हनो वा वध च (३।१।९७ वा०) इति १५ वा यत्—वध्यः, घाल्यः । हनस्त च (३।१।१०८) इति भावे क्यप्—ब्रह्म-हत्या । लषपतपद (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—घातुकः । हनश्च वधः (३।३।७६) वधः, घातो वा । मूर्तौ घनः (३।३।७७) दधिघनः । अन्तर्घनोदेशे (३।३।७८) । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च (३।३।७९) । उद्घनोऽत्याधानम् (३।३।८०), निघाय तक्षते यत्र काष्ठं काष्ठं स उद्घनः (अमर ३।२।३५) । अपघनोऽङ् २० (३।३।८२) । करणेऽयोविद्भु (३।३।८) अयोघतः । स्तम्बे क च (३।३।८३) स्तम्बघनः, स्तम्बघनः । परौ घः (३।३।८४)—परिघः । उपज्ञ आश्रये (३।३।८५) संबोद्धौ गणप्रशंसयोः (३।३।८६) । निघो निमित्तम् (३।३।८७) । घञर्थे कविधा-नाद् (द्र० ३।३।५८ वा०) विघ्नः, निघ्न आयत्ते (तु० अमर ३।३।१६) । षे

१. 'सुट्सीयुट्चिण्वद्भावो' पाठा० । 'सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रति- २५
षेधेन' इति युक्तः पाठः । द्र० महामाध्य ६।४।६२॥ लिबिशेन नात्राकरमन्थ-
निर्देशः कृतः ।

२. अत्र लिबिशेन सत्यपि पाठ भेदे काशिकाया निर्देशः तः ।

- हनः (३।४।३७) इति णमुल्—उपलघातं हन्ति । समूलाकृतजीविषु हनकृञ्-
 ग्रहः (३।४।३६) समूलघातं हन्ति । हिसार्थानां च समानकर्मकाणाम् (३।४।४८)
 दण्डघातं गाः कालयति^१ । चरिचलिपतिवदीनां वा द्वे आक् चाभ्यासस्य,
 हन्तेर्धत्वं च (६।१।१२ वा० काशिका)—घनाघनः । आशिषि हनः (३।२।४९)
 ५ डः—अरातिहः, तिमिहः^२ । अपे क्लेशतमसोः (३।२।५०) क्लेशापहः,
 तमोपहः । अन्येभ्योऽपि^३ इति वरमाहन्ति—वराहः, पटे हन्यते—
 पटहः, कलं हन्ति—कलहः । कुमारशीर्षयोर्णिनिः (३।२।५१)
 कुमारघाती, शीर्षघाती^४ । लक्षणे जायापत्योष्टक् (३।२।५२)
 जायाघनस्तिलकः, पतिघ्नः । शक्तौ हस्तिकपाटयोः^५ (३।२।५४) हस्ति-
 १० घ्नः, कपाटघ्नः^५ । पाणिघताढ्यौ शिल्पिनि (३।२।५५) । वक्तव्याद् (द्र०
 ३।३।५५ वा०) राजघ्नः । दारावाहनोऽण् अन्त्यस्य च टः संज्ञायाम् (३।२।४६
 वा०) दारवाघाटः, दारवाघातः । चारौ च (तु० ३।२।४९ वा०) चारवाघाटः,
 चारवाघातः । समि च वर्णे (तु० ३।२।४६ वा०) वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः ।
 कर्मणि हनः (३।३।८६) णिनिः—पितृघाती । ऋद्धभूयावृत्रेषु क्तिप् (३।२।८७)
 १५ ऋद्धाहा । सम्पृच (३।२।१४२) इत्यभ्याघाती । शृष्ट्वृत्तिहि (उ० १।१०)
 इत्युः—हनुः । हन्तेर्हि च (द० उ० ७।३४) हिमम् । हनो वधः वतुंश्च (तु०
 उ० २।३६)—वधकः^६ । वृत्तवदि (तु० उ० ३।६२) इति सः—हंसः^६ ।
 हन्तेर्मुट् च हिश्च (तु० उ० ३।१२६)—हेमन्तः । हन्तेरंह च (उ० ४।६२)—
 अंहतिः । वसिवपि (उ० ४।११४) इतीञ्—घातिः । आङि श्रिहनिभ्यां हस्वश्च
 २० (उ० ४।१३८)—अहिः । नभ्याहन एह च (तु० उ० ४।२२४) इत्यसुन्—
 अनेहा कालः, उशनसूपुरुदंसोऽनेहसां (७।१।६४) सावन्^७ । हन्तेर्धुश्च
 (तु० श्वेत० उ० ४।७०) इति घोरः । हन्तर्धं च^८ इति युः—जघनम् ।

१. 'घातयति' पाठा० ।

२. 'तिमिरहः' पाठा० ।

३. अत्र लिबिर्शन '३।२।७५' सूत्र संख्या निर्दिष्टा । नङ्गनेन डो भवति ।

२५. वचनमिदं नान्यत्र दृष्टम् ।

४. 'कवाटयोः' 'कवाटघ्नः' पाठा० ।

५. 'वधिः' प्रकृत्यन्तरम् । द्र० काशिका ७।३।३५ ॥

६. 'हम्मतेर्हंसः । कः पुनराह—हम्मतेर्हंसः । किं तर्हि—हन्तेर्हंसः' इति भाष्य-
 वचनम् (६।१।१३) अत्रानुसंधेयम् ।

७. 'अनङ्' शुद्धः पाठः ।

८. अतुपलब्धमूलम् ।

हन्तेर्धुङ् आद्यन्तयोर्धत्वत्वे च^१ (तु० उ० ५।४२। द० उ० ६।८४)—परिघातनः,
परिघः (तु० अमर २।८ ९२) ॥२॥

३. अनुदात्तावनुदात्तौ ॥

[अथानिट उभयपदिनः]

४. द्विष अप्रीतौ । इतश्चत्वारोऽनिट उभयपदिनश्च । द्विषते, ५
द्वेषि, द्वेषा । सत्सूद्विष (३।२।६१) इति क्विप्—ब्रह्मद्विद् । द्विषोऽमित्रे
(३।२।१३१) शता^२ द्विषन् । द्विषः शतुर्वा वचनम् (२।३।६९ वा०)—
चौरस्य द्विषन्, चौरं द्विषन् । द्विषश्च (३।४।११२) इति वा जुस्—
अद्विषुः, अद्विषन् ॥३॥

५. दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं पूरणाभावः,^३ उपसर्गोऽत्र धात्वर्थं १०
बाधने प्रस्थानवत् । गां दुग्धे, दोगिध । दोग्धा । न दुहस्तुतमां यक्चिणौ
(३।१।८९)—दुग्धे गौः स्वयमेव; अदुग्ध । शल इयुपधादनिटः कसः (३।
१।४५)—अधुक्षत्, अधुक्षत^४, अदुग्ध गौः स्वयमेव । दुहश्च (३।१।६३)
इत्यदोहि गौः स्वयमेव । बहुवचने^५ कसस्याचि (७।३।७२) लुक् ।
लुग् वा दुहदिह (७।३।७३) इति कसस्य वा लुक्—अदुग्ध अदुग्धाः, १५
अधुक्षत अधुक्षथाः । शंसिदुहि (३।१।१०६ काशिका) इति क्यप्—दुहाम् ।
प्यद् (द्र० ३।१।१२४) अपि हश्यते—दोहाम् । सत्सूद्विष (३।२।६१)
इति क्विप्—गोधुक् । दुहः कश्चश्च (३।२।७०) कामदुघा । नप्त्वेनेष्टु (उ०
२।६५) इति दुहिता । अन्येभ्योऽपि^६ दृश्यते (१।३।१३०) इति युच्—
सुदोहनः, गोदोहनो घटः, गौरादौ^७ (द्र० गण ४।१।४५) गोदोहनी^८ । २०
उणादौ दोहदो^९ ऽभिलाषविशेषः ॥४॥

१. अत्र लिबिशन नाकरग्रन्थनिर्देशः कृतः ।

२. 'शतरि' इति सावु । ३. प्रपूरणं रिक्तीकरणमित्यन्ये ।

४. अत्र सायणीया धातुवृत्तिर्दृष्टव्या । स्वामिमतं तत्र निराकृतम् ।

५. 'बहुवचने' सार्वत्रिकः पाठः सन्नपि निरर्थकः, बहुवचनादन्यत्रापि लोप- २५
दर्शनात्—अधुक्ताताम् अधुक्ताथाम्, अधुक्ति । ६. 'अन्येष्वपि' पाठा० ।

७. नहि गौरादिषु पठ्यते । 'पिप्पल्यादयश्च' इत्यवान्तर्गणस्याकृतिगणत्वात्
संभवति । ८. द्र० हंमोखादि २४४ ।

६. दिह उपचये । उपचयोऽत्र लेपः । नेर्गदनद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिदेग्धि । शिष्टं प्राग्वत् । दिग्धः, संदिग्धः । देहनो घटः, गौरादौ (द्र० गण ४।१।४१) देहनी^१ । उणादौ—देहली^२ द्वारा-धो दाहः । देहः ॥५॥

५. ७. लिह आस्वादने । लेढि, लीढे । अलिक्षत् । कसस्याचि (७।३।७२) अलिक्षाताम् । लुण् वा दुह (७।३।७३) इत्यलीढ अलीढाः, अलिक्षत् अलिक्षथाः । श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—लेहः । वहा-भ्रे लिहः (३।२।३२) खश्च-वहंलिहः, अभ्रंलिहः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—लेहः । आलीढः^३ ॥६॥

१० [८. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥]

९. चक्षिद् व्यक्तायां वाचि, १२. अनुदात्तोऽनुदात्तत् । क्तिक्करणं नुम्निषेधार्थम्, अन्तग्रहणम् हि तत्र (७।१।५८ सूत्रे) अनुवर्तते^४, गणकृत्यमनित्यम् (तु० सीर० परि १२१) इति ज्ञापनार्थं च^५ । यथा—स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् (सुभाषित ६३१) । आचष्टे । चक्षिः ख्यात् (२।४।५४)—आख्याता । वा लिटि (२।४।५५)—चख्यौ चख्ये, चचक्ष चचक्षे । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२)—आव्यत् । न ध्याख्या (८।२।५७) इति ख्यातः । चचेः शिच्च (उ० २।१।१६) इत्युस्—चक्षुः । चचेर्बहुलं शिच्च (४।२।३३) इत्यसुन्—चक्ष्वा राक्षसः, अवचक्ष्वाः ॥ ७ ॥

२० [अथ सेट आत्मनेपदिनः]

११. ईर गतौ । इतः पृच्चिपर्यन्ता (२।२१) द्वादश सेट आत्मने-

१. पूर्व (१६७) पृष्ठस्था टिप्पणी ७ द्रष्टव्या ।

२. सरस्वतीकण्ठा० २।३।९८॥ हैमोणादि ४६५ ।

३. अत्र क्षीरस्वामिनोऽमरटीका (२।८।८६) द्रष्टव्या ।

४. अयं भावः—यत्रान्ते इकार इद् भवति, तत्रैव नुम्निधानम् । अत्र तु इकारस्येच्चेऽपि नान्त इकार इन्, तेनात्र नुम् भवति ।

५. 'वा' पाठा० । सायणेन मतमिदं निराकृतम् धातुबृत्तौ (पृष्ठ २३०) ।

पदिनश्च । इतें । इरिता । चुरादौ ईर चेषे (१०।२०५) ईरयति । कम्पने च इत्येके^१ ॥९॥

१२. ईड स्तुतौ^२ । ईष्टे, ईडिता । ईडजनोर्ध्वे च (७।२।७८) इतीटि ईडिषे; ईडिध्वे । ईडा । इडाया वा (८।३।५४) इति लिङ्गाद् इडा । ईड्यः ॥९॥

१३. ईश ऐश्वर्ये । भुव ईष्टे । ईशः से (७।२।७७)—ईशिषे । ईशिता । अधीगर्धदयेरां कर्मणि (२।३।५२) षष्ठी^३ । ईशानः । ईशः । स्थेशामास (३।२।१७५) इति वरच्—ईश्वरः^४ ॥९॥

१४. आस उपवेशने । आस्ते । आसिता । अधिश्रीङ्स्थासां कर्म (१।४।४६)—खट्वामध्यास्ते । ईदासः (७।२।८३)—आसीनः । १० दयायासश्च (३।१।३७) इत्याम्—आसांचक्रे । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उपासितो गुरुं चैत्रः । ग्यासश्रन्थो युच् (३।३।१०७)—आसना ॥९॥

१५. आडः शासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासिता । शासु अनुशिष्टौ (२।७३) तु धात्वन्तरं ह्रस्वनिषेधाद्विषयम्—नाग्लोपि- १५ शास्वदितार (७।४।२) अशशास्त^५ । शास इदङ्हलोः (६।४।३४)—अशिषत् । व्रातुपसंख्यानम् (६।४।३४ वा०)—आशीः । क्ते (द्र० ७।२।१५) आशास्तः । अनुदात्तेश्च हलादेः (३।२।१४९) युच्—आशासनः । आशास्तिः—गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इति नास्ति निघ्रायां सेटोऽकारवचनान् (३।३।६४ वा०)^६ । उदितो वा (७।२।५६) आशास्त्वा, आशासित्वा । २०

१. काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७०), दुर्गसिंहश्च इत्यमेव पठतः ।

२. 'ईड ईल स्तुतौ' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७०) । अत्र पूर्वोक्लिखिता (पृष्ठ ५२) टिप्पणी (१) द्रष्टव्या । ३. 'भुव ईष्टे' इति प्रायुक्ते प्रयोगे ।

४. वरचि स्त्रियामीश्वरा । अश्रुतेराशुकर्मणि वरच् च (७० ५।५७) इति वरटष्टित्वात् स्त्रियामीश्वरी भवति । २५

५. अत्र एतदनुसूत्रस्था सायणीया भ्रातुवृत्तिरनुसंधेया । तत्र स्वामिमेत प्रकृतस्याडः शासुधातोःपुपधा ह्रस्वत्वनिषेध उक्तः । इह तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

६. अत्र लिबिशेन नाकरस्थानसंकेतो निर्दिशितः ।

आङः, शास इति दौर्गाः^१—आशासित्वा, आशासितः ॥१२॥

१६. वस आच्छादने । वस्ते पटम् । वसिता । वसानः ।
वसितः । भ्वादेश् (१७३३) उषितः । अच् (द्र० ३।१।१३४ वा०)—वसः ।
भिदाद्यङि (द्र० ३।३।१०४) वसा^२ । वसनम् । वसस्तिप् (तु० द० उ०
५ १।७४ कपाठः) वस्तिमेदोर्ध्वम् । घृन् (द० उ० ८।७९)—वस्त्रम् ।
वसेषिप् (उ० ४।२१८)—वासः । वादित्वात् (द्र० ६।४।१२६) लिङ्ये-
त्वाभ्यासलोपौ न स्तः—ववसे, ववसिषे ॥१३॥

१७. कसि गतिशासनयोः । कंसते, कंसिता । कंसनः ।

कंसः । कस इत्येके ॥१४॥

१८. णिसि चुम्बने । निस्ते । वा निसनिबनिन्दां (८।४।३३)
णत्वम्—प्रणिस्ते^५, प्रनिस्ते ॥१५॥

१९. णिजि शुद्धौ । निङ्क्ते । प्रणिङ्क्ते । निञ्जिता ॥१६॥

२०. शिजि अव्यक्ते^६ शब्दे^७ । शिङ्क्ते । शिञ्जानः । शिञ्जिता ।
शिजि पिजि इति कौशिकः—पिङ्क्ते, पिञ्जरः । खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ
१५ (उ० ४।६०)—पिञ्जूलः पिङ्गलः^७ । वृजी कर्जने इति दौर्गाः^८ वृक्ते,
वर्जिता, वृक्तः ॥१७॥

२१. पृची सम्पर्के । सम्पर्को मिश्रणम् । पृक्ते । सम्पृक्तः ।

रुधादौ (७।२४) पृणक्ति । पृचि इति कौशिकः—पृङ्क्ते ॥१८॥

१. काशकृत्स्नीये दौर्गे च धातुपाठे 'आङः शास' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।
२. 'भिदाद्यङि वसा' इति कचिन्न ।
३. उद्धृतं पुरुषकोटि (पृष्ठ ११०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ २२४) च ।
४. प्रत्याख्यातमिदं सायणेन ।
५. 'सिजि' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७१) ।
६. अत्राव्यक्तशब्दो भूषणरवः । 'भूषणानां तु शिञ्जितम्' इत्यमरः
२५ (१।५।१६) ।
७. 'पिङ्गः' पाठा० ।

८. काशकृत्स्नोऽपि 'वृजी' इत्येव पपाठ (पृष्ठ १७१) । सायणस्तु 'अत्र
स्वामी वृज इति दौर्गाः—तेषां वृक्ते, वर्जिता' इत्येवमुद्धृतवान् (धातु० पृष्ठ २३५) ।

२२. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

२३. षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । इत ऊर्णुञ्जन्ता (२।३१) नव
 सेटः । सूने । स्वरतिसूति (७।२।४४) इति वेद्—सोता, सविता ।
 सुषुवे । भ्रुवोस्तिङ् (७।३।८८) इति गुणो नास्ति—सुवाचहै । स्तौतिष्यो-
 रेव षणि (८।३।६१) इति षत्वम्—सुषावयिषति । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूति ५
 (८।३।८८) इति सुपूतिः । राजसूयसूर्य (३।३।११४) इति राजसूयः साधुः ।
 सूतः, सूतकम्, भावकान्तात् - कन्, सूतकापुत्रकावृन्दारकाणां वेति
 वक्तव्यम् (तु० ७।३।४५ वा०) इति सूतका सूतिका । सुषुधागृधिम्यः कन्
 (श्वेत० उ० २।२७)—सूरोऽर्कः । सुवः कित् (उ० ३।३५)—सूतुः । किन्
 (द्र० उ० ४।६४)—सूरिः । दिवादी षूङ् प्राणिप्रसवे (४।११)—प्रसूयते । १०
 तुदादी षू प्रेरणे (६।१०६)—सुवति ॥१९॥

२४. शीङ् स्वप्ने । शेते । अधिश्रीङ्स्थासां कर्म (१।४।२६)—
 ग्राममधिशेते । शीङो ष्ट् (७।१।६)—शेरते । शीङः सार्वधातुके गुणः, अयद्
 यि किङ्ति (७।४।२१,२२)—शय्यते । अधिकरणे शेतेः (३।२।१५)—
 खशयः, पार्श्वदिभ्यः करणे (तु० ३।२।१५ वा०)—पार्श्वशयः । गत्यर्था- १५
 कर्मक (३।४।७२) इति क्तः, निष्ठा शीङ्स्विदि (१।२।१९) इत्यकिञ्चम्—
 शयितः । आलुङ् वक्तव्यात् (द्र० ३।२।१५८ वा०) शयालुः । व्रते (३।२।
 ८०) णिनिः—स्थण्डिलशायी । एरञ् (३।३।५६)—संशयः । च्युपयोः शेते
 पर्याये (३।३।३९) घञ्—तवाद्य राजोपशायः, विशायः । संज्ञायां समज
 (३।३।९९) इति क्यप्—शय्या । श्मृशी (उ० १।७) इत्युः—शयुरज- २०
 गरः । शीङो धुकूलन्वत्लन्वत्लन्वालयः (तु० उ० ४।३८)—शीधुः, शीलम्, शैव-
 लम्, शैवलम्, शैवालम् । वृङ्शीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुद् च (द० उ० ६।६१)
 इत्यसुन् शेषो लिङ्गम् । शीङः किद् प्रस्वश्च (तु० द० उ० ३।५५)—शिखा ।
 शिखरम्, शेखरम् । शाखा तु शाखतेः (१।९०), आनकः शीङ्भियोः (तु०
 उ० ३।८२)—शयानकः । निशेरतेऽस्मिन्निति निशीथः (द्र० उ० २५

१. 'निद्' इति द० उ०, श्वेत०, नारा० । शिखाशब्दस्यायुदात्तत्वदर्शनात्
 'निद्' पाठैव भाव्यम् । गुणस्तु ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति इति 'किद्'
 पाठश्चिन्त्यः ।

२।९)। इणशीभ्यां वन् (उ० ४।१५२) —शेवः सुखम् ॥२०॥

२५. यु मिश्रणे । यौति, उतो वृद्धिलुकि हलि (७।३।८९) । यविता । सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति वेद्—युयूषति यियविषति । आसुयुवपि (३।१।१२६) इति ण्यत्—यात्र्यम् । ऋदोरप् (३।३।५७)—यवः, ५ स्वार्थेऽण्^१ यावः, कनि (द्र० ५।४।२९) यावकोऽलकतकः । समि यु-दुद्रुवः (३।२।२३) घञ्—संयावो गुडमिश्रं खाद्यम्^२ । उदि श्रयतियौति-पृद्रुवः (३।३।४६)—उद्यावः । नन्द्यादौ (द्र० ३।१।१३५) ल्युः—यवनः । कनिन् युवृषि, (उ० १।१५६) इति कनिन्—युवा । तिथपृष्ठ (उ० २।१२) इति यूथः । कुसुयुभ्यो दीर्घश्च (तु० द० उ० ७।५)—यूपः । अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च १० (उ० ३।४७)—यूका । सुयुवचिभ्योऽन्युजागृजक्तुचः (उ० ३।८२)—यवागूः । वहियुभ्यां च (उ० ३।११४ श्वेत०)—इत्यसच्—यवसो^२ घासः । वहिश्रिद्रु (तु० उ० ४।५१) इति निः—योनिः । ^३पृद्ध्वोर्लोपश्च (तु० द० उ० ६।१६) इत्यूषन्—यूषः । यूषेः^४ सौत्राद् योषा^५ । हसृरुहि (उ० १।९७) इति योषित् । यवासो^६ (द्र० उ० ४।२) दुरालभा^७ । ऊतियूति

१५ १. प्रह्लादिभ्यश्च (५।४।३८) इति प्रह्लादराकृतिगणत्वान्, यात्रादिभ्यः कन् (५।४।२६) इति सूत्रे यावपदनिर्देशाद् वा । * 'गुडगोधूमखाद्यम्' पाठा० ।

२. उषादिसूत्रपाठस्तु श्वेतवनत्रासिपाठेन संबदति, परं स णित्त्रमनु-वर्त्य यावसपदं व्युत्पादयति । वेदे (यजु० २।१।४३) 'यवस' इत्यप्यायुदात्त उप-लभ्यते । तदर्थं 'वहियुभ्यां नित्' इति दरापादीसूत्रे (६।४७) णित्त्वं नास्तुवर्तनीयम् ।

२० ३. अत्र 'मृद्ध्वोर्लोपश्च' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, तथैव दशपायुषादौ निर्देशान्, स्वयं च 'मृद् बन्धन' (१।५।६२) सूत्रव्याख्यान तथैवोद्धरणान्न (पृ० १।४८) ।

४. 'यूषेः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । 'हसृरुहियुषिभ्यः इतिः' इत्युष्वा दे-सूत्रे (१।६७) पाठदर्शान् 'युष सौत्रो धातुः । अयि च 'यूष' पाठे लघूपवत्त्वा-भावाद् 'योषा' इत्यत्र गुणोऽपि न स्यात् ।

२५ ५. इतोऽग्रे लिबिशेन आन्त्या उषादेः ३।६१ सूत्रसंख्या तुलनाय निर्दिष्टा । अत्र सूत्रे उज्ज्वलदत्तेन यूधातोः सप्रत्यये योषापदसिद्धिरुक्ता, क्षीरस्वामिना तु युषधातोः । लिबिशेनैतदपि न हुञ्चं यत् युष धातोः स-प्रत्यये योषापदसिद्धिः कथं भविष्यति ? ६. जवासा इति लोके प्रसिद्धा ।

७. निषपट्टु कचिद् दुरालभा इत्यपि पाठ उपलभ्यते । अत्र दुरालभा-

जूति (३।३।६७) इति यूतिः । संघोऽयुतसिद्धानाम्^१ इत्यादिदर्शनाद् यु अमि-
श्रय इत्येके^२ । क्रचादौ युञ् बन्धने (६।७)—युनाति । चुरादौ यु ङ्युष्पा-
याम् (१०।१।५७)—यावयते, याव्यः ॥२१॥

२६. रु शब्दे । रौति, तुरुस्तुशम्यमः सार्वघातुके (७।३।९५)
हलादौ वा ईद्—रवीति । रविता । सनि ग्रहयुहोश्च (७।२।१२) इतीण् ५
नास्ति—रुरुषति । ऋदोरप् (३।३।५७)—रवः । उपसर्गे रवः (३।३।२२)
घञ्—संरावः । विभाषाङि रण्लुवोः (३।३।५०)—आरवः, आरावः ।
भ्वाद्दौ रुङ् गतिरेषणयोः (१।६।८३) रवते । रवणः । रुशातिभ्यां ऋन् (द० उ०
१।१।५९)—रुर्नृगः । अच इः (उ० ४।१।३६)—रविः । असुन्^३—पुरूरवाः
(उ० ४।२।३२) । मह्यां रौति (द्र० ६।३।१०९ काशिका)—मयूरः ॥२२॥ १०

२७. णु स्तुतौ । नौति, प्रणविता । आङि तुप्रच्छवोः (१।३।२१ वा०)
तङ्—आनुते । ननुषति । नवः, प्रणवः । तुदंशोरुण्यश्च^४ (तु० द० उ० ६।५।४)
इति नव ॥२३॥

२८. तुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षवथुः । क्षविता । क्षवः । क्षतम् ।
वौ लुक्षुवः (३।३।२५) घञ्—विक्षावः ॥२४॥ १५

२९. क्षणु तेजने । क्षणौति शास्त्रम् । समः ङणुवः (१।६।६५) तङ्-
संक्षणुते, चुक्षणुषति ॥२५॥

३०. णु प्रसवणे । स्नौति । स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (७।२।३६)
इतीद्—प्रस्नविता । सुस्नूषति । न तुहस्तुनमां यक्चिणौ (३।१।८६)—
प्रस्नुते गौः स्वयमेव, प्रास्नोष्ट । स्नुवाश्चि (उ० ३।६।६) इति कित् सः— २०
स्नुवा ॥२६॥

३१. ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतिर्विभाषा (७।३।९०) हलात्

दुरालम्भयोर्विषये पूर्वा १५१ पृष्ठस्था प्रथमा टिपणी द्रष्टव्या ।

१. अनुत्तपब्धमूलम् ।

२. प्रक्रियाकौमुद्यां स्मृतमिदम् ।

३. अत्र लिविशेन व्यर्थैव ४।१।८८ उणादिसूत्र-संख्या निर्दिष्टा ।

४. अत्र लिविशेन सूत्राकरस्थानमनिर्दिश्योज्ज्वलदत्तीयोऽ्यादिवृत्तौ बाहु-

लकान् प्रसाधितनवपदव्युत्पत्तिस्थास्य (उ० १।१।५६) निर्देशः कृतः ।

पिति सार्वधातुके वृद्धिः, पक्षे गुणः—प्रोर्णोति प्रोर्णोति । ऊर्णोतिवि-
भाषा (७।२।६) इति वृद्धिः—प्रौर्णावीत् प्रौर्णावीत् । गुणोऽपुक्ते (७।३।९१)
प्रौर्णोत् । सनीवन्तर्ध (७।२।४६) इति वेद्—प्रोर्णुनविषति, प्रोर्णुनुविषति,
प्रोर्णुनूषति । सूचिसूत्रि (३।१।२२ वा०) इति यङ्—प्रोर्णोनूयते ।
* विभाषोर्णोः (१।२।३) कित्त्वम्—प्रोर्णुवितव्यम्, प्रोर्णवितव्यम् । ऊर्णो-
र्तेर्देः (उ० ५।४७)—ऊर्णा । ऊर्णोतिर्मुलोपध्व (उ० १।३०) इति कुः—ऊरुः ।
महति ह्रस्वश्च (उ० १।३१)—उरुः ॥२७॥

३२. उदात्ताः ।

३३. द्यु अभिगमने । इतो मापर्यन्ताः (२।५५) त्रयोविंशति-
१० रनिटः । द्यौति । द्योता । द्यौः ॥२८॥

३४. धु प्रसवैश्वर्ययोः । सौति । सोता । सुषाव । स्तुसधूष्यः
परस्मैपदेषु (७।२।७२) सिचीद्—असावीत् । सुतः । भ्वादौ (१।६७२)
सवति, सविता^१ । स्वादौ (५।१२) सुनोति । कुसुयुष्यश्च (द० उ०
७।५) इति सूपः ॥२९॥

१५ ३५. कु शब्दे । कौति । कोता । कूपः । भ्वादौ कुङ् (१।६८१)
कवते । तुदादौ कु शब्दे (तु० ६।१०७)—कुवति । शब्दत्वेऽर्थेऽप्येषां
कौतिः शब्दमात्रे, कुवतिरार्तस्वरे, कवतिरव्यक्ते शब्दे^२ ॥३०॥

३६. ष्टुञ् स्तुतौ । स्तौति । उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति
षत्वम्—अभिष्टौति । स्तोना, प्रस्तोता, कृसृष्ट (७।२।१३) इति नेद्—
२० तुष्टोथ । सिवादीनां वाङ्मय्येऽपि (८।३।७१) इति षत्वम्—पर्यष्टौत् पय-
स्तौत् । स्तौतिण्योरेव षय्यभ्यासात् (८।३।६१) षः—तुष्टूषति । परिनिविभ्यः
सेव (८।३।७०) इति षः—परिष्टौति । एतिस्तुशासु (३।१।२०६) इति
क्यप्—स्तुत्यः । अप् (द्र० ३।३।५७)—स्तवः । प्रे हुस्तुलुवः (३।३।२७)

१. भौवादिकः सवतिरनिट्, तेन सोता इत्येव युक्तः पाठः ।

२. तुदादौ 'कुङ्' पठ्यते । तेन 'कवते' इत्यात्मनेपदं युक्तम् ।

३. अत्र "कवतिस्तावदव्यक्ते शब्दे वर्तते—उष्ट्रः कोकूयते इति । कुवतिर-
प्यार्तस्वरे—चोकूयते वृषल इति, पीडित इत्यर्थः । कौतिस्तु शब्दमात्रे" इति न्यासवचनम्
(७।४।६३) अप्यनुसन्धेयम् । स्मृतः क्षीरपाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३२) ।

घञ्—प्रस्तावः । यज्ञे समिस्तुवः (३।३।३१)—संस्तावः; अन्यत्र संस्तवः ।
 भ्राजमास (३।२।१७७) इति क्विप्—प्रावस्तुत् । करणे क्तिन् इष्यते^१ ।
 स्तुतिः । दास्नी (३।२।१८२) इति घृन्—स्तोत्रम् । अतिस्तुष्टु (३०
 १।१४०) इति मन्—स्तोमः । ष्टुभ्यु स्तम्भे (१।२।७८) ऽस्मात् तु स्तोमः
 श्रौतोऽनर्थकः श्रुतिपूरणः^२ ॥३१॥

३७. ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ब्रुव ईट् (७।३।९३) ब्रवीति ।
 णिअन्धिअन्धिब्रूवाःमनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् (३।१।८९ वा०) इति
 कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः—ब्रूने कथा स्वयमेव, अवोचत ।
 ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः (३।४।८४)—आह, आहुः । आहिभुवोरीट्
 प्रतिषेधः (१।१।५६ वा०) आहस्थः (८।२।३५)—आत्थ । १०
 ब्रुवो वचिः (२।४।५३)—वक्ता । भव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि-
 प्रवचनीयश्चैत्रोऽनुवाकस्य । चेलड्ब्रुव (६।३।४३) इति लिङ्गात् कः—
 ब्राह्मणब्रुवः । क्वसौ (द्र० ३।२।१०७) ऊचिवान् । उपेयिवाननाश्वान-
 नूचानश्च (३।२।१०६) वचिना ग्रहणात्^३ ॥३२॥

३८. इण् गतौ । एति । एत्येधत्यृष्टु (६।१।८९) इति वृद्धिः— १५
 उपैति । इतः । इणो यण् (६।४।८१)—यन्ति । लिटि—दीर्घ इणः किति
 (७।४।६९)—ईयुः । एता । एतेलिङि (७।४।२४) उपसर्गाद् ह्रस्वः—समि-
 यान् । इणो गा लुङि (२।४।४५), गातिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जलक्,
 गापोर्ग्रहणेण्यपिबरोर्ग्रहणात् (द्र० २।४।७७ वा०)—अगात्, अगुः । णौ गमि-
 रबोधनं (२।४।४६)—गमयति, बोधने—प्रत्याययति । सनि च (२।४।४७) २०
 —जिगमिषति, बोधने—अर्थान् प्रतीतिषति । उपेयिवाननाश्वान्
 (३।२।१०९) इत्युपेयिवान् । एतिस्तुशाष्ट (३।१।१०६) इति क्यप्—

१. श्रुयिस्तुभ्यः करणे (३।३।६४) इति वार्तिकेनेति शेषः । वार्तिकं च
 ल्युङ्बाधनार्थम् ।

२. साग्नि (गीत्यां) प्रयुज्यमाना मन्त्रवाद्या 'ओ हाङ्' इत्येवमादयोऽनर्थ- २५
 काः शब्दाः । तत्सामान्यादनर्थार्थकोऽप्यं स्तोमशब्दः । यदाह सूत्रलक्षणे—अस्तो-
 भमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः (वायु पुराण ५।१।१४२) इति ।

३. तादृशनिपातनान् वक्तेरनूचान इति भावः ।

- इत्यः । श्याद्व्यथ (३।१।१४१) इति णः—अत्यायः । इण्णञ्जि (३।२।१६३)
इति क्वरप्—इत्वरः । एरच् (३।३।५६)—अन्वयः, समयः ।
परिन्योर्नीषोर्दीर्घाभेपयोः (३।३।३७) घञ्—न्यायः । परावतुपात्यय इणः
(३।३।३८) तवाद्य पर्यायः^१, नेह विपर्ययः । संज्ञायां समज (३।३।६६)
५. इति क्यप्—इत्या । ऊन्दसीणः (उ० १।२) उण्—आयुः । किञ्जरीयोः श्रिणः
(उ० १।४) झुण्—जरायुः । दुरीषो लोपश्च (उ० २।२०) इति रक्—
दूरम् । एतेषिञ्च (उ० २।१२८) इत्युसिः—आयुस् । इण्सिदीङ्ण्यविभ्यो
नक् (उ० ३।२)—इनः । इण्मीका (उ० ३।४३) इति कन्—एकः । हसि-
द्यप्रिञ्चा (उ० ३।८६) इति लन्—एतो वर्णः । इणः किद् (उ० ३।१५३)
१० इति भः—इभः । अध्यायन्यायोषाव^२ (३।३।२२२) इति न्यायः । इण आग-
सि, (उ० ४।१९८) इत्यसुन् नुद् च—एनस् । असुन् (द० उ० ९।४६)
अयः शस्त्रम् । इण आगोऽपरावे (उ० ४।२१७ श्वेत०)—आगस् । रक् (द०
(उ० २।२८) इरा^३ । समीणः (उ० २।११) इति थक्—समिथः संगमः ।
सानोसिवर्षीसि (उ० ४।१०७) इतीत्वलोऽसुरः । कुनश्चङ् दीर्घश्च, समीणः^४
१५ उ० ४।६२, ९३) समीचः समुद्रः । एतीत्येणो मृगः ॥३३॥

३९. इङ् अध्यनने । इङोऽधिनावद्यंभावी योगः । यदाह-
कश्चिन् तमनुवर्तते^१ । अधीते । अधीयते—अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः (७।४।
२५) । गाङ् लिति (२।४।४९) अधिजगे वेदम् । विभाषा लङ्लुङो (२।४।५०)
गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिण्डिन् (१।२।१) इति ङित्त्वम्, घुमास्थागापाजहाति
२० (६।४।६६) इतीत्वम्—अध्यगीष्ट, अध्ययैष्ट; अध्यगीष्यत, अध्ययैष्यत ।
इङश्च (२।४।४८) इति सनि गमिः, अङ्भनगमां सनि (६।४।१६) इति
दीर्घः—अधिजिगांसने । क्रीङ्जीनां षौ (६।१।४८) आस्त्रम्—अध्यापयति,

१. इतोमे 'कमः' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. उणादिप्रत्ययान्तेषु कथमष्टाध्याय्याः सूत्रमुद्भूतम् ? किमत्र पाठभ्रंशो-
२५ जातः ?

३. 'गौरू भौरू वाक्' इत्यधिकं क्वचित् ।

४. 'समीणः' सूत्रमुणादौ द्विः पठ्यते । सन्देहनितृत्त्यर्थमत्र पूर्वसूत्रेण सह
निर्दिष्टम् । ५. अयं कृत्स्नः पाठः—धात्वर्थं बाधते कश्चिन् कश्चित्तमनुवर्तते ।
विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गागतिस्त्रिधा ।

बुधसुध (१।३।८६) इत्यतङ् । यौ च संश्रद्धोः (२।४।५१)—अधिजिगाप-
यिषति, अध्यापिपयिषति; अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् । इड्धार्योः
शनकच्छ्रिणि (३।२।३०)—अधीयन् पारायणम् । इडश्च (३।२।२१)
इति घञ्—उपाध्यायः । अपादाने स्त्रियां वा ङीष् (३।२।२१ वा०)—
उपाध्यायी, उपाध्याया । अध्यायन्यायोच्चाव (३।३।२२) इत्यध्यायः ५
साधुः ॥३४॥

४०. इक् स्मरणे । ककारो ऽधीगर्थ (२।३।५२) इति विशेषणार्थः—
मातुरध्येति । इण्वदिकः (२।४।४५ वा०) अतिदेशाद् अध्यगात्, अधि-
यन्ति, अधिगनयति, अधिजिगमिषति । अधीत्य ॥३५॥

४१. वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनः प्रथम- १०
गर्भग्रहणम्, असनं क्षेपः, अशनं व्याप्तिरित्येके । वेति । प्रजने वीयतेः
(६।१।५५) इति णावात्त्वं वा—पुरोवातो गाः प्रवापयति, प्रवाययति ।
वीपतिभ्यां तनन् (उ० ३।१।५०)—वेननम् । वियस्तुट् च (द० उ० १।४।५) इत्य-
सच्—वेतक्षः । असन् (द० उ० १।४।५)—वयस् । वीज्याव्वरिभ्यो निः
(उ० ४।४।८)—वेणिः । गुध्वीपचिवचि (द० उ० ८।८।९) इति-अन् २— १५
वेत्रम् । अजिवृरीभ्यो निच्च (उ० ३।३।८) इति णुः—वेणुः । वीतम् असारं
हस्यश्वम् । किन्च् (द्र० ३।३।१७४) वीतिरश्वः ॥३६॥

४२. या प्रापणे । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणियाति ।
आच्छीनघोर्मुम् (७।१।८०) वा—याती यान्ती । लङः शाकटायनस्यैव (३।४।
१११) इति झेर्जुस् वा—अयान्, अयुः । लुङि—यमरमनमातां मुक् च २०
(तु० ७।२।७३) इट् च—अयासीत् । यश्च यङः (३।२।१७६) वरच्—
यायावरः । यो द्वे च (उ० १।२।१) इति ययुरश्वः । कम्मिनिजनि (उ०
१।७।३) इति तुः—यातुः राश्वसः । हुयामा (उ० ४।१।६८) इति अन्—यात्रा ।
गम्यादौ (गण० ३।३।३) यायी । मृगश्वादयश्च (उ० १।३।७) इति मृगयुः
साधुः । अर्तिस्तुम् (उ० १।१।४०) इति मन्—यामः ॥३७॥ २५

१. अतङ् अर्थाद् आत्मनेपदाभावः, परस्मैपदमिति यावत् ।

२. अत्र लिबिशेन 'अन्' पाठोऽशुद्ध इति मत्वा 'सर्वत्रिकोऽयं पाठः' इति
टिप्पणी कृता । यद्यपि पञ्चपाद्यां, क्वचिच्च दशपाद्यां 'वः' इत्येवोपलभ्यते, तथापि
दशपाद्याः क. ख. ग. हस्तलेखेषु 'अन्' इत्येव पठ्यते ।

४३. वा गतिगन्धनयोः^१ । वाति । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिवाति । वाती, वान्ती । वो विधूनने जुक् (७।३।३८)—पक्षे-केनोपवाजयति । 'वीजयतिः' इति तु लौकिको धातुः^२ । निर्वाणोऽवाते (८।२।५०) साधुः, वाते तु निर्वातो वायुः, गत इत्यर्थः । अतिस्तुष्टु (उ० १।१४०) इति मन्—वामः । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्—वायुः । हसिमृश्रिखा (उ० ३।८६) इति तन्—वातः ॥३८॥

४४. भा दीप्तौ । भाति । दामाभ्यां तुः (उ० ३।३२)—भानुः । चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति चकराद् भानं^३ भा । भास्तु भासेः (१।४।१२) । न भाधूपुकमि (८।४।३४) इति प्रभानम् । प्रभा (द्र० ३।३।१०६) । सर्वादिपाठाद् (गण० १।१।२७) भवतु ॥३९॥

४५. ष्णा शौचे । स्नाति । निष्णाति । ग्लास्नावतुवमां च (१।५।५६) इति मिस्त्वम्—प्रस्नपयति,^४ अनुपसर्गाद् वा^५ (द्र० १।१।५५)—स्नापयति स्नपयति । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले (८।३।८९) षत्वम्—निष्णातः, नदीष्णः । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—^{१५} प्रस्नः । भ्वाद्गौ ष्यै वेष्टने (१।६।५५)—स्नायति । स्नामदि (उ० ४।१।११) इति वनिष्—स्नावा, स्नायुः ॥४०॥

१. 'गन्धनं मर्दनम्' इत्यधिकं कचित् ।

२. द्र० क्षीरतरङ्गिण्याम् 'ईज' (१।१।१२) धातुव्याख्यानम्—“बीजेलौकिकाद् अवीजयन् । तत्रैव टिप्पणमपि द्रष्टव्यम् (पृष्ठ ३७ टि० ६) ।

३. लिब्रिशन 'चकाराद् भानं' इत्यत्रैव वाक्यसमाभिचिह्नं निर्दिष्टम्, तदनन्तरं 'भा इत्येतावन् स्नतन्त्रमुदाहरणं स्त्रीकृतम्, तदसत् । नहि 'चिन्तिपूजि' (३।३।१०५) इत्यनेन 'भानम्' पदं सिद्धयति, अपि त्वनेन सूत्रेण चिन्तादिपदप्रसिद्धयै 'अङ्' विधीयते । तस्मादयमत्र क्षीरस्वामिन आशयः—अङ्विधायके 'चिन्तिपूजि' श्यादि-सूत्रे चकारेण 'भा' धातोरपि स्त्रियां भावेऽङ्प्रत्ययो बोध्यः, तेन (टापि) भानं^{२५} 'भा' इत्याकारान्तं भापदं प्रसिद्धयति ।

४. आद्ययोरप्राप्तौ विकल्प इत्युक्तं प्राक् (१।५।५६ व्याख्याने) । तदनुसारं सोपसर्गात् प्रस्नापयति इत्येव प्राप्नोति । तथैव पूर्वम् (१।५।५६) उदाहृतमपि ।

५. अनुपसर्गाद्वा इति त्वनुवर्तमानं पदमत्र निर्दिष्टम् ।

४६. आ पाके । आति, पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तृवाहुः^१ ।
णौ मित् (द्र० धातुसूत्र १।५४७)—अपयति । आणा यवागुः । शृतं
पाके, क्षीरहविषोः (६।१।२७ सू० भाष्यं च) ण्यन्ताण्यन्तयोर्निपातनम्^२ ॥

४७. द्रा कुत्सितायां गतौ । कुत्सिता गतिः पलायनम्,
निद्रा च ।^३ द्राति । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिद्राति । ५
स्पृष्टिगृहिपति (३।२।१५८) इत्यालुच्—निद्रालुः । निद्राणः । भ्वादी द्वौ
स्वप्ने (१।६।४५)—द्रायति ॥४२॥

४८. प्सा भक्षणे । प्रणिप्साति (द्र० ८।४।१७)—श्वत्सन्
(उ० १।१।५६) इति विश्वप्साऽग्निः ॥४३॥

४९. पा रक्षणे । पाति । पातेर्लुग् (७।३।३ वा०) णौ-पालयति । १०
नप्त्नेष्टृ (उ० २।९।५) इति पिता । रक् (द्र० उ० २।१३)—विप्रः ।
असुनि पातस्थक् (तु० उ० ४।२०४)—पाथोऽम्बु । पानीविषिभ्यः पः (उ०
३।०३)—पापम् । इण्मीकापा (उ० ३।४३)—इति कन्—पाको^४ बालः ।
पातेर्ङितिः (उ० ४।५७)—पतिः । नभ्राण्णपाद् (६।३।७५) इति नपात्^५
पातेर्ङ्मसुन् (उ० ४।१७८)—पुमान् । के—नृपः (द्र० ३।२।३) अधिपः (द्र० १५
३।१।१३६) । नामनसामन् (द० उ० ६।७९) इति पाप्मा । ह्रन् (द० उ०
८।७९)—पात्रम् । मनिन् (द० उ० ६।७३)—पामा । भ्वादी पा पाने
(१।६।५७)—पिबति, पै श्रोवै शोषणे (१।६।५४)—पायति ॥४४॥

५०. रा दाने । राति । रातेर्ङेः (उ० २।६६) इति रा धनम् ।
कन् (द्र० उ० ३।४०) राक्ता पूर्णिमा । राशदिभ्यां त्रिन् (द० उ० १।३६
कपाठः)—रात्रिः ॥४५॥ २०

१. क इति न ज्ञायते ।

२. अत्र प्रदीपोद्योतावपि द्रष्टव्यौ ।

३. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५५) ।

४. पाकशब्दः पवित्रार्थेऽपि प्रयुज्यते । तथा च मन्त्रवर्यः—यो मा पाकने
मनसा चरन्तमभिचष्टऽनृतेमिर्वचोभिः (ऋ० ७।१०।४।८) । अयमेवशब्दोऽस्मिन्नेव
चार्थे फारसीभाषायामपि प्रयुज्यते । अत्र विशेषः—सं० व्या० शास्त्र का इतिहास-
नाम्नि ग्रन्थे (भाग १ पृष्ठ ३७) ऽवलोकनीयः । ५. इतोऽधे—‘पातयतेस्त्रिदं
निपातनं युक्तम्—तनूतान् (गण० ६।२।१४०)’ इत्यधिकम् । २५

५१. ला आदाने । लाति । लीलोर्हं लुकाबन्धन्यतरस्यां स्नेहविपाठने^१
(तु० ३।३६) णौ—घृतं बिलालयति, बिलापयति । आतोऽनुपसर्गे कः
(३।२३)—बहुलः^२ ॥४६॥

५२. दाप् लवने । पकारो दाधा ष्वदाप् (१।१।२०) इत्यर्थः^३ ।
५. दाति क्षेपम् । द्यायस्ते व्रीहयः । दाता । दास्नी (३।२।१८२) इति घृन्—
दापम् ॥४७॥

५३. ख्या प्रकथने । आख्याति । ख्याता^४ । अस्यतिवक्ति-
ख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२)—आख्यत । न ध्याख्या (८।२।५७) इति निष्ठा-
नत्वं नास्ति ख्यातः । समाने ख्यश्च^५ (तु० उ० ४।१३७)—इति सखा ॥४८॥

५४. प्रा पूरणे । प्राति । क्ते (द्र० ८।२।४३)—प्राणः ॥४९॥

५५. मा माने । मानं वर्तनम् । पात्रे मोति, प्रणिमाति ।
माती मान्ती । घुमास्था (६।४।६६) इतीत्वं नास्ति, सर्वत्र हि पापामग्रहणं-
लुग्विकरस्य णत्ववर्जम्^६—मायते । सनि मीमा (७।४।५४) इत्यच्च इस्—

१. 'विपाठने' पाठान्तरम् ।

२. 'बहुलम्' पाठा० ।

१५

३. 'इति पिदर्थः' पाठा० ।

४. 'प्रथने' पाठा० ।

५. 'ख्यातः' पाठा० ।

६. नैतादृश्यानुपूर्वी क्वचिदुपलभ्यते । सायण ऋग्मध्ये (१।२।८)

'समाने ख्यश्चोदातः' इत्येवं पठति ।

७. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ १६०) । धातुवृत्तौ स्मृत्वा
२० निराकृतम् (पृष्ठ २५८) । इह हि वैयाकरणानां विविधाः प्रवादा इश्यन्ते ।
तथाहि—“गामादाग्रहणेश्विशेषः” (परि० सीरदेव १०८, नागेश ११५ शेषा-
दिनाथ ६८) इत्यनया परिभाषया लुग्विकरणपरिभाषा (परि० सीर० ८६, नागेश
९१) न बाध्यत इति सीरदेवनागेशशेषादिनाथाः । वृत्तिकारोऽप्यत्रैवानुकूल इति
न्यासकार आह (६।४।६६) । तथा सति घुमास्था (६।४।६६) इत्यादिना ईत्वे
२५ सीयत इत्येव भवितव्यम् । मतान्तरे 'गामादा' परिभाषया लुग्विकरणपरिभाषा न
बाध्यत इत्यपि न्यासकारसीरदेवावाहतुः । तथा सति मायत इत्येव भवति । क्षीर-
स्वाम्भुवतं मतं नास्माभिः क्वचिदुपलब्धम् । यदि केवले णत्व (८।४।१७) एव मासा-
मान्यस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तर्हि परिभाषायां माशब्दनिवेशो व्यर्थ एव, तत्र सूत्र एव तथा

मित्सति । हुयामाश्रुवसिमसिम्यस्वन् (तु० उ० ४।१६८)—मात्रा । चन्द्रे मो
डित् (उ० ४।२२८)—चन्द्रमाः । षतिस्यतिमा (७।४।४०) इतीत्—मितः ।
मः सः^१—मासः । मापो हरी च (द० उ० १।१५७)—मेरुः । माळाससि-
सृभ्यो यः (उ० ४।२०८ श्वेत०)—माया । ऋष्रेन्द्र (उ० २।२८) इति
माला ॥५०॥

५६. अनुदात्ताः ।

[अथानिद् परस्मैपदी]

५७. वच भाषणे^२, ५८. अनुदात्त उदात्तेत् । वक्ति ।
वक्ता । वचिस्वपि (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम्—उवाच,^३
उक्तम् । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२), वच उम् (७।४।२०) अघो- १०
चत् । भव्यगोय (३।४।६८) इति कर्तरि प्रवचनीयोऽनुवाकस्य चैत्रः ।
यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति—प्रवाच्यम् । वचोऽशब्दसंज्ञा-
याम् (७।३।६७)—वाच्यम्, शब्दे—वाक्यम् । घञ् (द्र० ३।३।१९)—
अनुवाकः, वाकः । उपेयिवान् (३।२।१०९) इत्यनुचानः । श्लोकवचः
पचादौ^४ (गण० ३।१।१३४) । कृके वचः कश्च (उ० १।६) इति बुष्— १५
कृकवाकुः कुक्कुटः । पातृतुदिवचि (उ० २।७) इति थक्—उक्थ साम ।
गृध्रीपचिवचि (उ० ४।१६७) इति व्रन्—वक्त्रम् । किञ्चि (उ० २।५७)
इति दीर्घः—वाक् । असन् (द० उ० ७।४५)—वचस् । पुंसि संज्ञायां घः
(३।३।११८)—वकः । वचन्तीति नेष्यते, अन्निधानात्^५ । चुरादौ—

व्याख्यानसंभवात् । अपि च ण्वत्पि लुम्बिकरणपरिमाषा कुतो न प्रवर्तते इति २०
वक्तव्यम् । तस्मान् बहुमतानुसारमीत्वेन भवितव्यमेव इति युक्तं पश्यामः ।

१. 'मासश्च' इति दशपायुषादि-पाठः (२।२७), 'माङ् सः' इति कात्स्नो-
णादिदुर्गसिंहवृत्तौ (५.६४) पाठ उपलभ्यते । लिविशेन तु हैमोणादिसूत्रनिदर्श-
नाय ५६४ सख्याननिर्दिष्टा ।

२. 'परिभाषणे पाठान्तरम् ।

३. उवाचेत्यत्र तु 'लिट्थम्यासस्य' (६।१।१७) इति सम्प्रसारणम् ।

४. पचादौ 'श्लोकवचः' न पठ्यते । तस्याकृतिगणत्वात्साधुः सम्भवति ।

५. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५०) । वचन्ति प्रयोगोऽन्निधानान्न
भवतीत्यत्र न किञ्चित्साहच्यं शिष्टवचनमुपलभ्यते । धातुवृत्तौ (पृष्ठ-२५८) तु

वाचयति^१ । पारायणिकैर्नाधीतोऽयम्^२ ॥५१॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

५९. विद ज्ञाने । इतश्चत्वारः सेटः परस्मैपदिनश्च । वेत्ति,
विस्तः, विदन्ति । विदो लटो वा (३।४।८३) इति णलादयो वा—वेद्, विदतुः,
विदुः । दश्च (८।२।७५) इति दस्य वा रुः—अवेः, अवेत् । समो गमि
(१।३।२९) इति तञ्—संविच्ते । वेत्तेर्विभाषा (७।१।७) इति रुद्—संवि-
द्रते बुधः, संविदते । रुदविदमुष (१।२।८) इति सेट् संश्च क्त्वा च कितौ
वा^३—विविदिषति विवेदिषति, विदित्वा, वेदित्वा । उषविदजागुण्य-
तरस्याम् (तु० ३।१।३८) इत्याम वा विदांश्चकार, आमि विदेरगुणत्व-
१० माहुः (द्र० ३।१।३८ भाष्य), विवेद् । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (३।४।१०९)
इति श्लेर्जुस्—अविदुः । विदाकुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् (३।१।४१), पञ्चे—
विदन्तु । णौ अनुपसर्गात्लिम्पाविन्द (३।१।१६८) इति शः—वेदयः । सत्-
सुक्षिप् (३।२।६१) इति क्विप्—वेदवित् । क्ते^४ विदितः । विदिमिदिबि-
देः कुरच् (३।२।१६२)—विदुरः । विन्दुरिच्छुः (३।२।१६६) इति विन्दु-
१५ विद्वान् । बिदि अवयवे (१ । ५ ३) ऽस्मात् तु विन्दु^५ 'जल कणः,

मतान्तरमप्युपन्यस्यते—आत्रेयस्तु एकवचनान्तालुदाहृत्य अन्यत्राभिधानभिधानमित्येके
इति^६ । स्कन्दस्वामी तु स्वर्भाष्ये (१।५।४।८) 'प्रवचन्ति इत्यपि प्रयुक्तवान् ।

१. श्रीरस्वामी सुरादौ स्वयं न पठति, 'वद संदेशने' (१०।२२६) इति
सूत्रव्याख्यानं चान्द्रमतेनोपन्यस्यति । यथाह—'चन्द्रो वचेति अपठार्थात्' ।

- २० २. सायणेनास्यार्थः 'पारायणिकैर्वच परिभाषये धातुर्न पठितः' इत्यन्य-
धावबुध्यास्य धातोः प्रामाणिकतां प्रत्यपादि । (पृ० २५६) चौरादिको वद संदेशने
पारायणिकैर्न पठित इति तु स्वामिनोऽभिप्रायः । अयमेव चाभिप्रायः पुरुषकारेण
स्वामिनाज्ञा स्मृतः (पृष्ठ ५१) । प्रक्रियाकौमुद्यामपि (भाग २ पृष्ठ १९७) द्रष्टव्यम् ।

३. अत्र स्वामी भ्रान्तः । रुदविदसूत्रं हिरलोव्युपधाद्दलादेः संश्च (१।२।२६)

- २५ इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यं कित्त्वं विषचे । तेन विविदिषति विदित्वा इत्येव
भवति । अत्र 'रुदिर् अशुविमोचने' (२।६२) इति सूत्रस्य तरङ्गिण्यापि द्रष्टव्या ।

४. अत्र लिबिशेन भ्रान्त्या कित्त्वविकल्पविधायकसूत्रस्य (१।२।२६) सख्या
निर्दिष्टा ।

५. 'बाहुलकाद्दुः' इति बिदि अवयवे (१।५।३) इत्यत्र स्वामी ।

ओष्ठ्यादिः । संज्ञायां समज (३३।६६) इति क्यप्—विद्या । षट्ठिन्दि-
विद्विभ्यो (३।३।१०७ वा०) युच्—वेदना । कर्मणि वृशिविदोः साकल्पे
(३।४।२९) णमुल्—ब्राह्मणवेदं भोजयति । विदेः शतुर्वसुः (७।१।३६) वा—
विद्वान्, विद्वन् । विभाषा गमहन (७।२।६८) इतीट्—विविद्वान् विवि-
दिवान् । हृपिशिरुहि (द० उ० १।४७) इतीन्—वेदिः । हलश्च (३।३।२२१) ५
इति करणे घञ्—वेदः । नब्रायनपाद् (६।३।७५) इति न विद्यते—
नवेदाः, असुन् सर्ववेदाः^१ सर्वस्वदक्षिणक्रतुयाजी^२ । दिवादौ विद
सत्तायम् (४।६३)—विद्यते । तुदादौ विद्ल लामे (६।१३५)—चिन्दति ।
रुधादौ विद विचारणे (७।१३)—चिन्ते, चिनत्ति^३ । चुरादौ विद चेत-
नाख्यानविवादेषु (१०।१।५५) तडानी—वेदयते ॥५२॥ १०

६०. अस भुवि । भवनं भूः, सत्ता । अस्ति । असीरलोपः
(६।४।१११)—स्तः, सन्ति, सन् । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यप्परः (८।३।८७) इति
षः—अभिष्यात् अभिषन्ति, प्रादुःष्यात् प्रादुःषन्ति, नेह—अभिस्तः ।
तासस्त्योलोप (७।४।५०)—त्वमसि, व्यतिसे । रि च (७।४।५१)—व्यति-
रे । ह एति (७।४।५२) इति सस्य हः—व्यतिहे । ध्वसोरेदधावम्यासलो- १५
पश्च (६।४।११९)—एधि । अस्ति सिचोऽपृक्ते (७।२।६६) इतीट्—आसीत् ।
अस्तेर्भूः (२।४।५२), गातिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्, आहिशुबोरीट्,
प्रतिषेधः (१।१।५६ वा०), भूसुत्रोस्तिङि (७।३।८८) इति गुणाभावः—
अभूत् । अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यन्नाधनम् (२।४।५२ वा०)—कारयामास ।
कृभ्वस्तियोगे (५।४।५०) च्चिः—शुकलीस्यात् ॥५३॥ २०

६१. मृजुष् शुद्धौ । मृजुमृज (८।२।३६) इति षः, मृजेर्बृद्धिः
(७।२।११४)—मार्ष्टि । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिः^१—परिमृजन्ति
परिमार्जन्ति । ऊदित्वाद् (द्र० ७।२।४४) वेट्—मार्ष्टा मार्जिता । मृष्टः ।
मृजेविभाषा (३।१।११३) क्यप् परिमृज्यः, परिमार्ग्यः । तुन्दशोकयोः

१. उज्ज्वलदत्तेन 'गातिकारकयोः' (उ०।४।२२६) सूत्रवृत्तौ व्याख्यातः । २५

२. 'सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः' इत्यमरः (२।७।९) ।

३. रुधादौ विदधातुरनुदात्तेत् पठयते (द्र० वीर० ७।१३) । तेन 'चिनत्ति'
इति रूपं चिन्त्यम् ।

४. 'अथान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा
वृद्धिनारमन्ते' इति भाष्यम् (१।१।३) अत्रानुसंधेयम् ।

परिमृजापतुदोः (३।२।५) कः—तुन्दपरिमृजोऽलसः । घञ् (द्र० ३।३।
१८, १९)—मार्गः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) मृजा । कञ्जिमृजिभ्यां चिद्
(उ० ३।१३७) इत्यारन्—मार्जारः, मार्जालः । मृजेष्ठिलोपश्च (उ० १।११०)
इति कलच्—मलः । चुरादौ मृजूष् शौचालंकारयोः (१०।२३६)—मार्ज-
यति । मार्जना (द्र० ३।३।१०७) । मार्जितः, मार्जिता रसालेति रुढिः
(द्र० अमर २।९।४४) ॥५४॥

६२. रुदिर् अश्रुविमोचने । रुदादिभ्यः सावधातुके (७।३।७६)
इतीद्—रोदिति । लङ्ङि—रुदश्च पञ्चभ्यः (७।३।९८) इतीद्—अरोदीत्,
अद् गार्भ्यगालवयोः (७।३।९९)—अरोदत् । रुद्याद्—इतीडटौ पूर्ववि-
प्रतिषेधेन बाधित्वा यासुद्^१ (द्र० ३।४।१०३) । इतितो वा^२ (३।१।५७)
इत्यङ्—अरुदत् अरोदीत् । रलो व्युपधाद् (१।२।२६) इति निषेधे प्राप्ते
रुदविदमुष (१।२।८) इति संश्च क्त्वा च कितौ वा^३—रुददिषति,
रुददिषति, रुदित्वा रोदित्वा । रोदिषिलुक् च (उ० २।२२) इति रक्—
रुद्रः ॥५५॥

६३. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[अनिद् परत्मैपदी]

६४. विष्वप् शये, ६५ अनुदात्त उदात्तेत । स्वपिति ।
सुष्वाप । सुविनिर्दुभ्यः (८।३।८८) इति षः । सुषुप्यते । वचि
स्वपि (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम्—सुषुषुः । लङ्ङि (द्र० ७।३।९८, ९९)
अस्वपीत् अस्वपत् । लुङ्ङि अस्वाप्सीत् । रुदविद (१।२।८) ति सुषु-
प्सति, सुप्त्वा । स्वापेश्चङ्ङि (६।१।१८) सम्प्रसारणम्—असूषुपत् । स्वपो
नन् (३।३।९१)—स्वप्नः । नीतः क्तः (३।२।१८७)—सुप्तः । स्वपितृभोर्नजिङ्
(३।२।१५२)—स्वप्नक् ॥५६॥

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६२) ।

२. अत्रापि भ्रान्तः स्वामी । न हि 'रलोव्युपधाद्' (१।२।२६) इति
क्त्वासनोः कित्त्वं प्रतिषेधति, किं तर्हि विकल्पं विधत्ते । 'रुदविद' (१।२।८) इति
तु नित्यं कित्त्वं प्रतिपादयति, न विकल्पम् । अतः 'रुददिषति रुदित्वा' इत्येव साधु ।
विद हाने (२।५।६) सूत्रव्याख्यानेऽपीयमेवास्य भ्रान्तिः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

६६. श्वस प्राणने । प्राणनं जीवनम् । इतो बह्वचन्ता (२।८२) द्वादश सेटः । श्वसिति । अश्वसीत्, अश्वसत् । लुङि—अतो हलादेशोः (७।२।७) वा^१ वृद्धिः—अश्वसीत्, अश्वासीत् । श्याद्व्यथ (३।१।१४१) इति णः—श्वासः । काशकृत्स्ना अस्य निष्ठायाम् अनिद्वन्माहुः^२—
अश्वस्तः, विश्वस्तः । चलनशब्दार्थाद् (३।२।१४८) युच्—श्वसनः ॥५७॥

६७. अन च । चात्^३ प्राणने । प्रपूर्वः—प्राणिति । प्राणीत् प्राणात् । अनितेः (८।४।१९) इति णत्वम् । अन्तः (८।४।२०)—प्राण् । उभौ साम्यासस्य (८।४।२१)—प्राणणिषति । कृवृजृसि (उ० ३।१०) इति नः—अन्नम् । असुन् (द० उ० ६।४६)—अनः शकटम् । अघ्न्यादिषु (गण० १० उणादि ४११२) अन्यः । अनिदृशिभ्यां चित् (तु० द० उ० ३।४१) अनीकम् । प्राणाद्या^४ घञि ।

६८. जक्ष भक्षहसनयोः । [जक्षिति], जक्षति । अजक्षीत्, अजक्षत् । जक्षित्यादयः षड् (६।१।६) अम्यस्तः । नाम्यस्ताच्छतुः (७।१।७८) इति न नुम्—जक्षत् । वा नपुंसकस्य (७।१।७९) जक्षति कुष्ठानि, १५ जक्षन्ति । सिजम्यस्त (३।४।१०६) इति झेजुस्—अजक्षुः । लुङि—अजक्षिषुः ॥५८॥

६९. उदात्ता उदात्ततः ।

७०. वृत् । रुदादयः पञ्चोक्ताः ॥

१. वीरस्वामी 'ह्यन्तच्छण' (७।२।५) सूत्रे 'शस' इति पठति । तेन-अशासीत्' इति शसेर्वृद्धिनिषेधो भवति (द० वीरतरङ्गणी १।४८०) । तेनात्र स्वामी मते वृद्धिविकल्पः । ये तु ह्यन्तच्छण (७।२।५ सूत्रे) 'श्वस' इति पठन्ति तेषां 'अश्वसीत्' इत्येव भवति, शसधातोस्तु अशासीत् अशासीत् इत्युभयथा ।

२. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६४) । काशकृत्स्नधातुपाठस्य कन्नडटीका-यामेतद्भातुसूत्रव्याख्यानं तादिप्रत्ययसामान्य इडाभाव उदाह्रियते । यथा—'श्व-
स्तिः, श्वस्तम् श्वस्तव्यम्' इति (पृष्ठ १६५) ।

३. 'चकारात्' पाठा० । ४. प्राण-अपान-व्यान-उदान-समानाः ।

७१. जागृ निद्राक्षये । सेट् । जागर्ति, जाग्रतः^१, जाग्रति
 बुधाः । रिङ् शयग्लिङ्लु (७।४।२८) इति प्राप्ते जाग्रोऽवि-
 चिण्णलुक्त्सु (७।३।८५) इति गुणः—जागर्यते । उषविद—
 जागुर^२ न्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) इत्याम् वा—जागरांचकार,
 ५ जजागार । ण्लुत्तमो वा (७।१।६१) णित्—जजागार, जजागर । छन्तक्ष्ण
 (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति—अजागरीत् । जागर्तेरकारो वा (३।३।१०१वा)०
 जागरा, जागर्या । जागुरूकः (३।२।१६५)—जागरूकः । जृशृस्तृजागृभ्यः
 क्तिन् (उ० ४।५४)—जागृविः ॥५९॥

७२. दरिद्रा दुर्गतौ । सेट् । दरिद्राति । इद् दरिद्रस्य (६।४।११४)
 १० —दरिद्रितः । श्नाभ्यस्तयोरान्तः (६।४।११२) लोपः—दरिद्रिति । दरिद्रा-
 तेरसावंधातुके (कातन्त्र ३।८।३४)^३ दरिद्रचते, दरिद्रायते इत्येके । पचा-
 दौ (द्र० ३।१।१३४) दरिद्रः । दरिद्रातेर्वा^४ इत्याम्—दरिद्रांचकार ।
 ददरिद्रौ^५ । अभ्यस्ताञ् (द्र० ३।४।१०९) भेङ्ङि—अदरिद्रुः । लुङि
 वा^६—अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् । तनिपतिदरिद्राणां (तु० ७।२।४६ वा०)
 १५ सनि वेद्—दिदरिद्रासति दिदरिद्रिषति । न दरिद्रायके लोपो दरि-
 द्राये च नेष्यते, दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा (६।४।११४ वा०) ।
 दरिद्रितः, यस्य विभाषा (७।२।१५) इतीण्निषेधो नास्ति, तत्रैकाच्
 इत्यनुवृत्तेः । दरिद्रातेर्यालोपश्च (उ० १।६०) इत्युः—दद्रुः ॥६०॥

७३. उदात्तौ । नोदात्तेतौ, दरिद्राजाप्रित्यनित्त्वस्मरणात्^७ ॥

२० ७४. चकास्र दीप्तौ । चकास्ति । चकासति । चकासत् ।
 कास्यनेकाज्ग्रहणाद् (द्र० ३।१।३५ भाष्य) आम्—चकासांचकार ।
 तिष्यनस्तेः (८।२।७३) इति सस्य दः—अचकाद् भवान् । सिपि धातोर्वा

१. 'जाग्रतः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । २. 'जागृभ्यः' पाठो ।

३. अत्र लिबिशेनाबुद्ध्वा भाष्यवार्तिकं द्रष्टुं ६।४।११४, १ संख्या निर्दिष्टा ।

२५ ४ अनुपलब्धमूलम् । मतमिदं स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६६) । अत्र धातु-
 वृत्तिरनुसंधेया । ५. स्मृमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६६) ।

६. 'अद्यतन्यां वा' इति वार्तिकम् (६।४।११४) अत्रानुसंधेयम् ।

७. कुत्र स्मर्यत इति नोक्तम् । पारम्पर्येणेति शेषः स्यात् ।

(८।२।७४)—अचकात् त्वम्, अचकास्त्वम् । अचकासीत् । चका-
सिता ॥६१॥

७५. शासु अनुशिष्टौ । अनुशिष्टिर्नियोगः । शास्ति । शासति ।
शासिता । शास इदङ्हलोः (६।४।३४) शासिषि (८।३।६०) इति षः—
शिष्टः । शा हौ (६।४।३५)—शाधि । तिप्यनस्तेः (८।२।७३) इति ५
दः—अशाद् भवान् । सिपि धातोर्वा (८।२।७४) अशात् त्वम्,
अशास्त्वम् । श्लेञ्जिस् (द्र० ३।४।१११)—अशासुः । सतिशास्त्वितिभ्यश्च
(३।१।५६) इत्यङ्—अशिषत् । नाग्लोपिशास्त्वदिताम् (७।४।२)—अशाशा-
सत् । एतिस्तुशासु (३।१।१०९) इति क्यप्—शिष्यः । तन्वचौ^१ शंशि-
त्त्वादिभ्यः संज्ञायां चानिदौ (३०।२।९४)—शास्ता^२ बुद्धः, प्रशास्ता ऋत्विक् । १०
द्वित्वाद् आभादिभ्यः (३।३।९४ वा)—शिष्टिः । शास्तिरुणादी^३ । भाषायां
शासियुधि (३।३।१३०) इति युच्—दुःशासनः । उदितो वा (७।२।५६)
इद—शिष्ट्या, शासित्वा । शिष्टः ॥६२॥

७६. उदात्ताबुदात्तौ ।

[अथ सेटावात्मनेपदिनौ]

१५

७७. दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः^१ । देवनं क्रीडा । आदीधीते ।
यीनर्णयोर्दीधीवेनयोः (७।४।५३) लोपः—आदीध्यते, आदीधिता । दीधी-
वेनीटाम् (१।१।६) इति गुणवृद्धी न स्तः—आदीध्यनम्, आदीध्यकः ।
दीधितिः—अमहादीनाम् (७।२।९ वा०) इति पर्युदासात् तितुत्र (७।२।९)
इतीण्निषेधो नास्ति ॥६३॥

२०

७८. वेवीङ् वेतिना तुल्ये^२ । वी गत्यादौ (२।३६), तत्तुल्य-
सर्थे । वेतनातुल्य इत्यपाठः । आवेवीते । शिष्टं प्राग्वत् ॥६४॥

१. वृत्तचौ पाठा० । २. अप्त्तुत्त् (६।४।११) सूत्रे 'प्रशास्त' शब्दे
प्रोपसर्गसतन्त्रत्वात् दीर्घः' । द्र० धातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७) ।

३. अत्र पदान्तराणि धातुवृत्तौ द्रष्टव्यानि (पृष्ठ २६७) ।

२५

४. इमौ छान्दसाविति भाष्यम् (१।१।६) । नेति कातन्वीयाः । पाणिनि-
स्तु न विशेषमाह । अत्रास्मदीयः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नामा
ग्रन्थो (पृष्ठ २९, ३०) द्रष्टव्यः ।

७९ उदात्तौ । नोदात्तेतौ अनित्वस्मरणात् ।

८०. वृत् । जक्षित्यादयः प्रभवाभ्यस्ता वृत्ताः ।

[अथ सेटौ परस्मैपदिनौ]

८१. षस स्वप्ने । सस्ति । माझाससिप्तृभ्यो यः (उ० ४।१०६)—
५ सस्यम् । रास्नासास्ना (उ० ३।१५) । सस्ति^२ ससने इति त्रैके पेटुः^३—
संस्ति ॥६५॥

८२. वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६)
इति संप्रसारणम्—उष्टः उशन्ति; उशन, उशती । वशिष्यति ।
विवशिषति । यङि न वशः (६।१।२०) सम्प्रसारणम्—वावश्यते ।
१० ष्यन्ताल्ल्युः (गण० ३।१।१३४)—वाशनः । वशेः कित् (द० उ० ८।७३)
इतीरन्—उशीरम् । वशः कनस् (द्र० उ० ४।२३९)—उशनाः ।
उशिक् । (द्र० उ० २।७१) । अविधौ वशिरयोरुपसंख्यानम् (३।३।५८
वा०)—वशः ॥६६॥

८३. उदात्ता उदात्तेतः ।

८४. चर्करीतं च । चर्करीतं परस्मैपदम्^४ । यङ्लुकः पूर्वाचार्य-
२५ संज्ञेया । शपो लुक प्रयोजनम् । ववदीति, नर्नर्ति । दीधीष्वादयश्छान्दसाः^५ ॥

[अथानिङ् आत्मनेपदी]

८५ हुङ् अपनयने, ८६. अनुदात्तः । अपनयम् अपला-

१. 'षस षसन' इति स्वामिगठ इत्याह सायणः (धातु पृ० २६७) ।
२० २. अत्र 'संसि' इति शुद्ध. पाठः स्यात् 'संस्ति' रूपनिदर्शनात् ।
३. अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७, २६८) द्रष्टव्या ।
४. सर्व एव धातुवृत्तिकारा एतत्सूत्रव्याख्याने 'परस्मैदम्' इति व्याचक्षते ।
तदयुक्तम् । अस्मात्सूत्रात् प्रागेव 'उदात्ता उदात्तेतः' इति सूत्रस्य पाठात् । अपि च
'परस्मैपदम्' इति व्याख्याने 'दार्ष्टिकं (७।४ ६५) सूत्रभाष्यमपि न संगच्छते । तत्र हि
२५ 'तेतिकते' निपातनाद् यङ्लुकः परस्मैपदित्वं ज्ञापितम् । द्र० पृष्ठ ८ टि० ५।
५. नेदं धातुसूत्रम् । स्वामिवचनं चैतत् । दीधीवेव्योश्छादसत्त्व उक्तम् ।

पः । निहृते चैत्राय, श्लाघहडुस्था (१।४।३४) इति सम्प्रदानम् ।
अपहोता ॥६७॥

८७ वृत् । स्वपादयः स्वरार्थं वर्तिताः^१ ।

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां

धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां

लुग्विकरणोऽदादिगणः

सम्पन्नः समाप्तः^२ ।

१. स्वापादिहिंसामच्यनिटि (६।१।१८८) इति आद्युदात्तत्वार्थम् ।

२. 'इति क्षीरतरङ्गिण्यां लुग्विकरणा अदादयः समाप्ताः' पाठा० ।

॥ अथ जुहोत्यादिगणः ॥

१. हु दानादनयोः । दानमत्र हविः प्रक्षेपः, अन्नं भक्षणम् । इतो जुधाअन्ता (३।१०) दशानिटः । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२।४।७५) श्लौ (६।१।१०) इति द्विर्वचनम्—जुहोति, जुहुतः । हुशुवोः सार्वधातुके (६।४।८७) यण्—जुहति, अदभ्यस्तात् (७।१।४) । भीहीशुहुवां श्लुवच्च (३।१।३६) इति वाऽऽम्—जुहवांचकार जुहाव । हुभलभ्यो हेधिः (६।४।१०१)—जुहुधि । होता । अर्चिशुचिहुसपिबुदिछर्दिभ्य इतिः (७० २।१०८) इतीतिः—हविः। अर्तिस्तुसु (७० १।२४०) इति मन्—होमः । हुयामा (७० ४।१६८) इति अन्—होअम् । षुतिगामिजुहोतीनां द्वे च (३।२।१६८ वा०)—जुहुः, ऋक् ॥१॥

२. विभी भये । चौरेभ्यो विभेति, भीत्रार्थानां भयहेतुः (१।४।२५) अपादानम् । मियोऽभ्यतरस्याम् (६।४।११५) इचवम्—विभितः । भीही (३।१।३९) इति विभयांचकार विभाय । मीरभ्योहेतुभये (१।३।६८) नङ्—मियो हेतुभये षुक् (७।३।४०)—मुण्डो भीषयते । विभेतेहे-
१५ तुभये (६।१।५६) आत्वं वा—मुण्डो भापयते, नेह—कुञ्चिकयैर्नं भाय-
यति । मियः कृक्कृकनौ (३।२।१७४)—भीरुः, भीलुकः । कृकन् अपि (६० ३।०।१७४ भाष्य०)—भीरुकः । मियः षुग् वा (७० १।१४८) इति मक्—भीमः, भीष्मः । अज्विधौ मयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०)—भयम्, भीतिः, भीः । ऋज्रेन्द्राय (७० २।२८) इति भेरभेलौ । आनकः
२० शीङ्मियः (७० ३।८२)—भयानकः । इणभीका (७० ३।४३) इति कन्—
भेकः ॥२॥

३. ही लज्जायाम् । जिह्वेति, जिह्वियति । भीही (३।१।३६) इति जिह्वयांचकार, जिह्वाय । अर्तिद्विन्ली (७।३।३६) इति पुक्—ह्वेप-
यति । सुदविन्दोन्द्रत्रा (८।२।५६) इति वा नत्वम् - ह्रीणः ह्रीतः । ह्रीः ॥३॥

४. पृ^१ पालनपूरणयोः । पिप्रति, पिपूर्तः^२ पिपुरति^३—

१. 'पृ' पाठान्तरम् ।

२. नास्ति क्वचित् ।

३. 'पिप्रति' पाठान्तरम् ।

श्रुतिपिपत्योश्च (७।४।७७) इत्यभ्यासस्येत्त्रम् । शूद्रां हस्वो वा (७।४।१२)-
निपपुः, निपपरुः । क्रयादिनियमाद् (द्र० ७।२।१३) इद्-पप्रिव ।
ह्रस्वान्तोऽयमिति नन्दी*—पपरिव । ऋद्धनोः स्ये (७।२।७०)—परि-
प्यति । धारिपारि (३।१।१३८) इति ण्यन्ताच्चशः—पारयः । पार तीर
(१०।१६२) इत्यस्य पारम् । ऋदोरप् (३।३।५७)—परः । न व्याख्या (८।२। ५
५७) इति निष्ठानत्वाभावः—पूर्तः । पूर्तिः । वा दान्तशान्त (७।२।२७)
इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । पूरी आप्यायने (४।४३)ऽस्मात् तु पूर्णः ।
क्रयादौ (९।१८) पूणाति, तत्रैव ग्रहणशेषं वक्ष्यामः ॥४॥

५. दुभृञ् धारणपोषणयोः । भृजामित् (७।४।७६)—बिभर्ति । भर्ता ।
भारः । क्विञ् (द्र० ३।३।८८), वेर्मण् नित्यम् (४।४।२०)—भृञ्मिम् । दुभृञ् १०
इति द्रमिडाः—भरथुः^१ (द्र० ३।३।८९) । भीहो (३।१।३६) इति वाम् ष्लु-
वच्च—बिभराञ्चकार बिभार । भृतः । क्रयादौ भृ भरणे (६।२०)—
भृणाति, भरः, भरिता, भरीता । फलेग्रहिरात्मभरिश्च (३।२।२६) चात्
कुक्षिभरः^२ (द्र० ३।२।२६ काशिका) । संघायां भृत् (३।२।४६) इति
विश्वंभरा । संघायां समज (३।३।९९) इति भृत्या । भृतिः । भृजोऽसंज्ञायाम् १५
(३।१।११२)—भृत्यः । संघायां पुंसि दृष्टत्वात् ते भार्या प्रसिध्यति^३ (३।१।११२
भाष्य०) शृङ्गारशृङ्गारौ च तु० उ० ३।१।३६) इति भृङ्गारः साधु । पचादौ
(द्र० ३।१।१३४) जारभरा । भ्वादौ (१।५।३८) भरति ॥५॥

६. माङ् माने शब्दे च । मिमीते, भृजामित् (७।४।७६) । मासीष्ट
अकित्वाद् ईत्वं नास्ति । सनि मीमा (७।४।५४) इति मित्सते । अदादौ २०
मा माने (२।५५)—माति । भ्वादौ मेङ् प्रणिदाने (१।६८५)—विनिमयते ।

७. ओहाङ् गतौ । भृजामित् (७।४।७६) इति जिहीते पर्णानि^४

१. स्मृतमिदं प्राक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ २२८), धातुवृत्तौ (पृष्ठ
२७२) च ।

२. उद्धृमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६) ।

३. तथा च चान्द्रं सूत्रम्—‘फलेग्रहिरात्मभरिः कुक्षिभरिः (१।२।१०) २५

४ इतोऽग्रे ‘स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति’ इत्यधिकं
कचित् ।

५. ‘प्रणिधाने’ पाठा० ।

६. ‘पञ्चानि’ पाठा० ।

नाभ्युज्जिहते रत्नानि^१ । हायते ग्रामः । हश्च व्रीहिकालयोः (३।१।१४८) इति ण्युद्—हायनो नाम व्रीहिः, वर्षे च । ओदितश्च (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्—हानः । हात्वा ॥७॥

८. ओहाक् त्यागे । ककारो हश्च व्रीहिकालयोः (३।१।१४८) इति

- ५ सामान्यग्रहणाविधायार्थः; अकितः (द्र० ७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घ-
त्वनिषेधार्थं इत्येके । जहाति । जहातेश्च (६।४।११६) इतीत्वं वा—जहितः;
जहीतः । जाहीतीति यञ्जलुकि । आ च हौ (६।४।११७) इतीत्वम्, ईत्वम्,
आत्वं च—जहिहि, जहीहि, जहाहि । लोपो यि (६।४।११८)—जह्यात् । घुमास्था
(६।४।६६) इतीत्वम्—हीयते । एलिङि (६।४।६७)—हेयात् । वातशुनीति-
१० लशर्धेभजघेटुदजहातिभ्यः (३।२।२८ वा०) खश—शर्धेजहा मृगाः^२ ।
हीनः । ग्लाव्याहाम्यो निः (३।३।८५ वा०)—हानिः । जहातेश्च क्त्वि (७।३।४३)
इतीत्वम्—हित्वा । नौ हः (७० ३।४४) इति कन्—निहाका गोधा^३ ।
नवि जहातेः (७० १।१५७) कनिन्—अहः । कलं जहातीति कलहः—
कः (द्र० ३।२।५) ॥८॥

- १५ ९. दुदाञ् दाने । दत्ते । नेर्गदनद (८।४।१७) इति प्रणिददाति ।
नाभ्यस्ताच्छतुः (७।१।७८) नुम्—ददत् । घुमास्था (६।४।६६) इती-
त्वम्—दीयते । आडो दोऽनास्यविहरणे (१।३।२०) तङ्—विद्यामादत्ते ।
ध्वसरेदुधावभ्यासलोपश्च (६।४।११६)—देहि । गातिस्थापु (२।४।७७) इति
सिञ्जलुक्—अदात् । स्थाषोरिञ्च (१।२।१७) सिञ् क्त्विञ्—अदित^४ ।
२० सनिमीमा (७।४।५४) इति दित्सति । डु (द्र० ३।३।८८)—दन्निमम् ।
ददातिदधात्योर्विभाषा (३।१।११९) इति शः, पक्षे श्यादव्यथ (३।१।१४१)
णः—ददः दायः । प्रे दाहः (३।२।६)—विद्याप्रदः । दो ददघोः (७।४।४६)
दत्तः । अच उपसर्गात् तः (७ । ४ । ४७)—प्रत्तम् । दाधेट्सि (३।२।१५९)
इति रुः—दारुर्दानम्^५ । उपसर्गे घोः किः (३।३।६२—आदिः । आतो शुच्
२५ (३।३।१२८) सुदानो गौस्त्वया । दायदः ॥९॥

१. 'वृषानि' पाठ० ।

२. 'भाषा' इति भाष्यादौ पाठः ।

३. 'गोधिका ।

४. 'आदित' पाठ० ।

५. न लोकाव्यय (२।३।६६) सूत्रे 'उ' इत्यनेनोकारान्तस्यापि प्रतिषेध

इति षष्ठ्यभावः ।

१०. 'हुधाञ् दानधारणयोः' । धत्से । प्रणिदधाति । दधत् । धीयते । धेहि । अधित । अधात् । दधस्तपोश्च (८।२।३८) इति भष्—
 धत्तः, धत्स्व, धत्त्रिमम । पाथ्यसाधाय्य (३।१।२२६) इति धाय्या सा-
 मिधेनी । दधः । धायः । दधातेहि (७।४।४२)—हितम् । षष्ठि मायुरिल्लो-
 पम्^२ इति पिहितम्, पिधानम् । स्युहिष्टुहि (३।२।१५८) इत्यालुच्—
 श्रद्धालुः, अनुपसर्गवत्^३ । माषायां धान्कृश्ट (३।२।१७१ वा०) इति
 किकिनौ—दधिः । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३)—गोधा । आतधोपसर्गे
 (३।१।२३६) कः—विधः, विधा । कर्कन्धूर्बदरी (६० उ० १।९३) ।
 वयसि धालः, पुरसि च^४ (उ० ४।२२८. २३०) इत्यसिः—वयोधाः, पुरोधाः ।
 विधाषो^५ वेध च (उ० ४।२२५)—वेधाः । सितनिगामि (उ० १।६६) इति १०
 तुन्—धातुः । दधातेर्यन्तुच् च (उ० ५।४८)—धान्यम् । सुप्रधान्गृधिम्यः
 कन् (उ० २।२४) धीरः । कृपुवृजिमन्दि (उ० २।८१) इति क्युन्—
 निधनम् । आनको लूशिब्धिषाञ्म्यः (तु० उ० ३।८३)—धानकः । अन्दुइन्धू
 (तु० उ० १।९३) इति त्रिविषुज्येष्ठानुढा^६ । धापृवस्यव्यतिभ्यो नः (उ०
 ३।६)—धानाः । अचन्यादौ (६० उ० ४।११२) सन्ध्या । उपसर्गे षोः १५

१. 'धारणपोषणयोः' इतिः कश्चित्, स त्वार्वाचीनः पाठः । दशपाषीहृषेः
 क-पाठो दानार्थं एवानुकूलः । निरुक्तकारो (७।१५) ऽपि 'रत्नधातमं रमणीयानां
 धनानां दावतमम्' इत्याह ।

२. द्र० 'सं' व्या० शास्त्र का इतिहास' भाग १ पृष्ठ ६९, ७२ । तत्र पठभेदा
 अपि निर्दिष्टाः । अत्र 'श्रवाण्योः' ग्रहणमुपलक्षणार्थम्, तेन अथेरपि भवति । 'धिष्ठि- २०
 तं' 'धिष्ठितः' इत्यादीनि पदानि महाभारतादावसकृत् प्रयुज्यन्ते ।

३. श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् (१।६।५६ वा०) इति वार्तिकेन । शाकटाय-
 नस्तु 'श्रद् अच्ञ अन्तर्' इत्येतान् त्रीनधिकानुपसर्गानाह । द्र० बृहद्देवता २।९५ ॥

४. प्रायेण सर्वासूयादिवृत्तिषु 'वमसि धालः, पयसि च, पुरसि च' (४।२२८-
 २३०) इति पाठकमो दृश्यते । क्षीरस्वामिपाठे तु मध्यमं सूत्रं नासीदिति प्रतीयते । २५
 युक्तं च चैतत्, उत्तरयोर्द्विःश्चकारपाठात् । ५. 'वौ धाञो' पाठा० ।

६. अत्र विप्रवदन्ते स्मृतिकाराः । तद्वक्तं क्षीरस्वामिना अमरटीकायाश्च
 (२।६।२३)—'दिधिषू द्वौ वारौ द्विरुढा संस्कृता । यदाहुः—अक्षता च क्षता चैव पुन-
 र्भवति पुनर्भूः सा संस्कृता पुनः (याज्ञ० १।६७) । मनुस्त्वन्यथाह—उपधायां यच्चनुदायां

किः (३।३।१२)—सन्धिः, विधिः । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।६३)—ओषधिः, वालधिः । भिदादौ (गण ३।३।१०४) अद्धा । आतो युच् (३।२।१२८) सुधानस्त्वयामारः । दिवादौ धीङ् आधारे (४।२।६)—धीयते ॥१०॥

११. अनुदात्ताः ।

१२. णिजिर् शौचपोषणयोः । इत्स्त्रयोऽनिट उभयपदि-
नश्च । निजां त्रयाणां गुणः श्लौ (७।४।७५)—नेनेकित् । नाम्यस्तस्याचि पिति
सार्वधातुके (७।३।४८) गुणः—नेनिजानि । अनिजत्, अनैक्षीत् ॥११॥

१३. विजिर् पृथग्भावे । वेवेकित् । वेविजानि । विचिर् इति
सम्भाः—वेविचानि, विवेचनम्, विवेकः ॥१३॥

१४. विष्ट् व्याप्तौ । वेवेष्टि । अविषत् (द्र० ३।१।५५) । उदि-
दित्येके^१—अविक्षत्, विष्ट्वा वेषित्वा (द्र० ७।२।५६) । परिवेषः । विषेर्व्या-
सिकर्मणि कः^२ (तु० दश० उ० २।२०)—विषम् । विषेः किन्तुश्च (द्र० उ०
३।३९) विष्णुः । घञ् (द्र० ३।३।१९) वेषो नेपथ्यम् ॥१३॥

१५. घृ क्षरणदीप्तयोः । क्षरणं स्रवणम् । बहुलं छन्दसि (७।४।
७८) इतीस्त्वम्—जिहर्ति^३ । मन्—घर्मः (द्र० उ० १।१४९) । अञ्चिष्ट
सिन्धुः कः (उ० ३।८६)—घृतम् । घृणा । घृणिपृश्नि (उ० ४।५२) इति
घृणिः । भवादौ (१।६६९) घरति, चुरादौ (१।१००) घारयति ॥१४॥

१६. हृ प्रसङ्गहरणे^४ । बलान् मोषेऽर्थे । जिहर्ति ।
भवादौ हञ् हरणे (१।६३७)—हरति ॥१५॥

१७. ऋ स्र गतौ । अर्तिपिपत्योश्च (७।४।७७) इतीस्त्वम्—इयति ।
गुयोर्तिसंयोगाधोः (७।४।२९)—अर्थते । सतिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च (३।१।५६) इत्यङ्-
आरत् । इङ् अर्त्तिव्ययतीनाम् (७.३.२.६६)—आरिषि । सिम्पूङ्गञ्-
(७।२.७४) इतीङ्—अरिषिषति । यङि च (७.४।३०) इति गुणः—अरा-

कन्यायामुद्यतेऽनुजा । साऽग्नेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता(नोपलभ्यते मनुस्मृत्याम्)।”

१. स्मृतमिदम्—प्र० कौ० (भाग २ पु० २३२), पुरुषकारे (पृष्ठ ११२),
धातुवृत्तौ (पृष्ठ २७६)। २. ‘कन्’ इत्यौणादिकः पाठः । लिबिशनेदमौणादिकं
सूत्रमित्यविज्ञाय अष्टाध्यायाः ३।१।२५ सूत्र संख्यानिर्दिष्टा ।

३. ‘स्मृतमस्य छान्दसत्वं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २७९) । ४. ‘प्रसङ्गकारणे’ पाठ० ।

येते, दीर्घोऽकितः (७।४।८४) इति कित्वाद्^१ दीर्घो नास्ति । भ्वादी (१।६६८) ऋच्छति । सिसर्ति^२ । सर्तिशास्त्र्यतिभ्यश्च (३।१।५६) इत्यङ्—
असरत् । भ्वादी (१।६६७) सरति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि । चुरादौ
सारयति^३ ॥१६, १७॥

१८. कि ज्ञाने । चिकेति, चिकितः, चिक्यति ॥१८॥

१९. भस भर्त्सनदीप्तयोः^४ । बभस्ति । बाहुलकाद् (द्र० ७।
४।७८) इत्वं नास्ति । न बभस्ति—नभः^५ । भसितं भस्म, मनिन् (द्र०
उ० ४।१४५) । हुयामाश्रुभसिभ्यस्वन् (उ० ४।१६८)—भस्त्रा । शृद्धमसो-
ऽदिः (उ० १।१३०)—भसद् भगम् ॥१९॥

२०. कित ज्ञाने । चिकेति, चिकितानि । कितवः, किं तवा- १०
स्तीति वा^६ । उः—केतुः (द्र० उ० १।७४) केतनम् । भ्वादी कित निवासदौ
(१।६२०) केतति, चिकित्सति । चुरादौ (१०।२७६) केतयति ॥२०॥

२१. तुर त्वरणे । तुनोति । तुरगः, तुरितः ॥२१॥

२२. धिष शब्दे । द्विधेष्टि । धिषणा, ध्वेषिक च (उ० २।८२)
इति क्युर्वा । अन्दू (उ० १।६३) इति द्विधिषूः । सानसिबर्षासि (उ० ४।१०७) २५
इति धिष्यम् ॥२२॥

२३. धन धान्ये । दधन्ति । कृषिचमितनिधनि (उ० १।८०) इत्युः-
धनू राशिः । अतिपृवपि (उ० २।११७) इत्युस्—धनुस् । धनिप् (द्र० ३।

१. 'अकित्वाद्' इति मूलपाठः, स चाशुद्धः । २. 'ससर्ति' पाठो ।

३. चुरादौ (२५५) क्षीरस्वामी 'शार दौर्बल्ये' पठित्वा 'शारयति' २०
इत्युदाहरति, 'सार इति दुर्गः' इति पाठान्तरं चोपन्यस्यति ।

४. 'भसधातोः' 'भर्त्सने' इत्यर्थो नवीनः 'भक्षणे' इति तु प्राचीनोऽर्थः^६
इति स्वामिदयानन्दः १।२८।७ ऋग्भाष्ये । सायणस्तु धातुवृत्तौ 'भर्त्सनेदीप्तयोः'
इति पठन्नपि ऋग्भाष्ये १।२८।७ 'भस भक्षणीदीप्तयोः' इत्येव पपाठ । अत्र 'हरी
इवान्धांसि ब्रह्मता' इति मन्त्रव्याख्याने 'हरीवान्नानि भुञ्जाने' इति यास्कवचनम् (६।३६) २५
अप्यनुसंधेयम् । दशपाशुणादिवृत्ताव् (८।८७) अपि 'भक्षणीदीप्तयोः' इत्येव पठ्यते ।

५. तु० अमरकोषे मानुजिटोका पृष्ठ ३० । ६. द्र० निरुक्त ५।२२ ।

२।७५) धन्वा । अच् (द्र० ३।१।१३४)—धनम् । भ्वाद्दौ (१।३०८ पाठा०) धनति ॥२३॥

२४. जन जनने । जजन्ति । इडजनोर्ध्वे च (७।२।७८) इतीट् जनिषे, छान्दसत्वाद् द्वे न भवतः । दिवाद्दौ जनी प्राडुर्भावे (४।४१) जायते ॥२४॥

२५. गा स्तुतौ च च्छन्दसि । जनने च । भृजामित्, बहुलं छन्दसि (७।४।७६, ७८) इति च—जिगाति, जिगीतः, जिगति । भ्वाद्दौ गाङ् गतौ (१।६८०)—गाते । कै गौ शब्दे (१ । ६५२)—गायति । इणो गा लुङि (२।४।४५) अगात् । इङो, गाङ् लिटि (२।४।४५) अधिजगे ॥२५॥

१० २६. वृत् ॥

२७. अनुदात्ताः ॥

जिघर्त्यादयो द्वादश च्छान्दसाः ।^२

भृक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां

१५ श्लुविकरणा जुहोत्यादयः सम्पन्नाः^३ ॥

१. अत्र लिबिशेन 'उ० १।१५६ तुलनीयम्' इति संकेतितं तच्चिन्त्यम्, कनिन्प्रत्ययस्य तत्र विधानात् । अत्र तु अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३।२।७५) इत्यनेन वनिप् भवतीति सूचितं स्वामिना । द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।३०८ ॥

२. अत्र कश्चित् पाठो भ्रंशः प्रतीयते । पञ्चविंशे सूत्रे 'गा स्तुतौ च च्छन्दसि' इति पठित्वा 'जनने' इत्यर्थश्चकारेण समुच्चित इति प्रतीयते । 'जिघर्त्यादयो द्वादश च्छान्दसाः' इति पाठस्तु 'छन्दसि' इत्यंशस्यैव व्याख्यारूप इति विज्ञायते । सायणोऽपीत्थमेवाह—इह छन्दसीति पठ्यते, तच्च घृमभृतीनां शेषः' (धातु० पृष्ठ २८०) । तथा सत्यत्रैव पाठेन भाव्यम्—२५. गा स्तुतौ च । [चात्] जनने च ।

भृजामित्.....अधिजगे ॥ २५॥ २६. छन्दसि । जिघर्त्यादयो द्वादश च्छान्दसाः ॥ २७. अनुदात्ताः ॥ २८. वृत् ॥ भृक्षीर...

२. इति क्षीरतरङ्गिण्यां श्लुविकरणा जुहोत्यादयः परिसमाप्ताः ।

॥ अथ दिवादिगणः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

१. दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिगतिषु^१ । व्यव-
हारः क्रयविक्रयादिः । इतः पुहान्ता (४ । १८) एकविंशतिः सेटः
परस्मैपदिनश्च । दिवादिभ्यः श्यन् (३।१।६६)—दीव्यति । देघिता । दिवः कर्म ५
च १।४।४३) अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति वा । दिवस्तदर्थस्य (२।३।५८)
इति षष्ठी—शतस्य दीव्यति । सनीवन्तर्धं (७ । २ । ४६) इति वेट्—
दुद्युषति, द्योः शङ्खुनासिके च (६।४।१९) इति । दिदेविषति । द्यूत्वा, देवि-
त्वा न क्त्वा सेट् (१।२।१८) इति कित्त्वाभावः । अक्षद्युः । पचादौ । (गण
३।१।१३४) देवः, देवी^२ । दिवोऽविजिगीषायां (८।२।४९) निष्ठानत्वम्— १०
आद्यून औदरिकः । विजिगीषायाम्—द्युतम् । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०६)
देवलः^३ । शकादिभ्योऽटन् (उ० ४।८१)—देवटः । दिवेर्द्धन् (तु० उ० २ ।
६६)—देवा पत्युः कनिष्ठो^४ भ्राता । तथा अतिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२)
इति देवरः । क्विष्ट्वि (उ० ४।५६) किकीदिविश्चापः । दिवो द्वे दीर्घभा-
भ्यासस्य (उ० ४।५५) इति क्विन्—दीदिविरभ्रम् । दिवोर्वि^५—द्यौः ॥१॥ १५

२. धिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सिषेव । परिनिविभ्यः

१. 'स्तुतिकान्तिगतिषु' इति क्वचित् ।

२. पचादिगणे (३।१।१३४) देवट् पाठात् टित्त्वान्डीप् (४।१।१५) द्रष्टव्यः ।

३. 'ऊणाजीवी' इत्यधिकं क्वचित् । अमरकोशे तु देवाजीवस्तुदेवलः इति
पठ्यते (२।१०।११) । २०

४. 'कनिष्ठः' क्वचिन्न । अत्रास्मत्संपादितायां दशपाशुणादिवृत्तौ देवरपदव्या-
ख्याने (८।६२) आस्माकीना टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ २३० टि० २) ।

५. दशपाशुणादिवृत्तौ (१।२६) 'किकिः दीविः' इति द्वे पदे व्याख्याते ।
अत्र तत्रस्था टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ १८ टि० ४) ।

६. ह्योणादि ९४९ । अन्यत्र 'डिविः' प्रत्ययः (भोज २।१।३०६, श्वेत० २५
५।८० कातन्त्र ६।५३) 'डिक्' प्रत्यये 'हलन्त्यम्' (१।३।३) इति इत्वं कथञ्च भवतीति
न व्यक्तीकृतम् ।

(८।३।७०) इति षत्वम्—[परिषीव्यति] निषीव्यति, विषीव्यति । सिवादीनां वा (८।३।७१) इति पर्यंसीव्यत् । सुस्यूषति । सिसेविषति, स्तौतिष्योः (८।३।६२) इति नियमात् षत्वं नास्ति । स्यूत्वा सेवित्वा । स्यूतम् । स्तन्धुसिवुसर्हा चङ्युपसर्गात् (तु० ८।३।११६ वा०)—पर्यंसीविषत् । सिवः किद्^१ इति चट्—सूचः, सूची । सिविमुच्योष्टु च (उ० ४।१६३)—सूत्रम् । सिवुष्ठिवोर्ल्युठि वा दीर्घः^२—सीवनम्, सेवनम् । प्रसेवको भस्त्रादिः^३ ॥२॥

३. सिवु गतिशोषणयोः । क्षीव्यति । ज्वरत्वर (६।४।२०) इत्युदत्वम्—स्यूत्वा सेवित्वा ॥३॥

४. षण्मु निरसने । स्नस्यति । मिदित्येके सिषणसयिषति । ष्णुस अदर्शने इति द्रमिडाः^४ ॥

५. कनसु ह्वरणदीप्तयोः । ह्वरणं कौटिल्यम् । क्तस्यति । चरिचलि (६।१।१२ वा०) इति चकनसम् ॥५॥

६. प्युस विभागे । प्युस्यति ॥६॥

७. प्लुष दाहे । प्लुष्यति । प्लोषित्वा । भ्वादी (१।४।६३) प्लोषति^५ । ऋचादौ (१।५।६) प्लुष्णानि ॥७॥

१. अनुपलब्धमूलं सूत्रम् । चट्: कित्वात् छ्वोः शङ् ६।४।२९ इत्यूर्ः । अन्यत्रोणादौ टेरूत्वं विधीयते ।

२. अर्थतोऽनुवादः—'ल्युट्, षिवुसिवो दीर्घश्च' चान्द्र १।३।५७, ६८; तु० २० सरस्वतीकण्ठा० २।४।१६४, १७७ ॥

३. द्रष्टव्या क्षीरस्त्रासिनोऽभरटोका १।६।७। 'वीणाङ्गम्' पाठा० । अत्र 'वीणाप्रान्ते वक्रकाष्ठमुच्यते' इति धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या (पृ० २८२) ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८३) । 'अर्दने' पाठा० । लिबिशन 'अर्दने' इति स्वीकृत्य 'अदर्शने' पाठान्तरम् उपन्यस्तम् । तच्चिन्त्यम्, धातुवृत्तौ 'अदर्शने' इत्यस्यैव स्वामिनाम्ना निर्देशात् ।

५. अत्र धातुवृत्तौ 'अयं पुषादावपि पठयते, फलमष्टोऽपि सिद्धिरिति स्वामी' इति पठयते । तदत्र नोपलभ्यते ।

८. नृती गात्रविक्षेपे । गात्रविक्षेपो नाट्यम् । नृत्यति । से-
ऽसिचि कृतचृतच्छृदच्छृदचृतः (७।२।५७) इति वेद्—नर्त्स्यति नर्तिष्यति, नि-
नृतसति निनर्तिषति । नृत्तम्, यस्य विभाषा (७।२।१५) इत्यनिट्त्वे सिद्धे
ईदित्त्वं यङ्लुगर्थम्^१—नरीनृत्तः, क्षुभ्नातित्वात् (द्र० ८।४।३९) णत्वा-
भावः । न पादभ्याल्लयम् (१।३।८९) इति तङ्—नर्तयते ॥८॥

९. त्रसी उद्वेगे^२ । उद्वेगो^३ भयम् । वा भ्राशभ्लाश (३।१।००)
इति वा इयन्—त्रसति, त्रस्यति । वा जूभमुत्रसाम् (६।४।१२४) लिट्येत्त्वा-
भ्यासलोपो—त्रसुः तत्रसुः । त्रसिगृधि (३।२।१४०) इति क्तुः—त्रसुः ।
चुरादौ त्रस धारणे (१०।११४ पाठा०) त्रासयति^३ ॥९॥

१०. कुथ पूतीभावे । पूतीभावो दुर्गन्धिः, क्लेदः । कुथ्यति । १०
कोथित्वा । कुथितम्, कोथितम्^४ । कोथः ॥१०॥

११. पुथ हिंसायाम् । पुथ्यति, पोथनम्^५ ॥११॥

१२. गुध परिवेष्टने । गुध्यति । गुधित्वा । गुधेरूमः (उ० ५।२)-
गोधूमः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) गोध्वा । उन्धमिगृधि (दश० उ०
६।२८) इति कित् सः—गुन्सः । लचये छान्तः^६—गुच्छः ॥१२॥ १५

१३. क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति, द्वाविमावन्मसि चिप्य (महाभारत)

१. यद्यपि “शितपा शपातुबन्धेन” इति परिभाषया ईदितफलमिपनेषधो
यङ्लुकि न प्रवर्तते, तथापि केवले नृत्यतौ ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इत्यनेनैवेतिन-
षेधे सिद्ध ईदित्त्वं व्यर्थं सद् यङ्लुक्यपि इतिनषेधं प्रवर्तयति । अत्र धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या
(पृष्ठ २८३) । २०

२. ‘उद्वेजने’ ‘उद्वेजनम्’ पाठान्तरे ।

३. ‘चुरादौ ... त्रासयति’ कचिन्न ।

४. कथमत्र कित्त्वविकल्प इति न जानीमः । उदुपधात् (१।२।२१) इत्य-
नेन तु न संभवति, शब्धिकरणस्य तत्र विधानात् ।

५. इतोऽग्रे ‘पोथयामास’ इत्यधिकम् ।

६. गुच्छस्तु गुङ् शब्दे (१।६।७६) इत्यस्मात् छकि (द्र० हैमो० १.२४) । २५
नात्र गुत्सस्य प्राकृतं रूपं गुच्छ इति शक्यं वक्तुम्, तथैव न मत्सस्य मच्छः ।

इति लोट् । नेद्—क्षेप्ता । नव्योऽयम्^१ तुदादौ (६।५) क्षिपते, क्षिपति ।

१४. पुष्प विकासै । पुष्प्यति । पञ्चादौ (द्र० ३।१।१३४)
पुष्पम् । पुष्पितस्तारकादौ (द्र० ५।२।२६) ॥१४॥

१५. तिम तीम^२ छिम ष्टीम आदींभावे । तिम्यति, ती-
म्यति, स्तिम्यति, स्तीम्यति । तिष्टेम तिष्टीम । इषितिमि (दश० उ० ८।२६
कपाठः) इति किरच्—तिमिरम् । इक् (द्र० उ० ४।१२२)—तिमिः ।
तेमनं व्यञ्जनम् । स्तिमितः ॥१५—१८॥

१६. व्रीड चोदने । चोदनं लज्जा^३ । व्रीड्यति । व्रीडितः,
व्रीडा । बाहुलकाद्^४—व्रीडाद् अमुदेवमवीच्ये^५ति ॥१९॥

१७. इष गतौ । अन्विष्यति । एषित्वा, न क्त्वासेट् (१।२।१८)
कित् । प्रेषितः । प्रेषः, प्रैष्यः—प्रादूहोदोब्धेषैष्येषु (६।१।८९ वा०) इति
वृद्धिः । इषेरनिञ्जार्थस्य (३।३.१०७ वा०) इति युच्—एषणा, अन्वेषणा ।
परेर्वा (३।३।१०७ वा०) पर्येषणा, परीष्टिः^६ । इश्यशिम्यां तकन् (उ० ३।
१४८)—इष्टका । क्त्सुःशेषेः (द० उ० १।१५४)—इक्षुः । भ्वादौ ऐषृ गतौ
१५ (१।४०६)—अन्वेषते । तुदादौ षु इञ्जायाम् (६।५७)—इच्छति । क्त्वादौ
इष आभीक्ष्ये (९।५४)—इष्णाति^७ ॥२०॥

१. दैवादिकेषु 'क्षिप प्रेरणे' इति न प्राचीनः पाठ इत्यर्थः । द्रष्टव्यात्र
धातुवृत्तिः (पृ० २८४।

२. स्मृतमात्रेयेण, तं च सस्मार सायणः (धातु० पृ० २८५) ।

३. उदधत्तं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) ।

४. अत्र लिबिशन भ्रान्त्या चौरादिकस्य 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।३२४)
सूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा । अत्र तु 'कृत्यल्पयुटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रस्थं
बहुलग्रहणमभिप्रेतम् । तेन हि 'युरोश्च हलः' (३।३।११३) इत्यनेन लिब्यां भावे
प्राप्तमकारप्रत्ययं बाधित्वा घञपि भवति, इत्येषोऽत्र क्षीरासिप्रायः ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

६. द्रष्टव्यम्—'भवति हि निष्पन्नोऽभिव्याहारे योगपरिष्टिः । निरुक्त १/१४।

७. अत्राह सायणः—'अयं चुरादावपीति स्वामी' (धातु० पृष्ठ २८५) । नात्र

१८. पुह शक्यर्थे । शक्यर्थस्त्वितिः^१ । सुह्यति । सुषोह ।
ओदनस्य सुहितः । पह पुह संभक्तौ^२ इति दुर्गः—विषह्यति ॥२१॥

१९. उदात्ता उदात्तेतः ।

२०. जृष् जृष् वयोहानौ । इतश्चत्वारः सेटः । जीर्यति ।
जरा (द्र० ३।३।१०४) । वा जृभृष्टसाम् (६।४।१२४) इत्येत्वाभ्यासलोपी ५
वा—जजरुः जेरुः । जृस्तन्धु (तु० ३।१।५८) इति वाङ्—अजरत् अजा-
रीत् । वृतो वा (७।२।३८) इतीटो दीर्घो वा—जरिता जरीता । इट्
सनि वा (७।२।४१) जिजीर्षति जिजरिषति जिजरीषति । लिङ्सिचो-
रात्मनेपदेषु (७।२।४२) वेट्—जीर्षीष्ट जरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९)
दीर्घः । अजीर्ष, अजरिष्ट, अजरीष्ट । जनीजूष् (१।५।५४) इति मित्— १०
जरयति । अजर्य संगतम्^३ (३।१।१०५) । कुमि जीर्यति—कुञ्जरः, अच्
(द्र० ३।१।१३४) । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—अनुजीर्णो
वृषलीं चैत्रः । जीर्यतेरवृत् (३।२।१०४)—जरन्, जरती । दारजा री कर्तरि
णिलुक् च (३।३।२० वा०) घञ्—जारः । जृवश्च्योः क्त्वि (७।२।५५) इतीट्—
जरित्वा जरीत्वा । जर्जरः—यङ्लुक्च (द्र० ३।१।१३४) । जृविशिभ्यां^४ १५
भच् (उ० ३।१२६)—जरन्तो महिषः । ऋचादौ जृ वयोहानौ (९।२२)—
जृणाति ।^५ झीर्यति । झर्झरः । झरः, निर्झरः । झर्झरीकः ॥२२, २३॥

२१. षूङ् प्राणिप्रसभे । सूयते स्त्री । स्वरतिसूतिसूयति (७।२।
४४) इति वेट्—सोता सविता । इतो व्रीङन्ता (३०) नयौदितः^६—

तथा पाठ उपलभ्यते । भ्वादौ एषु गतौ (४०९) इत्यत्र तु 'चुरादौ अन्वेषयति' २०
इति पठित्वापि स्वामी चुरादौ न पपाठ ।

१. यथा तूद्घृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) तथा 'पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्त्वितिः'
इत्येवं पाठेन भाष्यम् । अयमेव च युक्तः, चक वृत्ताभितिवचनान् (१।७४) ।

२. 'आर्यसंगतम्' पाठा० ।

३. 'जृविशिभ्य' पाठा० ।

२५

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ४२) ।

५. 'स्वादय ओदितः' (४।३१) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण । ओदित्वे 'ओदितश्च'

(८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ।

सूनः, सूनवान् । प्रसूनं पुष्पम्, अत एवायम् अप्राणिप्रसव इत्यन्ये^१ ।
अदादौ (२।२३) सूते, सूतः । तुदादौ वू प्रेरणे (६।१।१०)—सुवति ॥२५॥

२२. दूङ् परितापे । परितापः खेदः । दूयते । द्रविता ।
दूनः ॥२५॥

५

२३. उदात्ताः ।

२४. दीङ् क्षये । इतो दोपर्यन्तास् (४।३८) त्रयोदशा^२ नितः ।
दीयते । दीनः । दीङो युञ्चि क्किति (६।४।६३)—उपदिदीये, उद्दिदी-
याते । मीनातिमिनोतिदीङं व्यपि च (६।१।५०) इत्यात्वम्—उपदाता,
उपदाय । उपदेश एवात्वात् (द्र० ६।१।५० भाष्य) श्याद्व्यथ (३।१।
१० १४१) इति णः—उपदायः । स्थाघोरिच्च (१।२।२०) इत्यत्र दीङः प्रतिषेधः
(१।२।२० वा०) उपादास्त स्वरः शिक्षकस्य । उपदेदीयते, उपदिदी-
यते, उपदिदासत इत्यपीष्यते^३ ॥२६॥

२५. डीङ् गतौ^४ । डीयते । डीनः । भ्वाद्दौ (१।६।९३) डयते ।
डयितः । डयतेरेव श्यनर्थं ओदित्त्वार्थश्च पाठ इत्येके—डीनः । व्याप्रभूतिस्तु—
१५ इवर्णेष्वथशीङ्श्रिजावपि (७ । २ । १० काशिकायामुद्धृतः) इति डीङः सेट्-
त्वं विशेषेणाह ॥२७॥

२६. धीङ् आधारे । शेषो भुवं धीयते । धीनः ॥२८॥

२७. मीङ् हिंसायाम् । मीयते । मीनः, मीनवान् । माता ।
सनिमीमा (७।४।५४) इतीस्—मित्सते^५ । ऋचादौ मीञ् (९४)—
२० मीनाति ॥२९॥

२८. रीङ् स्रवणे । रीयते । रीणः । अर्तिह्वी (७।३।३६) इति
पुक्—रेपयति । विजन्तान्मनुप्^६—रेवती । स्रुमीयां तुट् च^१ (उ०४।२०२)

१. पुरुषकारे (पृष्ठ ३३) तु यथा पाठ उद्धृतस्तथात्र 'आहुः' पाठः ।
२५ अथमत्रापि कचिद्धस्तलेखे पठ्यते । २. 'चतुर्दश' मुक्तः पाठः ।

३. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८७) ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) ।

५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) ।

६. अत्र लिबिशेन 'रयेर्मतौ 'बहुलम्' इति वार्त्तिकस्य संख्या (६।१।३७,६)

इत्यसुन्—रेतः । अजिवृरीम्यो निच्च (उ० ३।३८) इति णुः—रेणुः ।
क्रचादौ । री गतिरेषणयोः (६।३०)—रिणाति ॥३०॥

२९. लीड् श्लेषणे । लीयते । विलिल्ये । लीनः । विभाषा
लीयतेः (६।१।५१) इत्यात्त्वं वा—विलाता वेलेता, विलास्यते विले-
ष्यते । निमिमीलिलियां खलचोः प्रतिषेधः (६।१।५० वा०)—दुर्लयः, निलयः ५
प्रलयः, विलयः । लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति तड्
जटाभिरालापयते । लियः प्रलम्भनशालिनीकरणयोः यौ नित्यमात्वमिष्टम्^१ ।
लीलोर्तुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपाटने^२ (तु० ७।३।३९)—घृतं विलीनयति ।
प्रश्लेषनिर्देशाद् ईकारान्तादेव नुगिष्टः^३, नेद्—विलापयति विलाययति ।
श्यादव्यय (३।१।१४१) इति णः—विलायः । क्रचादौ (९।३१) लिनाति, १०
लेष्यति । चुरादौ ली द्रवीकरणे (१०।२०६) आधुषीयः—विलापयति,
विलयति, उल्लापयते ॥३१॥

३०. व्रीड् वृणोत्यर्थे । वृणोत्यर्थो वरणम् । व्रीयते । व्रीणः ।
क्रचादौ व्री वरणे (६।३४)—व्रीणति ॥३२॥

३१. स्वादय ओदितः ।

३२. पीड् पाने । परयापि वषा विनाधितो नहि स्थ्यागतमनु पीयते^४ ।
पेता । माड् मान इति दुर्गः^५—मायते । ह्यादौ (३।६) मिमीते ॥३३॥

३३. ईड् गती । सर्वः स्वार्थं प्रतीयते^६ ॥३४॥

३४. प्रीड् प्रीतौ । प्रीयते । इयुपधया (३।१।२३५) इति कः—
प्रियः । क्रचादौ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च (६।२)—प्रीणीते, प्रीणाति । प्रीञ् तर्पणे २०
(१०।२२५) आधुषीयः—प्रीणयति, प्रयते, प्रयति ॥३५॥

निर्दिष्टा, सा चिन्त्या । वार्तिके 'रयि'शब्दाद् 'रेवान्' पदसिद्धिः प्रदर्शिता । इह तु
विजन्ताद् 'रे' शब्दान्मतुपि । तेन नात्र तद्वातिकस्यावश्यकता ।

१. द्रष्टव्या काशिका १।३।७०॥ २. 'विपाटने' पाठा० ।

३. नाम्ना विना स्यतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) ।

४. अनुपलब्धमूलम् ।

५. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) च ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

३५. शो तनूकरणे । इत्यति, श्रोतः श्यनि (७।३।७१) लोपः । विभाषा प्राधेदशाबासः (२।४।७८) इति सिचो वा लुक्—अशात् अशा-
शीत् । शाछोरन्त्यतरस्याम् (७।४।४१) इतीत्—निशितम् निशातम्,
संशितव्रत इति नित्यमिष्यते (द्र० ७।४।४१ भाष्य), शितिः शातिः । शा-
५ छासाह्वा (७।३।३७) इति णौ युक्—निशाययति । आतश्चोपसर्गे (३।१।
१०६)—निशा^१ । शः कित् सन्वच्च (उ० १।२०) इति कुः—शिशुः ।
शाशपिम्यां ददुनौ (उ० ४।६७)—शाद्ः पङ्कः ॥३६॥

३६. छो छोदने । अवच्छद्यति । अवाच्छात् अवाच्छासीत् ।
अवच्छाययति । छितः, छातः । माछाससि (उ० ४।१०९) इति यः—
१० छाया । छविवृष्वि (उ० ४।५६) इति छविः । छापूखडिम्यो गक् (उ० ३।६६)
गक्—छागः । कम्बलादौ^२ छगलः^३ ॥३७॥

३७. षो अन्तकर्मणि । अन्तकर्म विनाशः । स्यति, अव-
स्यति प्रणिष्यति (द्र० ८।४।१७) । उपसर्गात् (८।३।६५) षः । प्राक् सिता-
दङ्घ्यावायेऽपि (८।३।६३)—अभ्यष्यात् । विभाषा प्रा (२।४।७८) इति वा
१५ सिज्जुक्—अवासात्, अवासीत् । घुमास्था (६।४।६६) इतीत्त्वम्—
अवसीयते । शाछा (७।३।३७) इति युक्—अवसाययति । णः (द्र०
३।१।१४१)—अवसायः । घतिस्यति (७।४।४०) इतीत्त्वम्—अवसितः ।
ऊतियूतिजूतिसाति (३।३।९७) इति सातिः । सातिभ्याम् (उ० ४।१५३) इति
मनिद्—साम । [सात्म ।] सात्मनो भावः सात्म्यम्^४ ॥३८॥

२० ३८. दो अवखण्डने । घति । गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्ज-
लुक्—अवादात् । अवदातुम् । घतिस्यति (७।४।४०) इतीत्त्वम्—निर्दि-

१. भाग्यरिमे हलन्तान्निशब्दाद् टाप्—तदुक्तं—आपं चैत्र हलन्तानां
यथा वाचा निशा दिशा । (द्र० 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' पृष्ठ ६९) ।

२. उणादौ 'छो घुम्हस्वश्च' (१।१।१२) इत्युज्ज्वलदत्तादयः पठन्ति ।

३. 'छागलः' पाठा० ।

४. अत्र हि लिबिशन टिप्पण्यां हैमोषादेः ८१६ निर्देशः कृतः । स चिन्त्यः ।
हैमोषादौ तत्र सात्मपदं निरुच्यते; न सात्म्यम् । इह तु ब्राह्मणादेरुक्तिगणत्वात्
(५।१।१२४) ष्यञ् द्रष्टव्यः ।

तम् । अवत्तम्—अत्र उपसर्गात् तः (७।४।४७) । घुप्रहणानि समानानि ॥

३६. अनुदात्ताः ।

४०. जनी प्रादुर्भावे । प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । इतो वाश्रन्ताः (५२) चतुर्दश सेट आत्मनेपदिनश्च । षाजनोर्जा (७।३।७६) जायते । ये विभाषा (६।४।४३)—जायते जन्यते, जाजायते जञ्जन्यते । जनिता ।
 जनः । अभिजायतेऽनेनेत्यभिजनः^२ । ईडजनोर्ध्वे च (७।२।७८) इतीद्—जनिषे, जनिष्वे । गमहनजन (६।४।६८) इत्युपधालोपः—जज्ञे । दीपजन-बुध (३।१।६१) इति कर्तरि चिण् वा—अजनि अजनिष्ट । जनिवध्योश्च (७।३।३५) इति वृद्धिर्नास्ति । जनजनसनां सञ्भ्रलोः (तु० ६।४।४८) लोपः^३—जातः । जनीजूष् (१।५।५४) इति मित्—जनयति । मव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि—चैत्रो जन्यः । मनिन् (दश० उ० ६।७३) जन्म । जनेरसिः (उ० २।११५)—जनुस् । जनेरठः^४ जठरम् । जनेः को जड्श्च (द० उ० ३।७०)—जङ्घा । जनिषसिभ्यामिण् (उ० ४।१३०), जनिवध्योश्च (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः—जनिः । दूसनि (उ० १।३) इति जुण्—जानुः । फलिपाटि (उ० १।२८) इति जतु । कमिमनिजनि (उ० १।७३) इति तुन्—जन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच्—जन्युः । जननेर्यक् (उ० ४।१११)—जाया । जनेस्तोरश्च (द० उ० ६।२५) जर्तः^५ । स्तनिह्वि-

१. इतोऽग्रे लिबिशेन घुसंज्ञाविधायकसूत्रसंख्या (१।१।२०) निर्दिष्टा । सा चिन्त्या । प्रहणशब्देऽधिकरणे ल्युट्, तेन येषु सूत्रेषु घुनिर्देशस्तानि घुप्रहणान्युच्यन्ते । तुलनीयम्—तत्राण्प्रहणेष्विण्प्रहणेषु च सन्देहो भवति' (लण् सूत्रभाष्ये) इति । २. नास्ति क्वचित् ।

३. नहीदं सूत्रं लोपं शास्ति, किन्तर्हि ? आत्वम् । तेन 'आत्वम्' इति युक्तः पाठ इध्यते । लिबिशेन नैषाऽशुद्धिबुद्ध्या ।

४. दशपाद्यां 'जनेरठः' (८।६८) इत्येवं पठ्यते । यथा तत्र पाठः तथा जनेः 'अठर' प्रत्यये न रूपसिद्धिर्भवति । तेन कदाचिदत्र दशपादीपाठवत् पाठः स्यात् । लेखकप्रमादेन रठयोर्विपर्यासः संजातः स्यात् ।

५. अत्र लिबिशेन हैमोद्यादिसूत्रनिर्देशः (२००) टिप्पण्यां कृतः ।

अत्रेदमपि बोध्यम्—जतश्चब्दः प्रायेण सर्वेष्वेवोद्यादिसूत्रेषु व्युत्पाद्यते । महाभारते सभापर्वणि (४।२६ कुम्भवोण०) जर्ताः स्मरन्ते । चन्द्रवृत्तौ 'अजय-

- पुषिगदिमदिषुषिगडिमशिडजननिनन्दिभ्यो येरिल्लुच्^१ (द० उ० १।१४० कपाठः)
 जनयित्तुः । जनेद्यो लोपश्च (द० उ० ५।४)—जटा । जश्वादयश्च
 उ० ४।१०२ इति जञुः । अन्दृहन्भू (तु० उ० १।३) इति जम्बूः । कृषादिभ्यः
 संज्ञायां वुन् (उ० ५।३५)—जनकः, जायतेऽस्याम् (द्र० ३।३।११७) इति
 ५ जननी । उपसर्गे च संज्ञायां (३।३।६६) डः—प्रजा । अनौ कर्मणः^२ (तु० ३।२।
 १००)—स्त्रीम् अनुजातः स्यनुजः । अन्येष्वपि (३।२।१०१)—पूर्वजः ।
 गत्यर्थकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—पुमांसमनुजातः जनः, सकर्मकार्थम्^३
 अलंकृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुञ्—प्रजनिष्णुः । जनसन (३।२।६७) इति
 चिट्, विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६।४।४१)—अब्जाः, गोजाः, ऋतुजाः,
 १० अद्रिजाः^४ ॥४०॥

४१. दीपि दीप्तौ । दीप्यते । दीपिता । दीप्तः (द्र० ७।२।१४) ।
 दीपजनबुध (३।१।६१) इति कर्तरि चिण् वा—अदीपि अदीपिष्ट । आज-
 मास (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—अदीपिपत् अदिदीपत् । सूददीपदीक्षश्च
 (३।२।१५३) इति तुन्, युच् प्राप्तः (द्र० ३।२।१४९)—दीपिता ।
 १५ नमिकम्पिसि (३।२।१६७) इति रः—दीप्रः । अच् (द्र० ३।२।१३५)—दीपः,
 प्रदीपः ॥४१॥

उजर्तो हूषान् (१।२।८१) इत्युदाहरणे चन्द्रेण स्वकालिकस्य कस्यचिज्जर्ताराजस्य
 लोकप्रसिद्धविजयः स्मर्यते । हैमोणादिवृत्तौ (२००) अप्ययं राजा स्मर्यते । रमेशचन्द्रम-
 जुमदारैण चन्द्रवृत्तेः पाठः 'अजयद गुप्तो हूषान्' इत्येवं विना प्रमाणं परिवर्त्य चन्द्रो
 २० गुप्तकाले बभूवेति सिन्ध्या कल्पना कृता (द्र० ए न्यू हि० आफ दि ई० पो० भाग
 ६, पृ० १३७) । चन्द्रकालनिर्णयाय द्रष्टव्योऽस्मदीयः 'सं० व्या० शास्त्र का
 इतिहास' नामा ग्रन्थः पृष्ठ २४४ ।

१. द्र० पृष्ठ ६३, टि० ५ । अत्रापि लिबिरेण हैमोणादिसंख्या (७६७)
 निर्दिष्टा ।

२५ २. अत्र कदाचित् पाठ अंशः स्यात् । अन्यथा सप्तम्यभावे उपपदसंज्ञा-
 भावः, तदभावे सप्तम्यभावः, तदभावे रूपासिद्धिः प्रसज्यते ।

३. गत्यर्थकर्मकसूत्रे जनग्रहणम् इति शेषः । अत्र सकर्माकर्मत्वविचारो
 धातुवृत्तौ सम्यक् प्रपञ्चितः, तत्रैव द्रष्टुमर्हः (पृष्ठ २६१) ।

४. सर्व एवैते एकस्यामेव श्रुतौ (ऋ० ४।४०।५) क्रमशो निर्दिष्टाः ।

४२. पूरी आप्यायने । आप्यायनं वृद्धिः । पूर्यते । पूरिता ।
पूर्णः (द्र० ७।२।१४) । पूतिः (द्र० ७।२।९) । दीपजनबुध (३।१।६१) इति
कर्तरि वा चिष्—अपूरि अपूरिष्ट । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति
ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । चर्मोदारयोः पूरेः (३।४।३१) णमुल्ल—चर्मपूरं
भुङ्क्ते, वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यम् (३।४।३२)—गोष्पदग्रं वृष्टो देवः,
गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । उर्ध्वे शुषिपूरोः (३।४।४४)—ऊर्ध्वपूरं पूर्णः ॥४२॥

४३. तुरी गतित्वरणहिंसनयोः । गतेस्त्वरणे हिंसने च ।
तूर्यते । तूरिता । तूर्णः । तूर्यम् । तूर इति दुर्गः ॥४३॥

४४. घूरी जूरी हिंसावयोहानयोः । घूर्यते । घूरिता । घूर्णः ।
जूर्यते । जूरिता । जूर्णः । गूरी च इति दुर्गः ॥४४, ४५॥

४५. धूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । धूरः ॥४६॥

४६. शूरी हिंसास्तम्भनयोः । शूर्यते । शूरः ॥४७॥

४७. चूरी दाहे । चूर्यते । चूर्णः ॥४८॥

४८. तप ऐश्वर्ये । तप्यते । अन्ये तु तप संताप (१।७।२२) इत्य-
स्यैव भ्वादेरैश्वर्ये संतापे च इयंस्तडौ वा' मन्यन्ते, वा' १५
ग्रहणाद् ऐश्वर्येऽपि भ्वादिरित्येके—प्रतपति । नन्दादौ (गण०
३।१।२३४) तपनः संज्ञायाम् । द्विषन्तपः, परन्तपः (द्र० ३।२।३९) ।
पत इति द्रमिडाः^२—पत्यते, पतति, अपतिष्ट, अपत्तत् ॥४९॥

४९. वाद्यतु वरणे । वाद्यत्यते । ततो वाद्यत्यमाना सा रामशाला-
मविज्ञत इति भट्टिः (४।२८) । अन्ये भ्वादेरेव (१।५०४) वरणे दिवादित्वं २०
वा मन्यन्ते । तेन वरणे द्युतादि कार्यं न भवति—अवर्तिष्ट, वर्तिष्यते
विवर्तिषते ॥५०॥

१. अनेन ज्ञाप्यते उतरसूत्रस्थं वाग्रहणं केवाञ्चिन्मते पूर्वसूत्रे संबध्यते ।
अत्र माधवीया धातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ २९३) ।

२. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६३) । नैरुक्ताः 'पत्यते' इत्यैश्वर्यकर्मसु २५
पठन्ति (निघण्टु २।२१) ।

५८. क्लिश उपतापे । क्लिशयते । परार्थे क्लिशयतः सतः^१
इति तु लक्ष्यम् । ऋचादौ क्लिश विनाधने (१।५१)—क्लिशनाति । क्लिशः
क्वानिष्ठयोः (७।२।५०) वेद्—क्लिष्वा क्लिशित्वा । मृदमृद (१।२।७)
इति कित्—क्लिष्टः, क्लिशितः । निन्दहिंसक्लिश (१।२।१४६) इति
५. वुञ्—क्लेशकः । क्लिशोरी चोपधायाः कल् लोपश्च लोनाम् च (दश० उ० ९।९
उपाठः) क्लीनाशः । क्लिशोरलू^२ लोपश्च लः (दश० उ० ९।२)—क्लेशः
क्लिशोरादयश्च (द्र० उ० १।६५) इति क्लिशोरः । भ्वादौ क्लेश व्यक्तायां वाचि
(द्र० १।४००)—क्लेशते ४५१॥

५९. काश दीप्तौ । काश्यते । काशः । अचकाशत् (द्र० ७।
१० ४।२) । इकः काशे (६।३।१२३) दीर्घः—प्रतीकाशः, संकाशः, नीकाशः,
अवाकाशः । उणादौ (द्र० २।२) काष्ठम् । भ्वाद्दौ (१ ४ ८) काशते ॥५२॥

६०. वाशु शब्दे । वाश्यते । वाशितम् । अववाशत् : एता-
वद्वितावित्येके—अचीकशत्, अवीवशत् । कथं चाकशीति, वावशीति
प्रकृत्यन्तरत्वात्^३ । वाशा, वाशिका । नन्वादेर् (गण० ३।१।३३४) ष्यन्तात्
१५ वाशनः । मन्दिवाशि (१।३८) इत्युरच्—वाशुरो गर्दभः । * ॥५३॥

६१. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

६२. मृष तितिक्षायाम् । इतः पञ्च स्वरितेतः; द्वौ सेटौ,
त्रयोऽनितः । मृष्यते, मृष्यति, मर्षिता । परमृषः (१।३।८२) परस्मै-
पदम्—परिमृष्यति । मृषस्तितिक्षायाम् (१।२।२०) सेण् निष्ठा न कित्—
२० मर्षितः । भाषायां शासिषुधि (३।३।१३० वा०) इति युच्—दुर्मर्षणः ।
नन्वादौ (गण० ३।१।३३४) मर्षणः । वृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य (१।२।२५)
इति वा कित्—मर्षित्वा, मृषित्वा । चुटादौ (१०।२।३७) आधृवाद्
वा—मर्षयति मर्षति । तुदादौ मृश आमर्शने (६।१२८) नाल्त्व्यान्तः ॥५४॥

६३. ईशुचिर् पूतिभावे । पूतिभावः क्लेदः । शुच्यते,
२५ शुच्यति । अशुचत्, अशोचीत्, अशुचिष्ट । शुक्लम् । भ्वाद्दौ शुच

१. अनुपलब्धमूलम् । २. दशपाद्यां 'कन्—रन्' इत्यसंहितया निर्देशः ।

३. द्र० क्षीरत० १।३२८ उपधाह्रस्वोऽत्र छान्दसः ।

४. इतोऽग्रे 'भ्वादौ वाशते' इत्यधिकं क्वचित् । भ्वादौ नायं पठ्यते ।

शोके (१।१२४)—शोचति, शुच्यी अभिववे (१।२४१)—शुच्यति ॥५६॥

५६. उदात्तौ स्वरितेतौ ।

५७. णह वन्धने । नह्यते, नह्यति । नदूधा, नहो धः (८।२।२४),
नहिवृति (६।३।१२६) इति क्वौ दीर्घः—उपानत् । वष्टि भागुरिरत्लो-
मवाप्योरुपसर्गयो^१रिनि—पिनह्यति, अपिनह्यति । घृन् (द्र० ३।२।१८२) ५
नदूधी चर्मरज्जुः । ऋनहिभ्याम् उषच् (द० उ० ६।१३ कपाठः)—नहुषः ।
नहो भ च (तु० द० उ० १।५४) इतीञ्—नाभिः । नहर्दिवि भ च चित्^२
(तु० द० उ० ५।७१ गपाठः) नभस् । संनाहः ॥५६॥

५८. रज्ज रागे । रज्यते, रज्यति । रङ्क्ता । भ्वाद्गौ (१।७२६)
रजति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि स्वरितेत्त्वार्थं विकरणार्थं चेह पाठः, १०
एवं शपः (धा० सू० ४।५९) ॥५७॥

५९. शप आक्रोशे । शप्यते, शप्यति । शप्ता । शप्त्वा ।
भ्वाद्गौ (१।७२७) शपति ॥५८॥

६०. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

६१. पद गतौ । गतिर्यानि ज्ञानं च । इतो लिशान्ता (७०) नवानिद १५
आत्मनेपदिनश्च । नेर्गद (८।४।१७) इति प्रणिपद्यते । चिण् ते पदः
(३।१।६०) कर्तरि—उदपादि भैश्चम् । प्रपत्ता । सनि मीमा (७।४।५४)
इति पिन्सते । नीग् वञ्चु (७।४।८४) इति पनीपद्यते । लृचङ्कम् (३।२।
१५०) इति पद्नः । लषपतपद (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—उपपादुकः ।
पदरुज (३।३।१६) इति कर्तरि घञ्—पादः । खलं मगः पदं च (द्र० ३।३ २०
१२५ वा०) इति घः करणे—पद्म् । विशिपतिपदि (३।४।५६) इति
णमुल्—गेहानुप्रपादमास्ते, गेहं गेहमनुप्रपादम् । संपदादिभ्यः
(३।३।१०८ वा०) भावे क्विप्—संपत्, प्रतिपत् । संज्ञायां समज (३।३।
९९) इति क्यप्—पद्या मार्गः । अर्तिस्तुम् (उ० १।१४०) इति मन्—
पद्मम् । रक् (द्र० उ० २।१३)—पद्मो ग्रामः । णित् कसिपधेतैः (उ० ५२

१. नहुत्र वैयाकरणप्रथेपूद्भूतः । द्र० सं० व्या० शा० ३ति० पृ० ६९ ।

२. अत्र 'चित्' पदं व्यर्थम्, नभःपदस्याशुदात्तत्वदर्शनात् । द्र० अस्मदीया
दरावाशुणादिवृत्तौ टिप्पणी (पृष्ठ ४०६, टि० ४) ।

१।८५)—पादूः, पादुका । पदवी बाहुलकाद् (द्र० ३।३।१) अटवीवत् (द्र० ४।१३३) । चुरादौ (१०।२८०) आगर्वाय उपपदने ।

अत्रैव खिद दैन्य इति दुर्गः—खिद्यते । खेत्ता । खिद्यत इति कर्मकर्तरीति तु वामनः^१ । रुधादौ (७।१२) खिन्ते । तुदादौ खिद परि-
५ तापे (६।१४०)—खिन्दति, खेदः, खिन्नः ॥५९॥

६२. विद सत्तायाम् । सत्ता भावः । विद्यते । वेत्ता । विन्नः । अदादौ विद ज्ञाने (२।५६)—वेत्ति, वेदिता । तुदादौ विद्ल लामे (६।१३५)—विन्दति । रुधादौ विद विचारणे (७।१३)—विन्ते, विनस्ति ।^३ चुरादौ विद चेतनादिषु^४ (१०।१५५)—वेदयते ॥६०॥

१० ६३. बुध अवगमने^५ । बुध्यते । बोद्धा । दीपजन (३।१।६२) इति वा चिण्—अबोधि विद्वान्, अबुद्ध । बुधयुध (१।३।८६) इति बोधयति । के (द्र० ३।१।१३५) बुधः । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति वर्तमाने क्तः—राज्ञां बुद्धः । भ्वादौ बोधने (१।६।१४) बोधति ॥६१॥

६४. युध संप्रहारे । संप्रहारो हननम् । युध्यते । योद्धा ।
१५ योधयति । राजनि युधिष्ठनः (३।२।९५) । क्वनिप्—राजयुध्वा । सहे च (३।२।६६)—सहयुध्वा । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—आयुधम् । माषायां शालियुधि (३।३।१३१ वा०) इति युच्—सुयोधनः ॥६२॥

६५. अनो रुध कामे । अनुपूर्वो रुधिर इच्छार्थे दिवादिः ।
अनुरुध्यते । नेह—रुणद्धि । रोधयति ॥६३॥

२० ६६. मन ज्ञाने । मन्यकर्मणि (२।३।१७) इति चतुर्थी—न त्वा
तृणाय मन्ये । एहि मन्ये प्रहासे लट् (८।१।४६), प्रहासे च मन्योपपदे मन्यते-
रुत्तम एकवच्च (१।४।१०६) एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न यास्यसि
यातस्ते पिता^५ । मन्यतेः (द्र० ३।२।८२ काशिका) णिनिः—शोभन-

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २९७) । सुधाकरोऽपि क्षीरस्वामिपाठमेवो-
२५ उद्धृतवान् इति धातुवृत्तितः प्रतीयते । वामनीये काव्यालङ्कारे तु 'क्षीयत इति कर्मकर्तरी, स्त्रियत इति च' (५।२।५,६) पाठ उपलभ्यते ।

२. 'वित्तः' पाठा० ।

३. 'विनस्ति' कोशेषु पाठः ।

४. 'वेदनादिषु' पाठा० ।

५. 'यातस्तव पितामहः' पाठा० ।

मानी । मनः पुंल्लङ्घात्र (द्र० ६।३।३६)—पट्वीं मन्यते, पटुमानी ।
 आत्ममाने खश्च (३।२।८३)—शूरमानी, शूरंमन्यः । संज्ञायां समज (३।३।
 ६६) इति क्यप्—मन्या कृकाटिका । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति
 वर्तमाने क्तः—राज्ञां मतः । मतिः । शृस्वृस्निहि (उ० १।१०) इति मनुः ।
 कमिमनि (उ० १।७३) इति मन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच्— ५
 मन्युः । फलिपाटि (उ० १।१८) इति मधु । मनेदीर्घश्च (उ० ३।६४) इति
 सः—मांसम् । मनेरुक्च (उ० ४।१२३) मुनिः । असृत् (द० उ० ६।४६)—
 मनस् । वनिमनिभ्यां चिद् वा (द० उ० ८।६६)—मठरो मूढः । शुध्वीप-
 चिच्चि (द० उ० ८।८९) इति व्रन्—मन्त्रः । तनादौ मत् अवबोधने (८।९)—
 मन्तुते । चुरादौ मन स्तम्भे (१०।१५६)—मानयते, मानः ॥६४॥ १०

६७. युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः^१ । युज्यते ।
 योक्ता । सृजियुधिषूजां (तु० ३।१।८७ वा०) कर्मवद्भावः इयंश्च—युज्यते
 रथः स्वयमेव । युयं च पत्रे (३।१।१२१) साधु । गां युनक्तीति गोगुगः^२,
 कर्मण्यण^२ (द्र० ३।२।१) न्यङ्क्वादिः (गण० ७।३।५३) । अन्वुयुजि
 (३।२।५९) इति क्विन्, युजेरसमाप्ते (७।१।७१) नुम्, क्विन् प्रत्ययस्य कृः १५
 (८।२।६२)—युङ्, युङ्जौ । नेह—अह्वयुक् । घृन् (द्र० ३।२।१८२)—
 योक्त्रम् । मन् (द्र० उ० १।१४६) युग्मम्, न्यङ्क्वादिः (गण० ७।३।६३)
 के (द्र० ३।१।१३५) च—युगम् । योजनम्, योजना, योगः,
 यथास्वं ग्रहणानि । रुधादौ युजिर् योगे (७।७) युङ्क्ते, युनक्ति ।
 चुरादौ युज पृची संपर्चने (१०।२०२) वा णिच्—योजयति, योजति ॥६५॥ २०

६८. सृज विसर्गे । सृज्यते । सृजियुधिषूजां (तु० ३।१।८७ वा०)
 कर्मवद् भावः इयंश्च—सृज्यते माला स्वयमेव । सृजिदशोर्भेत्यमकिति
 (६।१।५८)—स्रष्टा । पाथौ सृजेय्यत् (३।१।१२४ वा०) पाणिसर्ग्या रञ्जुः ।
 समवपूर्वाच्च (३।१।१२४ वा०)—समवसर्ग्या । ऋत्विग्दधृग् (३।२।५६)
 इति स्रक् । सृजेरसृम् च (उ० १।१५) इति रञ्जुः । तुदादौ (६।१।१८) २५
 । सृजति ॥६६॥

१. समाधिः खलु योगपर्यायः । द्र० योगः समाधिः (योगभाष्य १।१) ।

योगः खलु चित्तवृत्तिनिरोधः (द्र० योग० १।२) ।

२. अथि गुणामात्रो न्यङ्क्वादिवादेव ।

६९. लिश अल्पीभावे । लिश्यते, लेष्टा, लेशः । तुदादौ
(६।१२४) लिशति । ॥६७॥

७०. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ।

७१. राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव । इतः स्निहान्ता (९२) एक-
विंशतिरन्तिटः परस्मैपदिनश्च । राध्नोतेः (५।१८) अकर्मकाक्रियाद्-
वृद्धचर्थे इयन्—राधयति । सकर्मकाद् वृद्धरेण्यत्र च इतुः—राध्नोत्यो-
दनम, पचतीत्यर्थः । चुरादौ^१ राधयति ॥६८॥

७२. व्यध ताडने । ग्रहिव्या (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
विध्यति । लिट्यभ्यासस्य (६।१।१७)—विध्याध । व्यद्धा । श्याद्व्यध
१० (३।१।१४१) इति णः—व्याधः । नहिवृति (६।३।११६) इति क्वौ दीर्घः—
मर्मावित् । पृथ्विमिदि (तु० उ० १।२३) इति कुः—विधुः । व्यधजपोरनुपसर्गे
(३।१।६१)—व्यधः, आव्याधः । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—
आविधम् ॥६९॥

७३. पुष पुष्टौ । अकर्मकममुमाहुः—चराह इव पुष्यति । पुषादि-
१५ युतादि (३।१।५५) इति अङ्—अपुषत् । आगणन्तात् पुषादयः ।
पोष्टा । पुष्यसिद्धौ नक्त्रे (३।१।२१६) । भ्वादौ (१।४।६२) पोषति । क्रचादौ
(१।५७) पुष्णाति । चुरादौ पुष धारणे (१०।११५) —पोषयति ॥७०॥

७४. शुष शोषणे । शुष्यति, अशुषत् । शुषेः कः (तु० ८।२।५१)-
शुष्कः । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः (३।४।४४) णमुल्—ऊर्ध्वशोषं शुष्कः । अत्रिसि-
२० विशुषिभ्यः किद् (द्र० उ० ७।३०) इति मन्—शुष्मं बलम् । शुष्मेति लक्ष्यम् ।
शुष्मा बर्हिः ॥७१॥

७५. तुष प्रीतौ । तुष्यति, अतुषत्, तोष्टा ॥७२॥

७६. दुष वैकृत्ये । वैकृत्यं रूपभङ्गः । दुष्यति, अदुषत्, दोष्टा ।
दोषो षौ (६।४।९०) इत्युपधाया ऊत्—दूषयति । वा चित्तविरागे (६।४।
१५ ६१)—चित्तं दोषयति, चित्तं दूषयति । नन्द्यादौ (द्र० गण० ३।१।

१. क्षीरतरङ्गिण्यां चुरादौ नैव पठ्यते ।

२. लोके 'शुष्म' इति नान्तो नपुंसकलिङ्गः प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

१३४) दूषणः । कषिदूषिभ्यामीकत् (उ० ४।१६)-दूषीका नेत्रमलम् ॥७३॥

७७. श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति, अश्लिषत् । श्लिष आलिङ्गने (३।१।४६) श्लिषः प्राण्याश्लेष एव च्लेः कसः—आश्लिषत् कन्याम्, नेह समाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । श्लेषटा । श्याद्व्यध (३।१।४१) इति णः—श्लेषः । गत्यर्थकर्मक (३।४।७२) इति क्तः [कर्तरि]—आश्लिषट् कन्यां चैत्रः । श्लिषरेचोपधायाः (उ० ३।१९)—श्लक्षणम् । मनिन् (द० उ० ६।७३)—श्लेष्मा । भ्वादौ (१।४६३) दा-हार्थः—श्लेषति । चुरादौ श्लिष श्लेषणे (१०।३३)—श्लेषयति ॥७४॥

७८. शक विभाषितो मर्षणे । शकनोतेः (द्र० ५।१७) परस्मै-पदं श्यनि विकल्पते^१, अङ् वा, इङ् वा, इति मतभेदः । शक्यते शक्य- १०
ति, अशकीत् अशकत्, शकिता शक्ता । अन्यत्र-शकनोति, [अशकत्] शक्ता । सनि मीमा (७।४।५४) इति शिक्वति । शकिसहोश्च (३।१।६६) इति यत्—शक्यम् । वनिप् (द्र० उ० ४।११३)—शक्वा, शक्वरी । शकिशम्योनिन् (उ० १।११२)—शकलः । रक् (द्र० उ० २।१३)—शकः । शकेरनोन्तोन्त्युनयः (उ० ३।४६)—शकन्तः, शकुन्तः, १५
शकुन्तिः, शकुनिः । शक्रेतिन् (उ० ४।५८)—शकृत् । शकोदिभ्योऽट्त् (उ० ४।८१)—शकटः, शकटिः, शकटी, शक्तिः, शक्ती । शकधृषञ्हा (३।४।६५) इति शक्यते भोक्तुम् ॥७५॥

७९. श्विदा गात्रप्रक्षरणे । गात्रप्रक्षरणं घर्मञ्छुतिः । श्विद्यति। सिष्वेद् । अश्विदत् । असिश्विदत् । स्वेत्ता । श्विन्नः । श्विन्नमनेन, २०
स्वेदितमनेन, प्रश्विन्नः प्रस्वेदितः (द्र० ७।२।१७) । भ्वादौ (१।४९३ पाठा०) स्वेदते ॥७६॥

८०. क्रुध कोपे । चैत्राय कुष्यति । क्रुधइहेर्ष्या (१।४।३७) इति सम्प्रदानम् । अक्रुधत्, क्रोद्धा । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (३।१।५१) इति युच्—क्रोधनः ॥७७॥

८१. क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यति, अक्षुधत्, क्षोद्धा । उकञ् (द्र० ३।२।१५४) इत्यते^२—क्षोधुकः । वसतिजुधोरिद् (७।२।५२) क्वा-

१. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४७) धातुवृत्तौ (३०१) च ।

२. लोके प्रयोगदर्शनादिति शेषः ।

निष्ठयोः—क्षुधितः, क्षुधित्वा क्षोधित्वा, रलो व्युपधाद् (१ । २ । २३)
इति वा कित्त्वम् ॥७८॥

८२. शुध शौचे । शौचं नैर्मल्यम् । शुध्यति । अशुधत् ।
शोद्धा ॥७९॥

८३. विधु संरादौ । संराद्धिनिष्पत्तिः । सिध्यति । असिधत्,
सिषेध, सेद्धा । सिष्यतेरपारलौकिके (६ । १ । ४७) णावात्त्वम्—कार्यं साधयति ।
नेह—सेधयति धर्मम् । सिद्ध्वा सिधित्वा सेधित्वा (द्र० ७ । २ । ५६ ॥
१ । २ । २६) । पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे (३ । १ । १६६) । भ्वादौ (१ । ३ । ८) निषेधति ॥८०॥

८४. रध हिंसासंराद्धयोः । संराद्धिः पाकः । राध्यति ।
१० रधादिभ्यश्च (५ । २ । ४५) इतीङ् वा—रधिता रद्धा । रधिजमोरचि (७ । १ । ६१)
इति नुम्—रन्धयति । नेट्यलिटि रधेः (७ । १ । ६२) नुम्—रधिष्यति, लिटि—
ररन्धिष्व । अरधत्, अनदिताम् (६ । ४ । २४) इति न लोपः । अरत्स्यत्,
अरधिष्यत् । रद्धः । रन्धनम् ॥८१॥

८५. णश अदर्शने । अदर्शनमनुपलब्धिः । प्रणश्यति । नशेः
१५ षान्तस्य (८ । ४ । ३६) इति णो नास्ति—प्रनष्टः, प्रनङ्क्ष्यति । मस्जिनशो-
र्भलि (७ । १ । ६०) इति नुम्—नष्टा, नशिता (द्र० ७ । २ । ४५) । नशोर्वा
(८ । २ । ६३) कुत्वम्—नश्यतीति नक् नट् । जीवो नश्यति—जीवनम्
आहुतिः, जीवनम् । बुधयुध (१ । ३ । ८६) इति नाशयति, नन्द्यादौ
(गण० ३ । १ । १३४) वित्तनाशनः । निन्दहिंस (३ । २ । १४६) इति विनाशकः ।
२० इयनशजि (३ । २ । १६३) इति क्ववरप्—नश्यरः । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोः (३ । ४ । ४३)
इति णमुल्—जीवनाशं नष्टः ॥८२॥

८६. तृप प्रीतौ । प्रीतिः सौहित्यम् । तृप्यति । तर्पिताः त्रप्ता
तर्प्ता, अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य (६ । १ । ५६) इत्यमागमो वा । तृप्तः । स्पृशमृश-
कृषतृपद्वयः सिजूषा (३ । १ । ४४ वा०)—अतृपन्, अत्रापसीन् अतर्प्सीन्
२५ तुदादौ तृप तृप्ते (६ । २ । ६ पाठ०)—तृपति, तृभ्यति । रक् (द्र० ७ । २ । १३)
—तृप्रम् । स्वादौ क्षुभ्नादित्वात् (गण० ८ । ४ । ३९) पाठ उन्नेयः—
तृप्नोति । अतर्पीति, तृपितम् ॥८३॥

१८, १९) — शमः । गौरादौ (गण० ४।१।४१) शमी वृक्षः । शान्तिः । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति शान्तः, शमितः । शकिशम्योर्नित् (उ० १।११२) शमलम् । जनिदाच्युप् (उ० ४।१०४ उज्ज्व०) इति शण्डः । शमः खः (उ० १।१०२) — शङ्खः । शमेर्दः (उ० १।९९) — शण्डः ॥८९॥

५/ १५. तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । अतमत् । तन्त्वा तमित्वा । तान्तः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९) — तमः । गौरादौ (द्र० गण० ४।१।४१) तमी रात्रिः । अमितम्योदीर्घश्च (उ० २।१६) — ताम्रम् । असुन् (द० उ० ९।४९) — तमस् । कमितमिस्तन्मात इच्च (द० उ० १।५०) इति तिमिर्मत्स्यः । अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्च- तमसा^३ नदी ॥९०॥

१० १६. दमु उपशमे । दाम्यति । अदमत् । दान्त्वा दमित्वा । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्-दमयते । नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) कुलदमनः, सणायाम् (३।२।४६) अरिन्दमः । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति दान्तः, दमितः । व्यवस्थितविभावया दान्तोत्रह्यचारिणि । दमेर्दोम् (द० उ० ९।४३) — दोर्बाहुः । हसिमृग्निष्वा (उ० ३।८६) इति तन्-दन्तः । १५ दमेरूनसिः (द० उ० ९।६५) — दमूना वह्निः* । धिनिष् (द्र० ३।२।१४१ क्षीरपाठः) — दमी ॥९१॥

१७. श्रमु तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् । श्रान्त्वा श्रमित्वा । श्रान्तः । श्रम्यम् । नन्द्यादौ (द्र० गण० ३।१।१३४) श्रमणः । विश्रामः,* विश्रमोऽपीष्टः^५ ॥९२॥

२० १. क्वचिदुणादिवृत्तौ 'शयट'पदमनेन व्युत्पाद्यते, तच्चिन्त्यम् । शमर्दः (उ० १।९८) इत्यनेन तस्य सिद्धत्वात् । दशपाद्यां (१०।१५) जनिदाच्यु-सूत्रे शङ्ख पदमपि व्युत्पाद्यते, तदपि चिन्त्यम्, तस्य शमेः खः (उ० १।१०२) इत्यनेन सिद्धत्वात् । २. 'तमोऽल्पदेशः' पाठा० ।

३. 'तमसाख्या' पाठा०

४. 'अमिः' पाठा० ।

२५ ४. पाणिनीयास्तु 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्' (७।३।३४) इत्यत्र विश्रमेरप्रतिषेधात् 'विश्रम' इत्येव न्याय्यं मन्यन्ते (द्र० काशिका ७।३।३४) । क्षीर-स्वामी तत्र चान्द्रमतमाश्रित्य (द्र० चान्द्रवृत्ति ६।१।४२) पाणिनिसम्मतो विश्रम-शब्दोऽपीष्ट इत्याह ।

९८. भ्रमु अनवस्थाने । अनवस्थानं देशान्तरगमनम् । वा
 आशा (३।१।७०) इति भ्राम्यति भ्रमति । अन्नमत् । भ्रान्त्वा भ्रमित्वा ।
 अमेश्चद्दः (उ० २।६८)—भ्रूः । भ्वाद्दौ भ्रमु चलने (१।५८६)—भ्रमति
 भ्रम्यति ॥९३॥

९९. क्षमूष् सहने । क्षाम्यति । अक्षमत् । क्षन्ता क्षमिता ५
 (द्र० ७।२।४४) । क्षान्त्वा क्षमित्वा । भ्वाद्दौ (१।२९९) क्षमते, अक्षमिष्ट ।
 षित्त्वात् (द्र० ३।३।१०४) क्षमा । बाहुलकात्^१ क्षान्तिः । अत एव क्षमू
 सहन इति सम्याः^२ ॥९४॥

१०० क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति वा आशा (३।१।७०)
 इति षिवुक्लम्वाचमां शिति (७।३।७३) इति दीर्घः । अक्लमत ॥९५॥ १०

१०१. मदी हर्षे । माद्यति अमदत् । मदिता । मत्तः ।
 हर्षग्लपनयोर्मित् (द्र० १।५५२)—मदयति, अन्यत्र—उन्मादयति ।
 मदोऽनुपसर्गे (३।३।६७) ऽप्—मदः । प्रमदसंमदौ हर्षे (३।३।६८) । गदमद-
 (३।१।१००) इति यत्—मद्यम् । उपंपश्य् (३।२।३७) इतीरंमदो मेघ-
 ज्योतिः । अलङ्कृन् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—उन्मदिष्णुः । इषितिमिमदि १५
 (द० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच्—मदिरा । कधूमदिभ्यः कित् (उ०
 ३।७३)—मत्सरः । ऋतन्धिञि (उ० ४।२) इति मत्स्यः । मत्सी गौरादिः
 (द्र० गण० ४।१।४१) । जनिदाच्यु (उ० ४।१०४) इति मत्सः, मच्छ इत्येके^३ ।
 चुरादौ मद तृप्तिशोधने (१०।१५२)—मादयते ॥९६॥

१. “कृत्यल्पुटो बहुलम्” (३।३।११३) इति बहुलमहणेन त्वित्त्वेऽपि २०
 कित् भवतीति भावः । लिबिशन तत्र भ्रान्त्या “बहुलमतेभिर्दर्शनम्” (१०।३२४)
 इति गणसूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा ।

२. घातवृत्तौ (पृष्ठ ३०६) त्वित्त्वं स्वामिपाठ उद्भियते—‘तथाच स्वामी—
 केचिदत्रापि क्षमूष् इति षितं पठन्ति, तदसन् । क्षमू सहन इति सम्या इति’ । अत्र
 त्वन्यथा पाठ उपलभ्यते ।

३. ‘मत्स्यः मत्स इत्येके’ पाठा० । पञ्चपाशुष्यादिवृत्तिषु ‘मत्स्य’ इत्येव २५
 व्युत्पद्यते । मत्स्यशब्दस्य पूर्वत्र (उ० ४।२) व्युत्पादनादत्र ‘मत्स’ इत्येवशुद्धः
 पाठः । एके नाम्ना चात्र दशापादीवृत्तिः स्मर्यते, तत्र (१०।१५) हि ‘भाषतीति
 मच्छः मत्तः पुरुषः’ इति व्युत्पाद्यते ।

१०२. दृत् । शमादिरन्तर्गणः ।

१०३. असु क्षेपणे । अस्यति । अस्यतेस्थुकु (७'४।१७)—निरा-
स्थत् । अस्यतिवकितस्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२) इति कर्मकर्तरि आत्मनेपदे
ऽप्यङ्—उपास्थेतां कुण्डे स्वयमेव । उपसर्गादस्यत्पूर्वा क्वचनम् (१।३।
५ २५ वा०) तङ्—निरस्यते, निरस्यति । नेर्गद (८।४।१७) इति प्रण्यरयते ।
अस्त्वा असित्वा । अस्तः । अस्यम्^१ । शृश्वस्निहि (७० १।१०) इत्युः—
असवः । असैरुर् (७० १।४२)—असुरः । सुभ्यसेरुर् (७० २।९७ उञ्जल)
स्वसा । असिसस्त्रिभ्यां विधन् (७० ३।१५४)—अस्थि । अस्यतिवेषोः क्रियान्तरे
कालेषु (३।२।५७) इति णमुल्—द्वचहात्यासम् अजाः पाययति । इन्
१० (६० ७० १।४६)—असिः ॥९७॥

१०४. यमु यत्रे । यसोऽनुपसर्गात् संयसश्च (३।१।७२, ७२) इति
वा इयन्—यस्यति यसति, संयस्यति संयसति । अयसत् । यस्त्वा,
यसित्वा । आयस्तः । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—आयासयते ॥९८॥

१०५. जमु मोक्षणे । जस्यति । अजसत् । जस्त्वा, जसित्वा ।
१५ नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—अजस्रम् । चुरादौ जस^२ हिंसायाम् (१०।
११६)—उज्जासयति ॥९९॥

१०६. तमु उपक्षये । तस्यति । लोट् सिपि—तस्य । अतसत् ।
तस्त्वा, तसित्वा । वितस्तिः (द्र० ७० ४।१८०), वितस्ना^३ ॥१००॥

१०७. दमु च । दस्यति । अदसत् । दस्त्वा, दसित्वा । वा दान्त-
२० शान्त (७।२।२७) इति दस्तः, दसितः । रङ् (द्र० ७० २।१३) दस्रौ^४
अधिवर्णौ । यजिमनिशुन्धि (७० ३।२०) इति युच्—दस्युः ॥१०१॥

१०८ वमु स्तम्भे । वस्यति । अवसत् । वस्त्वा, वसित्वा ।
वस्तश्छागः, वस्तिर्मेढोर्ध्वम् (द्र० ७० ४।१८०) ॥१०२॥

१. ऋहलोर्ष्यन् (३।१।१२४) इति ययति 'आस्यम्' साधु । बाहुलकाद्वा यत् ।
२. चुरादौ 'जसु' इति पठयते ।
३. सर० कण्ठ० २।२।१३४॥ हैमोणादि २०० ।
४. उभयोरद्विवनोर्दसनास्रौ नामनी स्तः, परन्तु साहचर्याद् उभावपि
दस्रौ नास्र्यौ बोध्यते ।

१०६. प्युस^१ विभागे । प्युस्यति । अप्युसत् । प्युसितः ।
प्युष इति दुर्गः, पुस इत्येके—पुस्तकम्, पुस्तं लेप्यादि कर्म ॥१०३॥

११०. प्लुष दाहे । प्लुष्यति । अप्लुषत् । भ्वादी (१४६३)
प्लोषति, प्लुष्त्वा, ^२ प्लुषित्वा प्लोषित्वा^३ । ऋशादौ (९।५६)
प्लुषणाति ॥१०४॥

१११. बिस प्रेरण । बिस्यति । अबिसत् । के (द्र०३।१।२३५)
बिसम् ॥१०५॥

११२. कुस श्लेषणे । कुस्यति । अकुसत् । कुसितः । कुसु-
मम् (द्र० उ० ४।१०६) । कुश इति दुर्गः—कुशः, कुशी आयसी
(द्र०४।१।४२), कोशो भाण्डागारादि, कोशी ॥१०६॥

११३. बुस उत्सर्गे । उत्सर्गस्यागः । बुस्यति । अबुसत् ।
के (द्र० ३।१।१३५) बुसं तुषः ॥१०७॥

११४. मुस खण्डने । मुस्यति । अमुसत् । उणादौ मुस्तः,^४
मुसलम् (द्र० उ० १।१०६)^५ ॥१०८॥

११५. मसी परिणामे । परिणामो विकारः । मस्यति । अम-
सत् । मसित्वा । श्वीदितो निष्ठायां (७।२।१४) नेद्—मस्तः, मस्तकः ।
घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—मासः । मास् इति प्रकृत्यन्तरम्^६, पूर्णमासा
युक्तः कालः (द्र० ४।२।३)—पौर्णमासी । सितनिगमिमसि (उ०१।६९)
इति तुन्—मस्तु । बली च इति कण्ठः ॥१०९॥

११६. लुट विलोडने^७ । लुट्यति, अलुटत् । भ्वादी (१।२।१३) २०

१. सस्मार धातुवृत्तौ (पृ० ३०८)

२. ७।२।५६ सूत्रेषु वा । ३. १।२।२६ सूत्रेण किद् वा ।

४. मुस्ता स्त्रीलिङ्ग इत्यमरः (२।४।१६०) मोथा नागरमोथा वा नाम्ना
प्रसिद्धं द्रव्यम् । लक्ष्ये त्रिलिङ्गः इत्यमरटीकायां (२।४।१६०) स्वामी । मुस्ता—सर०
कण्ठा० २।२।२३४ हैमोणादौ २०१ ॥

५. 'मुस्तिः' इत्यधिकं क्वचित् ।

६. व्याकरणे सर्व एवादेशाः प्रकृत्यन्तराणि द्रष्टव्यानि ।

७. 'विलोडने' पाठा० ।

लोडति, अलोटीत् । चुरादौ भासार्थः (१०।१९७)-लोडयति ॥११०॥

१.१७. उच समवाये । समवाय ऐक्यम् । उच्यति । उवोच ।
 औचिचत् । ओक उचः के (७।३।६४) । उचितम् । उचः कुश्च^१ इत्यसुन्—
 ओकस्, यौरोको येषां ते दिवौकस इति वृद्धिविषये दिवशब्दोऽदन्तो-
 ५ ऽस्तीत्येके^२ स्थलजलयोर्वौकसि पररूपम् आहुः^३—स्थलोकाः, स्थलौकाः, जलोकाः
 जलौकाः ॥१११॥

१.१८. भृशु भ्रशु अथःपतने । तालव्यान्तश्चत्वारः, आद्य
 ऋतुपथः । भृश्यति । अभृशत् । भृष्ट्वा, भ्रशित्वा । न क्त्वा सेट्
 (१।२।१८) कित्—भृष्टम् । बरीभृश्यते । के (द्र० ३।१।१३५) भृशम् ।
 १० भ्रश्यति । अभ्रशत् । भ्रष्ट्वा, भ्रशित्वा । भ्रष्टः । बाभ्रश्यते । भ्वादौ
 (१।५०१) भ्रशते, अभ्रशिष्ट, भ्रशिता, बनीभ्रश्यते^३ वाहाभ्रष्ट (द्र०
 ३।२।७६) ॥११२, ११३॥

१.१९. वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् । के (द्र० ३।१।१३५)
 वृशो यवासः ॥११४॥

१.२०. कृश तनूकरणे । कृश्यति । अकृशत् । के (द्र० ३।१।१३५)
 १५ कृशः । अतुपसर्गात् फुल्लक्षीव (८।२।५५) इति क्ते कृशः, उपसर्गात् तु
 प्रकृशितः । वृषिमृषिकृशोः काश्यपस्य (१।२।२५) इति वा कित्—कृशित्वा
 कशित्वा । ऋतन्यम्बिज (उ० ४।२) इति कृशानुः ॥११५॥

१.२१. त्रितृष पिपासायाम् । तृष्यति । अतृषत् । तृषित्वा,
 २० तृषिमृषि (१।२।२५) इति तृषित्वा । जीतः क्तः (३।२।१८७)—तृषितः ।
 तर्षः । अस्यतितृषोः (३।४।५७) इति णमुल्—इच्छहर्तृर्ष गाः पाययति ।
 स्वत्रितृषोर्नैजिड् (३।२।१७२)—तृष्णक् । किर्वापि (द्र० ३।२।१७८) तृट् ।
 तृषिशुषिरसिभ्यः कित् (उ० ३।१२)—तृष्णा, ॥११६॥

१. अतुपलब्धमूलम् । तुलनीयम्—^१उच्यङ्केः क च^२ हेमोणदिः ६६५। उज्ज्व-
 २५ लदत्तादयस्तु उ० ४।२।१५ सूत्रवृत्तौ बाहुलकाद् व्युत्पादयन्ति ।

२. क एत इति न ज्ञायते । न चान्यत्र मतमिदं दृश्यते (द्र० अमरक्षीरटीका
 २।१।७) ।

३. ध्वंसत्यादिसाहचर्याद् भौवादिकस्य भ्रंशोरेव नीक्सूत्रे (७ । ४ । ८४)
 ग्रहणम्, तेन देवाकिकस्य बाभ्रश्यत इत्येव भवतीति भावः (द्र० धातुवृत्तिः पृष्ठ ३०९)

१२२. हृष तुष्टौ । हृष्यति । अहृषत् । हृषितः । भ्वाद्दौ ह्यु
अर्लोके (१।४६८) हर्षति, अहर्षीत्, हृष्टः । हृषेलोमसु (७।२।२९) इति
वेद्—संहृष्टानि लोमानि,संहृषितानि । विस्मितप्रतीघातयोश्च (७।२।२६वा०)
—हृष्टश्चैत्रः हृषितः, हृष्टा दन्ताः हृषिताः । नन्दी अस्याप्युदित्वमाह^१
॥११७॥

५

१२३. रुष रोष । रुष्यति । अरुषत् । तीषुसहलुमरुषरिषः (तु० ७।
२।४८) इति वेद्—रोषा रोषिता । रुष्यमत्वर (७।२।२८) इति रुष्टः
रुषितः । भ्वाद्दौ रुष हिंसायाम् (द्र० १।४५८)—रोषति ॥११८॥

१२४. डिप क्षेपे । डिप्यति । अडिपत् । तुदादौ (६।७६)
डिपति । चुरादौ डिप स्तिप क्षेपे (१०।१२३)—डेपयति ॥११९॥

१०

१२५. स्तूप समुच्छ्राये । स्तूप्यति । अस्तूपत् । तुष्टूपयिषति ।
चुरादौ (१।१२४) स्तूपयति । स्तूपः । स्तूप इति दुर्गः—स्तूप्यति ॥१२०॥

१२६. कुप क्रोधे । कुप्यति । अकुपत् । पचादौ^२ कोपः ।
ऋषमण्डार्येभ्यश्च (३।१।१५१) इति युच्—कोपनः ॥१२१॥

१२७. गुप व्याकुलत्वे । गुप्यति । अगुपत् । राजसूयसूर्ये
(३।१।११५) इति कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यद् धनम्, गोप्यम् अन्यत् ।
भ्वाद्दौ गुप गोपने (१।६।६६)—जुगुप्सते, गुप रक्षणे (१।२८०) गोपायति ।
चुरादौ भासार्थः (१०।१९७) गोपायति ॥१२२॥

१५

१२८. युप रूप लुप विमोहने । युप्यति, अयुपत् । रलोव्युपधाद्
(१।२।२६) इति युपित्वा योपित्वा, युयुषिषति युयोपिषति । रुप्यति,
अरुपत् । रोपः शरः । रूप्यम् । लुप्यति, अलुपत् । तुदादौ लुप्ठ भेदने
(६।१३४)—लुम्पति ॥१२३-१२५॥

२०

१२९. लुभ गार्दध्य । गार्दध्यम् अभिकाङ्क्षा । लुभ्यति ।
अलुभत् । तीषु^३सह (तु० ७।२।४८) इति लोब्धा लोभिता । लुभो विमोहने

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३०६) ।

२. पचादिगणे (३।१।१३४) कोपशब्दः साक्षात् पठ्यते ।

३. 'तीषसह' पाठा० । वीरतरङ्गिय्यां 'रुष रिष हिंसायाम्' (१।४५८)

२५

(७।२।५४) इद्—विलुभिताः केशाः, लुब्धोऽन्यः ॥१२६॥

१३०. क्षुभ संचलने । संचलनं रूपान्यथात्वम् । क्षुभ्यति ।
अक्षुभत् । क्षोभिता । लुब्धस्वान्त (७।२।१८) इति क्षुब्धो मन्थश्चेत्,
क्षुभितोऽन्यः । लुभिताम्भोधिर्यना । क्रचादौ (९।४९) क्षुभ्नाति । भ्वाद्दौ
५ (१।४९९) क्षोभते ॥१२७॥

१३१. णभ तुभ हिंसायाम् । प्रणभ्यति । अनभत् । भ्वाद्दौ
(१।५००) नभते । क्रचादौ (९।५०) नभ्नाति । अत्यविचमि (७० ३।११७)
इत्यसच्—नभसम् अदन्तम् । नभो नभि बभस्तेः (द्र० घा० सू० ३।१९) ।
नहेद् (३।१९) नभिः (तु० द० उ० १।५४) । तुभ्यति । अतुभत् ॥१२८, १२९॥
१० १३२. क्लिद् आर्द्रभावे । क्लिद्यति । अक्लिदत् । क्लेप्ता,
क्लेदिता, क्लिन्नः । चरिचलि (६।१।१२ वा०) इत्यादि द्वे च—चिक्लिदः
॥१३०॥

१३३. अमिदा स्नेहने । मिदेशुणः (७।३।८२) मेद्यति । अमि-
दत् । जीतः वतः (३।२।१८७) आदितश्च (७।१।१६) इति नेद्—मिन्नः ।
१५ विभाषा भावादिकर्मणोः (७।२।१७)—प्रमेदितः प्रमिन्नः, मेदितमनेन, मिन्नम्-
निष्ठा शीङ्स्विदि (१।२।१९) इति सेण् निष्ठा न कित् । अच् (द्र० ३।१।१३४)
—मेदाख्यो देशः । अघृत् (द० उ० ६।४६)—मेदो वसा । मेदिनी ।
भ्वाद्दौ (१।४९२) मेदते, अमेदिष्ट । चुरादौ मिद स्नेहने (तु० १०।८)
मेदयति ॥१३१॥

२० १३४. अक्षिवदा स्नेहनमोहनयोः । क्षिवद्यति । अक्षिवदत् ।
क्षिवणः । प्रक्षिवणः प्रक्ष्वेदितः । क्षिवणम् अनेन, क्ष्वेदितम् ।
(द्र० ७।२।१७।१।२।१९) । भ्वाद्दौ (१।७०५) अव्यक्ते शब्दे^१—क्ष्वेदति ॥१३२॥

व्याख्याने 'तीषसह' इति पाठ उद्ध्रियते (पृष्ठ ६५), अन्यत्र सर्वत्र (१।५.९०॥
४।१२३॥६।५७) 'तीषुसह' इत्येव पठ्यते । तेन स्वामिमते 'तीषुसह' इत्येवपाठ
२५ इति निश्चितम् । अतः 'रुष रिष हिंसायाम्' (९।४५८) इत्यत्रापि 'तीषुसह' इत्येव
शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

१. भ्वादिभूतव्याख्याने (४९२) 'मेदाख्यो म्लेच्छः' इत्युक्तं स्वामिना ।

२. शीरस्वामी भ्वाद्दौ 'अक्षिवदा स्नेहनमोहनयोः' (४६३) इत्यपि पठति,

१.३५. ऋधु वृद्धौ । ऋध्यति । आर्धत्, मा ऋधत् । आनृधुः ।
सनीवन्तर्ध (७।२।४७) इति वेद्—अर्दिधिषति ईत्सति, अर्धप्यधामीत्
(७।४।५५)—अर्धयति, आर्दिधत् । ऋदुपधाच्च (३।१।११) इति क्यप्—
ऋध्यः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—अर्धः । ऋद्ध्वा अर्धित्वा, न
क्त्वा सेट् (१।२।१८), ऋद्धः । स्वादौ । (५।२७) ऋध्नोति ॥१३३॥ ५

१.३६. गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्यति । अगृधत् । जिघृ-
त्सति । सिपि धातोर्धर्वा (८।२।७४)—अजर्घाः अजर्घत्, यङ्लुगन्तालुङ्,
अजर्घर्धीन् लुङि । वसिगृधि (३।२।१४०) इति क्तुः—गृध्नुः । लुचङ्कर्म्य-
दन्द्रम्यसृगृधिञ्जल (३।२।१५०) इति युच्—गर्धनः । मसूधागृधिम्यः क्त
(द० उ० ८।४२)—गृध्नः । गृद्ध्वा गर्धित्वा । गर्धः । गृद्धः । चुरादौ १०
गृधिवन्च्योः प्रलम्बने (१।३।६७) तङ्—गर्धयते ॥१३४॥

१.३७. उदात्ता उदात्ततः ।

१.३८. वृत् । पुवादयो वर्तिताः ।

श्रीमद्भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरिङ्गण्यां दिवादिगणः

सम्पूर्णः ॥२

१५

परन्तु 'जिह्विदा अव्ययते शब्दे' (१।७०५) इति सूत्रव्याख्याने, इह च न तं निर्दि-
शति, तेन 'शायते भ्वादौ जिह्विदा स्नेहनमोहनयोः' इति पठन्नपि न तममिमउते ।
अत एवान्ये व्याख्यातारस्तत्स्थाने 'जिह्विदा' इति पठन्ति ।

१. क्षीरतरिङ्गण्यां नायं चुरादौ क्वचित् पठ्यते । अत्र लिनिरीने हैमपातु- २०
पारायणदर्शनाय ४।४४ संख्या निदर्शिता ।

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां धातुवृत्तौ क्षीरतरिङ्गण्यां दिवादिगणः समाप्तः ॥

॥ अथ स्वादिगणः ॥

१. पुञ् अभिषवे । अभिषवः क्लेदनं, संधानाख्यम् । इतः
 कृञन्ताः (५।७) सप्तानिटः । स्वादिभ्यः शतुः (३।१।७३) —सुनोति, सुनुते;
 अभिषुणोति, अभ्यषुणोत् । उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वे प्राप्ते
 ५ स्थादिभ्यस्यासेन (८।३।६४) इति नियमान्नास्ति—अभिसुषाव अभि-
 सुषुवे । सुनोतेः स्यसनोः (८।३।११७)—अभिसोष्यति, अभिसुसूषति ।
 सुन्वः सुनुवः, सुन्मः सुनुमः—लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः (६।४।१०७)
 स्तुस्रधूम्यः (७।२।७२) इति सिचिडागमः—असावीत् । सुजो यज्ञसंयोगे
 (३।२।१३२) शता^१—सुन्वन् । संज्ञाया समज (३।३।९९) इति सुत्या ।
 १० राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति राजसूयः । आसुयत्रपि (३।१।२२६) इति
 षयत्—आसाव्यम् । सोमे सुजः (३।२।६०) क्विप्—सोमसुत् । सुयजो-
 ष्वनिप् (३।२।१०२)—सुत्वा । वनो र च (४।१।७) सुत्वरी । अतिस्तुस्र
 (७० १।१४०) इति मन्—सोमः^२ । सुस्रधागृधिभ्यः कर् (६० उ० ८।४२)
 सुरा । सुयुरुवृजो युच् (उ० २।७४) सवनः । सुजो दीर्घश्च (उ० ३।१३) सूना
 १५ वधस्थानम् । कुसुमुभ्यश्च (दश० उ० ७।५) इति सूपः ॥१॥

२. पिञ् बन्धने । सिनोति, सिनुते । सिषाय । ष्वुल् (द्र०
 ३।१।६३३)—सायकः । परिनिविभ्यः सेव (८.३।७०) इति षत्वम्—विषयः ।
 क्ते-प्रसितः । अञ्जिष्टसिभ्यः क्तः (उ० ३।८९) सितः । दावेद्सि (३।२।१५९)
 इति रुः—सेरुः । सितनिगमि (उ० १।६९) इति तुर्—सेतुः । सुसिचिम्यां
 २० दीर्घश्च (तु० उ० २।२५)—सीरम् । इण्सिदीङुभ्यविभ्यो नक् (तु० दश०
 उ० ३।२)—सिनो बद्धः । कृवृजृसि (दश० उ० ५।४२) इति नः—
 सेना ॥२॥

३. शिञ् निशाने । निशानं तनूकरणम् । शिनोति, शिनुते
 शेता ॥३॥

२५ १ प्रथमान्तं पदम् । 'शत्रा' पाठा० ।

२. इतोऽग्रे—'सुजोसिरिति दीर्घश्च—सूरीः' इत्यधिकं क्वचित् । अत्र सुजो
 रिन् दीर्घश्च (दश० उ० १।३३)—सूरिः' इति शुद्धः पाठः स्मात् । अत्रास्वदी-
 या दशपासुणादिवृत्तेऽपि द्रष्टव्या (पृष्ठ २१ टि० २) ।

४ डुमिञ् प्रक्षेपणे । मिनोति, मिनुते । मीनातिमिनोति (६।१।५०)

इत्यात्त्वम्—माना, मास्यति, ल्यपि च^१ (६।१।५०) इति प्रमाय ।
सनि भीमा (७।४।५४) इति गामादाग्रहयोश्च विशेषात् (द्र० सीरदेव १०८, परि०
शे० ११५) मित्सति; मित्सते । मित्रिमम् । कृषापाजि (उ० १।१) इत्युण्
मायुः पित्तम् । ऋशुशीतृचरित्सरितनिमिमस्त्रिम्य उः (दश० उ० १।९२) ५
इत्युः—मयुः किन्नरः । बहुलवचनाद् (द्र० ३।३।१) आत्वं न । घात-
प्रमीः (द्र० उ० ४।१) । नत्तुनेष्टु (२।९२) इति जामाता । [सु]सिचिम्याम
(तु० उ० २।२५)—मीरा^२ ॥४॥

५. चिञ् चये^३ । चिनोति, चिनुते । नेगद (८।४।१७) इति
प्रणिचिनोति । विभाषा चैः (७।३।५८) इति सल्लिटोर्वा कुत्वम्— १०
चिक्कीषति चिक्कीषति, चिक्काय चिक्काय । चिस्फुरोर्णौ (६।१।५४)
आत्त्वम्—उच्चापयति । चुरादौ (१०।८१) मिस्वात् चपयति^४ ।
कर्तौ कुण्डपायसंचायौ, अर्धौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः, चित्यामिचित्ये च
(३।१।१३०-१३२) । कितन् (द्र० ३।३।९४) चितिः । अर्धौ वेः (३।२।९१)
किवप्—अग्निचित् । कर्मण्यन्यारव्यायाम् (३।२।९२)—इयेन इव चीयते १५
—इयेनचित् । हस्तादानि चेरस्तेये (३।३।४०) घञ्-पुष्पप्रचायः । निवास-
चितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः (३।३।४१)—निकायः, आकायमग्निं चिन्वीत,^५
कायः, गोमयनिकायः । संघे चानौत्तराधये (३।३।४२)—चैकस्त्रिलिनिकायः^६ ।
चयोऽन्यत्र । महिवृद् (३।३।५८) इत्यप्-निश्चयः । सुसिचिम्यां दीर्घश्च (तु० उ०
२।२५)—चोरम् । अमिचिमिदि (उ० ४।१२६४) इति क्वः—चित्रम् ॥५॥ २०

१. इमं स्वतन्त्रं सूत्रं विज्ञाय इतोऽपि लिबिशेन ६।१।४१ सूत्रसंख्या
निर्दिष्टा । ६।१।४१ निर्दिष्टं 'ल्यपि च' इति सूत्रं तु वेनः ल्यपि संप्रसारणामं
शास्ति । न च तस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम्, इत्यहो लिबिशस्याज्ञानम् । वस्तुतः
'मीनातिमीनोति' इति सूत्रस्येवायं भागो ल्यप्यात्त्वनिदर्शनार्थः पृथङ् निर्दिष्टः ।

२. द्र० 'मीरा देशसीमा' इति दश० उ० वृत्तिः ८।४३ कपाठः, हैमोष्पादि- २५
वृत्तिः ३६२ च । ३. 'चये' पाठा० ।

४ 'चिञ् चये' (१०।८१) इति घातसूत्रतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् । ६. अज्ञातार्थं पदम् ।

६. स्तृञ् आच्छादने^१ । स्तृणोति^२, स्तृणुते । गुणोर्तिसंयोगाद्योः (७।४।२६)—आस्तर्यते । विस्तृतः । कञ्चादौ स्तृञ् (६।१३)—आस्तृणाति, आस्तीर्यते, आस्तीर्णः ॥६॥

७. कृञ् हिंसायाम् । कृणोति, कृणुते । आर्धधातुके करोति-
५ वत् (८।११)—चकार, चक्रे ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. वृञ् वरणे^३, १० धूञ् कम्पने, ११ उदात्तौ । वृणोति, वृणुते । प्रावरिता प्रावरीता, वृतो वा (७।२।३८) इतीटो वा दीर्घः । सिचि परस्मैपदेषु (तु० ७।२।४०) इतोऽ्—प्रावारीत्, प्रावारिष्टाम् । लिङ्-
१० सिचोरात्मनेपदेषु (७।२।४२) वा—प्रावरिषाताम् प्रावृषाताम्, वृषीष्ट वरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९) इति दीर्घो नास्ति । इट् सति वा (७।२।४१)—
धुवूर्धति विवरिषति विवरीषति । अत्रचपण्यवर्या (३।१।१०१) इत्यनिरोधे^४ वर्यः, वार्योऽन्यः । एतिस्तुशासु (३।१।१०९) इति क्यप्—वृत्वम् । एषदपीष्यते—वार्यम् । संज्ञायां भृतृ (३।२।४६) इति पतिवरा कन्या । प्रहृष्ट
१५ ३।३।५८) इत्यप्—वरः । नौ वृ धान्ये (३।३।४८) घञ्—नीवारः । वृणोति-
राच्छादने (३।३।५४)—प्रवारः । अण्डन् कृसृभृजः (उ० १।१२२९)—वरण्डः ।
जृवृञ् ऊथच् (उ० २।५ श्वेत० A. B. पाठः)—वरूथो रथगुप्तिः सुयुसृजो-
युच् (उ० २।७४)—वरणः । अजिवृरीभ्यो निञ्च (उ० ३।३८)—वर्णुर्नाम
नदः । कृगृशृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (दश० उ० ८।४७)—वर्वरः कुञ्चिताः
२० केशाः । सवृभृशुषिमृषिभ्यः कित् (दश० उ० ३।१६)—वृकः । वृजश्चित् (उ०
(३।१०७)—वरत्रा चर्मरञ्जुः । जनिदाभ्युः (उ० ४।१०४) इति वृशो
वाशिका । वसिवपिवदिराजि (दश० उ० १।५३) इतीञ्—वारि । ण्यन्तात्
क्विवपि वाः—वारान् निधिः^५ । धूञ् कम्पेन^६ । धूञ् इतीहामुं शिवस्वामी

१. 'छादने' पाठा० । २. 'आस्तृणोति' पाठा० ।
३. 'अनिरोधे' पाठा० । ४. अत्रविषेय अत्रे टिप्पणी ७ द्रष्टव्या ।
५. 'अनिरोधने' पाठा० । ६. कृञ्चत्योऽयं प्रयोग इति न ज्ञायते ।
७. 'अत्र कः स्वामिसम्मतः पाठ इत्यत्र विप्रवदन्ते उद्धर्तारः । तथाह सायणः—'अत्र स्वामी तु इत्स्वान्तममुं पठित्वा प्रयोगवशाद् दीर्घान्तमप्याह ।

दीर्घमाह—धूनोति, धूनुते । स्वरतिसृति (७।२।४४) इति वेद्—विधोता विधविता । विधूतः । धून् प्रीञ्जोर्लुक् (७।३।३७ वा०)—विधूनयति । धुञ् इति चन्द्रः^१ (तु० धातु० ५।९)—धुनोति, विधुतः । अर्तिण्धूसृञ्जसहचर इत्रः (३।२।१४८) इति धवित्रम् । श्वियुधि (उ० १।१४५) इति मक्—धूमः । कृधूमदिभ्यः किन् (उ० ३।७३)—धूसरः । क्रयादौ (९।१६) धुनाति, ५ तुदादौ धू विधूनने (६।९६)—धुवति ॥८९॥

१२. दुद् उपतापे । इतश्चत्वारोऽनितः । दुनोति । दोता । दवधुः (द्र० ३।३।८९) । भौवादिकेन ग्रहणानि, दु दु गतौ (१।६७५)—दवति ॥९०॥

१३. हि गतौ वृद्धौ च । हित्मीना (८।४।१५) णत्वम्—प्रहि- १० पोति । हेरचङि (७।३।५६) इति कुत्वम्—प्रजिघाय । कमिनि (उ० १।७३) इति तुन्—हेतुः । मक् (द्र० उ० १।१४७)—हिमम् । मनिन् (दश० उ० ६।७३)—हेम । अतियूति (३।३।६७) इति हेतिरायुधम् ॥९१॥

१४. पृ प्रीतौ । पृणोति । पर्ता । पुपूर्षति, इट् सनि वा (७।३। इति नास्त्युपदेशाधिकारात्^२ (द्र० ७।२।१०) ॥९२॥ १५

शिवस्वामिकश्यपौ तु दीर्घान्तमाहतुः' (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१६) इति । प्रक्रिया-कौमुदीटीकायां विट्त्वस्वाह—'चीरस्वामी दीर्घमाह, अन्ये ह्रस्वम्' (पाठांतरे 'शिवस्वामिनाम निर्दिष्टम्) (भाग २, पृष्ठ २५४) । अत्र विट्त्वलोद्धतः पाठ एव युक्ततरः प्रतिभाति एकादशसूत्रे 'उदात्तौ' इति निर्देशात् । ह्रस्वपाठे तु 'धुञ्' अनुदात्तः स्यात् । ऋयादौ (९।१६) 'स्वादौ धून्धुञ्चौ धूनोति धुनोति' इत्युभयं पठिष्यति २० चीरस्वामी, एवं तुदादावपि (६।९६) । अयं च चान्द्रपाठं स्वीकृत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । सायणस्तु धुञ् इति पठन् अन्ते 'स्वादय उभयतोभावाः वृत्रजन्मुदात्ताः । तस्यानुदात्तमध्ये पाठ ऋकारान्तोभयतोभाषानुरोधेन' इत्याह (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१७) ।

१. सुद्धिते चान्द्रधातुपाठे तु 'धूञ् कम्पने' इति दीर्घान्तः पठ्यते । 'सायणस्तु 'उभयमपीति चान्द्राः इति सुधाकरः' इत्याह (धा० वृ० पृष्ठ ३१६) । अत्र २५ चान्द्रधातुपाठो भ्रष्ट इति प्रतीयते । 'धूञ् कम्पने' इतोऽप्ये सुद्धितमध्ये 'विभाषिताः' इति पठ्यते । तत्रापि 'विभाषितः' इत्येकवचनमेव युक्तम्, धूञ् एव विभाषितेऽस्वात् ।

२. उपदेशे दीर्घऋकारान्तादिति भावः । अयं तु सनि दीर्घः ।

१५. स्मृ प्रीतिचलनयोः । बलनं जीवनम्^१ । स्मृणोति । सस्मार । स्मृ हत्येके । ते तु छान्दसप्रायौ^२ ॥१३॥

१६. अनुदात्ताः । नोदात्तेत^३ एकाच्त्वात् ।

१७. आप्लृ व्याप्तौ । चत्वारोऽनितः । आप्नोति । आपत् ५ (द्र० ३।१।५५) । आप्ता । आप्लृपृक्त्वामीत् (तु० ७।४।५५)—ईप्सति । उदके तुम्भौ च (उ० ४।२१०) इत्यम्भः ल्यपि लघुपूर्वात्, विभाषाऽऽपः (६।४।५६, ५७) इति णेर्वा लोपः—प्राप्य प्रापय्य । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यङि प्राप्ते कित्न् आबादिभ्यः (३।३।६४ वा०) आभिः ॥१४॥

१८. शकृ शक्तौ । शक्नोति, शक्नुवन्ति । अन्यद् दिवादौ १० (४।७८) उक्तम् । सनिमीमा (७।४।५४) इति शिक्षति । अशकत् । पुषादित्वाद् (दिवादौ ७३—९२) अङि सिद्धे लृदित्त्वम् आत्मने-पदार्थं^४ कर्मव्यतिहारे^५—व्यत्यशकत् । शकधृषणा (३।४।६५) इति तुमुन्—शक्तो घटं कर्तुम् । शकितः ॥१५॥

१९. राध षाध संसिद्धौ । संसिद्धिः फलसम्पत्तिः । राधी- १५ क्षयोर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३६)—त्रैत्राय राध्नोति । राधो हिंसायाम् (६।४।१२३) एत्वाभ्यासलोपौ—अपरेऽधुः । राधो हिंसायाम् सनीस् वक्तव्यात् (द्र० ७।४।५४ वा०) प्रतिरित्सति । कित्न् आबादिभ्यः (३।३।९४ वा०)—

१. 'प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३१६) पाठः ।

२० २. 'ते तु छान्दसप्रायाः' 'तौ तु छान्दसप्रायौ' इति वा युक्तः पाठः । 'इमौ पृणोतिश्च त्रयश्छान्दसा' इति स्वामिकाशयौ^६ इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३१६) ।

३. 'न तदात्तेतः' पाठा० । अत्र पृ० ५, पं० ३, ४ स्मृतः श्लोको द्रष्टव्यः ।

४. चिन्त्यमिदम् । इह हि लृदित्वाभावे सिच् स्यात् । नह्यस्मात् सौवादिकान् देवादिकस्य पुषादित्वादङ् स्यात् ।

२५ ५. इतोऽग्रे लिबिशाः ३।१।८७ सूत्र संख्यां निर्दिश्य 'कर्मवत् कर्मणा तुल्य-क्रियः' इति सूत्रं द्रष्टव्यमिति संकेतितवान् । कर्मवत् सूत्रं तु कर्मकर्तरि प्रवर्तते । इह तु कर्मव्यतिहारस्य विषयः । अतोऽत्रात्मनेपदप्रदर्शनाय 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (१।३।१४) इत्यस्य संख्या निदर्शनीया ।

राद्धिः । दिवादी राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव (४।७१)—राध्यति । साध्नो-
ति । सिषात्सति । अषोपदेश इत्येके—सिसात्सति । नन्द्यादीं (द्र०
३।१।१३४ वा०) ण्यन्तात् साधनः । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्—
साधुः । दिवादी साध्यति^१ ॥१६, १७॥

२०. अनुदात्ता उदात्ततः ।

५

२१. अशू व्याप्तौ । अश्नुते । अष्टा, अशिता । अश्नोतेश्च
(७।४।७२) इति नुद्—व्यानशे^२ । स्मिपूङ्ग्वशां सनि (तु० ७।२।७४)
इतीद्—अशिषिषते । अटवर्त्यशृणोतीनां (३।१।२२ वा०) यङ्—अशा-
श्यते ।^३ कृवापाजि (उ० १।१) इत्याशु । शावशेराप्तौ (उ० १।४४) उरन्—
श्वशुरः । अशृप्रिषि (उ० १।१५१) इति कवन्—अश्वः । अशे रश् च १०
(उ० २।७५) इति युच्—रशना । अशे रश् च (दश० उ० १।१५ ङपाठः)
इति मिः—रश्मिः । अशिषणाय्यो रुडायलुकौ च (उ० ४।१३३)—राशिः ।
अतिसृष्टमि (उ० २।१०२) इत्यनिः—अशनिः । मनिन् (दश० उ० ६।७३)
अश्मा । अशेर्देवने^४ (उ० ३।६५) सः—अक्षः । अशेः सरन् (उ० ३।७०)
अक्षरम् । अशेर्निद (उ० ३।१५६) इति सिः—अक्षि । अशेर्देवने युद् च (दश० १५
उ० ९।५१ ङपाठः) यशः । क्रचादीं अश भोजनने (१।५२)—अश्नाति ॥१८॥

२२. ष्टिघ आस्कन्दने । स्तिघ्नते ॥१९॥

२३. उदात्तावनुदात्तौ ।

२४. तिक तिग च । इतश्चम्बन्ता (५।३१) नव सेटः परस्मै-
पदिनश्च । चकाराद् आस्कन्दने ।^१ तिक्नोति, तिग्नोति । के (द्र० २०
३।१।१३५) तिकः ॥२०, २१॥

१. नहि नीरतरङ्गिण्यां साधधातुदिवादी पठ्यते । काशकृत्स्नधातुपाठे
(पृष्ठ १८६) तु 'राध साध संसिद्धौ' इति दिवादी पठ्यते । तदनुसारं चन्द्रकान्तत्र-
कारावपि दिवादी पठतः (चा० ५।२२) ।

२. 'आनशे' पाठा० ।

३. धातुप्रदीपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

२५

४. 'वने' 'धने' पाठान्तरे ।

५. यथा तु काशकृत्स्नकातन्त्रचान्द्रहैमशाकटायनधातुपाठेषु पाठस्तथा
तिक तिग धात्वोर्हिसार्थः, न तु स्कन्दनार्थः । प्रतीयते कस्यचित् प्राचीनश्लोकवद्-

२५. षघ हिंसायाम् । सघ्नोति । सिसघिषति । सिषाघयि-
षति । दुर्गस्याबोपदेशो^१ ऽयम्—सिसाघयिषति । तिक तिष चषघ^२ हिंसा-
यामित्येक^३—तिघ्नोति चषघ्नोति^२ ॥२२॥

२६. जिघृषा प्रागल्भ्ये । घृष्णोति । घृष्टः, प्रघृष्टः प्रघर्षितः
५ घृष्टमनेन, घर्षितम्, निष्ठाशीङ्खिदि (१।२।१६) इति किरचं नास्ति ।
त्रसिगृधिघृषिचिपेः क्तुः (३।२।१४)—घृष्णुः । भाषायां शासियुधि (३।३।१३०
वा०) इति युच्—तुर्धर्षणः । धृषेर्षष च संज्ञायाम् (उ० २।८२) इति क्युः—
घृषणा धीः । शकृधृषज्ञा (३।४।६५) इति तुमुन्—घृष्णोति भोक्तुम् ।
ऋत्विग्द्घृष् (३।२।५६) इति दधृक् । चुरादौ षष अप्रसहने (२०।२३८)—
१० धर्षयति ॥२३॥

२७. दग्धु दग्धम् । दग्ध्नोति । श्रथिप्रथिदग्भिस्त्रन्जीनां (द्र० १।२।१६
काशिका) किति नलोपः—देभुः । सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति धेद्—
दिदग्भिषति, अनिद् पक्षे—दग्भ इच्च (तु० ७।४।५६)—धिप्सति धोप्सति,
हलन्ताच्च (१।२।१०) इति किरचे हल्जातिराश्रीयते । दग्ध्वा दग्भि-
१५ त्वा । दग्धः ॥२४॥

२८. ऋधु टद्धौ । ऋध्नोति । दिवाद्यौ (४।१३५) ऋध्यति ।
तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि ॥२५॥

२९. छन्दसि । आगणान्ताच्छन्दोऽधिकारः^४ ।

धातुपाठस्यानुकरणेन मध्ये चकारः पठितः स्यात्—गृषि आस्कन्दने तिक, तिग च
२० षघ हिंसायाम् । इदं रहस्यमविदित्वैव कैश्चिद् वृत्तिकारैश्चकाराद् आस्कन्दनार्थो
गृहीतः । अपरैश्च चकारं षघ-धातुना संयोज्य चषघ धातुः स्वीकृतः । द्र० इहैत्र
उत्तरधातुसूत्र (२५) व्याख्या ।

१. दुर्गः कातन्त्रधातुपाठव्याख्याता । कातन्त्रधातुपाठे तु षघ इत्येव
पठ्यते । स्वयमपि ऋक्षि चिरि (३३) इत्युत्तरसूत्रव्याख्याने दुर्गनाम्ना 'षघ' इति
२५ बोपदेशमेव पठिष्यति ।

२. 'चखष, चखन्नोति' पाठा० । अयं च षकारस्यैव खकारोच्चारण-
जन्योऽपपाठः । ३. पूर्वपृष्ठस्था पञ्चमी टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ २४) । छन्दसि इति सूत्रस्य इदं व्याख्यानं

३०. अह व्याप्तौ । अह्नोति ॥२६॥

३१. दध घातने । दध्नोति ॥२७॥

३२. चमु भक्षणे । आचम्नोति । भ्वाद्दौ (१।३।१५) आचामति ॥२८॥

३३. ऋक्षि चिरि जिरि दाश हं हिंसायाम् । ऋङ्ङणोति^१ ५
 आनृङ्क्ष^१ । ऋणोति चिणोति इत्येके । चिरिणोति, जिरिणोति । एकावा-
 च चिरिजिरेः (द्र० १।१ पृ० ५ पं० ३) इति नानुबन्धिता । दाश्नोति । दाशः ।
 ङणोति । दुर्गे^२स्तु तिक तिघ^३ षघ^३ ऋक्ष चिरि चिरि जिरि दाश दु हिंसायाम्^३

‘दध घातने’ (३१) इत्युत्तरसूत्रान्तरं मुद्रितं जर्मनसंस्करणे । स च लेखक प्रमादजः ।
 अस्मामिस्त्वयं यथास्थानं प्रापितः ।

१. ‘ऋङ्णोति, आनृक्षं’ इति लिचिशपाठः । ऋक्षि-धातोरिद्विवाचुमा
 भाव्यम् । पुरुषकारस्तु स्वामिनाम्ना शुद्धमेव सनुमं पाठमुदाजहार । तथा हि—“कीर-
 स्वामी तु ऋक्षि इति पठित्वा ऋङ्णोति इति आनृक्ष इति चोदाहृत्य ऋणोति
 क्षिणोति इत्येके” इत्याह (पुरुष० पृष्ठ २४) ।

२. दुर्गः कातन्त्रधातुपाठव्याख्यात । अस्मदीये कातन्त्रधातुपाठस्य
 हस्तलेखे ‘तिघ’ स्थाने ‘तिग’ पठ्यते । सायणोऽपि^१ धातुवृत्तौ दुर्गनाम्ना ‘तिग’
 इत्येव पठति । (पृष्ठ ३२२) । षघ धातोरुत्तरमस्मदधस्तलेखे कश्चित् पाठस्त्रुटितः ।
 सायणस्तु ‘षघ रि कि चिरि’ इत्येवं पठति (पृष्ठ ३२२) । ‘दाश’ स्थाने कातन्त्र-
 धातुपाठे ‘दास’ इति पठ्यते, ‘दु’ स्थाने च ‘दुह’ । सायणस्तु ‘दुङ्’ पठित्वा
 ‘दुनुते’ इत्युदाजहार (पृष्ठ ३२२) । हिंसायाम् इत्यस्य स्थाने कातन्त्रपाठे ‘जिघां-
 सायाम्’ पाठः । काशकःस्नधातुपाठे तु ‘तिक तिग विघ तिङ् [तीङ्] चिरि जिरि
 दास ब्रहि जिवांसायाम्’ इति पठ्यते (पृष्ठ २०९) । अत्र ‘दुहि’ स्थाने ‘दुह’ इति
 शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, व्याख्यायां ‘दुह्णोति’ इति प्रयोगनिदर्शनात्, कातन्त्रे च
 तथैव पाठात् ।

इदं चात्रावधेयम्—पाणिनीये धातुपाठे छान्दसत्वेन स्मृता धातवः काशकःस्न-
 व्याख्याने विना छन्दोनिर्देशं पठिताः । तमनुसृत्यैव च लौकिकमात्रविषये कातन्त्रे-
 ऽपि पठिताः । तदनुसारमेव च चान्द्रेऽपि ‘ऋक्ष चिरि जिरि हिंसायाम् (५।२२)
 पठ्यन्ते ।

३. ‘चषघ’ पाठा० ।

मित्याह । छान्दसा अमी जिघर्त्यादिवन्नियत विषयाः^१ ॥२९—३३॥

भट्टक्षीरस्वाम्युप्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीर-तरङ्गिण्यां

स्वादिगणः

सम्पूर्णः ।^२

१. तदुक्तं पतञ्जलिना—घरतिरस्मा अविशेषणोपादिष्टः । स घृतं घृणा
अर्षे इत्येवं विषयः । महा० ७।१।६६ ।

२. इति क्षीरस्वाम्युप्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां स्वादिर्गणः समाप्तः ।

॥अथ तुदादिगणः॥

१. तुद व्यथने । इतः कृषान्ताः (६।६) षड्निट उभयपदि-
नश्च । तुदादिभ्यः शः (३।१।०७), सर्वधातुकमपित् (१।२।४) इति ङित्त्वम्-
तुदति, तुदते । तोत्ता । प्रतोदः, तोदः । आष्ठीनघोर्तुम् (७।१।८०) वा—
तुदती, तुदन्ती । विध्वरुषोस्तुदः (३।२।३५) खश्-विधुन्तुदः, अरुन्तुदः ।
षातशुनीतिल (३।२।२८ वा०) इति तिलन्तुदः । क्ते-नुन्नः (द्र० ८।२।
४२) । दाम्नीशस (३।२।१८२) घृन्-तोत्रम् । पातृतुदि (उ० २।७) इति
थक्-तुत्थम् अञ्जनं, धातुविशेषश्च ॥१॥

२. णुद प्रेरणे । प्रणुदति प्रणुदते^१ । नोत्ता । तुदविदोन्द्रा
(८।२।५६) इति वा निष्ठानत्वं—नुत्तः, नुन्नः । ग्लातुदिभ्यां ङौ (उ० २।६४)-
नौः ॥२॥

३. दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं त्यागः । दिशति, दिशते ।
क्तिन् (द्र० ३।३।९४)—दिष्टिर्वितस्तिः । ऋत्विग्दध्ण् (३।२।५९) इति
क्तिन्—दिक् । नाम्न्यादिशिग्रहोः (३।४।५८) णमुब्—नामादेशमामन्त्र-
यते । दिष्टं दैवम् ॥३॥

४. भ्रस्ज पाके । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
भृज्जति, भृज्जते । भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् (६।४।४७)—भ्रष्टा, भर्ष्टा,
प्रसारणविषये नेष्यते, मृष्टलुचितलिङ्गात्^२—भृज्ज्यात् । बभ्रज्ज बभर्ज,
वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनाम् अविशेषः^३ । सनीवन्तर्ध (७।२।४६) इति वेद्—
बिभर्जिषति बिभ्रज्जिषति, बिभर्क्षति बिभ्रक्षति । ब्रश्चभ्रस्ज (८।२।३६)
इति षः—भृष्टः, भृष्टिः । प्रथिभ्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८)

१. अत्र धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३२३) स्वामिनाम्ना उदघृतः पाठोऽनुसन्धेयः^१ ।

२. काशिकायां (२।३।३१) राजदन्तादिगणे 'मृष्टलुञ्चितम्' पठ्यते वर्ध-
मानस्तु 'मृष्टलुञ्चितम्' इति पठित्वा लक्ष्यमपि निर्दिदेश (गणारत्नमहो० पृष्ठ ६५) ।

३. अत्र 'ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामाविशेषः' इति माप्यवचनम्
(६।१।१७) अनुसन्धेयम् । लिक्विशेनेदमबुद्ध्वा 'वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनाम्'
इतोऽप्रे ६।१।१६ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।

भृगुः न्यङ्कादिः^१ । अस्त्रिभूसुयुधूम्यः कित् (तु० उ० २।८०)—भृजनम् ।
 ल्युटि (द्र० ३।३।११५) भ्रजनम्, भर्जनम् । अस्त्रिगमि (उ० ४।१६०)
 इति घृन्—भ्राष्ट्रम् ॥४॥

५. क्षिप प्रेरणे । क्षिपति, क्षिपते । अस्मिप्रत्ययिभ्यः क्षिपः (१।३।
 ५ ८०) परस्मैपदम्—अभिक्षिपति, प्रक्षिपति, अतिक्षिपति । संपृच
 (१।२।१४२) इति परिक्षेपी । निन्दहिंस (१।२।१४६) इति परिक्षेपकः ।
 त्रसिगृध्रिषिक्षिपेः क्तुः (३।२।१४०)—क्षिपणुः । भिदादौ (गण० ३।३।
 १०४) क्षिपा । रक् (द्र० उ० २।१३)—क्षिप्रम् । क्षिपेरनिः किञ्च (तु०
 उ० २।१०७)—क्षिपणिः, क्षिपणी वा । दिवादौ (४।१३) क्षिप्यति ॥५॥

६. कृष विलेखने । कृषति, कृषते । अनुदातस्य चर्दुपधस्यान्य-
 तरस्याम् (६।१।५६) अम्—कक्ष्यति कक्षयति । स्पृशमृशकृषणपः सिञ् वा
 (३।१।४४ वा०)—अकृक्षत् अकाक्षीत्, अकाक्षीत् । भ्वादौ (१।७।१७)
 कर्षति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि । कृश तनूकरणे तु दिवादिः (४।१२०)
 तालङ्ग्यान्तः ॥६॥

७. अनुदात्ताः स्वरितेः

८. ऋषी गतौ, ९. उदात्त उदात्तेत् । ऋषति । उपसर्गाद्
 ऋति धातौ (६।१।६१) वृद्धिरेकादेशः—उपार्षति । अर्षिता । स्तुवृशि-
 कृत्यभिम्यः कित् (उ० ३।६६)—ऋक्षः । इक्^२—ऋषिः । कित् (द्र० ३।३।
 ९४)—ऋष्टिः । ऋषिवृषिभ्यां कित् (उ० ३।१२३)—ऋषभः । शोदितो निष्ठा-
 २० याम् (७।२।१४)—ऋष्टः ॥७॥

१०. जुषी प्रीतिसेवनयोः । इतश्चत्वारः सेट आत्मनेपदि-
 नश्च । जुषते । जोषिता । जोषित्वा जुषित्वा (द्र० १।२।२६) ।
 ईदित्वात् (द्र० ७।२।१४) जुष्टः । एतिस्तुशास्त्र (३।१।१०९) इति क्यप्-
 जुष्यः । सह जुषत इति सजूः ॥८॥

२५

१. न्यङ्कादिगणे (७।३।५३) शृगुशब्दपाठात् कुत्वमित्यभिप्रायः ।

२. अत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (३।३।१०८ वा०) इति वार्तिकेन 'इक्' प्रत्यय
 इति स्वाम्यभिप्रायः । लिबिशेन त्वैतद्वातिकमबुद्ध्वा 'इयपधात् कित्' इति
 उणादिसूत्रनिदर्शनाय (उ० ४।१।१९) संख्या निर्दिष्टा । उणादौ न इक् प्रत्ययः
 साक्षात्निर्दिष्टः । तत्र त्वनुवर्त्यमानस्य इजः कित्त्वमात्रं विधीयते ।

११. ओविजी भयचलनयोः । उद्विजते । विज. इह (१।२।२)
इतीडादिः प्रत्ययः कित्—उद्विजिता । करणे हलश्च (३।३।२१)
इति घञ्—वेगः । विग्नः । प्यन्ताद् उद्वेजितः ॥९॥

१२. ओलजी ओलजी व्रीडे । लजते । लजिता । लजितः,
लग्नस्तु लग्नमित्थ (७।३।१८) इति सक्ते साधुः, लगितोऽभ्यः । ईद्विस्व ५
तर्ह्यनर्थकम्, तस्माल्लगेः (१।५।५३) एतत् निपातनम् । अत एव ओन-
जीति चन्द्रः^१—नग्नः । लज्जते । लज्जिता । अनयोस्तुदादौ प्रयोज-
नाभावाद् भ्वादौ युक्तः पाठः^२ ॥१०, ११॥

१३. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

१४. ओत्रश्च छेदने । इतः स्फुलान्ताः (५।९।४) विशतं १०
सेष्टः परस्मैपदिनश्च । ग्रहिव्यात्रयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
वृश्चति । व्रष्टा व्रश्चिता (द्र० ७।२।३५) । मूलवृत् । वृक्णः, पत्वे निष्ठा-
देशः सिद्धो वक्तव्यः (८।२।६ वा०) जृवश्चयोः कित् (७।२।५५) इतीद्—वृश्चि-
त्या । वृश्चिषोः किकन् (तु० उ० २।४०)—वृश्चिकः । स्तृवश्चि (उ० ३।६६)
इति कसः—वृश्चः ॥१२॥

१५. व्यच संभवे । विचति (द्र० ६।१।१६) । व्यचेः कुदादित्म-
नसि (१।२।१ वा०)—विचिता । नेह—उरुव्यचाः ॥१३॥

१६. व्यज व्याजीकरणे । व्यजति । 'व्याजीकरणे' लिङ्गाद्
घञि कुत्वाभावः—व्याजः ॥१४॥

१७. उच्छि उच्छे । उच्छ उच्चयः । उच्छति । उच्छिता ॥१५॥ २०

१८. उच्छी विवासे । विवासोऽतिक्रमः । उच्छति । व्युष्टा
रात्रिः ॥१६॥

१. मूर्ध्नि चान्द्रधातुपाठे तु 'ओलजी' इत्येव पठ्यते (६।१००) । सायणी
ऽपि धातुवृत्तौ चान्द्रमते तद्वर्गपञ्चमादि (ओनजी) मन्यते (धातु ३२६) । वीरस्वामी
नर्मनभिकाराशब्दव्याख्यानने 'ओणजी' इति पठति (द्र० अमरटीका ३।१।३९ ॥२।६।९) । २५

२. चिन् योऽयं पाठः । भ्वादौ पाठे शपः पिस्त्वादनुदात्तत्वे तास्यनुदात्तत्वे-
च्छिद् (६।१।१८६) इति लसार्धधातुकात्तत्त्वे धातुस्वरः स्यात् । इह पाठे तु
विकरणस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति । अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३२६) अनुसन्धेया ।

१९. ऋच्छ इन्द्रियप्रलयमूर्तिभावयोः । इन्द्रियाणां प्रलये
=मोहे, मूर्तिभावे च । ऋच्छति, समो गम्युञ्जि (१।३।२६) इति सङ्-
समुच्छते । इजादेयुर्मतोऽनृछः (तु० ३।१।३६) इत्याम्—आनृछं ॥१७॥

२०. मिच्छ उत्कलेशे । उत्कलेशो बाधनम् । मिच्छति । पिब
इति द्रमिडाः—पिच्छाः आचामः ॥१८॥

२१. जर्ज झर्ज चर्ज परिभाषणे । जर्जति । जर्जरः, झर्जरः ।
चर्च इति च दुर्गः ॥१९—२१॥

२२. त्वच संवरणे । संवरणम् आच्छादनम् । त्वचति ।
किपि (द्र० ३।२।१८७) त्वक् । अचि (द्र० ३।१।१३४) त्वचः ॥२२॥

२३. ऋच स्तुतौ । ऋचति । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)—
ऋक् । आनर्च, आनृचुः । अचिणुचि (उ० २।१०८) इतीसिः—अचिः ॥२३॥

२४. उब्ज आर्जवे । आर्जवं स्पृष्टता^१ । उब्जति । उब्जि-
जिषति, न न्द्राः संयोगादयः (६।१।३) इत्यत्र वक्तव्याद्^२ बो न द्विरुच्यते ।
समुद्गादिसिद्धत्वाद् बोपधोऽयम्^३, उपध्मानीयोपधत्वे जइत्वस्या-
सिद्धत्वं स्यात् । मुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः (७।३।६१) । उब्जेर्बले बलोपश्च
(उ० ४।१६२) इत्यसुन्—ओजस् ॥२४॥

२५. उद्भ्रं उत्सर्गे । उज्झति । दोपधोऽयम्, लाक्षणिकं

१. 'जर्च जर्ज जर्म भर्ज परिभाषये—जर्चति, जर्जति, जर्भति । जर्जरः ।
भर्भति । भर्भरः । चर्चेति दुर्गः' । इति पाठा० । २. 'स्पृष्टता' कचिन्नास्ति ।

३. 'बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति काशिकास्थवार्तिकादित्यर्थः ।

४. अयं भावः—अभ्युद्गः समुद्गः इत्यादिसिद्धये केचिद् दोषं
मन्यन्ते । तत्र अभ्युद्गः समुद्ग इत्यादयस्तु द्व्युपसर्गाद् गम्भेर्प्रत्यये संपत्स्यन्ते ।
ततः बकारोपधोऽयं धातुरित्यर्थः । उब्जेर्बले बलोपश्च इति उखादिसूत्रम् (४।१९२)
अपि बोपधत्वे प्रमाणम् । अपरे उपध्मानीयोपधं स्त्रीकुर्वन्ति, तन्मते दोषमाह—
उपध्मानीयोपधत्वे इति । अत्र हयवरट्-सूत्रस्थं 'शर्षु जशभावधत्वे' इति वार्तिकं
तद्भाष्यं चावलोकनीयम् ।

५. यथा तूत्सरवचनम्—'दोपधोयं, लाक्षणिकं उत्वम्' तथा तु धातुसूत्रे
'उज्भ' इत्येव मूलपाठ इति प्रतीयते ।

चुत्वम् । उज्जिभिषति । ष्यति^१—भिषोद्व्यौ नदे (३।१।११५) । क्विपि (द्र० ३।२।१७८) उक्त् ॥२५॥

२६. लुभ विमोहने । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । लुभति । तीषुसह (तु० ७।२।४८) इति लोब्ध लोभिता । लुभो विमोहने (७।२।५४) इट्—विलुभिताः केशाः । दिवादौ लुभ गर्दभ्ये (४।१२६)—लुभ्यति, लुब्धः ॥२६॥

२७. ऋह कत्थनयुद्धहिंसादानेषु । ऋहति । अर्हयति । रिह इति द्रमिडा^२—रिहति, रेहयति ॥२७॥

२८. ऋफ ऋन्फ हिंसायाम् । ऋफति, ऋम्फति, शे ऋन्फादीनामुपसंख्यानाद् (द्र० ७।१।५९ वा०) अनदिताम् (६।४।२४) इति मलोपे १० कृते लुम्, ऋन्फादीनाम् (द्र० ७।१।५६) इत्येके^३ ॥२८, २९॥

२९. तृफ तृन्फ तृप्तौ । तृफति तर्फित्वा । तृम्फति, नोपधात् भफान्ताद् वा (१।२।२३) इति धा कित्त्वम्—तृफित्वा तृम्फित्वा । तृप तृन्प इत्येके^४ ॥३०, ३१॥

३०. तुप तुन्प तुफ तुन्फ हिंसायाम् । तुपति, तुम्पति, १५ तुफति तुम्फति । भ्वादौ तुन्प तुन्फ पाठो (द्र० १।२।८८) व्यर्थः^५ । प्राप् तुम्पतौ गवि कर्तरि (६।१।१५८) सुट्—प्रस्तुम्पति गौः ॥३२—३५॥

३१. टफ टन्फ उक्त्वलेशे ।^६ [टपति टम्फति] ॥३६, ३७॥

१. 'क्यपि' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (५४ ३२९) ।

२०

३. अयं काशिकायां पाठः । भाग्यपुरस्तकेषु क्वचित् 'तृम्पादीनां' क्वचिच्च 'तृम्फादीनां' इत्युभयथा दृश्यते । ऋन्फादीनामिति स्वाम्युक्तः पाठस्तु न क्वचिदुपलभ्यते ।

४. प्रक्रियाकौमुद्यां (भाग २ पृष्ठ २६५) तु 'तथा चाह शीरतरङ्गिणी-कारः—तृम्प तुम्प चेत्येके' इति पठ्यते ।

२५

५. नायं व्यर्थः, भ्वादित्वीच्छपि तास्यनुदात्तेत् (६।१।१८६) इति लसार्ध-धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरो भवति, बहुपाठास्तु विकरणस्वरः (द्र० शीरतर० ६।१२टि०) ।

६. क्वचित् सूत्रं नास्ति ।

३२. गुफ् गुन्फ् ग्रन्थे । गुफति, गोफित्वा गुफित्वा ।
गुम्फति । नोपधात् थफान्ताद् वा (१।२।२३)—गुफित्वा गुम्फित्वा । घञ्
(द्र० ३।३।१८, १९)—गुम्फो बन्धः ॥३८, ३९॥

३३. उभं उन्भं पूरणे । उभति । उभौ^१ (द्र० ३।१।३५) ।
५ उम्भति । उम्भिता । उम्भित्वा ॥४०, ४१॥

३४. शुभ शुन्भ शोभार्थे । अह पव निपातनात् शोभा
साधुः^२ । शुमति । शुशोभ । शुभम् । अशोभोत् । भ्वाद्वा (४९८)
शोभते, शुशुभे, अशुभत् । रक् (द्र० उ० २।१३) शुभम् । शुम्भति,
शुशुम्भ, तुन्फादि (द्र० ७।१।५९ वा०) । भ्वाद्वा शुन्भ भाषणे हिंसायां
१० व (१।२।५२) इत्यर्थभेदात् पाठः^३ । तत्र षोपदेशः, सुम्भति सुम्भना-
द्यर्थ इत्येके^४ ॥४२, ४३॥

३५. ह्मि ग्रन्थे । ह्मति । ह्मघः । अन्द्हन्धू (उ० १।६३) इति
ह्मन्धूः सर्पः ॥४४॥

३६. चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चृतति, चृतः । सेऽसिचि क्त (७।
१५ २।५७) इति वेद्-चर्तिष्यति चर्त्स्यति । ईद्विस्वं यस्य विभाषा (७।२।१५)
इति निष्ठायाम् इद्प्रतिषेधानित्यत्वार्यम्—पतितः^५, यङ्लुगर्थं
वा—चरीचृतः^६ । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)—चृत् । चर्त्यम् (द्र०
३।१।११०) ॥४५॥

३७. विध विधाने । विधति । अस्तु (द्र० उ० ६।४६) घेधाः ॥४६॥

२० १. इयुपघञ्भाषीकरिः कः (३।१।३५) इति कः । नित्यद्विवचनोऽयम् ।
द्र० महा० १।१।२७।

२. 'शोभेति निपातनात्' (काव्या० ५।२।४१) इति वामनः ।

३. न केवलमर्थभेदः, अपि तु स्वरभेदोऽपि भवति शपि । पूर्वा (६।१२)
टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. द्र० हीरतरङ्गिणी १।२।५२ ।

२५ ५. द्वितीया श्रितातीतपतित (२।१।१४) इति निपातनादिङ् इति काशि-
का (७।२।१५) । मैत्रेयस्तु धातुधातो 'धावितः' इत्युदाहृतवान् ।

६. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३३०) ।

३८. जुन गतौ^१। जुनति । जुड इति दुर्गः ॥४७॥

३९. मृड सुखने । मृडति । मृडः । मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—मृडित्वा ॥४८॥

४०. पृड च । पृडति । पडित्वा ॥४९॥

४१. पृण प्रीणने । पृणति । के । (द्र० ३।१।१३५) पृणः । ५
लोकस्य पृणे (६।३।७०), लोकं पृणतीति मुम्—लोकमृणः ॥५०॥

४२. मृण हिंसायाम् । मृणति, मृणालम् (द्र० उ० १।११८) ॥५१॥

४३. तुण कौटिल्ये । तुणति । तुन्दम्^२ ॥५२॥

४४. पुण कर्मणि शब्दे च^३ । पुणति । पुण्यम् । के (द्र० ३।
१।१३५) निपुणः ॥५३॥ १०

४५. मुण प्रतिज्ञाने । मुणति ॥५४॥

४६. कुण शब्दोपकरणयोः । कुणति । इयुधात् कित् (उ०
४।११०)—कुणिः कुपाणिः । क्त्वादिभ्यः कित् (उ० १।११५)—कुण्डम् ।
उणादौ कुणिन्दः (द्र० उ० ४।८४), कुणालम्^४, कुणपः^५ । कोणः ॥५५॥

४७. शुन गतौ । शुनति । शुनकः । श्वा-क्युत् (द्र० उ० २।३२) १५
शुनश्च सीरं च—शुनासीरः ॥५६॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३३०) ।

२. अन्दायश्च (उ० ४।९८) इति निपातनात् ददनीं प्रत्ययौ । उज्ज्वल-
दत्तस्वेतसूत्रवृत्तौ 'तुन्देर्नुम् च, तुन्दः' इत्याह । तच्चिन्त्यम् । नहि 'तुन्दिः' धातुः
क्चित् पश्यते । यद्वाऽत्र 'तुदेः' इति पाठः स्यात् । तथाभ्ययुक्तता तदवस्थैव । २०
तुदेर्नुमि दे दनि वा प्रत्यये 'तुन्द' इति लक्ष्यविरुद्धं प्रान्नोति । भरो भरि सवर्थे (८।४।
६५) इति लोपेऽपि पक्षे दकारद्वयं प्रान्नोत्येव, न चेष्यते । ३. सार्वत्रिकः पाठः ।

४. इतोऽग्ने लिबिशेन पञ्चपाशुयादिः ३।७६ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । तस्मिंश्च
सूत्रे कण-धातोः सम्प्रसारणं कालंश्च प्रत्ययो विधीयते, न कुण-धातोः । सरस्वती-
कण्ठाभरणे (२।३।१०१) कुणोरेव कालं विधीयते ।

५. अत्रापि लिबिशेन उणादेः ३।१४३ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । अस्मिन्नापि

४८. द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । द्रुणति । के (द्र० ३।१।३५)
द्रुणः । घञ् (द्र० ३।३।१८) — द्रोणः, द्रोणी ॥५६॥

४९. घुण' घूर्ण भ्रमणे । घुणति, घुणो दाहक्रिमिः । घोणा ।
घूर्णतिः । घूर्णती घूर्णन्ती (द्र० ७।१।८०) । भ्वाद्वा (१।२९५) घोणते,
५ घूर्णते ॥५८, ५९॥

५०. सुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति । सुरः । षोपदेशोऽयमिति
दुर्गः—सुषोर ॥६०॥

५१. कुर शब्दे । कुरति । कोरकम् । कुरः करत्—कुररः ।
कुर्यात् (द्र० ७।२।७९) । कुरुः ॥६१॥

१० ५२. क्षुर क्षुर विलेखने । विलेखनं छेदः । क्षुरति । क्षुरः ।
क्षुरति । क्षुरः ॥६२, ६३॥

५३. मुर संवेष्टने । मुरति । मुरः, मुरा ओषधिविशेषः ।
मुर्मुरः ॥६४॥

५४. घुर भीमार्थशब्दयोः । घुरति । घञ् (द्र० ३।३।१९) —
१५ घोरः । घुघरः ॥६५॥

५५. पुर अग्रगमने । पुरति । पुरम् । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)
—पूः । पुरुषः । पुरु बहु ॥६६॥

५६. बृहू उद्यमे । उद्यम उद्धरणम् । बृहति । बर्हिता । बर्हा ।
उद्बर्हः । बर्हणम् । बर्हः । प्रभौ परिवृटः^३ (७।२।२१) । भ्वाद्वा बृह वृद्धौ
२० (१।४८५) — बर्हति ॥६७॥

सूत्रे कृषोरेव संप्रसारणं कपञ्च प्रत्ययो विधीयते, न कुषेः । सरस्वतीकण्ठामरणे
(२।२।११२) तु कृषोरेव कृणपो निपात्यते ।

१. द्र० सर० कण्ठ० २।३।३६॥ हैमोयादि ३६६ ।

२. अग्ये तु वकारादि पठन्ति । धातुवृत्ति पृष्ठ ३३१ ।

३. अत्र भ्वाद्वा चोमयत्र पवर्गादि पठित्वा 'प्रभौ परिवृटः' सूत्रेण दन्त्योऽप्य-
२५ वान् 'परिवृट' शब्दो व्युत्पाद्यते । तत्कथमिति न जानीमः । किमस्मिन् सूत्रेऽपि
पवर्गवान् एव पाठः स्वामिसम्मतः ?

५७. तुह् तुन्ह् स्तुह् स्तुन्ह् हिंसायाम् । तुहति । तर्हिता, तर्हा । तर्हणम् । रुधादौ तुहि हिंसि हिंसायाम् (७२४) तृणेढि, तृण्डः, तृहन्ति । तृहति । तृहिता, तृण्डा । स्तुहति. स्तृहति । षोपदेशा-
विति दुर्गः ॥६८—७१॥

५८. इषु इच्छायाम् । इषुगमियमां छः (७३१७७)—इच्छति । ५
तीषुसह (तु० ७३१४८) इति छेद्—एष्टा एषिता । इष्यत इतीद्, इषे
त्वोर्जे त्वा (माध्य० सं० १११) । विन्दुरिच्छुः (३२११६९) । इष आश्वयुजः,
इद् अन्नम् अस्यास्त्यत्र वा, अर्शावच् (५ । २ । १२७) ।
इष्यशिश्यां तकम् (उ० ३११४८)—इष्टका । कसुरेषेः (द० उ०
११५४)—इष्टुः । इच्छा (३३१०१) साधुः । श्रुयजीषितुभ्यः करणे (तु० १०
३३१५५ वा०)—इष्टिः । इष्टः । दिवादौ इष गतौ (४११७)—अन्विष्यति,
इषुः । क्रवादौ इष आभीक्ष्ये (१५७) इष्णाति ॥७२॥

५९. मिष स्पर्शायाम् । मिषति । मेषिता मेषोऽचि (द्र० ३११
१३४), के (द्र० ३१११३५) आमिषम् । घञ् (द्र० ३१११८, १९)—
निमेषः ॥७३॥

६०. किल श्वैत्यक्रीडनयोः । किलति । केलिः । के (द्र०
३ । १ । १३५) किलकिला रवः, अव्यक्तानुकरणं वा । किलासं^२
सिध्मम् ॥७४॥

६१. तिल स्नेहने । तिलति । के (द्र० ३१११३५) तिलः । चुरादौ
(१०६२) तेलयति ॥७५॥

६२. चिल वसने । चिलति । पचादौ (गण० ३१११२४)
चेलः चेलम्, चेलट्^३ (गण० ३१११३४), गर्हिता ब्राह्मणी = ब्राह्मणि-

१. 'वीरस्वामी तु—तुह् तुन्ह् ष्टुह् ष्टुन्ह् हिंसार्थाः' इत्येवं पुरुषकारे (पृष्ठ
१२१) उदध्रियते । तत्र षोपदेशपाठश्चिन्त्यः ।

२. द्र० सरस्वतीकण्ठाकरण २३११७७; हैमोणादि ५७५ ।

३. स्त्रीत्वनिदर्शनाय पचादौ पठितं टित्पाठं निर्दिशति । इह लिबिशेन
६३१४३ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या । एषा सूत्रसंख्या तु 'धरूपकल्प' इत्युत्तरं
निर्देष्टव्या सतीह निर्दिष्टा ।

चेली, घरूपकल्प (६।३।४३) इति ह्रस्वः, चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् (६।२।१२६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्^१ ॥७६॥

६३. चल विलसने । चलति । चलती, चलन्ती । चल कम्पने
ज्वलादिः (१।५६९)—चलः, चालः । शपश्यनोर्नित्यम् (७।१।८१) लुम्—
५ चलन्ती । कम्पने चलिः (१।५४९) मित्—चलयति लताम् । चुरादौ
चल भृत् (१०।६३)—चालयति ॥७७॥

६४. विल संवरणे । दन्त्योष्ठ्यादिः । विलति । आविलम्^२
वेला ॥७८॥

६५. इल स्वप्नक्षेपणयोः^३ । इलति । इला भूः । एला ।
१० एलयति ॥७९॥

६६. विल भेदने । विलति । विलातः । आविलम् । विलमम् ।
विलवम् ॥८०॥

६७. णिल गहने । प्रणिलति ॥८१॥

६८. हिल हावकरणे^४ । हिलति । हेला^५ । मिल^६ श्लेषण इति
१५ दुर्गः—मिलति^३, मेलः ॥८२॥

६९. शिल षिल उज्ज्छे । शिलति । शिलम् । शिला ।
सिलम् । सेलु श्लेष्मातकः ॥८३, ८४॥

७०. लिख अक्षरविन्यासे । लिखति । आलेख्यम् । पचा-
दौ (गण० ३।१।१३४) लेखः । घञ्—लेखः, विलेखः । मिदादौ (गण०
२० ३।३।१०४) लेखा ॥८५॥

१. 'उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्' पाठान्तरं, तच्चिन्त्यं, सूत्रार्थविरोधात् ।

२. 'आविलम्' हस्तलेखपाठः ।

३. 'स्वप्नप्रलेपणयोः' पाठा० ।

४. 'भावहरणे' पाठा० ।

५. मिदादावस्य पाठः कल्प्यः ।

६. पूर्वत्र 'मील' धातुव्याख्याने (१।३।४५) 'लौकिकाभिलेः मिलति,

२५ मेलनम्' इत्युक्तं स्वामिना । तदिहान्त्रेष्यम् । दीपजन (७।४।३) सूत्रे मील-धातुं
पठता पाणिनिना मिल-धातुर्न स्वीक्रियत इति श्रूयते । अन्यथा मीलतेरभिमिलत्
मिलतेरमीमिलत् इति रूपद्वयं स्यादेव, किमुपधाह्रस्वविकल्पेन । दुर्गोपजीव्ये
काराकृत्स्न-धातुपाठेऽपि 'मिल श्लेषणे' (पृष्ठ २२७) पठ्यते ।

७१. कुट कौटिल्ये । कुटति । गाङ्कुटादिभ्योऽङ्भिनृडित्
(१।२।१)—कुटिता । उक्कुटः । कुटो घटः । कोटरः । कुटरः । कोटिः ।
कुटीरम् । उषिकुटि (उ० ३।१४२) इति कपन्—कुटपोऽन्नमानम् ।
इशुपधात् किः (तु० उ० ४।१२०)—कुटिः । कुटिकुविभ्यां कमलन् (उ० ४।१८७)
—कुट्मलम् । कुटिलः । कथं कुटित्वा ? न क्त्वा सेङ् (१।२।१८) इति ५
हि कित्त्वं बाधितम्, न डित्त्वम् ॥८६॥

७२. पुट संश्लेषणे । पुटति । पुटः, पुटी । घञ्—पोटा
नपुंसकम् । पोटरः । चुरादौ पुट संवूर्णने (१०।६८), तथा भासार्यः
(१०।१९७)—पोटयति । लुट विलोडन^१ इति दुर्गः—लुटति । लुटिता ।
लुटित्वा । लुठ संश्लेषण इत्येके^२ ॥८७॥ १०

७३. कुच संकोचने । संकुचति, अर्थे संग्रहणात् तदुप-
सर्गत्वम्^३ । संकुचिता । कुचित्वा । कुचौ । भ्वाद्दौ संपर्वनादौ
(१।६००) संकोचति ॥८८॥

७४. गुज शब्दे । गुजति, गुजिता । भ्वाद्दौ (१।१२३ एकीय-
मते) गोजति, गोजिता ॥८९॥ १५

७५. गुड रक्षायाम् । गुडति । गुडा हस्तिसंनाहः । गुडः
स्वादुद्रव्यम् । भूगोल^४; गोलकं^५ युग्मम्, गुलिका^५ मौक्तिक-
विशेषः ॥९०॥

७६. डिप क्षेपे^६ । डिपति, डिपिता । दिवाद्दौ (४।१२४)
डिप्यति, डेपिता । चुरादौ (१०।१२३) डेपयति ॥९१॥ २०

७७. लुर छेदने । लुरति । आच्छुरितम् । लुर्यात्, वीः न सकृद-
लुराम् (तु० ८।२।७९) इति दीर्घा नास्ति—लुरिका ॥९२॥

१. 'लोटेने' पाठा० । कातन्त्रधातुपाठे 'पुट लुट संश्लेषणे' इति पाठः,
काशकृत्स्ने 'पुट लुठ संश्लेषणे' (पृष्ठ २२७) ।

२. एतत्पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या । २५

३. द्रष्टव्यं (६।१०४) धातुसूत्रव्याख्यानम् ।

४. बलयोरैकत्वस्मरणात् । अत्र ५१ पृष्ठस्था टि० १ द्रष्टव्या ।

५. 'प्रक्षेपे' पाठा० ।

७८. स्फुट विकसने । स्फुटति, स्फुटिता । अस्फुटीत् ।
स्फुटः । भ्वाद्दौ स्फुटिर् विशरणे (१।२२६)—स्फोटति, स्फोटिताः अस्फु-
टत्, अस्फोटीत् । स्फोटः ॥९३॥

७९. मुट आक्षेपप्रमदनयोः । मुटति । मुटिता । भ्वाद्दौ
१ (१।२२१ दुर्गमते) मोटति, विमोटितकराङ्गुलिः । चुराद्दौ (१०।
६७ दुर्गमते) मोटयति ॥९४॥

८०. झुट छेदने । वा भ्राशभ्लाश (३।१।७०) इति श्यन् वा—
झुटयति झुटति । झुटिता । झोटयति ॥९५॥

८१. तुट कलहकर्मणि । तुटति, तुटिता । इक्^१ (द्र० ३।३।१०८
१० वा०)—तुटिः । तोटकम् ॥९६॥

८२. चुट छुट छेदने । चुटति । उच्चोटनम् । छुटति ।
छोटिका ॥९७, ९८॥

८३. जुड बन्धे । जुडति । जुडिता । जुड गतौ (६।३८ दुर्गमते)
—जुडति, जोडिता ॥९९॥

१५ ८४. कड घसने^२ । घसनं भक्षणम् । कडति । कडयते ।
कलमः^३ । कडङ्गरो बुसम् । कलिः । कलहः । कडत्रम्, कलत्रम् ।
भार्या नितम्बश्च । कडित्रं द्यूतं लेखनचर्म च । कुटादौ फलाभावात्
यूथभ्रष्टोऽयम्^४ ॥१००॥

१. 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति वार्तिकेन इति भावः । लिबिशेन वार्तिकम्-
२० बुध्वा 'इद्युपधात् कित्' इत्युणादिसूत्रस्य ४।१।१६ संख्या निर्दिष्टा ।

२. काशकृत्स्ने धातुपाठे तु 'कड मदे, कुड घसने' इति पठ्यते (पृष्ठ २२६) ।

३. उणादौ (४।८४) कलधातोः कलमो व्युत्पाद्यते । हैमोणादौ तु कडेरेव
(द्र० ३।४७) अत्र उत्तरेषु च केषुचित् शब्देषु डलयोरभेदात् लत्वं बोध्यम् ।

४. तुदादौ पाठस्तु स्वार्थः सम्भवति, परन्तु कुटादावस्य पाठश्चिन्त्य-
२५ प्रयोजन एव । काशकृत्स्ने (पृष्ठ २२६) धातुपाठे 'कुड मदे' इति पठ्यते । काशकृत्स्नो
भ्वादावपि (पृष्ठ २३) इमं पठति । तदनुयायी कातन्त्रकारस्तु केवलं भ्वादावैव पठति,
न तुदादौ । स्वाम्यपि 'कडि मदे' (१।२।५१) सूत्रव्याख्याने 'कड इति दुर्गः' इत्येवं
स्मरति ।

८५. कुड बाल्ये । कुडति कुडः । कुडङ्गः ॥१०१॥

८६. कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । कृडति ॥१०२॥

८७. गुड प्रतिघाते^१ । गुडति । अयोगुडः । घुट इति दुर्गः—
घुटिका गुल्फास्थि^२ ॥१०३॥

८८. तुड तोडने । तोडनं भेदः पृथक्करणं वा । तुडति । ५
तोडः, तोडनम्, तुडिः ॥१०४॥

८९. स्थुड थुड संवरणे । स्थुडति । स्थुलः पटकुटिः ।
थुडति ॥१०५, १०६॥

९०. दुड हुड निमज्जने । दुडति । दोडः, दोला । हुडति ।
होडिः, हुडः, हुडुः । कृड इत्येके^३ ॥१०७, १०८॥ १०

९१. व्रुड भ्रुड संवरणे । व्रुडति, भ्रुडति ॥१०९, ११०॥

९२. स्फुर स्फुर स्फुल स्फुल चलने । स्फुरति । स्फुरः ।
स्फारः । स्फायि (७०२।१३) इति स्फाये रक् । स्फुरति । स्फुरः स्फोटकः ।
स्फलति । आस्फालः, आस्फालना । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्विभ्यः (८।१।७६)
षत्वं वा—निःस्फुरति, निःष्फुरति । चिस्फुरोयौ (६।१।५४) वास्वम्— १५
विस्फारयति, विस्फोरयति । स्फुरितम् । स्फुरिस्फुल्योर्षञि (तु० ६।१।४७)
वास्वम्—स्फारः स्फोरः, स्फालः स्फोलः । इत्थं चोभौ प्रमादास्नातौ^४
॥१११—११४॥

१. अन्यत्र क्षीरतरङ्गिण्यां प्रायेण 'प्रतीघाते' इति पठ्यते ।

२. इतोऽप्ये 'मन्त्रसिद्धौ प्रतिबन्धः' इत्यधिकः पाठः क्वचित् । २०

३. काशकलने धातुपाठे 'कृड घसने' इति पठ्यते (पृ० २२९) ।

४. वस्तुतो नोभौ प्रमादास्नातौ । अपि तु स्फारफोरयोः स्फालस्फोलयोश्च स्वतन्त्रे
पृथक् प्रकृती इति बोधनायैव कञ्चिन् प्राचीनमतमाश्रित्योभयथा पठितौ । सूत्रपाठे
तु आत्वं विकल्प्यैकस्मादेव धातो रूपद्वयं निष्पादितम् । रलयोरभेदत्वमाश्रित्य
स्फुरस्फुलयोरप्येकरतरेष्वैव कार्यं सिद्ध्यति । जैनशाकटानश्च 'स्फुल चपले स्फुल २५
संचये च' (धातुसूत्र ६६७, ६६८) रलयोरभेदं मत्वाऽदुपधप्रकारोपधं चोभयथा पठति ।

१३. स्फुल संचये च । स्फुलति स्फुलिङ्गः ॥

१४. उदात्ता उदात्ततः ।

१५. गुरी उधमे । १६. उदात्तोऽनुदात्ततः । गुरस्ते, गुरिता, गूर्णः । अपगुरो णमुलि (६।२।५३) वात्त्वम्—अपगारम् अपगारम्, अपगोरम् अपगोरम् । चुरादौ (१०।१४३) आगूरयते गुरेः ॥११५॥

१७. णू स्तवे । इतश्चत्वारः सेटः । प्रणुवति । नुविता । नूतः श्युकः किति (७।२।११) इतीण् नास्ति, अन्ये नुवित इत्याहुः, ङित्वेन कित्त्वस्य निवर्तनाद् । एवं धूत-धुवितादयः ॥११६॥

१८. धू विधूनने । ध्रुवति । स्वादौ (५।९) धूनोति धूनोति^१ ।
१० क्रयादौ (९।१६) धुनाति ॥११७॥

१९. गू पुरीषोत्सर्गे । गुवति, गुविता । तिथपृष्ठगूथ (उ०२।१२) इति गूथम् । भ्वादौ (१।६।७९) गवति^२ ॥११८॥

१०० ध्रु^३ गतिस्थैर्ययोः । ध्रुवति । अचि (द्र० ३ १।१३४) ध्रुवः । ध्रुविता । ध्रुतः ध्रुवितः । भ्वादौ (१।६।७४) स्थैर्ये-ध्रुवति ॥११९॥

१०१. उदात्ताः ।

१०२. कुङ् शब्दे । इतः सप्तानिटः । कुवते । कुता । कुङ् इत्येके^४—आकुविता, आकूतम् ॥१२०॥

१०३. वृट् । कुटादयो वर्तिताः ।

१०४. पृङ् व्यायामे । व्यायाम उद्योगः । व्याप्रियते, वृत्तौ^५
२० विप्रहणात् । व्यापृतः । व्यापारः ॥११९॥

१. स्वादौ पक्षान्तरे 'ध्रुञ्' इत्यपि पठति स्वामी ।

२. भ्वादौ ङित्वाद् 'गवते' इति युक्तम् । क्वचिन्नास्ति ।

३. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'स्वाम्यादयः ध्रुव इति वकारान्तं धातुं पठन्ति' इति (पृष्ठ ३३६) । न चात्र तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. सस्मार धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३३६) ।

५. वृत्तौ धात्वर्थ इत्यर्थः । द्र० ६।७३ धातुसूत्रव्याख्यानम् ।

१०५. मृङ् प्रागत्यागे । म्रियते । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च (१।३।६१)
इति तङ्—अमृत, मृषीष्ट । अत एव वा द्विस्वं पेटुः^१ । ममार । मरिष्यति ।
मारः । मारकः । अभिमरस् तैक्षणे^२ । मर्म । मर्मरः, पचादौ
(द्र० ३।१।१३४) अमरः । भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युक्तौ च (तु० उ० ३।२१)—मृत्युः
मृश्री (उ० १।७) इत्युः—मरुः । मृश्रीरतिः (उ० १।६४)—मरुत् । मृकषि- ५
भ्यामीचिः (उ० ४।७०)—मरीचिः । मरुको निर्दशनः करी^३ । हसिमृष्ट
(उ० ३।८६) इति तन् मर्तः, स्वार्थे यः (द्र० ५।४।३६ वा०) मर्त्यः ॥१२०॥

१०६. रि पि गतौ । रियति, पियति । पिकः कोकिलः ।
॥१२१, १२२॥

१०७. धि धारणे । धियति । धेता ॥१२३॥

१०८. क्षि निवासगत्योः । क्षियति । क्षेता । क्ष्यज्यौ शक्यार्थे
(६।१।८१)—क्ष्य्यः, क्षेयोऽन्यः । निष्ठायामय्यदर्थे (६।४।६०) दीर्घः,
त्रियो दीर्घात् (८।२।४६) नत्वम्—क्षीणः । वाक्रोशदैभ्योः (६।४।६१)—
क्षीणायुर्जातम्; क्षितायुः, क्षीणस्तपस्वी, क्षितः । अतिस्तुत् (उ० १।१४०)
इति मन्—क्षेमम् । इन् (उ० ४।१५८) क्षेत्रम् । क्षितिः । एच् (३।३।५६) १५
क्षयो गृहम् । भिदादौ (गण ३।३।१०४) क्षिया । स्वादौ (५।३३ पक्षीयमते)
क्षिणोति । भ्वादौ (१।१४९) क्षयाति ॥१२४॥

१०९. अनुदात्ताः ।

११०. धू प्रेरणे । सुवति । उपसर्गात् सुनोतिसुवति (८।३।६५)
इति षत्वम्—अभिषुवति । सविता । सोषूयते । सुसूषति, स्तौतिययो- २०
रेव षथि (८।३।६१) इति नियमात् षत्वं नास्ति ॥१२७॥

१११. कृ विक्षेपे । किरति । किरतेर्हर्षजीविका (१।३।२१ वा०)
इति तङ्, अपाच्चतुष्पाञ्चकुनिष्वालेखने (६।१।१४२) सुट्—अपस्किरते

१. अस्पष्टार्थमिदं वचनम् । छिच्चप्रयोजनायात्र माधवीया धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या
(पृष्ठ ३३७) ।

२. ये जनपदे शशास्त्रयक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रतियोधये- २५
युस्ते तीक्ष्णाः । कौटिल्य० १।१२॥ अत्र ३।३।५३ क्षीरस्वामिनोऽमरटाका द्रष्टव्या ।

३. तुलनीयम्—‘मरुको मयूरो मृगो निर्दशनमस्त्वर्णं च’ इति हैमोपादि-
वृत्तिः (५८) ।

वृषभो हृष्टः, अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी, अपस्किरते श्वाश्रयार्थी । किरतेर्लवने (तु० ६।१।२४०) सुट्—उपस्कारं^१ मदका लुनन्ति । हिंसायां प्रतेश्च (६।१।२४१)—उपस्कारस्ते^२ जालम भूयात्, प्रतिस्कारः । मरणमस्त्विति । प्रतिचस्करे नखैः (शिशुपालवध १।४७) । किरश्च पञ्चभ्यः ५ (७।२।७५) खनीट्, अस्येदो वृतो वा (७।२।३८) इति दीर्घो नेष्यते^३ (द्र० ७।२।७५ काशिका)—विच्चिकरिषति, पक्षे विच्चिकीर्षति^४ । इयुपध (३।१।२३५) इति कः—किरः सूकरः, किरिश्च (द्र० उ० ४।१४३) । विष्किरः शकुनिविकिरो वा (६।१।२५०) कृपुवृजि (उ० २।८१) इति क्युः—किरणः । कृशुशलि (उ० ३।१२२) इत्यभः—करभः । कृवृत्- १० दारिभ्य उनन् (द० उ० ५।५२)—करुणः, करुणा कृपा । कृतृभ्यामीषन् (उ० ४।२६)—करीषः शुष्कगोमयम् । कृशूपकटि (उ० ४।३०) इतीरन्—करीरम् अङ्कुरः । कृगृभ्यां किः (तु० उ० ४।१४२)—किरिः । कृगृकृपिभ्यः कीटन् (तु० उ० ४।१८५) किरीडम् । कृवृजसि (तु० उ० ५।४२) इति लः—कर्णः श्रोत्रम् । कृश्रोश्च (द्र० उ० १।१०९)—कुरुर्देशः । कृगृशृपृवृच्- १५ चतिभ्यः प्वरच् (द० उ० ८।४७ कपाठः)—कर्वरः । कृ धान्ये (३।३।३०) इति घञ्—उत्कारो ध्यान्यस्य, निकारः; अन्यत्रोत्करः, निकरः । वचै-केऽवस्करः (६।१।२४८), अवकरोऽन्यः ॥१२८॥

१.१२. गृ निगरणे । निगरणं गिलनम् । गिरति, गिलति—अचि विभाषा (८।२।२१) इति लः । ग्री यङि (८।२।२०) इति निजेगिदप्रते । २० गरिता^५ । जिगरिषति जिगीर्षति^६, अवाद् प्रः (१।३।५१) तङ्—अव-

१. 'अपस्कारम्' पाठा० ।

२. 'अपस्कारस्ते' पाठा० ।

३. भागवृत्तौ त्वस्यापि दीर्घविकल्प उक्तः । द्र० अस्मदीये भागवृत्तिसंकलने ७।२।७५ सूत्रम् ।

४. किरश्च पञ्चभ्यः (७।२।७५) इति तु कृ गृ धात्वोः 'इट् सनि वा' २५ (७।१।४१) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यमिटं विधत्ते । तदाह वृत्तिकृत्—किरतिगिरत्यो-रिट् सनि वेति विकल्पः प्राप्तः (७।२।७५) इति । तेनात्र पक्षे इडभावप्रदर्शनं चित्त्यम् ।

५. वृतो वा (७।२।३८) इति इटो वा दीर्घो भवति । तेन गरिता गरीता इत्युभयं साधु ।

६. द्र० एतत् पृष्ठस्था ४र्था टिप्पणी ।

गिरते । अवजिगरिषते । वृत्तो वा (७।२।३८) नास्ति^१ । समः प्रतिषाने (१।३।५२) तङ्—संगिरते । निगरणचलनार्थेभ्यश्च (१।३।८७)—निगारयति । पचादौ (गण ३।१।१३४) गरः, अजगरः । श्वपचचक्रधरवद् अकाराद् अनुपपदात्, कर्मोपपदे विप्रतिषेधेन (द्र० १।४।२) इत्यण् (द्र० ३।२।१) प्राप्तः । उन्नयोर्भ्रः (३।३।२६)—उद्गारः, निगारः । अप् (द्र० ३।२।५७)—गरः, गलः । बाहुलकाद्^२ घञ्—निगारः, निगालः । न गारः—अगारम् । मृमोरुतिः (उ० १।६।४)—गरुत् पक्षः । गर्मुत् (द्र० उ० १।९।५) तुणम् । हसिमृगु (उ० ३।८।७) इति तन्—गर्तः । कृगृभ्यां किः (तु० उ० ४।१।४२)—गिरिः । मुदिभ्रोगृगौ (उ० १।६।८)—गर्गः । अतिगृभ्यां भन् (उ० ३।१।५२)—गर्भः । शैवायह्ण (उ० १।१।५४) इति ग्रीवा^३ ॥१२९॥

१.१३. उदात्ताः ।

१.१४. ढङ् आदरे, १.१५ धृङ् स्थाने । १.१६. अनुदात्तौ । आदर इत्याग्रहणाद्—आद्रियते । आदर्ता । आदिदरिषते । एतिस्तुरासु^४ (३।१।२०९) इति क्यप्—आदृत्यम् । इति^५ भस्त्रा । ष्यन्तात् पूर्व-योर्दारिद्र्योः (३।२।४१) खच्—पुरन्दरः । ग्रहवृष्ट (३।३।५८) इत्यप्—आदरः । दरिदरिभ्यां भः (तु० उ० ३।१।५१)—दर्भः । ध्रियते । धर्ता द्विधरिषते । अन्यानि भ्वादौ (६८४ सूत्रे) ग्रहणानिःधरते ॥१३०, १३१॥

१.१७. प्रछ झीप्सायाम् । झीप्सा^६ जिह्वासा । इनः षद्वल्पर्यन्ताः (६।१।३०) पञ्चदशानिटः परस्मैपदिनश्च । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—पृच्छति । समो गम्यृङ्प्रिच्छि (१।३।२९ का०) इति तङ्—संपृच्छते । आङि तुप्रच्छयोः (१।३।२१ वा०) तङ्—आपृच्छते । पिपृच्छपति—रुदविद (१।२।८) इति कित् । पृष्ठा । किन्पि (३।२।१७८ का०) इति शब्दप्राट्, प्राड्विवाको निर्णेत । न्यङ्-

१. द्र० पूर्वपृष्ठस्था ४ टिप्पणी

२५

२. 'कृत्यत्यटो बहुलम्' (३।३।११३) इति बहुलग्रहणात् 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' (३।१।६३) इति नियमादप्राप्तो ष्यपि भवति इति भावः । लिबिश इममर्थमनुभ्या बहुलमेतन्निदर्शनम् इति धातुसूत्रनिदर्शनाय १०।३।६२ संख्यां निर्दिष्टवान् ।

३. द्र० उ० ४।१।८४ ।

४. 'ज्ञातुमिच्छा' पाठो ।

क्वादित्वान् (द्र० ७।३।५३) कुत्वम्^१ । यजयाचयत (३।३।६०) इति नङ्—
प्रश्नः, लुवोः शङ्खुनासिके च (६।४।१६)^२ प्रश्नेरनङि^३ इति सम्प्रसारणा-
भावः ॥१३२॥

१.१८. वृत् । किरादयः पञ्च वर्तिताः ।

५ १.१९. सृज विसर्गे । सृजति । स्रष्टा. व्रश्चभ्रस्रज (८।२।३६) इति
षः । सृजिसृजिधूजां कर्मवद्भावः श्यंश्च (तु० ३।१।८७ वा०)—सृज्यति रज्जुः
स्वयमेव । विभाषा सृजिदृशोः (७.२।६५) थलीद्—ससर्जिथ, सस्रष्ट ।
सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति (६।१।५८) इत्यमि कृते वदवज (७।२।३) इति वृद्धिः—
अस्नाक्षीत् । उणादौ (द्र० उ० १।१५) रज्जुः ॥१३३॥

१० १.२०. टुमस्जो शुद्धौ । शुद्ध्या स्नानं वृडनं च लक्ष्यते ।
मज्जति । मस्जिनशोर्भलि (७।१।६०) इति नुम्—मङ्क्ता । जान्तनशा विभाषा
(६।४।३२) क्वायां नुम्^४—मङ्क्त्वा मक्त्वा । श्रोदितश्च (८.२।४५) इति
नत्वम्—मग्रः । मज्जथुः (द्र० ३।३।८९) । शुरोश्च हलः (३।३।१०३)—मज्जा-
मज्जनम् । श्वतुषन् (उ० १।१५९) इति मज्जाऽस्त्रियसारः । शृशरीवृ (तु०
१।७) इत्युः—मद्गुः, न्यङ्क्त्वादित्वात् (गण० ७।३।५३) कुत्वम् ।
मस्जेर्लुम् च (उ० १।४।७७) इत्युषन्—मञ्जूषा पेटा^५ ॥१३४॥

१.२५. रुजो भङ्गे । रुजति । रुग्णः । पदरुज (३।३।१६) इति
कर्तरि घञ्—रोगः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) रुजा । रुक् । उदि कूले
रुजिवहोः (३।२।३१) खश्—कूलमुदुजः । नहिवृति^६ (६।३।११६) इति दीर्घः

२०—वीरुक् । रुक्मं रुचेः (द्र० १।४।९४) ॥१३५॥

१. नात्र कश्चित् कुत्वभावी, अतोऽस्थानेऽय पाठः । अत्र त्वप्रिमः—'लुवोःशङ्-
खुनासिके च' (६।४।१९) इति पाठोऽपेक्ष्यते, शब्दप्राट्-शब्दे षत्वार्थम् ।

२. प्रश्नपदानन्तरं सूत्रमिदमनर्थकम् । पूर्वनिरुक्ते शब्दप्राट्-शब्दे तस्यावश्यक-
त्वात् तत्र नेयः । लिबिशेन नैषा पाठस्य स्थानभ्रष्टता बुद्धा ।

२५ ३. कस्य तन्त्रस्येदं सूत्रमिति नैव परिज्ञातमस्माभिः । पाणिनीयास्तु 'प्रश्ने
चासन्नकाले' (३।२।११७) इति निपातनात् सम्प्रसारणाभावमाहुः । द्र० काशिका ६।१।१६॥

४. नैतत् सूत्रं क्वायां नुमो विकल्पं विधत्तेऽपि तु नकारस्य विभाषा लोपम् ।

५. मारवाङ्गीभाषायां 'पेटी' इत्युच्यते ।

६. काशिकादौ 'नहिवृति' सूत्रे 'रुधि' पठ्यते । दीर्घस्तु 'रुजि' पाठं मन्यते ।

१२२. भुजो कौटिल्ये । निर्भुजति । भुज् । भोगः सर्पकायः^१ ।
के (३।३।५८ वा०) [भुजः] भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजगः^२ भुजंगः ।
रुघादौ भुज पालनाभ्यवहारयोः (७।१७) — भुनक्ति, भुङ्क्ते ॥१३६॥

१२३. लुप संस्पर्शे । लुपति, लोप्ता । ॥१३७॥

१२४. रुश रिश हिंसायाम् । रुशति । अरुक्षत् । रिशति । ५
तालव्यान्तौ, प्रस्तावाद् । भ्वादौ (१।४५८) मूर्धन्यान्तौ — रोषति ।
रोषति । दिवादौ रुष रोषे (४।१२३) — रुष्यति ॥१२८, १३९॥

१२५. लिश गतौ । लिशति । लेष्टा । भ्वादौ लिश अल्पीभावे^३
लेशति, लेशः ॥१४०॥

१२६. स्पृश संस्पर्शे । स्पृशति, स्पृष्टा, स्पृष्टा — अनुदात्तस्य १०
चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६।१।५९) अमागमः । स्पृशमृशकृषवृषदृषः सिज् वा
(३।१।४४ वा०) — अस्पृक्षत्, अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत् । पदरुज (३।१।२६)
इति कर्तरि घञ् — स्पर्श उपतप्ता^४ । स्पृशोऽनुदके क्विप् (३।२।५८),
क्विप्प्रत्ययस्य कृः (८।२।६२) इति कुत्वम् ; अन्यथा वश्वादि (८।२।३६)
सूत्रेण, लृशां ष इति षत्वं स्यात्, ततश्चान्त्यात् षस्य खः, खस्य १५
वावसाने (८।४।५६) इति चर्ष्वेन कः, पक्षे जडत्वेन गः, इति ग्रन्थोऽयुक्तः^५ —

१. माध्यकारस्तु 'अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते । तद्यथा — 'अहि-
रिव भोगैः पर्येति बाहुम्' (ऋ० ६।७।५।१४) इति । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते'
इति (५।१।६) वदन् शरीरसाधारण इति मन्यते ।

२. 'भुजगः' इत्यत्र 'अन्येष्वपि दृश्यते' (३।२।४८ वा०) इति डः । 'भुजङ्गः'^{२०}
इत्यत्र खच्प्रकरणे गोमेः सुप्युपसंख्यानम् (३।२।३८ वा०) इति खच्, 'खच्च ङिद्वा'
(३।३।३८ वा०) इति ङिच्चे रूपम् । तदभावे 'भुजङ्गमः' इत्यपि भवति ।

३. नायं भ्वादौ पठ्यते । दिवादौ (६९) तु पठ्यते । तस्य 'लिश्यते' इति
भवति । दिवादिव्याख्याने (६९) तु तुदादेरेव निर्देशः क्रियते, न भ्वादेः । तस्मा-
दपपाठोऽयम् ।

४. 'स्पृश उपतापे' (३।३।१६ वा०) इति वार्तिके तद्वाख्याने च^{२५}
'उपताप' शब्दः प्रयुज्यते ।

५. कस्य ग्रन्थस्य, कथं च प्रत्याख्यानं क्रियत इति न ज्ञायते । षत्वात्

पादस्पृक् उदकस्पर्शः । स्पृशेः श्वयशुनौ पृ च (उ० ५।२७) पाश्वर्म, पशुः । तिथपृष्ठ (उ० २।१२) इति पृष्ठम् ॥१४१॥

१२७. विच्छ गतौ । गुपूधूपविष् (तु० ३।१।२८) इत्यायः—
विच्छायति । विच्छेस्तुदादिपाठः सार्वधातुकेऽप्यायानित्यत्वे लिङ्गम्^१ पणतिवत्
५ —विच्छति, विच्छती विच्छन्ती, तथा च शपि नित्यमिति भाष्यम्
(३।१।३१) आर्याः शे विकल्पम्^२, द्रमिडास्तु पाठबलाद् आयव्यवायेऽपि
कार्यमाहुः—विच्छायन्ती विच्छायती, यथा जुगुप्सत इति सन्-
व्यवायेऽपि तद्ध । यजयाच (३।१।६०) इति नङ्—विद्मोऽन्तरायः ।
चुरादौ भासार्थः (१०।१९७)—विच्छयति ॥१४२॥

१० १२८. विश प्रवेशने । विशति, वेष्टा । नेविशः (१।३।१७)
तद्ध—निविशते । अभिनिविशश्च (१।४।४७) इति कर्म—ग्राममभिनि-
विशते । विभाषा गमहनविदविशाम् (७।२।६८) क्वसौ वेट्—विविशिष्वान्
विविश्वान् । पदश्रज (३।३।१६) इति कर्तरि घञ्—वेशो वेद्यावाटः ।
नेपथ्ये व्याप्यर्थे वेशः^३ । विशिपतिपदि (३।४।५६) इति णमुल्—
१५ गेहानुप्रवेशम् आस्ते, गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते, गेहमनुप्रवेशम्
अनुप्रवेशम् । अशुश्रुषि (उ० १।१।५१) । इति क्वन्—
विश्वम् । विटपविष्टप (उ० ३।१।४५) इति विष्टपं लोकः, विशिपम् ।
जूविशिभ्यां भक्त् (उ० ३।१।२६)—वेशन्तः पल्वलम् । वेः शालच् (५।२।२८)
इति विशाल-विशङ्कन्तौ ॥१४३॥

२० १२९. मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । परामृशति, आ-

पूर्व कुत्वप्रवृत्तावप्यान्तरतम्यात् 'ख' एव प्राप्नोति, षत्वेऽपि च । तथा सति को भेद
इति न ज्ञायते । वयं तु मन्यामहे शकारस्य षत्वे, तस्य भलां जशोऽन्ते' (८।२।३९)
इति ङत्वे, तस्य कुत्वे गकारे वाक्साने (८।४।५६) इति प्रक्रियया भाव्यम्, अन्यथा
पूर्वं कुत्वेन खत्वे कृते जश्त्वप्रसंगे कुत्वमसिद्धं स्यात् पूर्वत्रासिद्धमिति नियमात् ।

२५ १. विच्छेस्तुदादिपाठो न केवलं तुम्बिकल्पार्थ एव, अपि तु विकरण-
स्वरार्थोऽपि । आर्यस्य नित्यत्वे उमयमपि न स्यात् तेन युक्त एव स्वामिग्रन्थः ।
अत्र पुरुषकारोऽपि द्रष्टव्यः (पृष्ठ ५५) । २. तुम इति शेषः ।

३. अत्र 'वेषः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः (तु० अमर २।६।९९) । लिबि-
शेन नायं दोषो बुद्धः ।

मर्शन इत्युक्तेः सोपसर्गः । विघ्नष्टा, विमर्ष्टा । स्पृशमृश (३।१।४७ वा०)
इत्यमृक्षत् आघ्राक्षीत् अमार्क्षीत् ॥१४४॥

१.३०. णुद प्रेरणे । नुदति । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः (३।२।५)
कः—शोकापनुदः पुत्रः । नुदिस्तुदेरनन्तरं पठितः (६।२) स्वरितेत्
तस्मादिह परस्मैपदिमध्ये न पाठयः^१ ॥१४५॥

१.३१. शद्लृ शातने । पात्राध्मा (७।३।७८) इति शीयादेशः—
शीयते, शदेः शितः (१।३।६०) तद्ध् । शत्स्यति । शदेरगतौ तः (७।३।४२)
णिचि—फलानि शातयति । अशदत् (द्र० ३।१।५५) ॥१४६॥

१.३२ पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति सदे; सी-
दादेशः (द्र० ७।३।७८) । सीदती, सीदन्ती । सिषत्सति । असदत् । १०
सत्ता । एतयोर्भ्रवाद्दौ पठितयोः (१।५।९५, ५९४) द्विःपाठे फलं नोत्प-
श्यामः । विकरणस्वरे विशेष इति वाभ्यूह्यम्^२ ॥१४७॥

१.३३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

१.३४. मुच्लृ मोक्षणे । इतः पञ्चानिट उभयपदिनश्च ।
शे मुचादीनां (७।१।५४) नुम्—मुञ्चति, मुञ्चते । अमुचत्, अमुक्त् । १५
मोक्ता । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा (७।४।५७) इति सन्यभ्यासलोपो वा—
मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षत् । इगुपधात् किः (तु० उ० ४।१२०)—
मुचिः । नमुचिः—नन्नाएनपाद् (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । सिवि मुचेष्टे
रू च (तु० उ० ४।१६३)—मूत्रम् । वृत्तुवदि (उ० ३।६२) इति सः—
मोक्षः ॥१४८॥

१.३५. लुप्लृ छदने । लुम्पति, लुम्पते । अलुपत्, अलुप्त ।
लुपसदचर (३।१।२४) इति यङ्—लोलुप्यते ॥१४९॥

१.३६. विद्लृ लाभे । विन्दति, विन्दते । अविदत्, अविक्त ।

१. कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थं इह पाठ इति सायणः ।
घातु० पृष्ठ ३४४ । अत्र घातुवृत्तेः ३२३ पृष्ठस्थः (६।२) पाठोऽनुसंधेयः । २५

२. उभयत्र पाठस्य स्वरभेद एव प्रयोजनम् । अपि चेह पाठे तुम्बि-
कल्पोऽपि (द्र० ७।१।८०) भवति ।

उषविदजागुरन्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) आम्—विवेद विदांचकार^१ ।
 विभाषा गमहनविद (७।२।६८) इति वेद्—विविद्धान्, विविदिवान् ।
 अनुपसर्गाल् लिम्पविन्द (३।१।३७) इति शः—विन्दः, गोविन्दः, अर-
 विन्दः । वित्तो भोगप्रत्यययोः (८।२।५८)—वित्तं धनम्, केशैर्वित्तः^२ ।
 ५ अन्यत्र विन्नं लब्धम् । यावति विन्दजीवोः (३।४।३०) णमुल्—यावद्
 वेद्मधीते ॥१५०॥

१३७. लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते ।
 लिपिसिचिङ्गश्च (३।१।५३) इत्यङ्—अलिपत् । आत्मेनपदेध्न्यतरस्याम्
 (३।१।५४)—अलिप्त अलिपत् । अनुपसर्गाल्लिम्प (३।१।३८) इति शः—
 १० लिम्पः । नौ लिम्पेः (३।१।३८ वा०)—निलिम्पा देवाः ॥१५१॥

१३८. षिच क्षरणे । सिञ्चति, सिञ्चते । उपसर्गात् सुनोति
 (८।३।६५) इति षः—अभिषिञ्चति । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य (८।
 ३।६४)—अभिषिषेच, अभ्यषिञ्चत् । असिञ्चत्, असिञ्चन्, असिञ्चत ।
 दाम्नी (३।२। ८२) इति ष्टून्—सेकत्रम् । सिचेः संज्ञायां कन् तुहौ च (द०
 १५ उ० १।१०६)—सिहः । सिचो यङि (८।३।१२२) न षत्वम्—अभिसे-
 सिञ्चते । एयन्तस्योपसंख्यानम्^३—असीसिञ्चत्^३ ॥१५२॥

१३९. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

१४०. कृती छेदने । इलस्त्रयः सेटः परस्मैपद्मिन्श्च ।
 कृन्तति । कर्तिता । सेऽसिचि (७।२।५७) इति कत्स्यति, कर्तिष्यति ।
 २० कृत्तः, ईदित्त्वं यङ्लुगर्थं^४—चरीकृत्तः । निरुपपदात् क्विप् (द्र०
 ३।२।७६)^५—कृत् । कर्त्तरी छेदनी । कृत्तिश्चर्म । कृतेश्छः कृ च (उ०

१. इतोऽग्रे 'आमि ज्ञानार्थस्य ग्रहणं विद (२।१।३८) इत्यदन्तनिर्देशात् ।
 अस्य तु विवेद' इत्यधिकम् ।

२. 'क्लेशैर्वित्तः' पाठा० ।

२५ ३. नैतद्वचनं क्विद् दृष्टम् । धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३४६) स्मृतमिदम् ।

४. सकारादौ प्रत्यय इङ्क्विकल्पनात् (द्र० ७।२।५७) यस्य विभाषा (७।२।१५)
 इतीट्प्रतिषेधः सिद्ध एव, किमीदित्वेन । तदनर्थकं सत् यङ्लुकि इट्प्रतिषेधार्थ-
 मिति भावः ।

५. लिविशेनात्र '३।२।१७८' संख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या ।

२।२१) — कृच्छ्रम्^१ क्रूरः । कृत्यशस्यां वसः (उ० ३।१७) — कृत्स्नम् ।
कृतिमिदि (उ० ३।१४७) इति तिकन् — कृत्तिकाः । रुधादौ कृती वेष्टने
(१।१२) — कृणत्ति ॥१५३॥

१४१. खिद परितापे^२ । खिन्दति भिदादौ (गण० ३।३।१०४)
खिदा । रुधादौ खिद दैन्ये (७।१२) — खिन्ते । खिद्यत इति कर्मकर्तरि^३ ५
दिवादौ (४।६१ दुर्गमते) वा ऽभ्युह्यः ॥१५४॥

१४२. पिश अवयवे पिशति । इपिशिरुहि (द० उ० १।४७)
इतीन् — पेशिर्मासिलेशः पिशुनः, पिशितम्, पेशलः ॥१५५॥

१४३. उदात्ता उदात्तेतः ।

१४४. वृत् । मुचादयो वर्तिताः ।

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
तुदादयः सम्पूर्णाः* ॥

१०

१. लौगाकीगृह्य (५।१) व्याख्यायां देवपालः कृच्छ्रशब्दसाधकं चारायाणि-
सूत्रमुदाजहार — “तथा च चारायाणिसूत्रम् — ‘पुरुकृते च्छ्रयोः’ । पुरुषम् कृच्छ्रम् ।”
विशेषोऽस्मदीये ‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ ग्रन्थे (पृष्ठ ७६) द्रष्टव्यः । १५

२. ‘परितापे परितापनक्रियायामिति क्षीरस्वामी’ इति पुरुषकारोद्धृतः
पाठः (पृष्ठ ८५) । इह तु तथा नोपलभ्यते ।

३. पद गतौ सूत्रव्याख्यानान्ते (पृ० २१०) ‘खिद दैन्य इति दुर्गः’ इत्यस्य
व्याख्यायां ‘खिद्यत इति कर्मकर्तरि तु वामनः’ इत्युक्तवान् स्वामी । तत्रस्था
टिप्पण्यत्राण्यनुसंधेया । ४. ‘तुदादिगणः समाप्तः’ पाठा० । २०

॥ अथ रुधादिगणः ॥

१. रुधिर् आवरणे । आवरणं व्याप्तिः । इतः सप्तानिष्ट उभय-
पदिनश्च । रुधादिभ्यः शनम् (३।१।७८)—रुणद्धि । अनुस्वारीभूतो
णत्वमतिक्रामति—'रुन्द्रधे, शनसोरत्तःपः (६।४।१११) । इरितो
५ वा (३।१।५७)—अरुधत् अरौत्सीत्, अरुद्ध । सिपि धातो हर्वा (८।२।१४)—
अरुणत् त्वम्, अरुणः । न रुधः (३।१६४) इति कर्मकर्तरि चिण् नास्ति
—अरुद्ध गौः स्वयमेव । रोद्धा । संपृत्रादौ (३०३।२।१४२) अनुरोधी
सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्मः (३।४।४९)—व्रज उपरुध्य, व्रजोपरोधं गाः
पाययति । इषितिमिदि (द० उ० ८।२६ कपाठः) किरच्—रुधिरम् ॥१॥

१० २. भिदिर् विदारणे । भिनत्ति, भिन्ते । अभिदत् अभैत्सीत्
अभित्त । भेत्ता । भित्तं शकलम् (८।२।५६), भिन्नमन्यत् भिद्योद्ध्यौ नदे
(३।१।११५) । काष्ठभित् । विदिमिदिच्छिदेः कुरच् (३।२।१६२)—भिदुरं
पविः । भित्तिः । कृतिमिदित्तिभ्यः क्त् (उ० ३।१४७)—भित्तिका ।
कृगृशृपृकुटि (उ० ४।१४३) इतीः—भिदिर्वज्रम् । कर्मकर्तरि केलिमः
१५ (द्र० ३।१।९६ का०) भिदेलिमं काष्ठम् । रक् (द्र० उ० २।१३)—भिद्रम् ।
इषितिमि (द० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच्—भिदिरम् । भिदादौ
(३।३।१०४ गणसूत्र) भिदा विदारणे ॥२॥

३. छिदिर् द्वैधीकरणे । अद्वैधस्य पृथक्त्वे । छिनत्ति, छिन्ते ।
अच्छिदत् अच्छैत्सीत्, अच्छिच्छत् । छिदुरम्, रज्जुच्छिदत् । रक्
२० (द्र० उ० १।२३)—छिद्रम् छिदिः पशुः । छिदिरः, छित्वरः । भिदादौ
(३।३।१०४ गणसूत्रम्) । छिदा द्वैधीभावे, विच्छिच्छित्तिरन्यत्र ॥३॥

४. रिचिर् विरचने । विरेचनं निःसारणम् । रिणक्ति,
रिङ्क्ते । अरिचत् अरैक्षीत्, अरिक्त । रिक्तः । रिक्त्यं धनम् । रे-
कगम् । चुरादौ रिच वियोजनसंपर्चनयो (१०.२१०)—रेचयति ॥४॥

२५ ५. विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति, विङ्क्ते । अविचत्, अवैक्षीत्

१ शनमोऽकारलोपे, नस्यानुस्वारे, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८)
इति परसवर्णेन नकारः । स च पूर्वत्रासिद्धम् (६।२।१) इति न्यायेन 'अरुक्पु'
(८।२।२) इत्यनेन णत्वे कर्त्तव्येऽसिद्ध इति कृत्वा णत्वं न भवतीति भाषः ।

अविक्त । विवेकः । जुहोत्यादौ (३।१३) वेवेक्ति, विविक्ते ॥५॥

६. क्षुदिर् संपेषे । क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् अक्षौ-
त्सीत्, अक्षुत्त । क्षुण्णः । रक् (द्र० उ० १।१३)—क्षुद्रः ॥६॥

७. युजिर् योगे । युनक्ति, युङ्क्ते, अयुजत् अयौक्षीत्,
अयुक्त । प्रोपाभ्यां युजेरयङ्गपात्रेषु (१।१।६४) तङ्—प्रयुङ्क्ते, उपयुङ्क्ते । ५
नेह—द्वन्द्वं यशपात्राणि प्रयुनक्ति^१ । दिवादौ युज समाधौ (४।६७)—युज्यते ।
अस्यैव ग्रहणानि ॥७॥

८. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

९. उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः, १०. उत्तृदिर् हिंसानादरयोः ।

११. उदात्तौ स्वरितेतौ । छृणत्ति छृन्ते । अछृदत् अछृदीत्, १०
अछृदिष्ट । चङि—अचछृदत् अचिच्छृदत्, उच्छृद् (७।४।७) इति वा
ऋकारः । सेऽसिचि कृति (तु० ७।२।५७) इति वेद्—छृदिष्यति छृत्स्यति ।
उदितो वा (७।२।५६)—छृत्वा, छृदित्वा । छृण्णः । अचिशुचि (उ० १
१०८) इतीसिः—छृदिस् । चुरादौ छृद् वमने (१०।४८)—छृदयति ।
तृणत्ति तृन्ते । अतृदत्, अतृदीत् । तत्स्यति, तदिष्यति । तृत्वा १५
तदित्वा । तृण्णः । वितर्दिका वेदिः ॥८,९॥

१२. कृनी वेष्टने । १३. उदात्त उदात्तेत् । कृणत्ति ।
कर्तित्वा । कर्त्स्यति कर्तिष्यति । कृन्तः । ईदिस्वं यङ्लुगर्थम्^२—चरी-
कृन्तः । कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च (उ० १।१६)—तर्कुः । तुदादौ कृती छेदने
(६।१४०)—कृन्तति, कृत्तिः ॥१०॥ २०

१४. विङ्न्धी दीप्तौ । १५. उदात्तोऽनुदात्तेत् ।
इन्द्रधे, शनान्तलोपः (६।४।२३) । इद्रधम् भ्राष्ट्रान्योतिन्धेः (६।३।७० वा०)
मुम्—भ्राष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्धः । अग्निमिन्धे—अग्नीत् । अग्नौधे
(६।४।२९) इत्येधः इध्मः । एधस्त्वेषेः (१।२) असुनि (द्र० उ०

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

२५

२. एतद्विषये वृती धातौ (पृष्ठ १६६ टि० १) तौदादिके कृती धातौ
(पृष्ठ २५४ टि० ४) च टिप्पणं द्रष्टव्यम् ।

४।१८२) । वाविन्धे (उ० २।२६) रक्—वीधं विमलम्, नीधं पटल-
प्रान्तः ॥११॥

१६. खिद दैन्ये । १७. विद विचारणे । १८. अनुदात्तावनु-
दात्तौ । खिन्ते । दिवादी (४।६१ दुर्गमते) खिद्यते । तुदादी (६।१४०)
५ खिन्दति । विन्ते । तुदविदोन्दत्रा (८।२।५६) इति वा निष्ठानत्वम्—
वित्तः विन्नः ॥१२, १३॥

१९. शिष्टु विशेषणे । विशेषणं गुणान्तरोत्पादनम् । इत-
श्चत्वारोऽनिटः परस्मैपदिनश्च । विशिनष्टि । व्यशिषत् । कर्मणि
तडि कसः (द्र० ३।१।४५)—व्यशिष्यत । विशिष्यते । चुरादी शिष
१० असर्वोपयोगे (१०।२११)—शेषयति । शिष्यत इति शेषः ॥१४॥

२० पिष्टु संचूर्णने । चौरस्य पिनष्टि, जातिनिग्रहण (२।३।५६)
इति षष्ठी । अपिषत्, अपिष्ट, अपिष्यत । पेष्टा । शुष्कचूर्णरूपेषु पिषः
(३।४।३८) णमुल्—शुष्कपेष^१ पिनष्टि । उणादी (द्र० दश० उ०
वृत्ति ३।३४) पिनाकपिष्याकौ ॥१५॥

१५ २१. भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । भङ्क्ता । अभाङ्गीत् । भञ्जेश्च
चिणि (६।४।३१)—अभाजि, अभाञ्जि । जपजम (७।४।८६) इत्यभ्यासस्यानु-
स्वारः—बभञ्ज्यते । जन्तनशां विभाषा (६।४।३२) इति वा लुम्—भक्-
त्वा भङ्क्त्वा । भञ्जभासमिदो घुरच् (३।२।१६१)—भङ्गुरः । घञ्
(द्र० ३।३।१९) भञ्ज्यतेऽनेनेति भङ्गस्तरङ्गः । क्ते—भग्नः ।

२० भङ्गिः ॥१६॥

२२. भुज पालनाभ्यवहारयोः । अभ्यवहारो भोजनम् ।
भुनक्ति भुवम् । भुजोऽनवने (१।३।६६) तङ्—भुङ्क्तेऽन्नम् । भोक्ता ।
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं (१।४।५२) इति कर्मसंज्ञा—भोजयति चैत्रं सक्त्वा ।
भोज्यं भक्ष्ये (७।३।६९) साधु, भोग्यमन्यत्र^२ । भोजोऽचि (द्र० ३।१।१३४)
२५ भुजन्भुजौ पाण्युपतापयोः (७।३।६१), अन्यत्र भोगः सुखम् । विश्वभोजः,

१. 'तिलपेषम्, तैलपेषम्' पाठान्तरे ।

२. 'भोग्यः' पाठा० ।

भुज्युर्गन्धर्वः^१ । रुचिभुजिभ्यां किष्यन् (उ० ४।१७९)—भुजिभ्यो दासः । तुदादौ भुजो कौटिल्ये (६।१२१)—निर्भुजति ॥१७॥

२३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

२४. तृहि हिंसि हिंसायाम् । इतोऽर्घी सेटः परस्मैपदिनश्च । वृहह इम् (७।३।२२)—तृणेढि, तृणढः, तृहन्ति । तृणिढ । तृहेः क्रो हलो-पश्च (उ० ५।८)—तृणम् । हिनस्ति । हिन्धि, धि च (८।२।२५) इति सलोपः । तिष्यनस्तेः (८।२।७३)—अहिनद् भवान् । सिपि धातो र्वा (८।२।७४)—अहिनत् त्वम् अहिनस्त्वम् । निन्दहिंस (३।२।१४६) इति हिंसकः । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—हिंसाः । हिंसा । हिंसीरो (द्र० उ० ५।१८) गलाकर्षणशृङ्खला^२ ॥१८, १९॥

२५. उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्दिदिषति । घञि—अवो-दैध (६।४।२६) इत्यवोदः क्लेदनम् । रुदविदोन्द्रा (८।२।५४)—इति वा नत्वम्—समुन्नम् समुत्तम् । उन्देरिच्वादेः (उ० १।१२२)—इन्दुः । रक् (द्र० उ० २।१३)—उद्रः । उन्दुरः खनकः^३ । उदकम् । उन्देर्न-लोपश्च २।७६) इति युच्—ओदनम् । उत्सः प्रस्त्रवणम् ॥२०॥

१. अत्र लिबिरोन हैमोण्यादिसूत्रसरूपा ८०२ तुलनाय निर्दिष्टा । सत्यपि भुज्युपदे नायमर्थस्तत्र निर्दिष्यते । भुज्युःपदं तु पञ्चपाद्यां (३।२१) दशपाद्यां (१।२३५) उभयत्र साध्यते ।

२. महामाष्ये द्विःकृत्वा सिंहो हिंसेर्वर्णव्यत्ययेन निष्पादितः (द्र० हयवरट् सूत्रे, तथा ३।१।१२३) । तथैव च निरुक्तेऽप्युक्तम्—हिंसेर्वास्याद्विपरीतस्य ३।१८॥ उणादौ (५।६२) तु सिचेर्व्युत्पादितः । उभयमप्यर्थप्रदर्शनपरं निर्वचनम् । वस्तुतस्तु सिंहशब्दो सिंहतेरेव निष्पद्यते । सिंहश्च काराकृत्स्नधातुपाठे कण्ठरेवेण पठ्यते (द्र० पृष्ठ ६६) । तस्मान्नात्र केनचिन्मूर्खेण हिंस इति भूतपूर्वशब्दस्य स्थाने वर्णव्यत्ययेन सिंह इत्युक्तं, तदेव च भाषायां प्रसिद्धीभूतमिति कल्पना शक्या उद्गा-वधितुम् । वस्तुतस्तु सर्वत्रैव वैयाकरणा आगमादेशादिना मूलभूतां प्रकृतिं (या तेषां २५ काले प्रयोगाल्लुसाऽभूत्) स्मारयन्ति इत्यन्यत्रास्माभिर्विस्तरेण वक्ष्यते ।

३. मूषक इत्यर्थः । द्र० अमरकोष २।५।११, १२ । तत्र 'उन्दुरुः' इत्यु-कारान्तोऽपि पठ्यते । द्र० हैमोण्यादि ४२३ ।

२६. अञ्जू व्यक्ति भ्रक्षण गतिषु । व्यक्तिः प्रकटता, भ्रक्षणं घृतादिसेकः । अनक्ति । अङ्क्ता, अञ्जिता । स्मिद्धूपूर्वञ्ज्वरां सनि (तु० ७।२।७४)—अञ्जिजिषति । अञ्जेर्ण्यति आज्यम् इष्यते (द्र० ३।१।१०९ भाष्यम्) । अक्तः । ऋतन्यञि (४।२) इत्यलिच्—अञ्जलिः ।

५ अञ्जिष्टुस्तिलादि । अङ्क्त्वा, अक्त्वा, अञ्जित्वा ॥२१॥

२७. तन्जू संकोचने । तनक्ति । तङ्क्त्वा, तक्त्वा, तञ्जित्वा ।

तक्तः । तन्च् इति द्रमिडाः—तक्त्वा, तञ्जित्वा ॥२२॥

२८. ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति । उद्विष्यः । उद्विजते तुदादौ (६।११) ॥२३॥

१० २९. वृजी वर्जने । वृणक्ति । अवृणक् । अपवृक्तः । वर्गः । वृजिनं पापम् । वृची वरण इति दौर्गाः—वर्कः । अदादौ (२।२० दुर्गमते) वृक्ते ॥२४॥

३०. पृची संपर्के । पृणक्ति । सम्पृक्तः । घञ् (द्र० ३।३।१९) सम्पर्कः, मधुपर्कः । अदादौ (२।२१) पृक्ते । चुरादौ युज पृची संपर्चने १५ (१०।२०८) वा णिच्—संपर्चयति संपर्चति^१ ॥२५॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरङ्गिण्यां

रुधादिगणः

सम्पूर्णाः^२ ॥

२० १. अत्र 'वृत्' इति न पठ्यते । धातुवृत्तौ सायणः वृत्करणं पठित्वा ऽऽह—
“धातुपारायणे तु गणसमासिर्न्यते । तेन लुनति पुनति इति सिद्धवति” (पृष्ठ ३५४) ।

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितक्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ रुधादिगणः सम्पूर्णाः'
पाठा० ।

॥ अथ तनादिगणः ॥

१. तनु विस्तारे । इतः षट् सेट उभयपदिनश्च ।
तनादिकृन्म्यउः (३।१।७९) तनोति तनुते, तन्वः तनुवः, तन्मः तनुमः ।
तनोतेर्धकि (६।४।४४) इति तायते, तन्यते । अतनीत् अतानीत् (द्र०
७।२।७) । तनादिभ्यस्तथासोः (२।४।७६) सिञ्जल्गवा—अतत, अतथाः, ५
वनतितनोत्यादीनाम् (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः; अतनिष्ट, अतनिष्ठाः ।
नहिवृत्ति (६।३।११६) इति कौ दीर्घः—परीतत् । तत्त्वा, तनित्त्वा । ततः,
विततः । सनीवन्तर्ध (७।२।४६) इति वेट्—तितनिषति, अनिट्पक्षे—
तनोतेर्विभाषा— (६।४।१७) दीर्घः—तितांसति तितंसति । तनोतेर्णः
(द्र० ३।१।२४० वा०)—अवतानः । घञि (३।३।१८, १९) वितानो यञ्चः, १०
सन्तानः, एकतानः । भृष्टशी (उ० १।७) इत्युः—तनुः । कृश्चिभितनि
(उ० १।८०) इत्युः—तनुः । सितनिगमि (उ० १।६९)—इति तुन्—तन्नुः ।
तुक् । तोकमपत्यम्^१ । सानसिक्वर्णसि^२ (उ० ४।१०७) इति तण्डुलम्^३ ।
तन्युषिभ्यां कसरच् (तु० उ० ३।७५)—तसरः सूत्रवेष्टनम्^४ । असरस्तु पट्ट-
सूत्रम्^५ । तनिष्टुभ्यां किञ्च (उ० ३।८८) ततम् । तातः (द्र० उ० ३।६०) १५
पिता । तनेः कयन् (तु० द्र० उ० ४।९६)—तनयः । इन् (दश० उ० ८।७९)
—तन्त्रम् । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३६)—तन्तिः । तन्त्रीः । क्तिनि
(३।३।५४)—ततिः पङ्क्तिः । तनोतेर्डउः सन्वच्—(उ० ५।५२)—तितउः
परिपवनम्^६ । तनेरनश्च वः (तु० उ० २।६३)—त्वक् । वा ल्यपि (६।४।३८)
इत्यनुनासिकलोपः—प्रतत्य प्रतन्य ॥१॥ २०

२. षणु दाने । सनोति, सनुते । सात्त्वा सनित्त्वा । सायते
सन्यते । असनीत्, असानीत् । असात, असनिष्ट । असाथाः असनिष्ठाः ।

१. तुलनीयम्—हैमधातुपासायण ८।१॥

२. 'वृच् लुटि (उ० ५।६) इत्युलच्, तण्डुलम्' इति पाठा० ।

३. अत्रोभयत्रार्थनिर्देशे विपर्यासः संजात इति प्रतीयते । अमरकोशे २५

'असरः सूत्रवेष्टनम्' (३।२।२४) इति पठ्यते । हैमोणादिवृत्तौ 'तसरः कौशेयवस्त्रम्'
इति निर्दिश्यते । अयमेव 'तसरः' सम्प्रति 'टसर' इति भाषायां प्रयुज्यते । अत्र
दशपायुणादिवृत्तिः ८।५५ अवलोकनीया । ४. 'तितुस् चालनी' पाठा० ।

सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति सिसनिषति सिषासति । सनोतेरनुना-
लिकलोप आत्वं च (द्र० ६।४।४२)—सातः । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।
३६)—सन्तिः । लोपश्चास्यान्यतरस्याम् (६।४।४५)—सतिः । क्तियूति (३।३।
६७) सातिर्दानम् । ऋण् (द्र० उ० १।३)—सानुः ॥२॥

५ ३. क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति, क्षणुते । क्षत्वा क्षणित्वा ।
ह्यन्तचण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति अक्षणीत् । क्षतः, क्षतिः । चिण्
इति दुर्गं—क्षिणोति, क्षितः, क्षितिः ॥३॥

४. ऋणु गतौ । ऋणोति, ऋणुते ॥४॥

५. तृणु अदने । तृणोति, तृणुते । तृत्वा तृणित्वा । तृणु अर्दने
१० इति नदी ॥५॥

६. घृणु दीप्तौ । घृणोति, घृणुते । घृत्वा घृणित्वा । घृणिः,
घृणा, घृतम् ॥६॥

७. उदात्ताः स्वरितेतः । एते सार्धधातुके संदिग्धशुष्णाः^१—अणोति,
तणोति, घणोति ।

१५ ८. वनु याचने । ९. मनु अवबोधने । १०. उदात्तावनु-
दात्तेतौ । वनुते । ववने । वत्वा, वनित्वा । वतः । ग्लास्नावसुवमां च
(१।५।५६) इति मित्रं वा—वनयति वानयति । अत्रानुपसर्गाद्
(१।५।५५) इत्यनुवृत्तेः, सोपसर्गात् नित्यम् प्रवनयतीति प्राग्
(१।५।५६) उक्तम् । वनिता । वण्डः (द्र० उ० १ ११४) । वनिष्ठुः^२ ।
२० भ्वाद्दौ वतु च नोच्यते (१।५।४१) —वनति । मनुते । मत्वा मनित्वा ।
मतम् । अमत अमनिष्ठ, अमथाः अमनिष्ठाः । दिवाद्दौ मन शाने
(४।६६)—मन्यने ॥७॥

११. डुकृञ् करणे । १२. अनुदात्तः । करोति । कुरुते,

१. उदधृतं प्रक्रियाकौमुद्यां (पृष्ठ २७८) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३५७) च ।
२५ काशकृत्स्नधातुपाठीयकनडटीकायामेषां शुष्णाभाव उदाह्रियते । यथा—चिणोति,
ऋणोति, तृणोति, घृणोति, चिणोति, क्षिणोति, घिणोति । पृष्ठ २३९, २४० ।

२. इतोऽमे, दुः पात्रम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

करोतेः (द्र० ६।४।११०) इत्युच्चम्, तनादिकृन्म्य उः (३।१।७९) इति पृथक् कृञो ग्रहणादन्यत् तनादिकार्यं नास्ति^१ । अनुपराभ्यां कृञः (१।३।७६) न तङ्—अनुकरोति, पराकरोति । गन्धनादौ (द्र० १।३।३२) तङ्—इयेनो वर्तिकामपकुस्ते^२ । अथेः प्रसहने (१।३।३३)—तं हाधि-चक्रे । वेः शब्दकर्मणः; (१।३।३४)—श्वा विकुस्ते स्वरम्^३ । अकर्मकाच्च (१।३।३५)—विकुर्वते दान्ताः । संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे, समवाये च (६।१।१३७-१३८)—सुट् संस्कुस्ते, परिष्कुस्ते, उपस्कुस्ते । नित्यं करोतेः (६।४।१०८) इति भ्वाविकरणलोपः—कुर्वः कुर्मः । कृसृष्ट्व (७।२।१३) इति लिटि नेट्—चकृथ, चकृव, चकृम । ऋद्धनोः स्ये (७।२।७०) इट्—करिष्यति । ये च (६।४।१०६) इति विकरणलोपः—^{१०} कुर्यात्, न भकुर्ङुराम् (८।२।७६) इति दीर्घो नास्ति । ह्कारग्यतरस्याम् (१।४।५३) कर्मसंज्ञा—घटं कारयति चैत्रं, चैत्रेण वा । तिरोऽन्तर्धौ, विभाषा कृञि (१।३।७१-७२) गतिसंज्ञा, तिरसः (द्र० ८।३।४२) गतौ

१. कतमदन्यत् तनादिकार्यं करोतेर्न भवतीति न व्यक्तीकृतं षीरस्वामिना । महाभाष्यकृता त्वत्र सर्वमन्यत्तनादिकार्यस्य विशेषाभाव उक्तं: (द्र० ३।१।७६) ।^{१५} तस्माद् भाष्यकृन्मते कृञग्रहणं व्यर्थमेव । जैनेन्द्रमहावृत्तिकृता त्वक्तम्—'तनादि-भ्यस्तथासोः (जै० १।४।४८) इति विभाषया सेरुम्न (सिचो लुक् न) भवति । अकृत, अकृथाः । न चातृप्पक्षे (सिचो लुगभावपक्षे) 'प्राद् गोः' (जै० ५।३।४५) —(ह्रस्वादङ्गात्-अष्टा० ८।१।२७) इति खं (लोपः) सम्भवति । तस्मिन् प्राप्ते उप (सिचो लुक्) आरम्भान् सेः श्रवणं प्रसज्येत इति । इदं चाविचारितरमणीयम् ।^{२०} जैनेन्द्रव्याकरणात्सारमपि 'प्राद् गोः' (जै० ५।३।४५) इत्यस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' (जै० ५।३।२७) इति प्रकरणे विधानात् । तेन प्राद्गोरिति वा ह्रस्वादङ्गात् इति वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात् नहि तत्प्राप्तौ विभाषा सिचो लोप आरभ्यते, येन पक्षे सकारश्रवणं प्रसज्येत । अत एव महाभाष्यकृता इदमपि वैशिष्ट्यं निराकृतम् । वयं त्वत्प्रमितुमः—कृञो भ्वादावेव पाणिनीयः पाठः, न तनादौ । तथा सत्येव^{२५} 'तनादिकृन्म्य उः' (३।१।७६) सूत्रे पृथक् कृञो ग्रहणमुपपद्यते । भाष्यव्याख्यानादनुमीयते भगवतः पतञ्जलेः प्रागेव कृञः तनादौ प्रलेपोऽभूदिति । अत्र कृञ् करणे (१।६।३६) सूत्रस्य टिप्पणमप्यवलोकनीयम् ।

२. 'अपस्कुस्ते' पाठा० ।

३. कचित् 'स्वरम्' नास्ति ।

- सत्वम्—तिरस्कृत्य, तिरः कृत्वा । कृन्वस्तियोगे (५।४।५०) च्विः—
शुक्लीकरोति । मिथ्योपपदान् कृञोऽग्यासे (१।३।७१) तङ्—पङ् मिथ्या
कारयते । कृञिमम (द्र० ३।३.८८) । विभाषा कृवुषोः (३।१।२२०) इति
क्यप्, कार्यम् । अतः कृकमि (८।३।४६) इति सत्वम्—अयस्कारः ।
- ५ कृञो हेतुताञ्छीलयातुलोभ्येषु (३।२।२०) टः—विद्या यशस्करी । दिवाविभा
(३।२।२१) इत्यच्—दिवाकरः । कर्मणि घृता (३।२।२२)—कर्मकरः ।
स्तम्बशकृत्तोरिन् (३।२।२४) स्तम्बकरिर्व्रीहिः^१ शकृत्करि^१र्वत्सः ।
मेघर्तिभयेषु कृञः(३।२।४३)खच्—मेघंकरः । देमप्रियमद्रेऽण् च (३।२।४४)—
क्षेमंकरः,क्षेमकारः । आढ्यसुभग (३।२।५६) इति ख्युन्—आढ्यंकरणम् ।
- १० कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः (३।३।२७) खल्—ईषदाढ्यंकरः, स्वाढ्यंकरः ।
सुकर्मपाप (३।२।८६) इति क्किप्—सुकृत् । राजनि युधिकृञः (३।२।६५)
कनिप्—राजकृत्वा । सहे च (३।२।६६)—सहकृत्वा । अलंकृञ्-
निराकृञ् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—अलंकरिष्णुः, निराकरिष्णुः । कृञः
श च (३।३।१००)—क्रिया, कृत्या, कृतिः । प्रश्नाख्यानयोरिन् च (कातन्त्र
१५ कृदन्त ६०७, सर० कण्ठा० २।४।१६१)—कां कारिमर्कावीः ? इमां
कारिमकार्षम्, कारिकाम् । ण्यन्तात् (द्र० ३।३।१००) कारणा ।
भिदादौ (गण० ३।३।१०४) कारा बन्धने । कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्
(३।४।२५)—चौरंकारमाक्रोशति । स्वाङ्मि णमुल् (३।४।२६) - स्वादुंकारं
भुङ्क्ते । अन्यथैवंकथमित्यंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् (३।४।२७)—अन्यथाकारम,
- २० एवंकारम् । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने (३।४।२८)—यथाकारमस्तु किं
तवानेन ? तिर्यच्यपवर्गे (३।४।६०) तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कारम्,
समाप्येत्यर्थः । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभुवोः^२ (तु० ३।४।६१)—मुखतःकृत्य,
मुखतःकृत्वा, मुखतःकारम् । नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे (३।४।६२)—
नाजाकृत्य, नानाकारम्, द्विधाकृत्य द्विधाकारम् । भ्वाद्दौ कृञ् करणे—
२५ (१।६।३९) - करति, करते । स्वाद्दौ कृञ् हिंसायाम् (५।७)—कृणोति
कृणुते । कृवापांजि (उ० १।१) इत्युण्—कारुः, कारुः । कृषोरुच्च (उ०
१।२।४)—कुरुः, कुरुः । कृञः कतुः (उ० १।७६)—कतुः । अण्डन् कसृष्ट्व-

१. 'व्रीहिः शकृत्करिः' कचिन्नास्ति ।

२. 'कृभुवोः' सर्वकोशेषु पाठः ।

जः (उ० १।२९)—करण्डः । कृद्भ्यामेणुः^१ (उ० २।१०)—करेणुः,
करेणुः । कृदाधारा (उ० ३।४०) इति कः—कर्कः । कृधूमदिभ्यः कित्
(उ० ३।७३) इति सरन्—कसरः । कृज उच्च (४।३३) इतीरन्—कुरी-
रम् । कृज उदीच्यां कारिषु (तु० उ० ४।१२९) इतीञ्—कारिः । मविच्
(द्विस०) उ० ६।७३)—कर्म । कृजः पासः (उ० ५।४५)—कर्पासः^२ । ५
कृपेः कूः—कूर्पासः कञ्चुकम्^३ । करोतेर्द्वे च (तु० ६।१।१२ भाष्यम्)—
चक्रम् ॥८॥

भट्टदीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ दीरतरङ्गि-

एयां तनादिगणः सम्पूर्णाः ॥^४

१. 'मेतुः' पाठा० ।

२. दशपाद्यां तु 'कृजः पासच्' (६।१०२) इति 'कर्पासः' पदं साध्यते ।

३. कचिदयं पाठो नास्ति । अत्र 'कृपेः' इत्यपपाठः प्रतीयते । अमरटीकायां
तु 'कूर्परेऽस्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः' इत्याह (२।६।११८) । हैमोण्यादौ
(५८३) सरस्वतीकण्ठभरणे (२।३।१७८) च 'कुर' धातोः पासप्रत्ययो विधीयते ।

४. 'इति दीरस्वाम्युत्प्रेक्षितदीरतरङ्गिएयां धातुवृत्तौ तनादिगणः' इति पाठा० । १५

७. युञ् बन्धने । युनाति, युनीते । योता । अदादौ यु मिश्रणे (२।२५)—यौति, यविता । चुरादौ यु उग्रसायाम् (१०।१५७)—यावयते ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. क्नुञ् शब्दे । इतो गृपर्यन्ता(२।२७)विशतिः सेटः । क्नुनाति, क्नुनीते, क्नुविता ॥८॥

१०. द्रूञ् हिंसायाम् । द्रूणाति, द्रूणीते । द्रूविता । द्रूतः^१ । स्वादौ (५।३३ दुर्गमते) द्रूणीति ॥९॥

११. पूञ् पवने । पवनं शुद्धिः । प्वादीनां ह्रस्वः (७।३।८०)—पुनाति, पुनीते । पूञो विनाशे (८।२।४४ वा०) निष्ठानत्वम्—पूना यवाः, १० पूतोऽन्यत्र । निरम्योः पूञोः (३।३।२८) घञ्—निष्पावो व्रीहिभेदः । भ्वाद्दौ पूञ् पवने (१.६९१)—पवते । दिवाद्दौ^२ पूयते । पोत्रम् । पवित्रम् । पुत्रः । पोतः । नष्टेनष्टृ (उ० २।९५) इति पोता ऋत्विक् ॥१०॥

१२. लूञ् छेदने । लुनाति, लुनीते । लविता । सनि नेट् (द्र० ७।२।१२)—लुलूषति । अलीलवद् । लिलाचयिषति श्रोः पुयण्यपरे १५ (७।४।८०) इत्यभ्यासस्येस्वम् । ल्वादिभ्यश्च (तु० ८।२।४४) इति—निष्ठानत्वम्—लूनः । ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् (८।२।४४ वा०)—लूनिः । अतिलूधू (तु० ३।२। ८४ इवन्) इतीञन्—लवित्रम् । आणक लू शिक्वि (तु० दश० उ० ३।२७) इति लघाणकः । लूता । इसिष्टृ (उ० ३।८६) इति तन्—लोटः^३ । प्रसृत्वः समभिहारे वुन् (३।१।१४६) लघकः । नामन् २० सामन् (दश० उ० ६।७६) इति लोम । निरम्योः पूञोः (३।३।२८) घञ्-अभिलावः ॥११॥

१३. स्तूञ् छादने । स्तूणाति, स्तूणीते । आस्तरिता आस्तरिता—वृतो वा (७।२।३८) इतीटो दीर्घः । लिङ्सिचोरत्मानेपदेषु (७।२।४२) वेट्—आस्तरिषीष्ट आस्तीषीष्ट, आस्तरिष्ट आस्तीष्ट । इट् सनि वा २५ (७।२।४१)—आतिस्तीर्षति आतिस्तरिषति आतिस्तरिषति ।

१. 'द्रूवितः' इत्यपपाठः क्वचित् । द्र० अष्टा ७।२।११॥

२. क्षीरतरङ्गिण्यां दिवाद्दौ न दृश्यते । ३. 'द्विजलोमा' इत्यधिकः क्वचित् ।

अत् स्मृत्वरप्रथ (७।४।९५) इति चङ्गयभ्यासत्यास्त्वम्—अतस्तरत् ।
 आस्तीर्णः । स्तीर्णः । प्रे स्त्रोऽयत्ने—(३।३।३२) घञ् प्रस्तारः, यत्ने तु
 प्रस्तरो हविषाम् । प्रथने वावशब्दे (३।३।३३)—पटस्य विस्तारः, शब्दे—
 विस्तरः । छन्दोनाम्नि च (३।३।३४)—विष्टारपङ्क्तिः । वृत्तासनयोर्विष्टरः
 ५ (८।३।६३), अवे तस्त्रोर्घञ् (३।३।१२०)—अवस्तारः । स्वादौ स्तृञ्
 (५।६)—विस्तृणोति । विस्तृतः । स्तरो विस्तरभेदः । स्तरी—(द्र०
 उ० ३।१५८) मेघः शय्या च—स्नरीमास्तीर्य ॥१२॥

१४. कृञ् हिंसायाम् । कृणाति, कृणीते । कीर्णः । कीर्णिः ।

कृञ् इत्येके ॥१३॥

१० १५. वृञ् वरणे । वृणाति, वृणीते । वूर्णः । वूर्णिः । विवरः ।
 कृवृत्तदारिम्य उनन् (दश० उ० ५।५२) - वरुणः । वृञ् इति नन्दी ॥१४॥

१६. धूञ् कम्पने । धुनाति, धुनीते । स्वरत्सृति (७।२।४४)

इति वेद्—विधोता विधविता । धूञ्प्रीञोर्लृक् (७।३।३७ वा०)—विधू-
 नयति । स्तुसुधूम्यः परस्मैपदेषु (७।२।७२)—अधावीत् । धूनः । धूनिः ।

१५ स्वादौ धूञ्धुञौ (५।१० पाठान्तरे) धूनोति, धुनोति । अवधूतः, विधुतः ।
 चुरादौ (१०।२२४) धूनयति । तुदादौ धू विधूनने (६।९८)—
 धुवति ॥१५॥

१७. शृञ् हिंसायाम् । शृणाति शृणीते । शीर्यते । शीर्णः ।

शीर्णिः । शृदृप्रां ह्रस्वो वा (७।४।१२)—विशशरुः विशश्रुः । लषपतपद
 २० (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—विशशरुक्कः । शृवन्धोराकः (३।२।१७३)—शाराक-
 हिंस्रः । उणादौ शारारिाटिः^१ । किंजरयोः श्रिणः (उ० १।४)—किंशा-
 रुर्धान्यशुकम् । शृस्त्वृत्तिहि (उ० १।१०) इत्युः—शरुहिंस्रः^२ । आङ्परयोः
 खनिशृम्यां ङिच्च (उ० १।३३)—परशुः । शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १।२२६)

गश्च नुद् च—शृङ्गम् । शृङ्गारः, (द्र० उ० ३।१३६) शिशिरम् (द्र०
 उ० १।५३) । शरोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । शरणम् । गण् शकुनी (उ०
 १।१२७)—शार्ङ्गः^३ । शृदृमसोऽदिः (उ० १।१३०)—शरदू । कृगृशृदृभ्यो

२५

१. द्र० हेम धातुपारायणम् ९।२४॥

२. 'वज्रम्' पाठ० ।

३. 'शारङ्गः' इत्यपपाठः क्वचित् ।

वः—(उ० १।१५५)—शर्वः । कृशशृङ्खलित्यः श्वरन् (दश० उ० ८।४७)—
 शर्वरी । सुशृङ्खला च (तु० दश० उ० ७।६)—शूर्पः । शिरः करन् (दश० उ०
 ८।७०)—शर्करा । शृपुभ्यां किरू (द० उ० ६।१०) इतीषन्—शिरीषम् ।
 मनिन् (दश० उ० ६।७३)—शर्म । शृपुवृजां द्वे रुक् चाम्यासस्य (उ० ४।१९)
 —शशरीका । कृशपूकटि (उ० ४।३०) इतीरन्—शरीरम् । असुन् कित् ५
 (द्र० उ० ४।१९४) शिरः । कृशशृङ्खलित्यः श्वरन्—(उ० ४।१४३)
 इतीन् कित्—शिरिः । शिरः^१ शकुनौ (तु० दश० १।५६ कपाठः) इण्
 शारिः, शारिका । ऋदोरप् (३।३।५७)—शरः । शृ वायुवर्णनिवृतेषु (३।३।
 २१ वा०) घञ्—शारो वणो वायुश्च । नीशारो हिमानिलापहं
 वस्त्रम्—गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥१६॥ १०

१८. पृ पालनपूरणयोः । पृणाति । शृदृप्रां ह्रस्वो वा (७।४।१२)—
 निपपरुः निपप्रुः । ऋदोरप् (३।३।५७)—परः । वा दान्तशान्त (७।२।२७)
 इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् (८।२।५७)—पूर्तः,
 पूर्तिः । पूरी आप्यायने (४।४।३) इत्यस्मात् पूर्णः । भ्राजभास (३।२।१७७)
 इति क्तिप्—पूः । पृभिदि (उ० १।२३) इति कुः—पुरु बहु । पुरः कुषन् १५
 (उ० ४।७४)—पुरुषः । अर्तिपृवपि—(उ० २।११७) इत्युसिः—परुः पर्व ।
 धापवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३।६)—पर्णम् । शृपुभ्यां कित् (दश० उ० ६।१०)—
 पुरीषम् । पृकलिभ्याम् (दश० उ० ६।१५) उषच्—परुषम् । स्तामदि (उ०
 ४।११३) इति वनिप्—पर्व । जुहोत्यादौ (३।४) पिपतिं, चुरादौ पृ
 पूरणे (१०।१५)—पारयति ॥१७॥ २०

१९. मृ हिंसायाम् । मृणाति ॥१८॥

२०. वृ^३ भृ भरणे^३ । वृणाति, भृणाति ॥१९, २०॥

१. दशपाथाः कपाठे 'शरः' पाठः । अन्यत्र श्रः । परन्तु शर्करासाधके
 दशपादीपाठे 'शिरः करन्' (८।७०) इत्यत्र 'शिरः' इत्येव पठ्यते ।

२. काशिकायां (३।३।२१) उद्धृतमिदं पद्यार्थम् ।

३. अत्र 'वृ वरणे' इत्यन्येषां पाठः । पुरुषकारस्त्वाह—'वृ वरणे, वृ
 वरणे तत्र चाद्यं पवर्गवृत्तीयादि बहुवः पठन्ति । वृ भरणे इति स्वामि-
 शाकटायनौ' इति (पृष्ठ ४१) । आद्यमित्यस्यार्थः 'वृ वरणे' इत्यस्य स्थाने 'वृ वरणे'

२१. भृ भर्जने च । भर्जन पाकः ॥

२२. दृ विदारणे । दृणाति । दीर्णः दीर्णिः । विददरुः विदद्रुः ।
अत् स्मृदृत्वर (७।४।६५) इति व्यददरत् । दृसनिजनि (उ० १।३) इति
जुण्—दारुः । कृगशुद्धभ्यो वः (उ० १।१५५)—दर्वः । शृदृभसोऽदिः (उ०
५ १।१३०)—दरदो देशः । दरद् ईषदर्थेऽव्ययम् । तस्य दरेति प्राकृते अपभ्रंशः ।
स एव कविभिर्भ्रान्त्या प्रयुक्तः—दरदलितहरित्रा (विद्वशालमञ्जिका ३।१७) इति ।
कवृत्दारिभ्य उनन् (दश० उ० ५।५२)—दारुणः । वृदृभ्यां विन् (दश० उ०
१।२३)—दर्विः । दृणातेर्ह्रस्वश्च (तु० उ० ४।१८३) इति तिप्—दृतिः । उदि
दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च (दश० उ० ८।१७ कपाठः)—उदरम् । फर्फीकाद्-
१० यश्च (उ० ४।२०)—दर्वरीकम् । पचादौ (गण० ३।१।१३४) दरद्,
दरी । पृषोदरादौ (द्र० ६।३।१०९) दर्वरो वाद्यभाण्डम् । दर्वुरः ।
घटादौ । दृ भ्ये—(१।५४५) दरति; दरयति । अस्माद् दारयति ॥२१॥

२३. जृ वयोहानौ । जृणाति । जीर्णः, जीर्णिः । दिवादौ
(४।२०) जीर्यति ॥२२॥

१५ २४. नृ नये । नृणाति । नीर्णः, [नीर्णिः] । घटादौ (१।५४६)
नरयति । नरोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । नृनरयोर्वृद्धिश्च (४।१।७३ गणसूत्र)
—नारी ॥२३॥

२५. कृ हिंसायाम् । कृणाति । कीर्णः । तुदादौ कृ विश्लेषे
(६।१०६)—किरति ॥२४॥

२० २६. ऋ गतौ । ऋणाति । समीर्णः । ईर्यते । अरिरीषति,
अरिरीषति; ईरिषति ॥२५॥

२७. गृ शब्दे । गृणाति । गीर्णः । गीर्णिः । उज्जगार । अगा-

इति । धातुवृत्तिकारस्तु पुरुषकारवचनमुद्धृत्याह—‘तत्राद्यशब्देन जित् वृणाति-
रुच्यते । स्वामिशाकटायनावप्येवं पठित्वा भरणाथत्वमाहुः’ इति (धातुवृत्तौ पृष्ठ
२५ ३६८) । क्षीरतरङ्गिण्यां मुद्रितशाकटायनधातुपाठे चोभयत्र दन्त्योष्ठयादिः पाठ
एवोपलभ्यते ।

१. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६), तत्र ‘पाकः’ इत्यस्य स्थाने ‘पाकम्’
इति पाठः ।

रीत् । कृप्रोक्च (दश० उ० १।२०६) शुरुः । तुदादौ गृ निगरणे (६।११०) गिरति ॥२६॥

२८. उदात्ताः ।

२९. ज्या वयोहानौ । इतो नवानिटः । ग्रहिव्यावधि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—जिनाति, सम्प्रसारणस्य दीर्घः (द्र० ६।४।२); प्वादीनां ह्रस्वः (७।३।८०) । जीनः । जीनिरिति दुर्गः, नन्दी त्वाह—किन्ति प्राप्ते ग्लाम्नाज्याहाम्यो निः (३।३।९४ वा०)—ज्यानिः, वीज्याज्वरिभ्यो निरु उणादौ (उ० ४।४८) । कविधौ प्रसारिभ्यो ङः (द्र० ३।२ ३ वा०)—ब्रह्मज्यः उणादौ लक् (द्र० उ० ३।२)—जिनः । ल्यपि च, व्यश्च (६।१।४१-४२)—प्रज्याय ॥२७॥ १०

३०. व्ली वरणे । व्लिनाति । अर्तिह्वीव्ली (७।३।३६) इति पुक्—व्लेपयति ॥२८॥

३१. री गतिरेषणयोः । रेष्णं हिंसा । रिणाति । रीणः । रेपयति । दिवादौ रीङ् स्रवणे (४।२८)—रीयते ॥२९॥

३२. ली श्लेषणे । लिनाति । लीनः । दिवादौ (४।२९) ली- १५ यते । चुरादौ ली द्रवीकरणे (१०।२०६)—घृतं विलीनयति ॥३०॥

३३. वृत् । व्वादयः प्वादयश्च वर्तिताः ॥

३४. ल्वी गतौ । ल्वीनाति ॥३१॥

३५. व्री वरणे । व्रीणाति । व्रीतः । उणादौ व्रीहिः ३ ॥३२॥

३६. भ्री भरणे । भ्रीणाति । भ्रीतः ॥३३॥ २०

३७. क्षिष् हिंसायाम् । क्षिणाति । अङ् (द्र० ३।३।१०४)—क्षिया । स्वादौ (५।३३ दुर्गमते) क्षिणोति, भ्वादौ (१।१४९) क्षयति, तुदादौ (६।१०६) क्षियति ॥३४॥

१. एतद्भातुव्याख्याने सायण आह—‘स्वामिकाश्यपादयो “अर्तिह्वीव्री” इति पठन्तो वेपयतीति पुक् प्रतिपन्नाः । (धातुवृत्ति पृष्ठ ३७०) । क्षीरतरन्त्रियां त्वत्र २५ नैतादृशः पाठ उपलभ्यते । अत्र तु पूर्व व्ली वरणे (३०) धातावेव व्लेपयतीत्युदा- ह्रियते । २. द्र० हैमोष्वादि ७१० ।

३८. ज्ञा अवबोधने । ज्ञानकोर्जा (७।३।७९) — जानासि, जानीते ।

- अनुपसर्गाञ्च ङः (१।३।७६) उभयम्, नेह — अजानासि मां मूढः? अपह्वे ङः (१।३।४४) तङ् — शतम् अपजानीते । सम्प्रतिभ्यामनाध्याने (१।३।४६) संजानीते, प्रतिजानीते । आशुस्पृष्टशां सनः (१।३।५७) तङ् — जिज्ञासते नानोक्तैः — (१।३।५८) — पुत्रमनुजिज्ञासति । शोऽविदर्थस्य करणे (१।३।५८) षष्ठी — सर्पिषो ज्ञानीते । वान्यस्य संयोगोदः (६।४।६८) एत्वम् — ज्ञेयात् । ज्ञायात् । मारुत्यालोषण (१।५।४८) इति नित् — संज्ञपयति । सनीवन्तर्धे (७।३।४९) इति वेद् — जिज्ञापयति, आनिट्पक्षे आप्कप्युधामीत् (७।४।५५) — ज्ञीप्सति । इगुपधत्ता (३।१।१३५) इति कः — ज्ञः । प्रे दाहः (३।२।६) — पथिप्रज्ञः । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति^१ संज्ञप्तः, संज्ञपितः । आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) — प्रज्ञा । ज्ञायते — ज्ञातिर्बन्धुः । ज्ञानं ज्ञाति-^२ रिति नास्ति, प्रसिद्धेनापहृतत्वात् ॥३५॥

३९. अनुदात्ताः ।

४०. बन्ध बन्धने । ४१. अनुदात्त उदात्तेत् ।

- १५ बध्नाति । बध्नात — हलः सनः शानञ्भौ (३।१।८६) । अमान्स्तीत् — एकाचो बशो भष् भषन्तस्य स्थोः (८।२।३७) । बन्धकी । उल्कादौ (द्र० उ० ४।४१) बन्धूकम् । शृशृञ्जिहि (उ० १।२१) इति बन्धुः — इषितिमिमदि (दश० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच् — बधिरः । बन्धेर्बधिबुधि च (दश० उ० ५।३८) इति नः — बध्नः, सूर्यः, बुध्नो मूलम् । अधिकरणे बन्धः (३।४।४१) णमुल् — हस्तबन्धं बद्धः । संज्ञायाम् च^३ (कातन्त्र कृत् ४५६) कुक्कुटीबन्धं बद्धः ॥३६॥

१. इतोऽग्रे 'विज्ञप्तः' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. भावे क्तिन् न भवतीत्यर्थः ।

३. लिबिशेनात्र पाणिनीयसूत्रनिर्देश इति मत्वा चकारमाकृष्य मध्येऽष्टाध्यायी-
२५ सूत्रसंख्या प्रप्ता । क्षीरस्वामिनाप्यत्र पूर्वं पाणिनिसूत्रं निर्दिश्य तदनन्तरं स्मृतिभ्रान्त्या कातन्त्रसूत्रमुद्धृतम् । कातन्त्रे खित्थं सूत्रपाठः — 'बन्धोऽधिकरणे च (४५५) संज्ञायाम् च' (४५६) । क्षीरस्वाम्यन्यत्रापि पाणिनिसूत्रप्रदर्शनावसरे स्मृतिभ्रान्त्या कातन्त्र-सूत्रमुद्धरति ।

४२. वृद्ध संभक्तौ । ४३. उदात्तः । संभक्तिः संसेवा । वृणीते । वरिता वरीता, वृतो वा (७।२।३८) दीर्घः । विवरिता^१ विवरीता । अवृत, अवरिष्ट, अवरीष्ट । वृवूर्षते, विवरिषते, विवरीषते । जल्पमिच्छ (३।२।१५५) इति षाकन्—वराकः । वृष्ट ण्यः (तु० दश० उ० ८।३) वरेण्यः । वर्वरीका । ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च (३।३।५८) अप्—वरः ।^५ स्वादौ वृश् वरणे (५।६)—वृणोति, वृणुते ॥३७॥

४४. ग्रन्थ विमोचनहर्षयोः^२ । इतो द्वादश^३ सेटः परस्मै-पदिनश्च । अश्र्नाति । अश्रित्वा अश्रित्वा^५ । यक्चिणोः प्रतिषेधे ग्रन्थग्रन्थ-ब्रूवात्मनेपदाकर्मकाणां उपसंख्यानम् (तु० ३।१।८६ वा०)—अश्र्नीते माला स्वयमेव, अश्र्नीष्ट । अश्र्निग्रन्थिदन्मिस्वञ्जीनां (तु० १।२।६ काशिका) लिटः^{१०} किरत्वं, एत्वं चोपसंख्ययते—श्रेयुः । चुरादौ ग्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे (१०।२९६) वा णिच्—अश्र्न्थयति अश्र्न्थति, ग्रन्थयति ग्रन्थति । भ्वादौ अथि शैथि-थिल्ये, अथि कौटिल्ये (१।२६, ३०)—अश्र्न्थते, ग्रन्थते ॥३८॥

४५. ग्रन्थ विलोडने । ग्रन्थति । भ्वादौ (१।३७) ग्रन्थति, तथा मथे विलोडने (१।५८३)—मथति ॥३९॥^{१५}

४६. ग्रन्थ सन्दर्भे । संदर्भो बन्धनम्^५ । ग्रन्थति । ग्रन्थनम् । अश्र्नातिवद्^५ उदाहार्यम् ॥४०॥

१. सर्वहस्तलेखेषु पठ्यते ।

२. 'हर्षनयोः' 'ग्रहर्षनयोः' प्रतिहर्षनयोः पाठान्तराणि ।

३. 'द्वादश' सर्वहस्तलेखेषु । 'द्वाविंशतिः' इति युक्तः पाठः ।^{२०}

४. 'नोपधात्थफान्ताद्वा' (१।२।२३) किद्विकल्पः ।

५. अत्र तरङ्गिययां पाठभ्रंशः प्रतीयते । तथा ब्राह्म पुरुषकारः—'संदर्भे अथनक्रियायां अश्र्न्थग्रन्थधात् वर्तते इति वीरस्वामी' (पृष्ठ ७९) अत्र 'अथन-क्रियायाम्' इत्यस्य स्थाने 'ग्रन्थन क्रियायाम्' पाठो द्रष्टव्यः । इदं पुरुषकारवचनं सायणोऽयुदाजहार—'पुरुषकारेऽपि..... सन्दर्भे अथनक्रियायां अश्र्निग्रन्थि-धात् वर्तते इति वीरस्वामीत्युक्तम्' (धातु० पृष्ठ ३७३) । स्वयं वीरस्वाम्यपि भ्वादौ "क्र्यादौ अश्र्न्थ ग्रन्थ संदर्भे" (१।३०) इत्याह । तेनात्र 'अश्र्न्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इति वीरस्वामिनः पाठः स्यात् । अर्थभेदात् अश्र्न्थिः पुनरत्र पठितः । एवं 'सन्दर्भो बन्धनम्' इत्यस्य स्थाने 'सन्दर्भो ग्रन्थनम्' इति स्यात् । ६. 'अश्र्निवत्' पाठा० ।^{२५}

४७. कुन्थ श्लेषणे । कुथ्नाति । कुन्थित्वा कुथित्वा । कुथो हस्तिपल्याणम् । कुथा । कुथि इति दुर्गः ॥४१॥

४८. मृद क्षोदे । मृद्नाति । मृद्यते—मृत् । मृदस्तिकम् (१।४।३९)—मृत्तिका । मृदमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—मृदि-
५ त्वा ॥४२॥

४९. मृड मुखने । मृड्नाति । मृडित्वा । तुदादौ (६।३९) मृडति । मृडः । मृडीकं हिरण्यम् ॥४३॥

५०. गुध रोषे । गुध्नाति । गुधित्वा । गुधेरूपः (उ० ५।२) गोधूमः । भिदादौ—(द्र० ३।३।१०४) गोधा तलत्राणम्^२ । दिवादौ
१० गुध परिवेष्टने (४।१२)—गुध्यति ॥४४॥

५१. कुष निष्कर्षे । निष्कर्षो बहिष्करणम् । कुष्णाति । कर्म-
कर्तरि कृषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च (३।१।९०)—कुष्यति पादः
स्वयमेव । निरः कुषः (७।२।४६) इड् वा—निष्कोषिता निष्कोष्टा,
निरकोषीत् निरकुक्षत् । इण् निष्ठायाम् (७।२।४७)—निष्कुषितः । मृड-
१५ मृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—कुषित्वा । हनिकुषि (उ० २।२) इति
कथन्—कुष्ठम् । उषिकुषि (उ० २।४) इति थन्—कोष्ठम् उदरम् ।
बाहुलकात्(३।३।१) प्रकोष्ठो विस्सृतकरः । उचिकुषिकुषिम्यः कितन्^३(दश०
उ० ६।२१ कपाठः) कुषितम् । प्लुषिशुषिकुषिम्यः कितः (दश० उ० १।११)
कुक्षिः । कृठिकुषिम्यां-काकुः (दश० उ० १।२५० कपाठः) कुषाकुः ॥४५॥

५२. क्षुभ संचलने । क्षुम्नाति, क्षुम्नातित्वात् (द्र० ८।४।३९)
२० णत्वाभावः । लुब्धस्वान्त (१।२।१८) इति क्षुब्धो मन्थश्चेत्, क्षुभितो-
ऽन्यः । अक्षोभीत् । दिवादौ (४।१३०) क्षुभ्यति, अक्षुभत् । भ्वाद्दौ
(१।४९९) क्षोभते ॥४६॥

१. अत्राह पुरुषकारः—‘संश्लेषणे संश्लेषणक्रियायाम् इति श्रीस्वामी’
२५ (पृष्ठ ७७) नात्र तथाविधः पाठ उपलभ्यते ।

२. ‘गोधातले ज्याघातवारणे इत्यमरः (२।८।८५) ।

३. अत्र लिबिशेन मूलोपादिसूत्रसंख्यामनिर्दिश्य हैमोपादिसूत्रसंख्या २१२ तुलनाय निर्दिष्टा ।

५३. णभ तुभ-हिंसायाम् । प्रणभ्नाति । दिवादी (४।१३१)
नभ्यति । द्युतादी (१।५००) नभते । तुभ्नाति । तुभ्यति (४।१३१) ।
तोभते (१।५००) ॥४७, ४८॥

५४. क्लिशू विबाधने । क्लिश्नाति । क्लेशा क्लेशिता । क्लिशः
क्त्वानिष्ठयोः (७ २।५०) वेद्-क्लिष्ट्वा क्लिशित्वा, क्लिष्टः क्लिशितः । ५
दिवादी (४.५०) क्लिश्यति । क्लेशः, कीनाशः ॥४९॥

५५. अश भोजने । अश्नाति । अशिता । उपेयिवाननाश्वाननूचा-
नश्च (३।२।१०६) इत्यनाश्वान् साधुः । आशितः कर्ता (६।१।२०७) आद्यु-
दात्तः । घञ् (द्र० ३।३।१२१) -समाशा गोमता जिताः । इष्यशिन्यां तकन्
(उ० ३।१४८) -अष्टका । अशिपणाम्यो रुग्लुकौ च (दश० उ० १।६१ कपाठः) १०
अश्रिः । स्वादी अश् व्याप्तौ (५।२१) -अश्नुते । तत्रैव ग्रहणानि ॥५०॥

५६. उध्रस उञ्छे । ध्रंक्षति । ध्रस्त्वा ध्रसित्वा । चुरादी
(१० १९१) ध्रासयति ॥५१॥

५७. इष आभीक्ष्ण्ये । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । इष्णाति ।
एषित्वा । प्रेषितः । दिवादी इष गतौ (४।१७) -अन्विष्यति । तुवादी १५
इषु गतौ (६।५८) -इच्छति, इष्ठा एषित्वा, तीषुसह (तु० ७।२।४८) इत्य-
स्यैव ग्रहणम् -इष्टः । अतो यस्य विभाषा (७।२।१५) इत्यस्य (९।५७)
निषेधो नास्ति-प्रेषितः ॥५२॥

५८. विष विप्रयोगे । विष्णाति । विषम् । ह्लादी विष्ण व्याप्तौ
(३।१४) -वेवेष्टि, अविषत् ॥५३॥ २०

५९. प्रुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्रुषितः ।
विप्रुट् । प्लुष्णाति । भ्वादी (द्र० १।४६३) प्रोषति, प्लोषति, दिवादी
प्लुष दाहे (४।७, ११०) -प्लुष्यति ॥५४, ५५॥

१. यथा तु पुरुषकरे (पृष्ठ ११८, ११६) आतुवृत्तौ (पृष्ठ ३७४) च पाठ
उदधृतस्तथात्र 'उध्रस्नाति उध्रसांचकार' इत्यादि पाठेन भाव्यम् । चुरादी (१६१) स्वयं २५
वक्ष्यति कीरस्वामी—'उः प्रयोगसप्तमवायीत्येके—उध्रासयति, उध्रस्नाति । उभयत्रापि
उत्पूर्वं इत्यन्ये—उध्रस्नाति, उध्रस्नाति इति तदप्यत्रानुसन्धेयम् ।

६० पुष पुष्टौ । पुष्णाति । पोषिता । दिवदौ (४।७३)
पुष्यति; पोष्टा, पुष्करम् पुष्कलम् । भ्वादी (१।४६२) पोषति ॥५६॥

६१. मुष स्तेये । मुष्णाति । रुदविद (१।२।८) इति मुषित्वा,
मुमुषिषति । मुषितः । मुषेदीषश्च (७० २।४२) इति किकत्—मूषिकः,
५ मूषिका । सुवृभूशुषिषिभ्यः कित् (दश० उ० ३।१९)—मुष्कोऽण्डः फलं
[च] ॥५७॥

६२. खव भूतप्रादुर्भावे । अतिक्रान्तोत्पत्तौ । खव्नाति ।
१० ख्वोः शङ् (६।४।१६) इति खौनातीति^१ सभ्याः । खविता । खौः ।
खच इति दौर्गाः ॥५८॥

६३. हेठ च । खर्वार्थे । हेठ्नाति । भ्वादी हेठ विवाधायाम्
(१।१६६)—हेठते ॥५९॥

६४. उदात्ताः उदात्तः ।

६५. ग्रह उपादाने । ६६. उदात्तः स्वरितेत् ।

उपादानं स्वीकारः । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—

१५ गृह्णाति, गृह्णीते । ग्रहोऽलिटि दीर्घः (७।२।३१)—ग्रहीता । चिष्वदिटो
दीर्घो नेष्यते (द्र० ७।२।३७ भाष्यम्)—त्वया ग्राहिष्यते । अग्रहीत्,
इम्यन्तक्षण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति । रुदविद (१।२।८) इति कित्—
गृहीत्वा, जिघृक्षति । ग्रहादेर्णिनिः (द्र० ३।१।१३४)—ग्राही । विभाषा
ग्रहः (३।१।१४३) णः—ग्राहः, ग्रहः । गेहे तु कः (द्र० ३।१।१४४)—

२० गृहम् । अचूप्रकरणे शक्तितोमरलाङ्गल (तु० ३।२।९ वा०) इत्यच्—शक्ति-
ग्रहः । सूत्रे च धार्यर्थे (३।२।६ वा०)—सूत्रग्रहः । फलेग्रहिरात्मभरिश्च
(३।२।२६) । पदास्वैरिवाद्या (३।१।११९) इति क्यप्—प्रगृह्यं पदम्, गृह्यकः
पक्षी, ग्रामगृह्या सेना, अर्जुनगृह्या देवाः । ग्रहवृट् (३।३।५८) इत्यप्—
निग्रहः । उदि ग्रहोः (३।३।३५) घञ्—उद्ग्रहः । समि घृष्टौ (३।३।३६)—

२५ १. अत्र धातुरूपे विप्रवदन्ते वैयाकरणाः । तद्यथा—खौनातीति कविकल्प-
द्रुमटीकायां दुर्गादासः (पृष्ठ १६८) । तत्रैव 'केचित्तु ष्वादित्वाद् ह्रस्वे खुनातीत्याहुः ।
धातुपारायणस्तु खव्नातीत्युदाहरति । काशकृत्स्नधातुटीकायां 'खौनाति' इत्युक्तम् ।
धातुवृत्तौ स्वामिमते 'खञ्जाति' इत्युक्तम्, तदत्र दौर्गभतेनोच्यते (पृष्ठ ३७५) ।

संग्राहो मल्लस्य । अत्रे प्रहो वर्षप्रतिबन्धे (३३५१) वा—अवग्रहः, अव-
 ग्राहः । अवग्रहो हस्तिललाटे (तु० अमर० २।८।३८) । प्रे वणिजाप्
 (३३।५२)—तुलायाः प्रग्राहः, प्रग्रहः । रश्मौ च (३३।५३) प्रग्राहः
 प्रग्रहः । आक्रोशेऽन्योर्ग्रहः (३३।४५)—अवग्रहो ह ते वृषल भूयात्,
 निग्रहः । प्रे लिप्सायाम् (३३।४६)—सुवप्रग्राहेण चरति द्विजो मिक्षा- ५
 र्थी । परौ यत्ने (३३।४७)—उत्तरपरिग्राहं गृह्णाति । अक्षेषु ग्लहः
 (३३।७०) । तितुत्र (७।२।९) इत्यत्र ग्राहादेर्निषेधात् (द्र० ७।२।९ वा०) —
 निगृहीतिः । नाम्न्यादिशिग्रहोः—(३।४।५८) णमुल्—नामग्राहं वक्ति ।
 ग्रहरनिः (उ० ५ ६७)—ग्रहणिः प्रवाहिका ॥६०॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

१०

क्षीरतरङ्गिण्यां

क्रयादिगणः

सम्पूर्णः ॥^१

॥ अथ चुरादिगणाः ॥

व्याख्यातेयं नवगणी कुशकाशावलम्बनात्,

चुरादिरधुनारब्धो यत्र भग्ना महारथाः ।

पाठेऽर्थे चागम^१ भ्रंशान्महतामपि मोहतः^२,

न विद्मः किं नु जहिमः किं वात्राद्धमहे^३ वयम्^४ ॥

- १ चुर स्तेये । चुरादिभ्यो णिञ् (३।१।२५) इति स्वार्थे णिञ् स्वरितेत् स्याद् ग्रहिः कषादौ, लक्षिशचैष्टश्चुरादिषु^५ इति लक्ष्णेः (१०।५) स्वरितेस्त्वस्मरणाण् णिचश्च (१।३।७४) इति—कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तद् नास्ति । चन्द्रस्त्वत्राप्युमयपदित्वमाम्नासीत्, णिञ् विकल्पं च^६ । चोर-
- १० यति । प्रत्ययान्ताद् (द्र० ३।१।३५) आम्—चोरयांचकार, अचूचुरत् । चोरयन्तं प्रयुक्तवानिति ण्यन्तादपि णिञ्यचूचुरदित्येव । कित्तु उपधात्व-चङ्पर-निर्हास-कृत्वेषूपसंख्यानम् (१।१।५८ वा०) इति स्थानिवत्त्वनिषेधाण् णौ णिलोपे ऽग्लोपित्वाभावान् नाग्लोपिशास्त्वद्विताम् (७।४।२) इति यौ चङ्युपधाया (७।४।१) ह्रस्वनिषेधो नास्ति । पचा-
- १५ दौ (गण० ३।१।१३४) चोरद्, चोरी । प्रज्ञादित्वात् (द्र० ५।४।३८) चौरः । छत्रादिपाठात् (गण० ४।४।६२) णो वा । णेऽभ्यणकृतं क्वचिद् (तु० परिभाषावृत्ति ७६) इति चौरौ, तापसी । भिदादित्वात् (गण० ३।३।१०४) चुरा । एयासश्रन्थो युच् (३।३।१०७) —चोरणा । एरञ् अययन्तानाम्^७ इति घञ् प्रतिप्रसूयते—चोरः ॥१॥

२०

१. 'वागम०' पाठा० ।

२. अनेन चरणेन चुरादौ पाठभ्रंशबाहुल्यं प्रदर्शयते ।

३. 'ददमहे' पाठान्तरम् ।

४. 'न विद्मः किञ्जिहीमोऽत्र वा किमुपादद्महे वयम्' पाठान्तरं प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१६), प्रक्रियाकौमुद्यां (पृष्ठ २६१) च ।

२५

५. अत्रुपलब्धमूलमिदम् । अस्य सार्धं चरणं सायणोऽपि सस्मार (द्र० चुर धातौ, पृष्ठ ३७७) ।

६. सस्मार धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३७७, ३७८) । काशकृत्स्नधातुकण्ड-टीकायां परस्मैपदमेवोदाह्रियेत ।

७. द्र० पृष्ठ ३६, टि० २ ।

२. चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । चिन्तिपूजि (३।३।१०५)
इत्यङ्—चिन्ता । इदित्पाठाद् अनित्ययन्तारश्चरादय इति ह्याप्यन्ते,
अन्यथा णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् अनिदिता हल उपधायाः क्ङिति (६।४।२४)
इति नलोपस्याप्रसंगाच्चिन्त्यादयो नुमनुषक्ता एव पठ्यन्ते,
लक्ष्याच्चानित्यत्वं नियतविषयम् । यथा—महीपतिवचः श्रुत्वा खड्गुः ५
पुष्यमाणवाः (तु० ७।२।२३ मास्यम्) ॥२॥

३. यत्रि संकोचने । नियन्त्रयति; यन्त्रणा ॥३॥

४. स्फुडि परिहासे । स्फुण्डयति । स्फुटि इति दुर्गः—स्फुण्ट-
यति । स्फुडि परिघात इति एके ॥४॥

५. लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । अङ्कनं चिन्हम् । लक्षिश्चेष्ट^१श्चुरादिषु^२ १०
इति स्मृतेः स्वरितेत्—लक्षयते, लक्षयति । लक्षणा, लक्षणम् । लक्षेर्मुट्
च (३० ३।१६०) इति—लक्ष्मीः । शम लक्ष आलोचने (१०।१४४) इत्याकु-
स्माद् आत्मनेपदार्थः पाठः—लक्षयते ॥५॥

६. कुट्टि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । गादिः पारायणे—गुन्द्रा भद्रमु-
स्ता । ऋदिदित्येके^३ ॥६॥ २५

७. लड उपसेवायाम् । लाडयति, उपलालयति* पुत्रम् ।
लालना^४ । नान्ये मितोऽहेतो च (१०।८२) इति मित्वं नास्ति । भ्वाद्दौ लुङ्
विलासे (१।२५०) त्वनेकार्थत्वाज् जिह्वोन्मथनयोर्लडिः (१।५६१) इति मित्-
लडयति ॥७॥

८. मिदि^५ स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दः कुष्ठी । मिद इति २०
कौशिकः—मेदयति ॥८॥

१. 'लक्षिकश्चु०' पाठा० ।

२. पूर्व स्मृतः (१०।१) ।

३. उदधत्तं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३७६) ।

४. ललयोरेकत्वस्मरणात् । द्र० पृष्ठ ५९ टि० १ ।

५. अत्र धातुवृत्तिकारो ऽन्यथा स्वामिपाठमुदाजहार । तद्यथा—'वीरस्वा-
म्यनिदितं पठित्वा कौश्रिदिदितं पठ्यत इत्याह' इति (पृष्ठ ३७९) । २५

९. ओलडि उत्क्षेपे^१ । ओलण्डयति भारम् । ओलण्डितः ।
 तथा लण्डिः^२ इति स्मरणाद् ओदिस्त्वं नास्ति । अन्ये त्वनित्यण्यन्तत्वात्
 निष्ठानत्वार्थम् (द्र० ८।२।४५) ओ इत्यनुबन्धमाहुः—लण्डिनः ।
 दौर्गास्तु के लण्डिन इत्युदाजहुः, तच्च पापात् पापीयः, अत्र्यवहितस्य
 ५ नत्वाद् । अन्यथा विन्नादिवद् विदितादौ नत्वं स्यात् । चान्द्रा लन्दि-^३
 मप्याहुः—अवलन्दयत्युष्ट्रम् । इत्थं लक्षणमलक्षयताम् अन्धकुक्कुटीन्यायेन
 लक्ष्यमनुसरतां कियदिव रुष्यामः, कियदिव^४ तुष्यामः ? ॥९॥

१०. जल अपवारणे । जालयति । जालकः । जालम् । लज
 इति नन्दी—लाजयति, लाजाः । चान्द्रा उभयमप्येतन्नेषुः, जल धात्ये
 १० (१।५७०), लज लाजि (१।१५१, १५२) इत्याभ्यां सिद्धेः । ज्वलादौ जल
 धात्ये (१।५७०)—जलति जालम्, जलम् ॥१०॥

११. पीड गहने । गहनं बाधा । पीडयति । क्तिन् बाधित्वा
 युचि प्राप्ते (द्र० ३।३।१०७) भिदादित्वात् (गण० ३।३।१०४) पीडा ।
 आजभासभाषदीप (७।४।३) इत्यपिपीडत् अयोपीडत् । पीड अवगाहन
 १५ इति दुर्गः—तिलपीडकः ॥११॥

१२. नट अवस्यन्दने । अवस्यन्दनं भ्रंशानम् । नाटकाथपिषाम्
 (२।३।५६) इति चौरस्योच्चाटयति । नाटकः । भ्वादी घटादौ
 नट नतौ (१।५३८)—नटयति शाखाम् । नट वृत्तौ (१।२०९)—नटति
 नाटयति । नड इति नन्दी—नडः, नाडी प्रणालः, प्रणाली^५ ॥१२॥

१३. श्रथ प्रतिहर्षे । आश्रुणाद्वा (१०।२००) इत्यत्र श्रथ हिंसायाम्
 (१०।२१६) इति सिद्धिः; इह पाठाद् रूपान्यत्वम्—आश्रयते । नन्दी क्रथ

१. 'उत्क्षेपेण' पाठा० ।

२. अष्टोऽयं पाठः । अयं सम्पूर्णः श्लोको भूधातौ (पृष्ठ ५) पठ्यते ।
 तत्रापि चतुर्थचरणस्य पाठो महान् भ्रष्टः । तत्रैव टिप्पण्यां चतुर्थचरणस्य 'स्मर्यते
 २५ नेत् तथौलडेः' इति शुद्धः पाठ ऊहितः । तदनन्तरमस्मद्ग्रहित एव पाठः पुरुषकारेणोद्धृत
 उपलब्धः (पुरुष० पृष्ठ ११६) ।

३. भ्रुद्धिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

४. 'कियद्वा' पाठा० ।

५. डलयोरेकत्वस्मरणादिति नियमेन ।

इत्याह—क्राथपिषाम् (२।३।५६) इति चौरस्योत्क्राथयति ॥१३॥

१४. बध संयमने । बाधयति, अबीबधत् । भ्वाद्बौ बाध रोडने (१।६)—बाधते, अबबाधत् । बन्ध इति चान्द्राः^१—बन्धयति, बन्ध-ति । क्रयाद्बौ (१।४०) बध्नाति ॥१४॥

१५. पृ पूरणे । पारयति, पार्यते । अतुपसर्गाल्लिम्पविन्द ५ (३।१।१३८) इति शः—पारयः । ह्वाद्बौ (३।४) पिपर्ति, क्रयाद्बौ (१।१८) पृणाति । पृ इति दुर्गः—पारः ॥१५॥

१६. ऊर्ज बलप्राणनयोः । प्राणनं जीवनम् । ऊर्जयति । ऊर्जनम्, ऊर्जस्विनि (?) प्राप्ते आजमास (३।२।१७७) इति क्तिप्—ऊर्क, ऊर्जस्विन् (द्र० ५ २।११४) इति निपातनाद् असन्तोऽप्यस्ति ॥१६॥ १०

१७. वर्ण वर्णने । वर्णयति । पक्ष परिग्रह इत्येके । पक्षयति ॥१७॥

१८. चूर्ण प्रेरणे । प्रेरणं दलनम् । चूर्णयति । चूर्णं पेषण इति चन्द्रः^२ ॥१८॥

१९. पथ प्रक्षेपणे । पथयति । पृथ इत्येके^३ ॥१९॥

२०. साम्ब^४ संबन्धे । साम्बयति । साम्बः । चन्द्रः शम्ब १५ इत्याह^५—शम्बलम् ॥२०॥

२१. भक्ष अदने । भक्षयति । शीलिकामिमक्ष्याचरिम्यो यः (३।२।१ वा०)—मांसभक्षा । भक्षतेर्घञ्—भक्षः ॥२१॥

२२. कुट्ट छेदनकुत्सनयोः^६ । कुट्टयति । कुट्टनी । जल्पमिच्छ

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नास्ति । धातुवृत्तिकारोऽपि चन्द्रनाम्ना २० उद्धर्तामं पाठम् । २. नैव पठ्यते मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे ।

३. धातुवृत्तौ स्वामिनाम्ना 'पथ इत्येके' इति पाठ उदध्रियते (पृष्ठ ३८०) ।

४. 'साम्ब इति केचिद्' इत्येवं स्मर्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) ।

५. 'शम्ब इत्येके' इति स्वामिनाम्ना पठ्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) । चान्द्र-धातुपाठे नोपलभ्यते धातुः । २५

६. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) स्वामिनाम्ना 'छेदनपूरणयोः' इत्युदध्रियते पाठः ।

कुट्ट (३।२।१५५) इति षाकन्—कुट्टाकः, इक्षुकुट्टाकः ॥२२॥

२३. चुट्ट अल्पीभावे । चुट्टयति । पुट्ट इत्येके । दौर्गा द्वावपि पेटुः, चन्द्रो नैकमपि ॥२३॥

२४. सुट्ट अनादरे । सुट्टयति । चन्द्र^१दुर्गो षोपदेशान् सुट्टा-
दीन् मन्येते—सुषुट्टयिषति । अट्ट इति च दुर्गः—अट्टयति । अट्टो मञ्जः,
अट्टं सिद्धमञ्जम् ॥२४॥

२५. लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । जल्पमिन्न (३।२।१५५) इति लुण्ठाकः । भ्वादेश्लुट्ति (१।२।५५) इत्यादिदर्शानात् लुण्ट इत्येके ॥२५॥

२६. शठ श्वठ असंस्कारगतयोः । शाठयति, श्वाठयति ।
१० भ्वाद्दौ शठ कैतवे (१।२।३६), अस्मात् शठः । शठि इति दौर्गाः—श्वण्ठ-
यति ॥२६, २७॥

२७. तुजि पिजि लुजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु । निकेतन-
मावसथः । तुञ्जयति । तुञ्जः । पिञ्जयति । लुञ्जयति । पट पुट (१०।
१६७) आदाव् आस्वदः सकर्मकात् इति सकर्मकार्थमर्थभेदार्थं वैषां पाठः,
१५ रूपभेदार्थं वा—तुञ्जयते । भ्वाद्दौ तुञ्जति (१।१।५४) । पिजि (२।२०
कौशिकमते)^२—पिञ्जालः ॥२८—३०॥

२८. पिस गतौ । पेसयति । भ्वाद्दौ (१।४०३) पेसति ॥३१॥

२९. सान्त्व सामप्रयोगे । सान्त्वयति । साम सान्त्वेति^३
चन्द्रः—सामयति । सान्त्वम् । उणादौ नामन्सामन् (दश० उ०
२० ६।७९) ॥ ३२ ॥

३०. श्वल्क वल्क परिभाषणे । श्वल्कयति । वल्कयति ।
वल्कलम् । वल्कस्तस्त्वक् ॥३३, ३४॥

३१. स्निट स्नेहने । स्नेटयति । स्मिट इत्येके^४ ॥३५॥

१. चान्द्रधातुपाठे 'षट् हिंसायाप्' (१०।१७) पठ्यते, न पुट्टेति ।

२. लिबिशेनास्य धातोः संख्या न निर्दिष्टा ।

३. 'साम सान्त्वने' इति मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१०।८९) पाठः ।
लिबिशेनास्यापि संख्या नैव लिखिता । ४. उद्धृतं पुरुषकोर (पृष्ठ २७) ।

३२. स्फिट अनादरे । स्फेटयति । स्फेटकः । संस्फेटस्तुमुल-
युद्धम् ॥३६॥

३३. श्लेष श्लेषणे । श्लेषयति । श्वादी (१।४६३) श्लेषति,
दिवादी (४।७७) श्लिष्यति ॥३७॥

३४. पथि गतौ । परिपन्थयति । परिपूर्वो वैरिवाचकः ॥३८॥ ५

३५. पिच्च कुट्टने । पिच्चयति । पिच्चुः कर्पासस्तुलं च,
पिच्चव्यः (द्र० ५।१।२ काशिका) ॥३९॥

३६. छद् संवरणे । छादयति^१ मुखम् । ब्रदिर् अर्जने (१।५५०)
मित्त-छदयति । आ धृषाद् वा (१०।२०२) इति छद् अपवाणे^२
(तु० १०।२।१५)—छदयति, छदति, रूपान्यत्वार्थं वेह पाठः—छादयते १०
वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति च्छन्नः, छदितः । छादेर्वेऽद्भ्युपसर्गस्य (६।४।
९६) इति ह्रस्वः—प्रच्छद्, उरदछद्^३, पुंसि संज्ञायां षः प्रायेण (३।३।११८),
नेह संप्रच्छाद् । इस्मन्त्रन्किप्ठ च (तु० ६।४।९७) इति ह्रस्वः—छदिस्
अर्चिशुचि (उ० २।१०९) इतीस्, छन्नः, छत्रम्, गृहच्छत् ॥४०॥

३७. श्रण दाने । श्राणयति । विश्राणनम् । युचि प्राप्ते वि- १५
न्तिपूजि (३।१।१०५) इति चकाराद् अङ् इष्यते कुत्सावत्—श्राणाः
या भिक्षवे दीयते । हेतौ घटादित्वाच् (१।५३८) श्राणयति ॥४१॥

३८. तड आघ्राते । ताडयति । ताडिणिलुक् च (उ० १।६८)—
तडित् । अलीकादी (द्र० उ० ४।२५) तिन्तिडोक्त्तम् । पिनाकादयश्च (उ०
४।१५) इति तडाकः, ताडका । तड इत्येके—तात ताडय ताटकाम^४, २०
तटाकः ॥४२॥

३९. खड खडि भेदे । खाडयति, खण्डयति । कडि इत्येके ।

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८१) पुरुषकारे (पृष्ठ ८६) च ।

२. उत्तरत्र 'संवरणे' इति पठ्यते । तदेव स्वामिसम्मतं प्रतीयते, अन्यथात्र
अर्थभेदार्थं वा इत्यप्यवक्ष्यते । ३. इतोऽप्रे 'दन्तच्छद्' इत्यप्युदाजहारेति २५

पुरुषकारः (पृष्ठ ८६) ।

४. अत्रपलभ्यमूलमिदम् ।

कण्डयति ॥४३, ४४॥

४०. गुडि रक्षणे । गुण्डयति । कुडि इत्येके^१ अत एव कुडि दाहे (१।१७३) कुडि वैकल्ये (१।१२०) इति च सिद्धे चन्द्रो नैनमध्यैष्ट ॥४५॥

५ ४१. गुठि वेष्टने । गुण्ठयति । गुण्ठनां । गुण्ठितम् ॥४६॥

४२. खुडि खण्डने । खुण्डयति, खुण्डितः ॥४७॥

४३. वडि^२ विभाजने । वण्डयति, वण्डः । टान्त इत्येके— वण्टयति । भ्वाद्वा (१।२२४) वण्टति ॥४८॥

४४. चडि कोपे । चण्डयति । चण्डः, चण्डा, चण्डी ।
१० भ्वाद्वा (१।१८२) चण्डते, चण्डालः ॥४९॥

४५. मडि भूषायाम् । मण्डयति । मण्डना, मण्डनम्, मण्डा परण्डः । भ्वाद्वा (१।१७५) मण्डते । एतांश्चन्द्रो^३ नैच्छत्, तच्चासत्, कुडिकडिचडिवडिमडिभडीनां ह्यनित्यण्यन्तत्वानून्याध्यविकरणे सिद्धे आत्प्रनेपदं नु कुतः स्यात्? ॥५०॥

१५ ४६. भडि कल्याणे । भण्डयति, भण्डना । भ्वाद्वा भडि परिभाषणे । (१।१७६)—भण्डते, भण्डः ॥५१॥

४७. छर्द वमने । छर्दयति । अचिशुचि (उ० २।१०८) इतीस् छर्दिः, इदन्तोऽपि ॥५२॥

४८. पुस्त बुस्त आदरानादरंगोः । पुस्तयति । पुस्तकः,^४
२० पुस्तं लेखकर्म । बुस्तयति । बुस्तिः शष्कुली । बुस्त^५ बन्धने इति चन्द्रः (तु० चा० धा० १०।३५) ॥५३, ५४॥

१ 'यन्तमेके इति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८१) पाठः ।

२. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ६८) द्रष्टव्यः ।

३. 'एतं च०' पाठान्तरम्, तच्चिचन्त्यम्, उत्तरवानेकेषां धातूनां विषये

२५ वचनात् ।

४. अर्चर्चादित्वात् (२।४।३१) पुंलिङ्गः । तथा च प्रयुज्यते कामसूत्रे १।४।७॥

५. 'पुस्त' पाठा० । 'बुस्त बन्धने' इति मुद्रिते चान्द्रपाठः (१०।३५) ।

४९. चुद् संचोदने । संचोदनं प्रेरणम् । चोदयति । चोदना,
चोद्यम् ॥५५॥

५०. णक्क धक्क नाशने ॥५६, ५७॥

५१. चक्क चुक्क व्यथने । चक्कयति । चक्कलकम् । चुक्कयति ।
चुक्कम् । चिक इति च कौशिकः—चिकसं यत्रपिष्टम्, चिकणं ५
सस्नेहम् ॥५८, ५९॥

५२. क्षल शौचकर्मणि । क्षालयति ॥६०॥

५३. तल प्रतिष्ठायाम् । तालयति, उत्तालयति । तालः, के^१
तालिका, ताली । अनित्यण्यन्तत्वात् तलति, तलम् ॥६१॥

५४. तुल उन्माने । तोलयति । तोलना । चिन्तपूजि (३।३।१०५) १०
इति चकारात् तुला । तुलयतीत्यणिरूपक्षे कान्तात् (द्र० ३।१।१३५)
तुल-शब्दात् णिच्^२ ॥६२॥

५५. दुल उत्क्षेपे । दोलयति । दोला, दोलितः । अन्दोलितः,
आन्दोलयति, प्रेङ्खोलयति, बीजयत्येने लोकात्^३ ॥६३॥

५६. पुल समुच्छ्राये । पोलयति । भ्रवादौ (१।५७८) तुदादौ १५
च पुल महत्त्वे—पोलति, पुलति^४ । अस्माद् एव प्राकृतेऽर्थे णिचि सिद्धे
चन्द्रो नैनमध्यैष्ट ॥६४॥

५७. बूल^५ निमज्जने । बोलयति । बोलितम् बोलः,
बोलनम् ॥६५॥

१. इतोऽग्रे लिबिशेन 'केऽणः' सूत्रस्य (७।४।१३) संख्या निर्दिष्टा, न च २०
तस्य सूत्रस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम्, ह्रस्वभाव्यभावात् । यदि सूत्रसंख्या निर्देष्टव्या-
ऽऽसीत्तर्हि कप्रत्ययविधायकस्य, यद्वा इद्विधायकस्य (७।३।४४) निर्देष्टुं युक्ता ।

२. इतोऽग्रे लिबिशेन 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति सूत्रस्य १०।३।६२ संख्या
निर्दिष्टा । न च तस्य सूत्रस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम् । इह तु 'प्रातिपदिकाद्वाक्ये' (१०।
२।६ अस्मत्संख्या) सूत्रेण णिच् भवति । ३. अत्र पृष्ठ ३७ टि० ९ द्रष्टव्या । २५

४. भ्रवादौ (१।५७८) अपीत्येवाह क्षीरस्वामी, न चायं तुदादिषु पठति ।
अत्र पृष्ठ ११७ टि० ५ द्रष्टव्या ।

५. अस्यैव बलयोरभेदेन 'बूडना' इति प्राच्यजनपदेषु प्रयुज्यते ।

६८. मूल रोहणे । मूलयति । मूलम्, मूलिः । मूल इति नन्दी
मोलयति ॥६६॥

६९. कल किल पिल क्षेपे । गाः कालयति । कालः । कथा-
दौ । कल संखयाने (१०।२५३)—संकलयति, कलः, भ्वाद्दौ (१।३३२)
कलते । केलयति, केलिः । तुदादौ किल श्वैत्यक्रीडनयोः (६।६०)—किल-
ति । पेलयति, पेलम् भावकर्मणोरणिचपक्षे—पिल्यते । पेल गतौ
(१।३६२) इत्यस्मात् पेल्यते इति चन्द्रः ॥६७—६९॥

६० बिल भेदने । बेलयति । बिलम्, बिल्वः, बिलम् ।
तुदादौ (६।६६) बिलति । मिल इति कौशिकः—मेलयति, मेलः,
१० मिलम् ॥७०॥

६१. तिल स्नेहने । तेलयति । तिलाः^२ । तिलकम् । तुदादौ
(६।६१) तिलति ॥७१॥

६२. चल भृतौ । चालयति । भ्वाद्दौ (१।५४६) कम्पने मित्त-
चलयति, तुदादौ (६।६३) चल बिलसने—चलति ॥७२॥

६३. पल रक्षणे । पालयति । पलम् । पललं तिलकल्कं, क्रव्यं
च । पाल इति चन्द्रः (१०।५०)—पाली ॥७३॥

६४. लूष हिंसायाम् । लूषयति । लूषितः ॥७४॥

६५. शुल्ब माने । शुल्बयति । शुल्बं रज्जुः^३ । शर्ष माने इति
चन्द्रः^४ ॥७५॥

६६. लुट छेदने^५ । आच्छोटयति, छोटिका युच्छा । छोटनम् ।
तुदादौ (६।८२) लुटति । लुट इति चन्द्रः (चा० धा० १०।५२), लुट इति
दुर्गः ॥७६॥

६७. पुट संचूर्णने । पोटयति । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । भासा-

२५

१. तथा च प्रयुज्यते—बिलं मिलं भासंनमिति वा । निरुक्त १।२०॥

२. 'तिलः' पाठ० ।

३. ताम्ररजः पाठ० ।

४. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते ।

५. 'छोटने' पाठ० ।

थोऽपि (१०।१९८) । तुदादौ पुट संश्लेषणे (६।७२)—पुटति, पुटः, पुटम् ॥७०॥

६८. पसि नाशने । पसयति । अर्जिदशि (उ० १।२७) इत्युः दीर्घश्च पांसुः । मदि कल्याणे इति दुर्गः ॥७८॥

६९. वज मार्ग संस्कारगत्योः । मार्ग^१संस्कारे गतौ च । ५
मार्गगतौ संस्कारगतौ चेत्येके द्वौ धातू इत्यन्ये^२ । वाजयति । व्रजे-
ति चन्द्रः । अत एव भ्वादिना (१।१५८) सिद्धेर्नापाठि । मार्गयति ।
मार्गः । वज मार्गसंस्कारे इति दुर्गः ॥७९॥

७०. शुल्क सर्जने । शुल्कयति । शुल्क असर्जने^३ इत्येके ॥८०॥

७१. छपि गत्याम् । छम्पयति ॥८१॥ १०

७२. क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति ॥८२॥

७३. क्षजि कृच्छ्रजीवने । क्षञ्जयति । घटादौ क्षजि गति-
दानयोः (१।५१७) ॥८३॥

७४. स्वर्त गत्यां च । वकाराद् कृच्छ्रजीवने च । स्वर्तयति ।
गत्यामित्यसत्, स्वर्तशब्दस्यैव सम्भवात्^४ । षोपदेश इति नन्दी—सिष्वर्तयिष- १५
ति । श्वन्न गतौ च इति दौर्गाः—श्वन्नयति, श्वन्नम् ॥८४॥

७५. ज्ञप मारणतोषणनिशामनेषु पिच्च । घटादित्वात्
(१।४४८) सिद्धे स्वार्थणिजर्थः पाठः, कर्त्रभिप्रायक्रियाफले^५ इति

१. स्मृत धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ५६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) च । २०

३. 'शुल्क असंसर्जने' पाठा० ।

४. गत्यां स्वर्तशब्दस्यासंभवादित्यर्थः । धातुवृत्तिकारस्तु 'स्वर्त' इति पपाठ
पृष्ठ (३८३) । वयं तु 'गर्त' इति पाठं युक्तं पश्यामः । 'गर्ते वा पत्यते प्रवामीयते'
इति दर्शनात् ।

५. णिच्च (१।३।७४) इति हेतुमण्यन्तादेव कर्त्रभिप्राय क्रियाफल आत्म- २५
नेपदं शास्ति, न स्वार्थणिच्च इत्युक्तं चुर-धातौ स्वामिना । तेन कर्त्रभिप्रायेऽपि
परस्मैपदं यथा स्यादिति इह पाठ इति स्वाम्यभिप्रायः । लिबिशो न त्वैतदबुध्वा इह
आत्मनेपदविधायकसूत्रस्य १।३।७२ संख्या निर्दिष्टा, न तस्यात्र किञ्चित् कार्यम् ।

परस्मैपदं यथा स्यात्, नियमार्थं वा—ज्ञपयमादिवर्जं नान्ये स्वार्थ-
 ण्यन्ता मित इति । यमादीनां मिस्वमवश्यं वाच्यम्, ज्ञपेस्तु सौकर्या-
 र्थमनुवाद इत्येके । संज्ञपयति पशुम्, विज्ञपयति गुरुम्, प्रज्ञपयति
 शस्त्रम् । आज्ञप्तः, आज्ञापितः (द्र० ७।२।२७) । विज्ञप्य गुरुम्, प्रज्ञाप्य^१
 धर्मम्, आज्ञाप्य^१ भृत्यमिति यथाकथंचित् तोषणे । एवं जिज्ञप-
 यिषति ज्ञीप्सति । बोधनेऽप्यनेकार्थत्वान् मित्वमित्येके, ज्ञप्तिज्ञान-
 योरेकार्थत्वात् ॥८५॥

७६. यम परिवेषणे । यमयति । यम च इति दुर्गः, चकारः
 किलास्यैव मित्वमाकण्डुम्, जमादीनां मा भूदिति । यम चम इति चन्द्रः^२
 १० पारायणे^३ । अत एव न कर्ममिचमाम् यमोऽपरिवेषणे (१।५।७—५।९) इति
 च विरोधान्नाध्यगीष्ट, इहापि यमोऽपरिवेषणे इत्येके पठन्ति ॥८६॥

७७. चह कल्कने । चहयति । चप इति चन्द्रः^४ रह त्यागे इत्येके,
 तन्न, कथादिना (१०।२।४५) सिद्धेः^५ ॥८७॥

७८. बल प्राणने । बलयति । भ्वादी (१।५।७६) बलति ॥८८॥

२५ ७९. चिञ् चये । चययति । इति प्रमाणवत्त्वाद् अध्याया-
 नाम्^६, चिस्फुरोणौ (६।१।५४) आत्वं मिस्वे किंकृतं स्यात् ? एतदन्तं
 मिस्वानुवृत्तेः—चपयति । जिस्वमनिव्यण्यन्तस्वे लिङ्गम्—चयते,
 चयति । स्वादी (५।५) चिनोति, चिनुते । हेतौ । चापयति ॥८९॥

८०. नान्ये मितोऽहेतौ च । अन्ये ज्ञपादिपञ्चकात् स्यमशम-
 २० घटनटश्रणादयोऽहेतौ चौरादिके णिचि न मित्संज्ञाः—निशामयते,
 उद्घाटयति, एतच्चन्द्रो नैच्छत्^७, घटादीनां चेष्टादौ मित्वाद्,
 योजनादावप्रसङ्गात्—भटिति घटयति विधिरमितममिमुखीभूतः^८ ।

१. विज्ञप्यवत् 'प्रज्ञप्य' 'आज्ञप्य' इति शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः, यथाकथंचित्
 तोषणार्थस्य स्वीकारात् । २. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते पाठः ।

२५ ३. 'पारायणव्याख्यानात्' पाठा० । चान्द्रधातुपाठस्य पारायणनामकं
 व्याख्यानं पूर्णचन्द्रकृतमिति बोध्यम् । ४. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८४) । ६. कोऽभिप्राय इति न ज्ञायते ।

७. इयमनिच्छा तेन स्वधातुव्याख्याने प्रकटीकृता स्यात् ?

८. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

८१. घट्ट चलने । घट्टयति । घट्टना । घट्टो नद्यवतरणस्थानम्, अरघट्टः ॥९०॥
८२. खट्ट संवरणे । खट्टयति मुखम् ॥९१॥
८३. सट्ट हिंसायाम् । सट्टयति, सट्टकः ॥९२॥
- ८४ व्यय क्षये । व्याययति । चन्द्रो व्येया (१।७३६) सिद्धि ५
मन्यते । व्यप व्यय इति कौशिकः, व्युदि व्यय इति नन्दी—प्रव्युन-
यति ॥९३॥
८५. पूल संघाते । पूलयति, पूला । पूर्ण^१ इत्येके ॥९४॥
८६. पुंस अभिमर्दने । उत्पुंसयति ॥९५॥
८७. मुस्त संघाते । [मुस्तयति] ॥९६॥ १०
- ८८ टकि बन्धने । टक्कयति । टक्कना । टक्कनम् । टक्कः,
धिक्कः ॥९७॥
८९. धूष^२ कान्तिकरणे । धूषयति । तालव्यान्त इत्येके,
दन्त्यान्त इति दौर्गाः—धूसरः ॥९८॥
९०. कीट वरणे^३ । कीटयति । कीटः ॥९९॥ १५
९१. चूण संकोचने । चूणयति । चूर्ण इत्येके, चूण इति चन्द्रः—
तूणीरः ॥१००॥
९२. पूज पूजायाम् । पूजयति । चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति
पूजा । पूज्यम् । राज्ञां पूजितः ॥१०१॥
९३. अर्क स्तवने । अर्कयति । तपन इत्येके ॥१०२॥ २०
९४. शुठ आलस्ये । शोठयति । शठ इत्येके ॥१०३॥
९५. शुठि शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठी विश्वा । [केचिदेनमका-
रान्तं पठन्ति, लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणम्]^४ चन्द्रो भ्वादिना (१।२४०)

१. 'पूर्ण' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) पुरुषकारे (पृष्ठ १०८) च पाठः ।

२. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) ।

३. सर्वकौशेभ्वित्थमेव पठ्यते । 'वर्णे' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) ।

४. अयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ६६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) च स्वामिनाम्नो-

साधयति ॥१०४॥

९६. जुड प्रेरणे । जोडयति ॥१०५॥

९७. गज मर्च^१ मार्ज शब्दार्थाः । गाजयति । भ्वाद्दौ (१।१६६) गजति । मर्चयति^२ । मार्जयति । मार्जिता ॥१०६—१०८॥

५ ९८. घृ सावणे^३ । घारयति^३ । भ्वाद्दौ (१।६६९) घरति । ह्वाद्दौ (३।१५) जिघर्ति । घृ सृ आवरणे इति पूर्वे पेठुः, घर सवणे इति दुर्गः ॥१०९॥

९९. पचि विस्तारवचने । प्रपञ्चयति । प्रपञ्चः । भ्वाद्दौ पचि व्यक्तीकरणे (१।१०७) पञ्चते, पञ्चिका, विपञ्ची, पङ्कः ॥११०॥

१० १००. तिज निशाने । तेजयति । तेजना, तेजनी । भ्वाद्दौ (१।६९७) क्षमायां सन्—तितिक्षते, निशाने तेजत इत्याहुः ॥१११॥

१०१. कृत संशब्दने । संशब्दनमुद्घोषः । कीर्तयति । ऊति-यूति (३।३।६७) इति कीर्तिः ॥११२॥

१०२. वर्ध छेदनपूरणयोः । वर्धयति । भ्वाद्दौ (१।५०५) १५ वर्धते ॥११३॥

१०३. कुपि^४ छादने । कुम्पयति । चिन्तपूजि (तु० ३।३।१०५) इति कुम्पा । कुबि इति कौशिकः—कुम्बा सुगहनावृतिः—(अमर० २।७।१८) ॥११४॥

१०४. लुबि तुबि अर्दने । लुम्बयति । प्रवालफललुम्बिभिः । १० तुम्बयति । तुम्बी, तुम्बकः । तुपि इति दौर्गाः । चान्द्रे त्रयोऽपि भ्वाद्दौ सिद्धाः ॥११५, ११६॥

दधृत उपलभ्यते । कदाचिदत्र नष्टः स्यात् ।

१. 'मर्ज—मर्जयति' पाठा० ।

२. उदधृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) च ।

३ 'अभिघारयति' इति स्वामिनाम्नोदानहार सायणः (धातुवृत्ति पृष्ठ ३८५) ।

४. अत्राह सायणः—'स्वामिकाश्यपमैत्रेयादयो बशन्तं पठन्ति' (धातु० पृष्ठ ३८६) इति । बशन्तं बकारान्तमित्यर्थः । अत्र तु स्वामिमते पकारान्तः पाठः, कौशिकमते तु बान्तः ।

१०५ ह्यप व्यक्तायां वाचि । ॥११७॥

१०६. चुट छेदने । चोटयति । तुदादौ (६।८२) चुटति ।
चुटि इति नन्दी—चुण्टयति । चुडि^१ इति दुर्गः ॥११८॥

१०७. इल प्रेरणे । एलयति । भ्वादौ—एलयति^२ ॥११९॥

१०८. प्रक्ष म्लेच्छने । म्रक्षयति ॥१२०॥

१०९. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छयति । भ्वादौ (१।
१२५) म्लेच्छति । म्रक्ष रोषे^३, म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे^४ इति सिद्धे चन्द्र एतौ
नैच्छत् । बहुलमेतन्निदर्शनम् (१०।३२५) इति सर्वे चुरादौ पाठ्याः
इति चान्द्रोऽभिप्रायः^५ ॥१२१॥

११०. व्रीस बर्ह हिंसायाम् । व्रीसयति । व्रस इत्येके । बर्ह- १०
यत्यरिम् । भ्वादौ बर्ह प्राधान्ये (१।४२३) बर्हते प्राप्स्यः । ॥१२२, १२३॥

१११. गर्द शब्दे । गर्दयति । भ्वादौ (१।४७) गर्दति । गर्ज
इत्येके ॥१२४॥

११२. गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् । गर्धयति । दिवादौ (४।१३६)
गृध्यति ॥१२५॥

११३. गुर्द पूर्वनिकेतने । पूर्वनिकेतनम् आद्यनिवासः ।^६
पारायणे द्वौ धातु—गुर्दयति^७, पूर्वयति । भ्वादौ पूर्वं पूरणे (१।३८१)—
पूर्वति ॥१२६॥

१. 'चुडि इति नन्दी-चुण्टयति । चुटि इति दुर्गः' इति पाठान्तरम् । अय-
मेव पाठो युक्तः प्रतिभाति कातन्त्रधातुपाठे 'चुटि छेदन' इति पाठदर्शनात् । २०

२. भ्वादौ 'इल' न क्वचिन् स्वामिना पठ्यते । तुदादौ ६।६५ तु पठ्यते ।
तौदादिके तु न भौवादिकं निर्दिश्यते ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'म्रक्ष संघाते' (१।३१७) पठ्यते ।

४. 'म्लेच्छ अव्यक्ते वचने' इति मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१।५३) पठ्यते ।

५. 'चान्द्राभिप्रायः' पाठो ।

६. अत्र धातुवृत्तौ 'पूर्वनिकेतनमासाधाम्यवहारः' इति पाठः स्वामिनाम्नो-
दधियते ।

७. सर्वहस्तलेखेष्वित्यमेव पठ्यते गुर्द भ्वादात् (१।२०) अपि पठ्यते ।
तत्र दीर्घत्वस्यानित्यत्वमुक्त्वा गुर्दते गुर्दते इत्युभयधोक्तम् ।

११४, ११५. जसि रक्षणे, दहि^१ च । जंसयति, दंह-
यति^१ ॥१२७, १२८॥

११६. ईड् स्तुतौ । ईडयति । अदादौ (२।१२) ईड्ते ॥१२९॥

११७. जसु हिंसायाम् । जासिनिप्रहण (२।३।५६) इति षष्ठी
५ चौरस्योज्जासयति । दिवादौ (४।१०५) जस्यति ॥१३०॥

११८. पिडि संघाते । पिण्डयति । भ्वाद्दौ (१।१७७) पिण्ड-
ते । पिण्डः, पिण्डी । पडि इत्येके—पण्डयति । पण्डितः, पण्डा,
भ्वाद्दौ (१।१८५) पण्डते ॥१३१॥

११९. रुट रोषे । रोटयति । ग्रामरोटः । रुषेत्येनचन्द्रो मत्वा
१० भ्वादिदिवादिभ्यां (१।४५८, ४।१२३) सिद्धमाह । रुट उपधाते । रुट
इत्येके ॥१३२॥

१२०. डपि डिपि संघाते । डम्पयति । डिम्पयति । डमि
डिमि इति दौर्गाः—डम्भयति, डम्भः, डिम्भयति डिम्भः ॥१३३, १३४॥

१२१. दभ दिभि तिप टिप डिप स्तिप क्षेपे । दामयति ।
१५ दिम्भयति । दमि इति नदी । दम्भयति । तेपयति । टेपयति । डेप-
यति । स्तेपयति । डभि डिभि इति चन्द्रः^२—विडम्भयति । आडम्भरः,
डिम्भयति । डिम्भं शस्त्रकलहः ॥१३५—१४०॥

१३२. स्तुप^३ समुच्छ्रायोः स्तूपयति । दिवादौ (४।१२५) स्तूपयति ।
चन्द्रःषोपदेशमाह^४ तुष्टूपयिषति । स्तूपान्ते पर्यट्टके त्रिविंशो सूत्रशाने^५

२० १. 'डमि—डम्भयति' पाठा० ।

२. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

३. 'स्तूप' इति युक्तः पाठः, अन्यथा 'स्तूपयति' इत्यत्र दीर्घत्वं न स्यात् ।
दिवादावपि (४।१२५) स्तूप 'इत्येक' पठ्यते । अपि चैतस्मिन्नेव सूत्रव्याख्याने
'स्तूपान्ते पर्यट्टके इत्यत्र दीर्घ एव निर्दिश्यते ।

२५ ४. क आह इति न प्रतीयते । चुरादौ तु मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोप-
लभ्यते । दिवादाव् (४।७०) अपि मुद्रिते चान्द्रपाठे 'स्तूप' इत्येक पठ्यते ।

५. अस्माकीना तु द्वाविंशोत्तरशतसूत्रसंख्या भवति । 'वर्षे वर्षाने'
(१०।१७) इत्युत्तरं 'पक्ष परिग्रह इत्येके' इति पठ्यते, 'पसि नाशने' (१०।६८)

द्विचत्वारिंशन्धातुशतम्^१ । आदितः १६७७ ॥१४१॥

१२३. आ कुस्मादात्मनेपदी । कुस्मनाभ्रौ वा (१०।१५७)
इति वक्ष्यति । आ एतस्मादितः परम् आत्मनेपदी गणः, यो यो
धातुर्वा । अभिविधावाङ् मर्यादायां हि प्राक्कु^२स्मादिति ब्रूयात् ।

१२४. चित संचेतने । चेतयते । भ्वाद्दौ चिती संज्ञाने (१।३४) ५
चेतति ॥१४२॥

१२५. दाशृ दाने । दाशयते । भ्वाद्दौ (१।६२१) दाशति,
दाशते ॥१४३॥

१२६. दशि दंशने । दंशयते । भासार्थः (१०।१९७)
दंशयति । भ्वाद्दौ दश दशने (२।७१६) दशति ॥१४४॥ १०

१२७. दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते । दंसितः । भासार्थः
(१०।१९७) दंसयति ॥१४५॥

१२८. तत्रि कुटुम्बधारणे । कुटुम्बं परिवारः, उपलक्षणञ्चै-
तत् । तन्त्रयते । तन्त्रम् । स्वतन्त्रः । अणितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः (७० ३।१५८)
—तन्त्रीः । अच इः (७० ४।१३६)—तन्त्रिः । तन्द्रा तन्द्रीति पृषोदरा- १५
दिस्वात् (द्र० ६।३।१०९) । द्वौ धातु मत्वा चान्द्राः कुटुम्बयत इत्यप्यु-
दाहरन्ति^३ ॥१४६॥

इत्युत्तरं 'भदि कल्याण इति दुर्गः' इति पठ्यते । अनयोरेकतरं स्वामिना सूत्रमभिप्रेतं
स्यात् । तत्रापि 'पत्त परिग्रह इत्येके' इत्यस्यैव कथंचित् सूत्रत्वं सम्भवति न तूलरस्य,
यतो हि दुर्गः खलु कातन्त्रधातुपाठव्याख्याता, स चौत्तरकालिकः । वस्तुतस्तु २०
अन्यत्र क्वचिदपि एकोयमतं मूलधातुसूत्रेषु स्वामिना न पठितम्, इत्यतोऽत्रापि
नैतत् सूत्रमिति मन्यामहे ।

१. अस्मद् गणनया १४१ धातवो भवन्ति । अत्र मन्ये स्वामिना 'वर्ण
वर्णने' इत्युत्तरं पठ्यमानो पत्तधातुरप्यङ्गीकृतः स्यात् । अत्र इतः पूर्वा टिप्पणी
द्रष्टव्या । २५

२. 'सूत्रयेत्' पाठा० ।

३. 'उदाजहः' पाठा०, सुप्रिते चान्द्रधातुपाठे 'तत्रि कुटुम्बधारणे'
इत्येवमेकधातुरूपं सूत्रं पठ्यते, स चापपाठः ।

१२९. मत्रि गुप्तभाषणे । मन्त्रयते । मन्त्रः ॥१४७॥

१३०. स्पश ग्रहणासंश्लेषणयोः । स्पाशयते । अत्सृष्ट्वर
(७।४।६४) इत्यपस्पशात् । वा दात् (७।२।२७) इति स्पष्टः स्पाशितः ।

भ्वाद्दौ स्पश बाधने (तु० १।६२६) स्पशति । स्पशाश्चरः ॥१४८॥

५ १३१. भर्त्स तर्ज संतर्जने । भर्त्सयते, [तर्जयते] । लक्ष्ये
भर्त्सयति तर्जयतीति दृश्यते । एवं 'निशामयति, भालयति, फोटय-
ति, वक्षयति, निवेदयति' इत्यादि । अतः एव चुरादिभूतान्स्वरांन्विताधा-
करोत्^१ । भ्वाद्दौ तर्ज भर्त्सने (१।२४०) —तर्जति ॥१४९, १५०॥

१३२. बस्त गन्ध अर्दने । बस्तयते । बस्तः, बस्तिः । गन्धयते,
१० गन्धः । गन्धर्वो घोटकः ॥१५१, १५२॥

१३३. किष्क हिंसायाम् । किष्कयते । किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च
(अमर० ३।३।७) किष्किन्धा । हिष्क इति दुर्गः, हिष्कितं लक्षयते । भ्वाद्दौ
(१।६०४) हिष्कति ॥१५३॥

१३४. निष्क परिमाणे । निष्कयते । निष्कः ॥१५४॥

१५ १३५. लल ईप्सायाम् । लालयते । कुं^२ लालयते—कुलालः ।
भ्वाद्दौ लल विलासे (१।२४०) ललति ॥१५५॥

१३६. कूण संकोचने । मुखं विकूणयते ॥१५६॥

१३७. तूण पूरणे । तूणयते । तूणः, तूणीरः । तूल इति
चन्द्रः^३ ॥१५७॥

२० १३८. भ्रूण आशायाम् । भ्रूणयते । भ्रूणो गर्भः । आशंकाया-
मित्येके ॥१५८॥

१३९. शठ श्लाघायाम् । शाठयते । शाठः । शठ इति नन्दी,
शल इति कौशिकः ॥१५९॥

१. उदात्तानुदात्तस्वरितविशिष्टान् इत्संज्ञकानित्यर्थः । काश्यपोऽप्याह—

२५ 'कार्याभावोदेव श्रुत्या पठन्ते' । चुरादय इति शेषः (द्र० धातु० पृष्ठ ३७०) ।

२. इतोऽप्रे कश्चित् पाठश्च्युतितः ।

३. नोपलभ्यते मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे ।

१४०. यक्ष पूजायाम् । यक्षयते । यक्षः । मनित्र (द्र० दश०
उ० ६।७३) यक्ष्मा ॥१६०॥

१४१. स्यम वितर्के । स्यामयते । भ्वाद्दौ स्यमु स्वन (१।५।६५)
इति मित्—स्यमति, स्यमयति ॥१६१॥

१४२. गूरी उद्यमे । उद्गूरयते । आगूरणः । तुदादौ गुरी ५
उद्यमे (६।६५) उद्गूरते । अपगुरो णमुलि (६।१।५३) इत्यसावात्वं वा—
अपगारम्, अपगोरम् ॥१६२॥

१४३. शम लक्ष् आलोचने । निशामयते । वा दान्तशान्त
(७।२।२७) इति शान्तः । अनालोचने—निशामितः । दिवादौ (४।९४)
शामयति । शमोऽदर्शने (२।५७८) इति मित्र्वम्—शामयति रोगम् । १०
लक्षयते लक्षणम्, लक्षते । अन्यत्र लक्षयति घटम् ॥१६३, १६४॥

१४४. कुत्स अवक्षेपणे । कुत्सयते । कुत्सना । चिन्तिपूजि
(३।३।१०५) इति कुत्सा ॥१६५॥

१४५. वृट छेदने । व्रोडयते रज्जुम् । तुदादौ (६।८०) वृट-
चति, वा आश(३।१।७०) इति वृटति, वृड इत्येके^१ उत्रोडयते वृणम् ॥१६६॥ १५

१४६. गल स्रावणे । गालयते, उद्गालयते । भ्वाद्दौ (१।
३६४) गलति ॥१६७॥

१४७. भल आभण्डने । आभण्डनं निरूपणम् । निभालयते ।
॥१६८॥

१४८. कुट प्रतापने । कोटयते ।^२ तुदादौ (६।१७५) कौटि- २०
ल्ये—कुटति । वृट इति चन्द्रः^३, अत एव च वृट छेदने (१०।१४६) इत्यनेनैव
सिद्धम् । कूट आप्रदान इति दुर्गः ॥१६९॥

१४९. वञ्चु प्रलम्भने । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानम् ।

१. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८८) 'कुट इत्येके इति स्वामी' पाठ उद्भियते ।

२. पुरुषकारे (पृ० ६५) धातुवृत्तौ (पृ० ३८८) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ २५
६१८) च 'कुट प्रतापने-कुटयते' इति पाठ उपलभ्यते । स तु नेह दृश्यते ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

एवमादीनामनुबन्धः प्रत्यभिज्ञानार्थम्, स एवायमर्थान्तरे चुरादिरिति^१ । गृध्रिवन्धोः प्रलम्भने (१।३।६९) तद्ध—वञ्चयते बालम्, अन्यत्रार्हि वञ्चयति । भ्वादी वञ्चु गतौ (तु० १।१२०)—वञ्चति ॥१७०॥

१५०. वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यम् ।^२
५ वषयते । वर्षधरः । भ्वादी वृषु सेचने (१।४।६४) [वर्षति] । तवर्ग-
चतुर्थादिः सामर्थ्यधारणार्थं इत्येके—धर्षयतेऽरिम् ॥१७१॥

१५१. मद् तृप्तिशोधने । शोधनं सम्पत्तिः^३ । तृप्तिर्योग
इति नदी । मादयते । दिवादी मदी हर्षे (४।१०१) माद्यति । घटादी
मदी हर्षग्लापनयोः (१।५।५२) मदयति ॥१७२॥

१५२ दिवु परिकूजने । देवयते गन्त्री । दिवादी (४।१)
दीव्यति । भ्वादी देवने (तु० १।१३४) परिदेवने ॥१७३॥

१५३. गृ विज्ञाने । गारयते । तुदादी निगरणे (६।११०)—
निगिरति । क्रधादी शब्दे (१।२७) गृणाति । कृ विज्ञान इति चन्द्रः ॥१७४॥

१५४. विद् चेतनाख्यानविवादेषु । वेदयते सुखम्, आवे-
१५ दयते कथाम्, प्रवेदयते वादिनम् । अदादी (२।५९) वेत्ति, दिवादी (४।६२)
विद्यते । तुदादी (६।१३२) विन्दति, विन्दते । रुधादी (७।१७) विन्दते
॥१७५॥

१५५. मन स्तम्भे । स्तम्भो गर्वः । मानयते वृषलः^४ । पक्षे

१. धातुवृत्तिकारस्तु 'क्त्वायामिद्धविल्पार्थमनित्यण्विचि लिङ्गमुकारानुबन्ध'

२० इत्याह (पृष्ठ ३८८) ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ८५) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) च 'तृप्तिशोधने तर्पणशुद्धौ'
इति स्वामिनाम्नोद्भ्रियते पाठः ।

३. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) केशवस्वामिनाम्नोद्भ्रियतेऽयं पाठः ।

४. वृषलशब्दो हि द्व्यर्थकः—धर्मात्मवाची अर्धर्मात्मवाची च । तथा चोक्तं
२५ निरुक्ते—वृषलो वृषशीलो वृषाशीलो वा (३।१६) । धर्मात्मवाची 'वृषादिभ्यश्चित्'
इत्यौणादिकेन (१।१०६) सूत्रेण सिद्धयते । मुद्रागतसेऽसकृत् चाणक्येनोच्चार्यमाणं
वृषलपदं धर्मात्मवाच्येव, न निन्दार्थकः । को हि नाम बुद्धिमान् राजानं निन्धपदेन
वक्तुमुचितं मन्यते ।

मनतीति चन्द्रः^१ । दिवादी (४।६६) मन्यते, तनादी (८।९) मनुते ।
॥१७६॥

१५६. यु जुगुप्सायाम् । यावयते ब्राह्मणान् जाल्मः। याव्यम् ।
अदादी मिश्रणे (२।२५) यौति । क्रयादी बन्धने (९।७) युनाति । युञ्ज
कुत्सायामित्येके—योजयते ॥१७७॥

१५७. कुस्म नाम्नो वा । कुस्ममिति दृष्टम्^२ । कुस्मेत्य-
स्मान्नाम्नः प्रातिपदिकः णिञ् वा भवति । यद्वा—कुस्ममिति
प्रकृत्यन्तरं दृष्टम्, कुपूर्वात्स्मयतेः—(१।६७८) परिखादिबद्ध^३ अन्येष्वपि
दृश्यते (३।२।१०१) इति डप्रत्ययः । कुस्मयते, कुस्मयति । ननु स्मिङ्ः
कुपूर्वात् कुस्मयत इति सिद्धम्, कुस्माच्च नाम्नः सर्वप्रातिपदिकेभ्यः १०
क्विति (द्र० ३।१।११ भा०) कुस्मतीति सेत्स्यति तत्किमर्थं कुस्मनाम्नो
वेत्युच्यते? इति चोदित्वा परिहरति—कुस्मयतिरकारितः इति। कोर्नाम्ना
सह नित्यसमासोऽस्ति (द्र० २।२।१८), न तु कुस्मितं स्मयते इति
तिङ्गा उपपदमतिङ् (२।२।१६) इति । ततश्च स्मयते कु इत्यपि प्रयो-
गानियमः, स्यात्, स च नेष्यते । अथाप्यन्तेऽपि प्रकृत्यन्तरे भाषा- १५
यामेतद्रूपं भवेत्, केन निर्वायत इत्याह—उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते
प्रकुस्मयते, विकुस्मयत^४ इति.....ते प्राग्धातोः (१।४।८०) इति,
कुस्मयत इत्युपसर्गस्य इत्यपव्याख्या^५ । अपि च सार्वधातुके यकि

१. चन्द्रेण स्वीयधातुपाठव्याख्यायामेतद्विहितं स्यात् ।

२. इदम्, अत्रे च स्थूलाक्षरेषु मुद्रितानि वचनानि धातुपाठस्य सूत्राणि २०
पूर्ववृत्तेर्वचनानि वा प्रतीयन्ते । इत्थं च कृत्स्नः पाठः—“कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति
दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितः, उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते, तस्मात् कारित एव ।” धातु-
वृत्तौ त्वेवं पठ्यते—“कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितमिति,
कोर्नित्यसमासत्वात् उपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेव ।” धातुप्रदीपे त्विदं
पठ्यते—“कुस्म कुस्मयने, कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टमेव, कुस्मयतिरकारितः ।” २५
सिद्धान्तकौमुद्यां नैतानि वचनानि व्याख्यायन्ते ।

३. यथा परिखाशब्दे डस्तथैव कुस्म इत्यत्रापीत्यर्थः ।

४. इतोऽत्रे कश्चित् पाठस्तुटितः ।

५. कस्येयं व्याख्येति न ज्ञायते ।

णिलोपे कुस्म्यत इतीष्यते, कुस्मीयत इति स्यात्, कुस्मयाञ्चके इत्यपि कुस्मियाञ्चके इति वा, कुसिष्मिया इति वा, अचुकुस्मतेति वा, चुकुस्मयिषते कुसिष्मयिषते इति, कुस्मनेति कुस्मितिः कुस्मयित्वेति प्रकुस्म्येति, तस्मादकारित एव । न तु स्वार्थनिर्देशं
 ५ विना क्रियावाचित्वाभावात् क्रियानिबन्धनाः कारकप्रत्ययाः कर्तव्याः । अथ तत्करोत्याद्यर्थे सूत्रयत्यादिवद् (द्र० ३।२ । २६ वा०) अपि णिञ् इष्यते, तर्हि प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे (१०।२६५) इत्यनेन सिद्धः ? सत्यम्, किन्त्वात्मनेपदप्रवृत्तिर्धातुरूपनिवृत्तिश्च पृथक्पाठेऽस्य प्रयोजनम् । दुर्गस्तु कुस्मयन् इत्यपाठीत् । कुस्मेति
 १० धातुर्मतिदृष्टं बुद्धयोत्पादितमर्थमाहेति च ॥१७८॥

चतुस्त्रिंशत्सूत्रेषु सप्तत्रिंशत्धातुभिराकुस्मीयपर्यङ्कः ।

१५८. चर्च अध्ययने । चर्चयति वेदम् । चिन्तिपूजि (३।३। १०५) इति चर्चा ॥१७९॥

१५९. बुक्क भाषणे । बुक्कयति श्वा । भ्वादौ (१।८७) १५ बुक्कति ॥१८०॥

१६०. शब्द उपसर्गादाविष्कारे^१ । प्रतिशब्दयति गिरिः-
 'प्रतिश्रुत्कामा^२ऽऽविष्करोति' इत्यर्थः । विशब्दयति । योगविभागादा-
 विष्कारे चेत्युपसर्गादिपीति नन्दी—शब्दयति । दौर्गाणां शब्द इत्येकं सूत्रम्,
 शब्दक्रियायामित्यर्थः, तत् उपसर्गाद् आविष्कार इति । चन्द्रः^३ प्रातिपदिकाद्वा-
 २० त्वर्थे (१०।२९५) इत्यनेनैव साधयति ॥१८१॥

१६१. कण निमीलने । काणयति चक्षुः । काणः । भ्वादौ (१।३०२) कणति । मित्र्वात् (द्र० १।५३७) कणयति ॥१८२॥

१. धातुवृत्तौ त्वेवं पाठ उद्भ्रियते 'अत्र स्वामी शब्द उपसर्गादाविष्कारे चेति पठित्वा उपसर्गपूर्वाच्छब्द इत्यस्मादाविष्कारे चकाराद् भाषणे च.....'
 २५ (पृष्ठ ३६०) ।

२. धातुवृत्तौ 'प्रतिश्रुत्कामाविष्करोतीत्यर्थः' इति पाठ उद्भ्रियते (पृष्ठ ३६०) ।

३. इदं चन्द्रेण स्वोपज्ञे धातुव्याख्यान एवोक्तं स्यात् ।

१६२. जमि नाशने । जम्भयति, जम्भयते । भ्वाद्दौ जम
जमि जम्भने (१।२७३)—जम्भते, जम्भयते ।, चन्द्रो जम^१ इत्याह ।
रधिजमोरचि (७।१।६१) इति तुम्—जम्भयितुम् ॥१८३॥

१६३. घृद आस्रवणे^२ । सूदयते । घाते च केचित्—निसूद-
यति । भ्वाद्दौ क्षरणे (१।२१)—सूदते, सूदः, निसूदितः ॥१८४॥

१६४. जस ताडने । जासिनिग्रहण (२।३।५६) इति चौरस्यो-
ज्जासयति । दिवाद्दौ (४।१०५) जस्यति । जसि (१०।११४) इत्युक्तम्—
जंसयति ॥१८५॥

१६५. पश बन्धने । पाशयति । भ्वाद्दौ पशति,^३ पशते ।
उभयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः ॥१८६॥

१६६. अम रोगे । आमयति । भ्वाद्दौ अम गत्यादिषु (१।३१२)
अमति । घटाद्दौ अम रोगे^४ अमयति, अतिशब्दाद् गुणादेशो द्रष्टव्यः^५ ।
आमयः, आमयते ॥१८७॥

१६७. चट स्फुट भेदे^६ । उच्चाटयति । स्फोटयति । भ्वाद्दौ
(१।२२६) स्फोटति । तुदाद्दौ (६।७८) स्फुटति ॥१८८॥

१६८. घट च । १६९. हन्त्यर्थाः । चट स्फुट घट च हन्त्यर्थाः,
एते हन्त्यर्थे णिचमुत्पादयन्ति ।^७ उच्चाटयति, आस्फोटयति, विघा-

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

२. 'आप्रवणे' पाठा० ।

३. स्वामी भ्वाद्दौ (१।६२६) तालव्यान्तं न पपाठ, ऐकेर्वा मते 'पष' २०
इत्याह ।

४. घटाद्दौ 'न कम्यमिचमाम्' (१।५५६) सूत्रे निर्दिश्यते, 'अम रोगे'
इत्येवं न क्वचित् भ्वाद्दौ पठ्यते ।

५. अस्यामिप्रायो न ज्ञायते ।

६. 'भेदने' इत्युद्भ्रियते पुरुषकारे (४४ ६२) ।

७. अत्र पुरुषकारे भूयान् पाठभेदो दृश्यते । तथाहि—'चीरस्वामी तु चट
स्फुट भेदने । चाटयति, स्फोटयति । घट च—घटधातुश्च भेदने वर्तते । हन्त्यर्थाः
हन्त्यर्थाश्च धातवो णिचमुत्पादयन्ति' इत्युक्त्वा दर्शनान्तरमप्याह—'घट च हन्त्यर्थाः ।

टयति । अन्ये^१ तु चट इति आस्फुटौ—आस्फोटने चुरादिरिति व्याख्यन्, अन्यत्र भ्वादिः उच्चटयति । केचित्तु हन्त्यर्थाः स्वार्थं चेत्याहुः—घाटयति, तोडयति, गणान्तरपाठाद् वेति—तुदति (६।१) । इत्थं तुदौ हिंसार्थपाठ आत्मनेपदार्थः, घट संघाते इति दुर्गः—संघाटयति । घटे-
५ भ्वादौ (१।५१०) घृतार्थस्तडर्थो मित्संज्ञार्थश्च पाठः ॥१८९॥

१७०. दिवु अर्दने । परिदेवयति । अन्यत्र दीव्यति (४।१) चन्द्रो दिवु परिकूजने^२ इत्येव सिद्धिमाह^३ ॥१९०॥

१७१. अर्जं प्रतियत्ने । प्रतियत्नः संस्कारः । अर्जयति । भ्वादौ अर्जं सर्जं अर्जने (१।१३८)—अर्जति ॥१९१॥

१७२. घुषिर विशब्दने । विशब्दनं विशिष्टशब्दकरणम् । उद्घोषयति । अविशब्दन इत्येके । अपघोषयति पापम्, अपहृत इत्यर्थः । हरित्वमानित्ययन्तत्वे लिङ्गम्—अघुषत्, अघोषीत्, अजूघुषत् । घुष विशब्दने इति कौशिकः । भ्वादौ (१।४३४) घोषति ॥१९२॥

१७३. आडः क्रन्दसातत्ये । चुरादिः^४, आक्रन्दयति । अन्यत्र (१।५८) क्रन्दति ॥१९३॥

१७४. लष^५ शिल्पोपयोगे । लाषयति । भ्रमादिना तक्षणी-
तीत्यर्थः । अन्यत्र लषति, लष्यति (१।६२७) । तालव्यान्त इति कौशिकः—
लाशयति ॥१९४॥

चट स्फुट धातु द्वौ घट च धातुस्त्रयः, एते हन्त्यर्था हन्तिना समानार्थाः षिचमुत्पाद-
२० यन्ति^१ इति (पृष्ठ ६२) ।

१. वक्ष्यमाणः पाठः शाकाटयनस्येति पुरुषकारः (पृष्ठ ६२) ।

२. 'परित्यक्तजन' ? पाठा० ।

३. चन्द्रस्तु 'दिवु परिकूजने' इत्यपि धातुपाठे न पठति, कुतस्ततः सिद्धिः ? अयं क्षीरतरङ्गिण्याम् (१०।१५२) सूत्रे पठ्यते ।

४. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'स्वामी तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्द सातत्ये चुरादिः, आघोषयति' (पृष्ठ ३६१) ।

५. अत्र पुरुषकारधातुवृत्तिकारप्रौढमनोरमाकारादयः स्वामिमेते 'लष' इति दन्त्यं पठित्वा 'लष' इति मूर्धन्यान्तमिति केचित्^२ इति पठन्ति (पृष्ठ—पु० ११९, धा० ३९१, प्रौ० ६१८) ।

१७५. भूष अलंकारे । भूषयति । भ्वाद्दौ (१।४५५) भूषति । तसि भूषेति दुर्गः^१—उत्तंसयति । अवतंसयति, उत्तंसः, अवतंसः ॥१९५॥

१७६. मोक्ष असने^२ । मोक्षयति शरान् । अन्यत्र (६।१३३) मोक्षते ॥१९६॥

१७७. अर्ह पूजायाम् । अर्हयति, आर्जिहत्, अर्हितम्, अर्हणा । भ्वाद्दौ (१।४८८) अर्हति ॥१९७॥

१७८. ज्ञा नियोजने । आज्ञापयति भृत्यान् । ज्ञापितः ज्ञापना । अन्यत्र (९।३८) जानाति ॥१९८॥

१७९. भज विश्राणने । विश्राणनं दानम् । विश्राणे विवेचन इत्यन्ये । भाजयति, भांजी^३ (द्र० ४।१।४२) अन्यत्र (१।७२५) भजति, भजते ॥१९९॥

१८०. शृधु अप्रसहने । अप्रसहनम् = अमर्षः । प्रसहने = अभिभवे इत्येके । शार्धयत्यरिम् । अशशार्धत्, अशीशृधत् । भ्वाद्दौ शृधु शब्दकुत्सायाम् (१।५०६)—शार्धते, तथा शृधु मृधु उन्दे (१।६१३)—शार्धते, शार्धति ॥२००॥

१८१. यत् निकारो^४ पस्कारयोः^५ । निकारः^५ स्वेदनम् । यातयत्यरिम् । यातना तीव्रवेदना । यातयति राजा छिद्रम्, छाद्यतीत्यर्थः । प्रतियातयति—प्रतिबिम्बयति, प्रतियातना = प्रतिबिम्बम् । भ्वाद्दौ यती प्रयत्ने (१।२६) यतने । निरश्च धान्यधनयोः प्रतिदाने—निर्यातयत्यृणम्, शोधयतीत्यर्थः, धान्यधने उपलक्षणम् ॥२०१॥

१. इत्यमेव भ्वाद्दौ (१।४५५) अप्याह स्वामी ।

२. 'सहने' पाठा० ।

३. 'अमिलाषी' इत्यधिकं क्वचित् ।

४. 'निराकार इति तु पाठो दृश्यते, निराकारः परिभव इति च क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारोद्घृतः पाठः (पृष्ठ ७६) । दीक्षितोऽपि प्रौढमनोरमायां 'स्वामी तु निकारस्थाने निराकारेति पठित्वा निराकारः परिभव इति व्याख्ययद्' इत्याह (पृष्ठ ६१८) । एवं धातुवृत्तिकारोऽपि (पृष्ठ ३९१) । अत्र तु सर्ववैवान्यः पाठ उपलभ्यते ।

५. 'निकारोपसंस्कारयोः' पाठा० ।

१८२. वस स्नेहच्छेदापहरणेषु^१। वासयति, वासना, वास-
यति वृक्षम्, वासयत्यरिम, हन्ति इत्यर्थः। भ्वाद्दौ (१।७३३) वसति,
अदादौ (२।१६) वस्ते, वस्त्रम् ॥२०२॥

१८३. चर संशये। विचारयति। विचारणा हि सति संशये
५. भवति। चर असंशय इति दुर्गः। अन्यत्र (१।३७१) चरति ॥२०३॥

१८४. च्यु सहने। च्यावयति। भ्वाद्दौ (१।६८२) च्यवते।
च्युस सहन^२ इति पके, हसने च इति पके—च्योसयति ॥२०४॥

१८५. भ्रुवोऽवकल्कने। अवकल्कनम् मिश्रीकरणम्^३। भाव-
यति दध्नीदनम्^४। अनित्यस्यन्तत्त्वार्षम्पञ्चमी। विकल्कने इति नन्दी—
१०. भावयेद् ब्राह्मणन्तपः, भावितम्। भू प्राप्तावात्मनेपदी (१।०।२३१) विभाषा
णिच्—भावयते, भवते। भू सत्तायाम् (१।१) भवति ॥२०५॥

१८६. कृपेस् तादर्थ्ये। तादर्थ्यम् उद्देशविषयम्^५। कल्पयति
देवताभ्यो हविः, संकल्पयति। भ्वाद्दौ कृपू सामर्थ्ये (१।५०८)—कल्पते
तादर्थ्येऽवकल्कन इत्येके। अत एव भू कृप अवकल्कने इति दुर्गः। चन्द्रो द्वाव-
१५. प्यवकल्कने=चिन्तन इति व्याख्यत्^६—सम्भावयति, अवकल्प-
यति ॥२०६॥

१. 'स्नेहच्छेदावहननेषु' पाठा०।

२. 'हानौ' पाठा०।

३. उद्धृतम्—धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९२) पुरुषकारे (पृष्ठ १२) च।

४. 'भावयति क्षीरेण घृतम्' इति पुरुषकारे पाठः (पृष्ठ १२)।

५. अत्र पुरुषकार इत्थमुद्भ्रियते—'स्वामी तु कृपेयोऽर्थस्तदर्थमाव इति
व्याख्यामवकल्पयति इत्युदाहरणं च समर्थो भवति इति व्याचष्ट' (पृष्ठ १२, १३)।
धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६२) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१९) चेतः स्वामिपाठो निर्दिश्यते—
२५. 'क्षीरस्वामी तु कृपेस्तादर्थ्ये इति पठित्वा तादर्थ्य इति प्रस्तुतस्य भ्रुवोऽर्थे मिश्रीकरणे,
अथवा तच्छब्देन कल्पिः परामृश्यते। तस्य योऽर्थः सामर्थ्यलक्षणः, तस्मिन्निति
द्वेषा व्याख्यद्' इति।

६. चान्द्रध्रातुपाठे नैवेमौ धातु पठ्येते। कुत्र चन्द्रेष्यैतद् व्याख्यात-
मित्यपि विचारार्हम्।

१८७. रग लग आस्वादने^१ । रागयति, लगयति । अन्य-
त्रार्थे घटादी रगे शङ्कायाम्, लगे सङ्गे (१।५३२, ५३३)—रगति, लगति,
रगयति, लगयति । रक लकेति चन्द्रः,^२ आसादने^३ इति दुर्गः ॥२०७॥

१८८. अन्चु विशेषणे । विशेषणम्—अतिशयः । अञ्चयत्य-
र्थान्, व्यक्तीकरोत्यर्थः । भ्वाद्दौ अन्चु गतौ (१।११९)—अञ्चति ॥२०८॥ ५

१८९. लिङ्गि चित्रीकरणे । लिङ्गयति, उल्लिङ्गयति, लिङ्गम् ।
भ्वाद्दौ लिङ्गि गत्यर्थः (१।९१)—आलिङ्गति ॥२०९॥

१९०. मुद संसर्गे । मोदयति सर्पिषा सक्तून् । मोदकः ।
भ्वाद्दौ मुद हर्षे (१।१६)—मोदते ॥२१०॥

१९१. उध्रस उञ्छे । ऋचादिः (९।५६) एवायं स्वार्थणिजर्थः २०
पठित इत्युदित्त्वम्—ध्रासयति, ध्रस्नाति । प्रयोगसमवायीत्येके—
उद्ध्रासयति, उद्ध्रस्नाति ॥२११॥

१९२. मुच प्रमोचने । मोचयति शरान् । भ्वाद्दौ मुच कल्कने
(१।१०५)—मोचते, तुदादौ मुच्छ मोचणे (१।१३३)—मुञ्चते,
मुञ्चति ॥२१२॥ १५

१९३. आस्वदः सकर्मकात् । भ्वाद संवरणे (१०।२००) इति
वक्ष्यति, आ पतस्मान् इत ऊर्ध्वं सकर्मकाणिणच् क्रियते^४ । शाकटायन-
स्वाङ्पूर्वात् स्वादेराह^५—आस्वादयति दधि, अन्यत्र भ्वादित्वात्
(१।१८) स्वदते, स्वादमनुभवतीत्यर्थः ।

१. 'आच्छादने' पाठा० ।

२०

२. चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते ।

३. 'आस्वादने' पाठा० । दौर्गधातुपाठस्यास्मद्स्तलेखे नायं धातुः पठ्यते ।
अतः पाठशुद्धिः कीदृशीति न ज्ञायते ।

४. अत्र पुरुषकारधातुवृत्तिकारप्रौढमनोरमाकाराः स्वामिपद्ये 'आङ्पूर्वात्
स्वदेः सकर्मकाणिणञ् भवति । पय आस्वादयति' इति पाठमुद्दधिरे (पृष्ठ-पु० ४४, २५
धा० ३६२, प्रौ० ३१९) । अत्र तु न तथोपलभ्यते ।

५. काशकृत्स्नः 'स्वद आस्वादेन, आस्वादः सकर्मकात्' इति पठन्
(पृष्ठ २८१) नायमभिविधावाङ् इति स्पष्टमुद्बोधयति । तथैव शाकटायनोऽपि
व्याचष्टे ।

१९४. व्रस व्रहणे । व्रासयति [फलम्] । व्रस वारणे इति दुर्गः—
व्रासयति मृगान् । धारण इति नन्दी, ग्रहण इत्येके । अन्यत्र (४१९) व्रसति
व्रस्यति ॥२१२॥

१९५. पुष धारणे । पोषयत्याभरणान् । भ्वाद्दौ (१४६२)
पुषति, दिवाद्दौ (४७३) पुष्यति, क्रयाद्दौ (९१६०) पुष्णाति ॥२१३॥

१९६. दल विदारणे । दालयति दारु । दालपः, दाल्मिः ।
भ्वाद्दौ दल विशरणे (१३६६)—दलति, मिच्वाद् (द्र० १५५२ व्याख्या-
नम्) दलयति ॥२१४॥

१९७. पट पुट रुट लुट तुजि पिजि लजि लुजि अजि कुसि
१० कुशि व्रसि दसि दशि घटि रधि लधि अहि बहि महि गुप् धूप
विच्छ चीव बर्ह बल्ह पुथ लोक् लोचृ ग्द कुप तर्क वृत् वृधु
भासार्थाः । एते सकर्मका भासार्था^१ णिचमुत्पादयन्ति । पाटयति,
कलिपाटि (उ० ११८) इति पटुः, भ्वाद्दौ (११९८) पटति । एषां गणान्तरे
पाठः सकर्मकत्वेऽपि णिज्विकल्पार्थः, इहैव पठितांस्तु न्याय्यविकर-

१५ णान् प्रत्युदाहरन्ति—व्रंसति, कुंसतीति । पोटयति, तुदाद्दौ (६७२)
पुटति । रोटयति, लोटयति, भ्वाद्दौ (१४९७ पाठा०) रोटते, लोटते,
दिवाद्दौ लुट प्रतिघाते (४११६) लुटयति । तुञ्जयति, भ्वाद्दौ
(११५४) तुञ्जति । पिञ्जयति अदाद्दौ (२१२० पाठा०) पिङ्क्ते ।
लञ्जयति^२, लञ्जति । लुञ्जयति, लुञ्जति । अञ्जयति, रुधाद्दौ

२० (७१२६) अङ्क्ते, व्यनक्ति । कुंसयति, कुंसति, भुकुंस, भुकुंशः ।
कुंशयति, कुंशति । व्रंसयति, व्रंसति । दंसयति, दंसति । दंशयति,
भ्वाद्दौ दंश दशने (१७१६) दशति । घण्टयति, घण्टति, घण्टा ।
रङ्गयति, लङ्गयति, भ्वाद्दौ (१७५) रङ्गते, लङ्गते । अंहयति,
बंहयति, मंहयति, भ्वाद्दौ अहि गतौ, बहि महि वृद्धौ (१४२१, ४२०)—

२५ अंहते, बंहते, मंहते । गोपयति, धूपयति, विच्छयति, भ्वाद्दौ (१२८०,
१. अत्राह धातुवृत्तिकारः—‘तथा च क्षीरस्वामी—भासा दीप्तिरर्थो येषां ते
भासार्थाः इति’ (पृष्ठ ३६३) । नात्रायं पाठ उपलभ्यते ।
२. सस्मार पुरुषकारः (पृष्ठ ६१) ।

२८१।६।१२६) गोपायति, धूपायति, विच्छायाति, शुषुपविच्छ (३।१।२८)
इत्यायः । चीवयति, भ्वाद्दौ चीव आदाने (तु० १।६२८)—चीवति ।
बर्हयति, बल्हयति, भ्वाद्दौ बर्ह बल्ह प्राधान्ये (१।४२३)—बर्हते, बल्हते ।
पोथयति, दिवाद्दौ पुथ हिंसायाम् (४।११)—पुथयति । विलोकयति,
आलोचयति, भ्वाद्दौ (१।६३, १००) लोक्ते, लोचते । नादयति, भ्वाद्दौ ५
(१।४५) नदति । कोपयति, दिवाद्दौ (४।१२६) कुप्यति । तर्कयति,
वितर्कः, तर्कितः । वर्तयति, वर्धयति, भ्वाद्दौ (१।४०४, ४०५) वर्तते,
वर्धते । अन्ये भजिपिसिलडिबृहितडिनटादीन् पठन्ति—भञ्जयति, रुधाद्दौ (७।२१)
भनक्ति । पिसयति, पिसति । लण्डयति, लण्डति । बृंहयति, भ्वाद्दौ १०
(१।४८५) बृंहते^१ । ताडयति, तडति । नाटयति, नटति, भ्वादावात्मने-
पदीति नदी—नटते । पटादयः सकर्मकाः स्वार्थे णिच्प्रुत्पादयन्ति भासार्थाच्चेति
पारायणम्—भासयति दिशः—दीपयति, इन्धयति, प्रकाशयति ।
गणान्तरपाठस्त्वेषां कार्यान्तरार्थः ॥२१५; २१६—२४९॥

१९८. पूरी आप्यायने । पूरयति, दिवाद्दौ (४।४१)
पूर्यते ॥२५०॥ १५

१९९. रुज हिंसायाम् । रोजयति । तुदाद्दौ रुजो भङ्गे (६।१२०)—
रुजति ॥२५१॥

२००. ष्वद संवरणे^२ । स्वादयति, सिस्वादयिषति (द्र० ८ ।

भ्वाद्दौ ष्वद आस्वादाने (१।१८) स्वदते ॥२५२॥

सकर्मकपर्यट्टकः । अत्र च द्विचत्वारिंशत्सूत्रेषु सप्तसप्ततिर्धातवः । २०

२०१. आ धृषाद्वा । धृष अप्रसहने (१०।२३८) इति वक्ष्यति,
आ एतस्माद् इत उत्तरेभ्यो णिच् वा भवतीत्यधिक्रियते । पक्षे
न्याय्यो विकरणः शप् । इह नियमेन णिचो विकल्पः । अनित्यण्यन्त-
त्वं तु यथालक्ष्यम्, क्वचिद् विकल्पार्थम् ।

२०२. युज पृची सम्पर्चने^३ । योजयति, योजति, दिवाद्दौ २५

१. भ्वाद्दौ परस्मैपदिषु पठ्यते तेन 'बृंहति' इति साधु स्यात् ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९४) ।

३. 'संबन्धने इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारः (पृ० ५२) ।

युज समाधौ (४।६७) युज्यते, रुधादौ युजिर् योगे (७।७)—युनक्ति । सम्पर्चयति, रुधादौ (७।३०) सम्पृणक्ति, अदादौ पृची सम्पर्के (२।२१) संपृक्ते ॥२५३, २५४॥

२०३. अर्च पूजायाम्^१ । अर्चयति, अर्चति ॥२५५॥

५ २०४. षह मर्षणे । साहयति, सहति । यथा—स एवायं नागः सहति कलेमभ्यः परिभवम् (समापित—६३१) भ्वाद्दौ (१।५९०) सहते ॥२५६॥

२०५. ईर क्षेपे । क्षेपः प्रेरणम् । ईरयति, ईरति । अदादौ (२।११) ईते ॥२५७॥

१० २०६. ली द्रवीकरणे । विलालयति,^२ विलापयति । विलाययति, विलयति, विलयः विलायितम् । लियो वा^३ इति व्यवस्थितविभाषात्वाद् विलम्भनपूजाभिभवेभ्योऽन्यत्रात्वं नास्तीत्येतायो, विलम्भनादावेवात्त्वं पुक् च—कस्त्वमुल्लापयते ? आलापयति, अपलापयते, लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति १५ तड्, स्नेहविपाटने* उक् (तु० ७।३।३६) घृतं विलीनयति । दिवाद्दौ लीङ् श्लेषणे (४।२६)—लीयते क्रयादौ (९।३२) लिनाति ॥२५८॥

२०७. वृजी वर्जने । वर्जयति, वर्जति । अदादौ (२।२०) व्याख्याने वृक्ते, रुधादौ (७।२९) वृणक्ति ॥२५९॥

२०८. वृज् आवरणे । ^५आवारयति; आवरति, आवरते ।

२० स्वादौ (५।९) वृणुते, वृणोति, क्रयादौ वृङ् सम्भक्तौ (६।४२) वृणीते^५ ॥२६०॥

२०९. जृ वयोहानौ । जारयति, जरति, जारणा । दिवाद्दौ (४।२०) जीर्यति, जीर्णः । क्रयादौ (९।२४) जृणाति । जि इति च नन्दी-ज्राययति, ज्रयति, क्रयादौ जिणाति ॥२६१॥

१. अत्र बालमनोरमा द्रष्टव्या चुरादि १८०९ ।

२५ २. 'विलीनयति' पाठ० ।

३. कुत्रयं सूत्रमिति न ज्ञायते । पाणिनीयं तु 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५१) इष्टव्यम् ।

४. 'विपाटने' पाठान्तरम् ।

५. 'आवारयति.....वृणीते' पुरुषकारे (पृष्ठ ३९) उद्धृतः । तत्रैव चेतोऽपे 'तुदादौ वृङ् सम्भक्तौ द्वियंत इति' इत्यधिकं पठ्यते, तदत्र नास्ति ।

२१०. रिच वियोजन-सम्पर्चनयोः । रेचयति, रेचति ।
रुधादौ (७।४) रिणक्ति^१ ॥२६२॥

२११. शिष असर्वोपयोगे । असर्वोपयोगोऽनुपयुक्तत्वम् ।
शेषयति, शेषति । विपूर्वोऽतिशये । अतिशय उत्कर्षः । विशेषयति,
विशेषति, व्यशेषीत् । रुधादौ शिष्व विशेषणे (७।१६) विशिनष्टि,
व्यशिषत् ॥२६३॥

२१२. तप दाहे । तापयति, तपति ॥२६४॥

२१३. तृप ह्य संदीपने^२ । तर्पयति, तर्पति । दिवादौ तृप प्रीतौ
(४।८६) तृप्यति । स्वादौ तृप्नोति^३ । दर्पयति, दर्पति । दिवादौ (४।८७)
हृप्यति । चृत छृद्येके-चर्तयति, चर्तति; छर्दयति, छर्दति ॥२६५, २६६॥ १०

२१४. दृभी भये । दर्भयति, दर्भति । क्रयादौ दृभी ग्रन्थे—
दृभ्णाति^४ ॥२६७॥

२१५. छद संवरणौ^५ । छादयति, छदति । अर्जने घटादिः
(१।५५०)—छदयति ॥२६८॥

२१६. अथ हिंसायाम् । आथयति, अथति । ग्रन्थेत्येके— १५
अन्थयति, अन्थति ॥२६९॥

२१७. मी गतौ^६; मनने । माययति, मयति । दिवादौ (४।२७)
मीयते, क्रयादौ (९।४) मीनाति ॥२७०॥

२१८. क्रथ हिंसायाम् । क्राथयति, क्रथति । म्वादौ (१।५३९)
मित्—क्रथयति ॥२७१॥ २०

१. इतोऽग्रे 'रिङ्क्ते' इत्यधिकम् ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६४) ।

३. क्षीरस्वामी स्वादौ तृपधातुं न पठति । काशकृत्स्ने (पृष्ठ २११) दौर्गे
च धातुपाठे 'धिवि तृप प्रीणने' इति पठयते । पाणिनिः छुम्नादिषु (गण० ८।४।
३६) तुप्प्रोतिशब्दं पठति । तेनास्य स्वादिपाठो युक्तः प्रतिभाति । २१

४. क्षीरतरङ्गिण्यां क्रयादौ दृभी ग्रन्थे न पठयते । तुदादौ (६।३५) पठयते,
तेन दृभति इति युक्तम् । ५. अत्र १०।३७ टिप्पणी प्रष्टव्या ।

६. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २७) ।

२१९. शीक आमर्षणे । शीकयति, शीकति, अशीशिकत् ।
भ्वाद्दौ शीकृ सेचने (१।६२)— शीकते, अशिशीकत् ॥२७२॥

२२०. अर्द हिंसि हिंसायाम् । अर्दयति, अर्दति । हिंसयति,
हिंसति । रुधादौ (७।२४) हिनस्ति ॥२७३, २७४॥

५ २२१. आढः षद् पद्यर्थे । पद्यतेरर्थो गतिः । आसादयति,
आसदति, १ आसीदतीत्येके । अन्यत्र (१।५९४) सीदति ॥२७५॥

२२२. शुन्ध शौचकरणे । शुन्धयति, शुन्धति ॥२७६॥

२२३. जुष परितर्पणे^२ । जोषयति, तुदादौ जुषी प्रीतिसेवनयोः
(६।१०)—जुषते ॥२७७॥

१० २२४. धूञ् कम्पने । धूनयति, 'धावयति' इत्येके^३ । धवते,
धवति, धूनितः । स्वादौ (५।१०) धुनोति, धूनोति । तुदादौ (६।९८)
धुवति, क्चादौ (९।१६) धुनाति ॥२७८॥

२२५. प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति,^४ प्रीञ्धुञ्जोर्लुक् च साह-
चर्यात् (तु० ७।३।३७ वा०) प्राययति इत्येके, प्रयते, प्रयति, प्रीणितः
१५ दिवादौ प्रीङ् प्रीती (४।३४)—प्रीयने, क्चादौ (९।२) प्रीणाति,
प्रीणीते ॥२७९॥

२२६. अन्थ ग्रन्थसंदर्भे । संदर्भो बन्धनम् । अन्थयति, अन्थ-
यति । अन्थति, अन्थति । भ्वाद्दौ अथि शैथिल्ये, अथि कौटिल्ये (१।२६, ३०)
अन्थते, अन्थते । क्चादौ (९।४४, ४६) अन्थनाति, अन्थनाति ॥२८०, २८१॥

२० २२७. आप्लु लम्भने । लम्भनं प्राप्तिः । आपयति, आपति,
आपितम् । स्वादौ व्याप्तौ (५।१७) आप्नोति । आप्तम् ॥२८२॥

१. द्र० 'अभिषेदेत्' काश्यप-संहिता (पृष्ठ ४१) ।

२. 'परितर्पणे परिवृत्तिक्रियायाम् इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे (पृष्ठ
११७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९५) च पाठ उद्भ्रियेत, तच्च नात्र दृश्यते ।

३. उद्भृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३४) ।

४. स्थितं पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६५) च ।

२२८. तनु श्रद्धोपकरणयोः । तानयति, तनति, तत्त्वा, तनित्वा, नितान्तम् । तनादौ तनु विस्तारे (८।१) तनुते; तनोति, ततः ।

२२९. उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । चकारं मित्रक्रममाहुः^१—प्रतानयति, आतानयति, प्रतनति । वन श्रद्धोपहिंसनयोरिति चान्द्रं पारायणम्—वानयति, उपसर्गाच्चद्वानयति, तच्च भ्वाद्दौ वन शब्दे (१।३११) इत्येव ५ सिद्धम् ॥२८३॥

२३०. वद संदेशने । वादयति, वदति^२, वद्यते । भ्वाद्दौ (१।७३९) वदति, वदते,^३ यजादित्त्वात् (६।१।१५) संप्रसारणम्—उद्यते । चन्द्रो वचेल्यपाठीत्^४ ॥२८४॥

२३१. मान पूजायाम् । मानयति, मानति । भ्वाद्दौ^५ (१।६९८) १० मीमांसते ॥२८५॥

२३२. भू प्राप्तावात्मनेपदी वा^६ । सम्भावयते, सम्भवते, इत्थम्भूतः । भुवोऽत्रकल्कने (१०।१८५)—भाचयति, भ्वाद्दौ (१।१) भवति पाठादेव सिद्धे वाचचनमणिच्चसंनियोगेऽपि तद्धर्मम्—याचितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहे^७ ॥२८६॥

२३३. वच भाषणे । वाचयति, वचति, वाच्यते, वच्यते ।

१. 'चकाराद् विभाषामाह' पाठा० । अत्र 'चकारो मित्रक्रमः, प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति' इति काशिकापाठो (४।४।३६) द्रष्टव्यः । यथा 'पश्चिमस्यमृगात् हन्ति, परिपन्थं च तिष्ठति' (४।४।३५, ३६) इति श्लोकातुरोधेन चकारः क्रमं भित्त्वा तिष्ठतेः प्राक् पठ्यते, तथैव 'उपसर्गाच्च दैर्घ्ये' इत्यपि कस्यचिच्छ्लोकबद्ध- २० धातुपाठस्यांशः प्रतीयते, तदतुरोधेनैव चात्र चकारो दैर्घ्ये' इत्यतः प्राक् पठ्यते ।

२. 'संवादयति, संवदति' पाठा० ।

३. भ्वाद्दौ परस्मैपदिषु पठ्यते । तेन 'वदति' इत्येव युक्तम् । काशिकृत्स्ने धातुपाठे तूभयपदिषु पठ्यते (पृष्ठ १६१) ।

४. क्वापाठीदिति न ज्ञायते ।

५. इतोऽग्रे 'विचारे' इत्यधिकम् ।

६. सर्वकोशेषु विद्यमानं, क्षीरस्वामिना च व्याख्यायमानं 'वा' पदं लिखि- २५ शेन भ्रान्त्या निष्कासितम् ।

७. आत्मनेपदं महता प्रपञ्चेन निराकृतं पुरुषकारे (पृष्ठ १२) ।

चन्द्रः संदेशे चुरादिमाह । अदादौ (२।५७) वक्ति, उच्यते, स्वपिसाह-
चर्याद् (६।१।१५) आदादिकस्य सम्प्रसारणम् ॥२८७॥

२३४. गर्ह विनिन्दने । गर्हयति, गर्हति । भ्वादौ (१।४२२)
गर्हते ॥२८८॥

५ २३५. मार्ग अन्वेषणे । मार्गयति, मार्गति^१ । मृग अन्वेषणे
(१०।२८३)—मृगयते ॥२८९॥

२३६. कठि शोके । उत्कण्ठयति, उत्कंठति । भ्वादौ
(१।१६७) उत्कंठते ॥२९०॥

२३७. मृजूष^२ शौचालंकारयोः । मार्जयति, मार्जति, मार्ज-
१० ना, मार्जिता, रसाला चेति लोकः । अदादौ (२।६१) संमार्ष्टि, न
लुमताङ्गस्य (१।१।६१) इत्यस्यानित्यत्वात् मृजेरात् ॥२९१॥

२३८. मृष तितिज्ञायाम् । मर्षयति, मर्षति । दिवादौ (४।५४)
मृष्यति । केचिद् अमुमदन्तत्त्वोपजीवनार्थं व्यत्यस्य पठन्ति^३—मृष-
यति, मृषति ॥२९२॥

१५ २३९. धृष अप्रसहने । अप्रसहनमभिभवः, अत एव प्रसहन
इति युक्तम्^४ । धर्षयति, धर्षति, प्रधृष्टः, प्रधर्षितः । स्वादौ जिधृषा
प्रागल्भ्ये (५।२६) धृष्णोति ॥२९३॥

सप्तत्रिंशतिसूत्रेषु चत्वारिंशताधातुभिराधृषीयपर्यट्टकः ।

२४०. अदन्ताः । इत आ गणान्ताद् इत्संज्ञानिषेधार्थम-
२० दन्तत्वं विधीयते, ततश्च अतो लोपः (६।४।४८) इत्यल्लोपस्य स्थानि-
कत्वाद् वृद्ध्याद्यभावात्—कथयति, कथकः, बहुवचनाद्^५ वदिलजिप्रभृ-

१. इतोऽग्रे 'संस्कारे च—मार्गयति वाससी' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. 'मृजूष इति क्षीरस्वामी, षकारोऽडर्थे इति च' इत्युदघृत्य प्रत्याख्यात-
वान् पुरुषकारः—'तच्चिचन्त्यम्—मृजेति भिदादिपाठात् सिद्धेः' इति (पृष्ठ ५७) ।

२५ 'षकारोऽडर्थः' इति नात्र पठ्यते ।

३. 'अथादन्ताः' इत्युत्तरसूत्रानन्तरमित्यर्थः । ४. 'इत्युक्तम्' पाठा० ।

५. 'अथादन्ताः' इति सूत्र इति शेषः । नादन्तात् सन् इति काशकृत्स्नाः
प्रतिजानते । (का० धातु० २८२) ।

तीनाम् (१०।३०५, ३०६) अकारान्तागमो भवतीति द्रमिडाः—वण्टापयति,
लज्जापयति ।

२४१. कथ वाक्यप्रतिबन्धे । प्रतिबन्धो विच्छेदोदीरणात्,
अत एव वाक्यप्रबन्ध इत्येके पेटुः । कथयति । अल्लोपात्परापि वृद्धिर्ना-
स्ति, परशब्दस्येष्टवाचित्वात् (१।४।२ भाष्ये) चिन्तपूजि (३।३।१०५) ५
इत्यङ्—कथा—षेरनिटि (६।४।५१) इति लोपः, कथकः, संकथय्य,
त्यपि लघुपूर्वात् (६।४।५६) इत्यत् । अचकथत् सन्वल्लघुनि (७।४।६३)
इति नास्यग्लोपित्वात् । कथमचीकथत् ? प्रकृत्यन्तरं^१ अन्वेष्यम् ॥२९४॥

२४२. वर ईप्सायाम् । कन्यां वरयति, वरः । चुरादि-
वृजो (१०।२०८) वारयति, वरति, वरते, स्वादौ वृज् वरणे (५।६)— १०
वृणोति, वृणुते, क्रञ्चादौ वृङ् सम्भक्तौ (९।४२) वृणीते ॥२९५॥

२४३. गण संख्याने । गणयति । ई च गणः (७।४।९७) अजी-
गणत्, अजगणत् । गणकः, गणिका, गणः, गणना, गणनम् ॥२९६॥

२४४. शठ श्वठ असम्यगाभाषणे^२ । शठयति, श्वठयति ।
भ्वाद्दौ शठ कैत्रे (१।२।३६)—शठति, हेतौ शठयति, शठ गतौ (१०।२६) १५
इतीहत्यस्य श्वाठयति ॥२९७, २९८॥

२४५. पट वट ग्रन्थे । ग्रन्थो वेष्टनम्^३ । पटयति रज्जुम्,
वटयति । पटादिदण्डके (१०।१९७) पाटयति । भ्वाद्दौ श्ट पट गतौ
वट वेष्टने (१।१९८, २०२) पटति, वटति, हेतौ—पाटयति, वाटयति
॥२९९, ३००॥ २०

२४६. रह त्यागे । रहयति । विरहः । (१।४८३) रहति,
हेतौ राहयति ॥३०१॥

१. स्मृतं प्रक्रियाकौमुद्याम् (पृष्ठ २६५) ।

२. अत्र पुरुषकारः 'सम्यगाभाषणे सम्यग्वचनक्रियायामिति क्षीरस्वामी'
इति क्षीरपाठमृद्धरति (पृष्ठ ६६) । न च तथात्र दृश्यते । युक्तश्चायमेव पाठः । २५
काशकृत्स्नदुर्गावपि 'शठ श्वठ सम्यगाभाषणे' इति, पेटुः (काश० घातु०
पृ० २८२) ।

३. स्मृतं पुरुषकारं (पृष्ठ ६७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६७) च ।

२४७. रहि गतौ । रंहयति, रंहापयति । भ्वाद्गौ (११४८४)
रंहति ॥३०२॥

२४८. स्तन गदी देवशब्दे । देवोऽध्रम् । गदिर् इक्षितपो
धातुनिर्देशे (३।३।१०२ वा०), इदित्वन्त्वयुक्तम्, अणिच्पक्षे गत्तादिरूपा-
५. दर्शनात् । अत एव स्तन^१ गद शब्दे इति चन्द्रः (तु० चा० धा० १०।८३) ।
स्तनयति, गदयति, अजगदत् । स्तनिहृषिपुषिगदि (उ० ३।२९) इति णेरित्नुच्
स्तनयित्नुः, गदयित्नुः । भ्वाद्गौ (१।३।१०; ४३) स्तनति, गदति, हेतौ
स्तानयति, गादयति, अजीगदत् ॥३०३, ३०४॥

२४९. पत गतौ वा । पतयति, पतति, अपपतत्, अपातीत् ।
१०. स्पृह्णिष्पति (३।२।१५८) इत्यालुच्—पतथालुः । भ्वाद्गौ (१।५८०)
पतति, अपपत् । अन्ये पत ऐश्वर्ये इति पेटुः, वाशब्दस्तुत्तरकदेशार्थः २
वावृतुवत् ॥३०५॥

२५०. पश अनुपसर्गात् । गतावित्येव, अर्थानिर्देशात् । अनाषोऽय-
मिति चन्द्रः । भ्वादेश्चुरादेश्चातुपसर्गस्य पशे णिच्यदन्तत्वविधिरित्येके—पश-
१५ यति । उपसर्गान्नास्ति प्रपशति । पशोऽनुपसर्गाद् वादन्त इत्येके—
पशयति, पाशयति । मूर्धन्यान्तोऽयमिति नन्दी ॥३०६॥

२५१. स्वर आक्षेपे । स्वरयति । भ्वाद्गौ स्वर शब्दोपत्रापयोः
(१।६६४)—स्वरति, हेतौ स्वारयति ॥३०७॥

२५२. रच प्रतियत्ने । रचयति । रचना ॥३०८॥

२० १ मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'घन' षोपदेशः पठ्यते । अत्राह पुरुषकारः—
'न चास्यापि दन्त्यपरसादित्वात् षोपदेशत्वम् ? स्म्याद्येकाच्साहचर्यादनेकाचां
नैतदित्याहुः' (पृष्ठ ९२) ।

२५ २. स्मरति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३६७), निराचष्टे च । अत्रेदमवधेयम्—
यथा 'तप ऐश्वर्ये वावृतु वरणे' (४। ४८; ४९) इत्यत्र पत्नान्तरे वा शब्दः वृतुना
संयोज्य 'वावृतु' धातुः स्वीक्रियते, न तथाऽत्र वा शब्द उत्तरधातुना संयुज्य
२५ 'वापश' इति रूपमान्नोति । अत्र 'वा' निपातः पृथगेव विकल्पार्थं ब्रवीति । तस्माद्
'वावृतुवत्' इति स्वामिन्नचनमयुक्तम् । धातुवृत्तिकारस्त्वाद्गौ 'वा' शब्दप्रयोगम-
सहमानो निराचष्टे (पृष्ठ ३६७) । श्लोकबद्धधातुपाठानुरोधेन यथा चकारोऽनेकत्र
भिन्नक्रमः पठ्यते, तथा 'वा' पदस्यापि पूर्वनिर्देशः उपपद्यते ।

२५३. कल गतौ संख्याने च । कलयति^१ । भ्वादी कल
शब्दसंख्यानयोः (१।३३२)—कलते, हेतौ कालयति, क्लेपार्थात् (१०।
५९)—कालयति गाम् ॥३०९॥

२५४. चह कल्कने । कलकनं दम्भनम् । चहयति, अचचहत् ।
भ्वादी (१।४८२) चहति, अचीचहत् ॥३१०॥

२५५. मह पूजायाम् । महयति, भ्वादी^२ महति, कण्ड्वादी
(गण० ३।१।२७) महीङ्—महीयते । अविमणोष्ठिषच् (उ०
१।५)—महिषः । महेरिनश्च (तु० उ० २।६६) महिनः । श्वन्तुहन् (उ०
१।१५६) इति मघवन् । वर्तमाने पृषद्वृहत् (उ० २।८४)—महन् । पुति
संशायां घः (३।३।११८)—मही ॥३११॥

२५६. शार कृप श्रथ दौर्बल्ये । शारयति, अशशारत् ।
क्र्यादी श्रु (९।१७)—श्रुणाति, अशीशारत् । शर इति नन्दी, अदन्त-
पाठो नाग्लोपि (७।४।२) इत्यर्थः—अशशारत् । सरिति दुर्गः । कृपयति,
अचकृपत्, [कृपणः], कृपणा । अङ्घ्रिघौ (इ० ३।३।१०४) कृपा,
कृपेस्तादर्थ्ये^३ लः—कल्पयति । भ्वादी कृप सामर्थ्ये (१।४०८)—कल्पते । १५
अन्थयति । कपिरिकादित्वात् (तु० ८।२।१८ भा०) ऋथयति । अथ प्रतिर्हणे
(१०।१३)—आथयति ॥३१२—३१४॥

२५७. स्पृह ईप्सायाम् । स्पृहेरीप्सितः (१।४।३६) सम्प्रदानम्—
पुष्पेभ्यः स्पृहयति । स्पृहृगृहि (३।२।१५८) इत्यालुच्—स्पृहयालुः ॥३१५॥

२५८. भाम क्रोधे । भामयति, अबभामत् । भ्वादी (१।२९८) २०
भामते, अबीभमत् ॥३१६॥

२५९. सूच पैशुन्ये । सूचयति, असुसूचत् । सूचकः । सूचद्
(गण० ३।१।१३४)—सूची, सूचिः । सूचः स्मन्^४ (तु० ४।१७७) सूक्ष्मम् ।

१. 'दिशं ताराश्च' इत्यधिकं कचित् ।

२. नोपलभ्यते क्षीरतरङ्गियाम् ।

२५

३. अत्र लिबिशनं चौरादिकस्य सूत्रस्य (१८६) संख्या निर्दिष्टा । यथा
त्वत्र पाठस्तथाऽनेन लंतं विधीयते । इदं लत्वविधायकं सूत्रं कस्यमिति न ज्ञायते ।

४. 'स्मन्' इत्येव युक्तः पाठः, तेनैव 'सूक्ष्म' पदनिष्पत्तेः ।

सूचिसूत्रि (३।१।२२ वा०) इति यद्—सोसूच्यते । एकाचाम् एव षोपदेशत्वं
स्मि^१ प्रभृतिभिः साहचर्यादाहुः, ^२ अतः सूच-सूत्र-संग्राम-सान्त्व-साम-समाज-
स्थूल-स्तन-स्तेन-स्तोमानां षत्वं नास्ति । विषूचिका सुषामादौ
(गण० ८।३।९८) ॥२१७॥

५ २६०. खेट भक्षणे । खेटयति, अचिखेटत् । खेटो ग्रामः ।
भ्वाद्दौ खिट उत्रासे (१ । २०३)—खेटति, अचीखिटत् । आखेटः ।
खेड इति दौर्गाः ॥३१८॥

२६१. खोड क्षेपे । खोडयति । खोट खोडेति पाठभेदः ॥३१९॥

२६२. गोम उपलेपने । गोमयति क्षमाम् । गोमयम् । प्रकृति-
१० प्रत्ययविभागस्य काल्पनिकत्वात्कस्मिश्चित्काले गोमाद् गोमयसिद्धिः, अथत्वे तु
'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) मयद् । एवं कुमारदावतुमन्तव्यम् ॥३२०॥

२६३. कुमार क्रीडायाम् । कुमारयति । कुमारयतीति कुमारः,
कुत्सितो मारो यस्य वा ॥३२१॥

२६४. शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः परिचय इत्येके ।
१५ शीलयति, अशीशीलत् । भ्वाद्दौ शील समाधौ (१।३।४८)—शीलति,
अशीशीलत् ॥३२२॥

२६५. साम सान्तने । सान्तनं प्रीणनम् । सामयति, अससामत्
साम सान्त्वप्रयोगे (१०।२६ चान्द्रमते) इत्यस्यासीसमत । नामन्सामन् (दश०
उ० ६।७६) ॥३२३॥

२० २६६. वेल कालोपदेशे । वेलयति, अविवेलत् । भ्वाद्दौ वेल
गतौ (तु० १।३६०)—वेलति, वेला, तस्याप्युदित्वाद् (द्र० ७।४।२)
अविवेलत् । तेनात्रैनं चन्द्रो नाध्यैष्ट ॥३२४॥

१. स्मिङ् प्रभृतिभिः' पाठा० ।

२. द्र० पूर्वं पृष्ठ १६४ टि० २ ।

२५ ३. 'खोट' पाठान्तरम् । अस्मद्दौर्गंधातुपाठकोशे 'खेट भक्षणे खोट क्षेपे'
इत्येव पठ्यते ।

२६७. पल्यूल लवनपवनयोः । लवनपतनयोरिति दुर्गः^१ । पल्यूल्यति क्षेत्रम्, कूलं पल्यूल्यति वायुः । वल्यूल्यति दौर्गाः^२ ॥३२५॥

२६८. वा गतिसुखसेवनयोः । वापयति^३, आदन्तस्वात् दीर्घे अयं लुक् ल्यपि (द्र० ६।४।५६)—निर्वाप्य । अदादी (२।४३) वा गतिगन्धनयोः—घाति । वातेत्येके—वातयति, अववात् ॥३२६॥

२६९. गवेष मार्गणे । गवेषयति, गवेषणा ॥३२७॥

२७०. वास उपसेवायाम् । वासयति, अववात् । वासकः, वासना । भ्वादी (७।३३) वसति, अवीवसत्, अदादी (२।१६) वस्ते इह वस स्नेहादी (१०।१८२)—वासयति ॥३२८॥

२७१. निवास आच्छादने । निवासयति, निवासयिस्वा^४, अनि- १०
निवासत्^५; न्यववासदित्येव युक्तम्^६, उपसर्गस्य बाह्यत्वात् ॥३२९॥

१. अस्मद्दुर्गधातुपाठकोशे 'लवनपवनयोः' इत्येव पाठः, तथैव तदुपजी-
व्ये काराकृत्स्नधातुपाठेऽपि ।

२. अस्मद्दुर्गधातुपाठकोशे 'पल्यूल' इत्येव पाठः । काराकृत्स्ने तु
'पल' इत्येव धातुः पठ्यते ।

३. गतौ सुखसेवने चेत्यर्थः ।

४. स्थितं पुरुषकारे (पृष्ठ २२) ।

५. इह संभ्रामपतेरिव निवासयिस्वा अनिनिवासत् इत्येव युक्तः पाठः
न तु 'न्यववासत्' इति । यत् स्वामिना 'उपसर्गस्य बाह्यत्वात्' इति हेतुवक्तः,
सोऽपि चिन्त्यः, संभ्राम इव निवाससमुद्रायस्य धातुसंज्ञत्वात् । सन्ति चान्येऽपि २०
'व्यय वीर' आदयो धातवो येषूपसर्गा धात्वैकदेशा एव । येषां चैकदेशे उपसर्गस्ते-
ष्वङ् उपसर्गात् प्रागेव भवति, न परः । तस्मात् 'अवश्यं संभ्रामयतेः सोपसर्गा-
दुत्पत्तिर्नक्तव्या' इति भाष्यवचनमुपलक्षणमेव । वस्तुतस्तु सर्व एव द्विविधा धातवः
सोपसर्गाः, निरुपसर्गाश्च । तदुक्तं परिभाषाकृता—पूर्वं हि धातुरुपसर्गेण^७ युज्यते
पश्चात् साधनेन इति । अस्मिन् दर्शने उपसर्गत्वेन स्वीकृतांशसंयुक्ता एव पूर्णा धातवः २५
संभू, विभू, पराभू इत्येवमादयः । तेभ्यः उपसर्गयोगे सति पश्चात् यदा साधनेन =
कारकेण योगो भवति तदा तेभ्य उत्पद्यमानं 'अद्'सोपसर्गरूपात् प्राक्प्रयुज्यते, उपसर्गा-
शस्यापि धात्ववयवत्वात् । तेन असम्भवत्, अविभवन्, अपराभवन् इत्यादीन्यपि

२७२. भाज पृथक्कर्मणि । विभाजयति, अबभाजत् । भाजि-
तम्, विभाज्य । भ्वाद्दौ भज सेवायाम् (१।७२५)—भजते, भजति,
अबीभजत्, भज विश्राणने (१०।१७६)—भाजयति ॥३३०॥

२७३. सभाज प्रीतिदर्शने । सभाजयति, सभाज्यते । सभा-
५ जनम्, सभाजना, सभाजकः, सभाजः ॥३३१॥

२७४. ऊन परिहाणे । ऊनयति, मा भवानूनिनत् । ऊनितम्,
ऊनोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३३२॥

२७५. ध्वन शब्दे । ध्वनयति । भ्वाद्दौ (१०।३१०)—ध्वनति,
ध्वनिः, ध्वनयति ॥३३३॥

१० २७६. कूट दाहे । कूटयति, अचुकूटत् ॥३३४॥

२७७. केत विश्रावणे । निमन्त्रण इत्येके । केतयति, अचिके-
तत् । केतितः, संकेत्य, संकेतः । भ्वाद्दौ कित निवासे (१।७२०)—
केतति, अचीकितत् ॥३३५॥

२७८. कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केतोऽपि । आमन्त्रणं
१५ गूढोक्तिः । संकेतयति, कुणयति, गुणयति, अचुकुणत्, अजुगुणत् ।
तुदादौ (६।३६) कुणति, अचूकुणत्, कूण संकोचने (१०।१३६)—विकू-
णयते, मुखम् ॥३३६, ३३७॥

२७९. स्तेन चौर्ये । स्तेनयति, अतिस्तेनत् । 'स्तेनोऽचि'
(द्र० ३।१।१३४) ॥३३८॥

२० स्तेनान्ते पर्यट्टके चतुर्विंशे सूत्रशते षट्षष्टं धातुसूत्रशतम् ।

२८०. आ गर्वादात्मनेपदी । गण इति शेषः ।

२८१. पद गतौ । पदयते । दिवाद्दौ (४।६१) पद्यते, हेताधुप-
पादयति; भ्वाद्दौ पद स्वैर्ये (१।४२ मतान्तरे)—पदति ॥३३९॥

२८२. गृह ग्रहणे । गृहयते, अजगृहत । स्पृहिगृहि (३।२।१५०)

२५ इत्यालुच्—गृहयालुः, गृहितम् ॥३४०॥

रूपाणि सम्पत्स्यन्ते । अत एव निवासयित्वा, प्रार्थयित्वा इत्यादौ समासाम्नात्
त्यत्रपि न भवति । यदा तु 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति पक्षस्तदा
अभवत् इत्येवं रूपे निष्पन्ने समादयः संयुज्यन्ते, 'समभवद्' इत्यादिरूपाणि च भवन्ति ।

१. 'परिदाहे इत्यन्ये' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३९६)

२८३. मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगिकम्बोः शविधिः^१—
मृगया, मृगितम्^२ ॥३४१॥

२८४. कुह विस्मापने । कुहयते । कुहेयम्^३, कुहकः,
कुहना ॥३४२॥

२८५. शूर वीर विक्रान्तौ । शूरयते, अशूरशूरत । दिवादी ५
शूरी हिंसायाम् (४।४६)—शूर्यते, हेतौ शूरयति, अशूरशूरत । वीरयते—
वीरः ॥३४३॥

२८६. स्थूल परिवृंहणे । परिवृंहणं पीनत्वम् । स्थूलयते,
अनुस्थूलत । स्थूलोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३४४॥

२८७. अर्थ उपयाच्यायाम् । अर्थयते, आर्तियत, अर्तिययिषते^४ १०
॥३४५॥

२८८. सत्त्र^५ सन्तानक्रियायाम् । सत्त्रयते, असत्त्रयत,
सिसत्त्रयिषते^६ ॥३४६॥

२८९. गर्व माने । गर्वयते । म्वादी गर्व दर्प (१।३८४)—
गर्वति ॥३४७॥

आगर्वीयपर्यटके दश धातवः ।

२९०. सूत्र विमोचने । विमोचनं मोचनाभावः, ग्रन्थनम् ।
सूत्रयति । असूसूत्रत् ॥३४८॥

२९१. मूत्र प्रस्रवणे^७ । मूत्रयति । अमुमूत्रत्^८ ॥३४९॥

२९२. रूक्ष पारुष्ये । रूक्षयति, अरूक्षत् । विरूक्ष्य, २०
रूक्षः ॥३५०॥

१. अत्र पूर्व ६१ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. इतोऽग्रे 'मृगः' इत्यधिकम् ।

३. कुहा-इयम् इति च्छेदः । द्र० वर्धनियम् धा० १०।३२३ सूत्रे ।

४. नादन्तान् सन् इति काशकृत्स्नसूत्रेण (पृष्ठ २८२) अदन्तेभ्यो धातुभ्यः २५
सन् न भवति ।

५. सर्वकोशेषु 'सत्र' एकतकारवान् पाठः ।

६. इतोऽग्रे 'मूत्रणे' इत्यधिकम् । ७. इतोऽग्रे 'मूत्रमचि' इत्यधिकम् ।

२९३. पार तीर कर्मसमाप्तौ । पारयति, अपपारत् । अनुप-
सर्गाल्लुम्पविन्द (३।१।२३८) इति शः—पारयः । पारितम्, पारणा ।
तीरयति, अतितीरत्, तीरम् ॥३५१, ३५२॥

२९४. ब्लेष्क दर्शने । ब्लेष्कयति ॥३५३॥

२९५. कर्तुं शैथिल्ये । कर्त्रयति^१; कर्त्रितम् । कर्तुरगादत्वेऽपि
ब्लेष्को वर्तना^२ इत्येके । चन्द्र ऋदितन्धातुं मन्यते—कर्तयति । अदन्त-
मध्येऽनाषौऽयमित्येके । दुर्गः—कर्त्रेत्याह—कर्त्रयति ॥३५४॥

२९६. प्रातिपदिकाद्घात्वर्थे, बहुलमिष्ठवच्च । यतस्ततः प्राति-
पदिक्कान्मनो यथादर्शनं^३ घात्वर्थे, क्रियाविशेषणे, णिञ् भवति ।
१० कूलमुलङ्घयति—उत्कूलयति । कूलप्रतीपङ्गच्छति—प्रतिकूलयति ।
कूलमनुगच्छति—अनुकूलयति । लोष्ठानवमर्दयति—अवलोष्टयति ।
तृणान्शुत्पूलय शातयति—उत्तृणयति । पुत्रं सूते—पुत्रयति । वृक्षं
रोहति—वृक्षयति ।

तत्रैव निदर्शनार्थमाह—

१५ २९७. तत्करोति । २९८. तदाचष्टे । २९९. तेनातिक्रा-
मति । ३००. धातुरूपञ्च ।

तदिति द्वितीयासमर्थ्यात् प्रातिपदिकात् करोत्यर्थे आचष्टेऽर्थे
च णिञ् भवति, तथा तेनेति तृतीयासामर्थ्याद् अतिक्रामत्यर्थे
णिञ् भवति ।

२० तीक्ष्णं करोति—तीक्ष्णयति, सूत्रयति । वाक्यमाचष्टे—वाक्य-
यति, वेदयति । हस्तिनाति^४ क्रामति—हस्तयति, अश्वयति । स च णिञ्

१. 'कर्तुं' इत्यस्यानृदित्वे 'कर्तारयति, कर्तारितम्' इत्यादीनि रूपाणि स्युः ।
ऋदित्वे तु कर्तयति, यथाह चान्द्रमते । 'कर्त्रयति' इत्यत्र वृद्धशभावः कथमिति
न ज्ञायते ।

२५ २. अर्थात् 'ब्लेष्को दर्शने कर्तुंशैथिल्ये' इत्येकं सूत्रम् । तथा सति अर्थ-
द्वयसमुच्चयाय चकारेण भाव्यम् ।

३. 'यथादर्शनात्' पाठा० ।

४. 'हस्तेनातिक्रामति' पाठा० ।

इष्टवद् बहुलं भवति । कानि पुनरिष्टवत्त्वे प्रयोजनानि ? याविष्टवत्प्रातिपदिकस्य इति पुंवद्भावो रत्वं टिलोपो यथादिलोपपूर्वशुषीं प्राषादेशा विन्मतोलुक् च (३० महा० ६।४।१५५) हरिणीमाचष्टे—हरितयति, पृथुमाचष्टे—प्रथयति, पटुमाचष्टे—पटयति, दूरं नयति—द्वयति, युवानमीक्षते—यवयति, क्षिप्रं भुङ्क्ते—क्षेपयति, क्षुद्रं भाषते—क्षोदयति; युवानमल्पमाचष्टे—कनयति, स्रग्विणमाचष्टे—स्रजयति, धनवन्तमाचष्टे—धनयति, बहुलमिति प्रियमाचष्टे—प्रापयति । प्रकृत्यैकाज् (६।४।१४६) इति टिलोपो नास्ति, बहुलमिति एकाच् प्रकृतिवत्त्वाद् वा—सुखापयति, दुःखापयति, नेष्टवत्त्वम्, न च भवति—प्रयति, सुखयति, दुःखयति । एवं प्रथयतीत्यादौ उपधावृद्धिरपि नास्ति । धातुरूपञ्च प्रातिपदिकस्य भवतीत्यनेन कात्यायनोक्तिं स्मरयति—आख्यानात्कृतस्तदाचष्ट इति कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापतिः, प्रकृतिवच्च कारकम् (३।१।२६ वा०) इति । कंसवधमाचष्टे—कंसं घातयति, न तु कंसं वधयतीति, बलिं बन्धयति । आख्यानादिति न वाच्यम्—इहापि दर्शनात्—राजागमनमाचष्टे—राजानमागमयति । आचष्ट इत्यपि न वाच्यम्, चित्रपुस्तैश्चपि दर्शनात् । आलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् (तु० ३।१।२६ वा०)—आरात्रि विवासमाचष्टे—रात्रि विवासयति । चित्रीकरणे प्रापि (३।१।२६ वा०)—उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं प्राप्नोति—सूर्यमुद्गमयति । नक्षत्रयोगे हि (३।१।२६ वा०)—पुष्येण योगं जानाति, पुष्येण योजयति चन्द्रम् । प्रातिपदिकपरिगणनं छिद्रकर्णान्धदण्डादिभिः (१०।३१०, ३११, ३१२) इति न वाच्यम्, निदर्शनार्थत्वात् यद् वक्ष्यति—बहुलेमतन्निदर्शनम् (१०।३२५) ।

३०१. कर्तृकरणार्थे । कर्तुः सम्बन्धिन्यर्थे करणवाचिनो यथा-दर्शनं णिञ् भवति, कर्तृकरणयोरर्थे वा । आलानेन बध्नाति—आलानयति हस्तिनम् । दात्रेण लुनाति—दात्रयति व्रीहीन्, छन्दसोपसान्वयति—उपच्छन्दयति । वारिणा सिञ्चति—वारयति । प्रियैः सलीलं करवारिवारिताः, हस्तेनापनयति—अपहस्तयति । तिलकेन मण्डयति—

१. 'भीषयते' पाठा० ।

२. 'रपय वृद्धिः' पाठा० ।

३. 'वारितः' कोशपाठः । अनुपलब्धमूलमिदम् । ४. 'हस्तेनापिपति' पाठा० ।

तिलकयति, इयं सूक्तिरचना^१ ।

३०२. चित्र चैत्रस्य करणे । चित्रयति, वैचित्र्यं संपादय-
तीत्यर्थः । विचित्रितम्, विचित्रणा चित्रस्यालेख्यस्य करण इति दौर्गाः ॥३५५॥

३०३. कदाचिद्दर्शने । स एव चित्रशब्दः कदाचिद्दर्शने
५ आकस्मिकोत्पत्तौ चुरादिः । चित्रयति, अद्भुतम्पश्यतीत्यर्थः । यथा
चित्रञ्च आश्चर्ये, क्यञ्च्, नमोवरिवश्चित्रञ्चः (३।१।१९) इति—चित्रीयते ।
चन्द्रः कदाचिदिति धातुं मत्त्वाऽनदन्तत्वाच्चापाठीत् ।

३०४. अंश समाघाते । समाघातो विभाजनम् । अंशयति
चन्द्रो दन्त्यान्तमाह—अंसयति, मयूरव्यंसकः ॥३५६॥

१०. ३०५. वटि विभाजने । वण्टयति, भ्वाद्दौ (१।१७४ नन्दिमते)
वण्टति ॥३५७॥

३०६. लजि प्रकाशने । लज्जयति । भासाथोऽपि दृष्टः (१०।१९७)
भ्वाद्दौ लज लजि मत्सने (१।१५१) लज्जयति हेतौ ॥३५८॥

३०७. मिश्र सम्पर्चने । सम्पर्चनं श्लेषः । मिश्रयति मिश्रो-
१५ ऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३५९॥

३०८. संग्राम युद्धे । संग्रामयति, संग्रामयित्वा, सिसंग्राम-
यिषति, असंग्रामयत् । संग्रामोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । पूर्वेषु
(१०।२९७) सिद्धे ग्रामयतेरेव सोपसर्गाद् नियमार्थं सूत्रम् ॥३६०॥

३०९. स्तोम श्लाघायाम् । स्तोमयति, स्तोमः, अतुस्तो-
२० मत् ॥३६१॥

३१०. छिद्र कर्ण भेदे । द्वौ धातू । छिद्रयति, कर्णयति,
आकर्णयति, करणभेद इति गुप्तः ॥३६२॥

३११. अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । अन्धयति, अन्दिधयिषति ॥३६३॥

३१२. दण्ड दण्डनिपातने । दण्डयति ॥३६४॥

२५ ३१३. अकि लक्षणे । अङ्कयति गाम् । भ्वाद्दौ (१।६९)
अङ्कते । केचिद् एकादिपदे ॥३६५॥

३१४. अङ्ग पदलक्षणयोः । अङ्गयति, अङ्कितः । अङ्गवेत्येक—
अङ्गिद्ययिषति, पूर्वस्याङ्गिद्ययिषति । अङ्कत्यन्त्ये—अङ्किद्ययिषति ॥३६६॥

३१५. सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखनं दुःखनं च तत्क्रिया ।
सुखयति, सुसुखयिषति । दुःखयति ॥३६७, ३६८॥

३१६. रस आस्वादन-स्नेहनयोः । रसयति, रसना, रसः । ५
भ्वादी रस शब्दे (१।४६६)—रसति, हेतौ रासयति ॥३६९॥

३१७. व्यय गतौ । व्यययति । अव्ययत् । भ्वादी (१।६२०)
व्ययति, व्ययते, अव्ययीत्, हेतौ व्याययति, व्ययोऽञि (प्र० ३ ।
१।१३४) ॥३७०॥

३१८. वित्त समुत्सर्गे । समुत्सर्गस्यागः । वित्तयति, वित्ति- १०
तम्, वित्तित्वा । व्यय वित्तसमुत्सर्गे इति सम्भाः ॥३७१॥

३१९. रूप रूपक्रियायाम् । रूपक्रिया राजमुद्रादिरूपस्य क-
र्णम्^१ । रूपयति, रूपकम् । रूपदर्शनं वा^२—निरूपयति, निरूपणा ॥३७२॥

३२०. छेद द्वैधीकरणे । छेदयति, अचिच्छेदत् । छेदितम् ।
अविच्छेद्यम्, विच्छेद्य । रुधादौ (७।३) छिनत्ति, अचिच्छिदत् ॥३७३॥ १५

३२१. छद् अपवारणे । छद्दयति । छद् संवरणे (१०।३६)—
छादयति, उणादौ छत्वर (द्र० उ० ३।१), छत्रम् (द्र० उ० ४।१५६),
छद्म (द्र० उ० ४।१४५) छादिस् (द्र० उ० २।१०८) ॥३७४॥

३२२. लाभ प्रेरणे । लाभयति । अललाभत् । लभेति सम्भाः^२
लभितम्, विलभना । भ्वादी (१।७०१)—लभते—अलीलभत्^३ ॥३७५॥ २०

३२३. व्रण गात्रविचूर्णने । व्रणयति, अवव्रणत् । भ्वादी
(१।३०२)—व्रणति, हेतौ व्राणयति, अविव्रणत् ॥३७६॥

३२४. वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया=

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४०१) ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ६६) ।

३. 'अललाभत्' इत्यपपाठः सर्वकोशेषु ।

वर्णनं वर्णकरणं वा । कथां वर्णयति, सुवर्णं वर्णयति, विस्तारे—
वर्णनेयम् । गुणवचनं स्तुतिः शुक्लाद्युक्तिर्वा—राजानमुपवर्णयति,
वर्णकः ॥३७७॥

अदन्तपर्यटकः ।

५ ३२५. बहुलमेतन्निदर्शनम्^१ । यदेतद् भवत्यादिधातुपरिगणनं
तद् बाहुल्येन निदर्शनत्वेन ज्ञेयम् । तेनापठिता मिलि-ऋविप्रभृतयो लौकिकाः
(द्र० वामनीयः काव्यालंकारः ५।२।२) स्तम्भुस्तुम्भादयश्च (३।१।८२)
सौत्राश्चलुम्पादयश्च (३।१।३५ वा०) वाक्यकारीया धातव उदाहार्याः । वर्धते
हि धातुगणः । तथा च श्रीभोजः—

१० मिलन्त्याशासु जीमूताः, विक्लवन्ते दिवि प्रहाः ।

तपः क्षपयति प्रावृष्ट, क्षीयन्ते कामिविप्रहाः ॥१॥

अतस्तुनीहि मासतूर्न् वसन्तो मानघ स्मरः ।

दूतिदूतिभृतीयस्व जिजावयिषति स्मरः ॥२॥

मुषलक्षपहुंकारस्तोमैः कलमखयिडनि ।

१५ कुचविष्कम्भमुत्तभनन् निष्कुम्भातीव ते स्मरः ॥३॥

नयक्षान्दोलयक्षेष प्रेङ्खोलयति मे मनः ।

पवनो वीजयक्षाशा ममाशामुञ्चलुम्पति ॥४॥

तावत्खरः प्रखरमुल्ललयाञ्चकार (शिशुपालवध ५।७) ।

भूवादिनवगणोक्ताः स्वार्थे णिजन्ता अपि भवन्ति, चुरादिपाठस्तु निदर्शनार्थं
२० इत्येके । रामो राज्यमकारयत्—(रामा० युद्ध १२८।१०५) वाहयति, वाचयति,
भेदयति कृत्यम्, रञ्जयति वस्त्रम्, तापयति, घातयति । आह च—

निवृत्तप्रेषणाद्गतोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते^२ ।

हेत्वर्थात्प्रवेशोऽपि, बुद्धधारोपाणिषत् विना ॥

जजान गर्भं महिमानमिन्द्रः (अथर्व० (३।१०।१२) अजीजनदित्यर्थः ।

२५ षड्भिर्हैः कृषति (द्र० ३।१।२६ भाष्ये) ।^३

१. इदं सूत्रमनार्थमिति नागेशः (द्र० शब्देन्दुशेखरः) ।

२. 'णिजुष्यते' वाक्यपदीये (३।७।६०) पाठः ।

३. अत्र ७।४।६५ सूत्रस्थं भाष्यं तदीयं प्रदीपं चानुसन्धेयम् ।

वान्ति पर्याशुषो वाताः वान्ति^१ पर्याशुषोऽपरे ।

वान्ति पर्याशुषोऽप्यन्ये,^२ ततो देवः प्रकल्पते ।^३

अन्ये तु प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे (१०।२९६) इत्येव सिद्धे सूत्र-सूत्र-
छिद्रान्धदण्डादय (१०।३१०, ३११, ३१२) उदाहरणार्थं निवृत्तिता
इति व्याख्ययन्,^४ तेन पर्या हरितीमावे, अथ पापे, स्कन्ध समाहारे, पक्ष परिग्रहे,
तसि अलंकारे, ऊष छुरणे, क्षप प्रेरणे—“क्षपयति, क्षपा, स्फुट प्रकटमावे—
स्फुटयति, तथा तडित् खचयतीवाशः । पांशुदिशां मुखमतुत्थयद्वृत्तितोऽद्रेः
(शिशुपालवध ५।११) ।

चुरादिगणो बहुलं निदर्शनं वेत्यपरे । तेन पक्षे चोरति, चिन्तती-
त्यादि सिद्धम् ।

धातुनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थमिति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थो निदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमातव्याः अनेकाथा हि धातवः^५ ॥

३२६. शिङ् अङ्गनिरसने । प्रातिपदिकार्थाद् अङ्गविक्षेपेऽर्थे
णिङ् भवति । उकारस्तडर्थः (द्र० १।३।१२) । हस्तं निरस्यते—हस्त-
यते, पादयते ।

३२७. श्वेताश्वतरमालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ।
श्वेताश्वदीनाश्वतुर्णा यथासंख्यं णिङ्सङ्गेऽश्वस्य तरस्येतस्य
कस्य च लोपो भवति । श्वेताश्वमाचष्टे—तेनातिक्रामति
वा—श्वेतयते । अश्वतरम्—अश्वयते । गालोडितम्—
गालोडयते । कालोडित इति गुप्तः, गालोडितस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागात्-
मात् । आह्वरकम्—आह्वरयते । पारायणिका अर्थानुवृत्तिवद् अत्रापि

१. 'वातास्ततः' पाठान्तरं दशपाशुषादिवृत्तौ ८।४०॥

२. 'ततः पर्याशुषो वान्ति' पाठा० दश० उषादिवृत्तौ ८।४०॥

३. श्लोकोऽयमुज्ज्वलदत्तेनाप्युषादिवृत्तावुद्धतः (पृष्ठ ६९) ।

४. यथा पुरुषकारवचनं (पृष्ठ ६५) तथाऽयं व्याख्याता सीमसेनः प्रतीयते ।
तेन काचिद्भातुवृत्तिरपि विहितेति प्रतीयते ।

५. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ९५) देवराजयज्वकृता निघण्टु टीका (पृष्ठ ४३,
१०९) च द्रष्टव्या । ६. अत्र पूर्वं ३ पृष्ठस्था टि० ५, ६ द्रष्टव्या ।

णिचमनुवर्तयन्ति—इवेतयति, अश्वयति, गालोडयति, आह्वयति ।

३२८. पुच्छादिषु धात्वर्थ इति सिद्धम्^१ । पुच्छभाण्डचीवराण्
णिङ् (३।१।२०) इति पुच्छादिभ्यो धात्वर्थ उदसनादौ णिङ्प्रत्ययः
सिद्धः, पाणिनिनैवोक्तत्वात् । पुच्छमुदस्यति—उत्पुच्छयते, परिपुच्छ-
यते; भाण्डानि समाचिनोति—सम्भाण्डयते । चीवरमर्जयति, परि-
दधाति वा—संचीवरयते भिक्षुः । एवं मुण्डादिभ्यः सत्यापपाशा-
दिभ्योऽपि (द्र०३।१।२१, २६) णिच् सिद्धः । नपुंसकेन निर्देशो^२ मङ्गलार्थः ।

एयन्तनामपर्यङ्कः ।

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीर-

तरङ्गिण्यां चुरादिगणः

सम्पूर्णाः समाप्तः ।

कश्मीरमण्डलभुवं^३ जयसिंहनामनि

विश्वम्भरापरिवृढे हठदीर्घदोषिण ।

शासत्यमात्यवरसूत्रिमां लिलेख

भक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥१॥

पदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरधेरिव ।

वृत्तिः प्रसूतारभ्येयं नाभ्नां क्षीरतरङ्गिणी^४ ॥२॥

१. धातुपाठरचयितुर्भीमसेनस्य वाक्यमिदमित्याहुरिति बालमनोरमाकाराः ।

तच्चिन्त्यम् । नहि भीमसेनो धातुपाठकारः, किन्तर्हि ? तद्वृत्तिकारः । अत्र पुरुषकार-

२० वचनम् (पृष्ठ ६५) अनुसन्धेयम् ।

२. 'सिद्धम्' इत्यत्रेति शेषः ।

३. प्रतिलिपिकर्तुरिदं पद्यम् ।

४. 'पदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरवारिधेः । इव प्रसूता पुण्येयं वृत्तिः

क्षीरतरङ्गिणी' इति पाठा० ।

दीर्घतरङ्गिणीस्थ-धातूनां वर्णानुक्रम-सूची

इह धातुवर्णानुक्रमसूच्यां प्रतिधातु गणसंख्या धातुसूत्रसंख्या च निर्दिश्यते ।

धातुगणाः

१—भूवादयः	६—तुदादयः
२—अदादयः	७—रुधादयः
३—जुहोत्यादयः	८—तनादयः
४—दिवादयः	९—क्रयादयः
५—स्वादयः	१०—चुरादयः

धातुभेदाः—इह वर्णानुक्रमसूच्यां चतुर्धा धातवो निर्दिश्यन्ते—

१—धातुसूत्रोपात्ताः, २—पाठान्तरोपात्ताः, ३—व्याख्यात्राऽन्यमतेन साक्षादुपात्ताः, ४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टास्तदीयवाक्ये-
नोहिताः ।

१—धातुसूत्रोपात्ताः—ये धातवः धातुसूत्रेषु साक्षान्निर्दिष्टाः^१, ग्रन्थकर्त्रा च व्याख्यातास्त इह स्थूलाक्षरैर्मुद्रिताः । यथा अंश १०, ३०४; अक्ष १, ५३६ ॥

२—पाठान्तरोपात्ताः—ये धातवः पाठान्तरेषु निर्दिष्टास्तेऽत्र धात्वन्तरं (पाठा०) संकेतेन संकेतिताः । यथा—मृज (पाठा०) १, १५६ ।

३—अन्यमतेन साक्षादुपात्ताः—ये धातवः ग्रन्थकृता तत्तसूत्र-
व्याख्यानेऽन्यदीयमतेन साक्षान्निर्दिष्टास्त^२ इह सूक्ष्माक्षरैर्मुद्रिताः ।
यथा—अव १०, ३२५, अङ्क १०, ३१४ अङ्ग १०, ३१४ ।

४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टाः—ये केचनान्यदीया धातवो
ग्रन्थकृता साक्षादनिर्दिष्टाः, तद्वाक्येनोहितास्त^३ इह वक्राक्षरैर् (इटैलिक)

१. द्र०—अंश समाघाते १०, ३०४; पृष्ठ ३२०, पं० ८ ।

२. द्र०—अङ्ग.....अङ्कितः । अङ्ग इत्येके.....अङ्क इत्यन्ये...

१०, ३१४; पृष्ठ ३२१, पं० १, २ ।

३. द्र०—अंश.....अंशयति । चन्द्रो दन्त्यान्त्यमाह—असयति... १०,
३०४; पृष्ठ ३२० पं० ८, ९ ।

मुद्रिताः । यथा—अंस १०, ३०४;

टिप्पणी—१—इह पाठे अनुनासिकोपधा धातवो नकारोपधाः पठ्यन्ते । यथा—अन्चु, अञ्जू, उन्भ, तृम्फ इत्यादि । अन्यत्रैषु परसवर्णात्वं निर्दिश्यते । यथा = अञ्चु, अञ्जू, उन्भ, तृम्फ इत्यादि ।

२—धातोराद्याननुबन्धानुत्सृज्येह धातोर्निर्देशः कृतः ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
	अ		अठि	१	१६५	अमि	१	५५७
अंश	१०	३०४	अड	१	२४६	अय	१	३१८
अंस	१०	३०४	अण	१	३०२	अय	१	६२२
अक	१	५३६	अत	१	३३	अर्क	१०	६३
अकि	१	६९	अति	१	५१	अर्घ	१	४८८
अकि	१०	३१३	अतृड	१	१६०	अर्च	१	१२४
अचू	१	४३५	अद	२	१	अर्च	१०	२०३
अग	१	५३६	अदि	१	५१	अर्ज	१	१३८
अगि	१	६१	अदड	१	१६०	अर्ज	१०	१७१
अघ	१०	३२५	अदूड	१	२४३	अर्थ	१०	२८७
अघि	१	७७	अन	२	६७	अर्द	१	४६
अङ्ग	१०	३१४	अन्चु ^१	१	११६	अर्द	१०	२२०
अङ्ग	१०	३१४	अन्चु	१०	१८८	अर्व	१	२८६
अङ्ग	१०	३१४	अञ्जू	७	२६	अर्व	१	३८५
अचि	१	६०५	अन्ध	१०	३११	अर्ह	१	४८८
अचु	१	६०५	अन्व	१	२८६	अर्ह	१०	१७७
अज	१	१४३	अबि	१	२६४	अर्लो	१	३४३
अजि	१०	१६७	अभि	१	२७१	अव	१	३६२
अट	१	१६८	अभ्र	१	३७१	अश	६	५५
अठ	१	२३१	अम	१	३१२	अशू	५	२१
			अम	१०	१६६			

१. अन्यवृत्तिषु नकारो परसवर्णात्वेन निर्दिष्टः । यथा—अञ्चु, अञ्जू । इह सर्वत्र नकार एव निर्दिश्यते ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
अश्वतर	१०	३२७	इल	६	६५	उङ्	१	६८१
अष	१	६२५	इल	१०	१०७	उच	४	११७
अस	१	६२५	इवि	१	३८६	उछि	१	१३४
अस	२	६०	इवि	१	३८८	उछि	६	१७
असु	४	१०३	इष	४	१७	उछी	१	१३५
अह	५	३०	इष	६	५७	उछी	६	१७
अहि	१	४२१	इषु	६	५८	उठ	१	२३४
अहि	१०	१६७	ई			उट्	६	२५
	आ		ई	१	२१८	उट्प्रस्	६	५६
आञ्छि	१	१२८	ईत्	१	४०३	उट्प्रस्	१०	१६१
आन्दोल	१०	५५	ईखि	१	६१	उन्दी	७	२५
आन्दोल	१०	३२५	ईङ्	४	३३	उन्म	६	३३
आप्लु	५	१७	ईज	१	११२	उब्ज	६	२४
आप्लु	१०	२२७	ईङ	२	१२	उभ	६	३३
आस	२	१४	ईङ	१०	११६	उर्द	१	१६
	इ		ईर	२	११	उर्वी	१	३७८
इक्	२	४०	ईर	१०	२०५	उष	१	४६०
इख	१	६१	ईर्ष्य	१	३३६	उहिर	१	४८७
इखि	१	६१	ईर्ष्य	१	३३६		ऊ	
इगि	१	६१	ईश	२	१३	ऊन	१०	२७४
इङ्	२	३६	ईष	१	४०४	ऊयी	१	३२२
इट	१	२१८	ईष	१	४५७	ऊर्ज	१०	१६
इण	२	३८	ईह	१	४१६	ऊर्णुव्	२	३१
इति	१	५१		उ		ऊष	१	४५६
इदि	१	५२	उत्त	१	४३७	ऊष	१०	३२५
इन्धी	७	१४	उख	१	६१	ऊह	१	४२६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
	ऋ			क		कदि	१	५२०
ऋ	१	६६८	कक	१	७२	कदड	१	२५२
ऋ	३	१७	ककि	१	७५	कनी	१	३०६
ऋ	५	३३	कखे	१	५३१	कपि	१	२६३
ऋ	६	२६	कगे	१	५३५	कबृ	१	२६६
ऋत्	५	३३	कच	१	१०३	कमि	१	५५७
ऋत्ति	५	३३	कच	१	१०३	कर्ज	१	१४१
ऋच	६	२३	कचि	१	१०४	कर्ण	१०	३१०
ऋछ	६	१६	कज	१	१४४	कर्तृ	१०	२६५
ऋज	१	१०६	कटी	१	२१८	कर्द	१	४६
ऋजि	१	११०	कटे	१	१६७	कर्ब	१	२८६
ऋणु	८	४	कठ	१	२३०	कल	१	३३२
ऋधु	४	१३५	कठि	१	१६७	कल	१०	५६
ऋधु	५	५८	कठि	१	२३६	कल	१०	२५३
ऋन्फ	६	२८	कड	१	२५१	कल्ल	१	३३३
ऋफ	६	२८	कड	६	८४	कव	१	४७६
ऋपी	६	८	कडि	१	१८६	कश	१	४७६
ऋह	६	२७	कडि	१	२५१	कष	१	४५८
	ए		कडि	१०	३६	कस	१	६०१
एजृ	१	१११	कड्ड	१	२५२	कस	२	१७
एजृ	१	१४७	कण	१	३०२	कसि	२	१७
एठ	१	१७०	कण	१	५३७	कात्ति	१	४४५
एध	१	३	कण	१०	१६१	काश	४	५२
एवृ	१	३३५	कथ	१	३१	काशृ	१	४२८
एषृ	१	४०६	कथ	१०	२४१	काशृ	४	५१
	ओ		कद	१	५२०	काशृ	१	४११
ओखृ	१	८६	कदाचित्	१०	३०३	कि	३	१८
ओणृ	१	३०३	कदि	१	५८	किट	१	२१८
ओलडि	१०	६						

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
कित	१	२७०	कुथि	१	३७	कृञ्	१	६३६
कित	३	२०	कुथि	६	४७	कृञ्	५	७
किल	६	६०	कुह	१०	६	कृञ्	८	११
किल	१०	५६	कुद्रि	१०	६	कृड	६	८६
किष्क	१०	१३३	कुन्च	१	११७	कृती	६	१४०
कीट	१०	६०	कुन्तु	१	११७	कृती	७	१२
कील	१	३४६	कुन्थ	६	४७	कृप	१०	१८६
कु	२	३५	कृप	४	१२६	कृप	१०	२५६
कुक	१	७३	कृप	१०	१६७	कृपू	१	५०८
कुङ्	१	६८१	कृपि	१०	१०३	कृवि	१	३६०
कुङ्	६	१०२	कृत्रि	१०	१०३	कृश	४	१२०
कुच	१	११५	कुमार	१०	२६३	कृष	१	७१७
कुच	१	६००	कुर	६	५१	कृष	६	६
कुच	६	७३	कुर्द	१	२०	कृ	६	१११
कुजु	१	१२१	कुल	१	५७६	कृ	६	२५
कुट	६	७१	कुश	४	११३	कृ	१७	१५३
कुट	१०	१४८	कुशि	१०	१६७	कृञ्	६	१४
कुडम्ब	१०	१२८	कुष	६	५१	कृत	१०	१०१
कुट्ट	१०	२२	कुस	४	११२	केत	१०	२७७
कुठि	१	२३८	कुसि	१०	१६७	केष्ट	१	२५६
कुड	६	८५	कुस्म	१०	१५७	केल	१	३६०
कुडि	१	१७३	कुह	१०	२८४	केष्ट	१	३३५
कुडि	१	२२०	कृङ्	६	१०२	कै	१	६५२
कुडि	१०	४०	कृज	१	१३७	कनसु	४	५
कुण	६	४६	कृठ	१०	१४८	कनूब्	६	६
कुण	१०	२७८	कूट	१०	२७६	कनूयी	१	३२४
कुत्स	१०	१४४	कृण	१०	१३६	कनसु	१	५५४
कुथ	४	१०	कूल	१	३५०	कथ	१	५३६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
क्रथ	१०	१३	क्वज	१	५१७	क्षुभ	१	४६६
क्रथ	१०	२१८	क्वजि	१	५१७	क्षुभ	४	१३०
कद	१	५२०	क्वजि	१०	७३	क्षुभ	६	५२
क्रदि	१	५८	क्वणु	८	३	क्षुर	६	५२
क्रदि	१	५२०	क्वप	१०	३२५	क्षौ	५	६५१
क्रन्द	१०	१७३	क्वपि	१	५५२	क्षमायी	१	३२५
क्रप	१	५१६	क्वपि	१०	७२	क्वणु	२	२६
क्रमु	१	३१६	क्वमू	४	१६	क्षमील	१	३४५
क्रीब्	६	१	क्वमूष्	१	३६६	क्ष्विडा	१	४६३
क्रीडृ	१	२४४	क्वमूष्	४	६६	क्ष्विदा	१	४६३
कुड	६	६०	क्वर्	१	५८७	क्ष्विदा	१	७०५
कुध	४	८०	क्वल	१	५८८	क्ष्विदा	४	१३४
कुन्च	१	११६	क्वल	१०	५२	क्वेलु	१	३६०
कुश	१	५६६	क्वित्ति	१	१४६	क्व		
क्वथ	१	५३६	क्वित्ति	१	६७७	क्वक्व	१	८८
क्वद	१	५२०	क्वित्ति	५	३३	क्वच	१	१०३
क्वदि	१	५८	क्वित्ति	६	१०८	क्वच	६	६२
क्वदि	१	५२०	क्वित्तिप	४	१३	क्वच	१०	३२५
क्वमु	४	१००	क्वित्तिप	६	५	क्वज	१	१४५
क्विति	१	१५	क्वित्तिरि	५	३३	क्वजि	१	१४६
क्विति	१	५६	क्वित्तिशु	१	३७७	क्वट	१	२०८
क्वित्दू	४	१३२	क्वित्तिष	६	३७	क्वट्ट	१०	८२
क्विश	४	५०	क्वित्तिज	१	१५०	क्वड	१०	३६
क्विशू	६	५४	क्वित्तिवृ	१	२६८	क्वडि	१	१८७
क्वित्तिवृ	१	२६७	क्वित्तिव	१	३७७	क्वडि	१०	३६
क्व्लेश	१	४००	क्वु	२	८८	क्वद	१	४१
क्वण	१	३०२	क्वुदिर्	७	६	क्वनु	१	६१७
क्वथे	१	५८२	क्वुध	४	८१	क्वख	१	८८

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
खर्ज	१ १४१	ग		गाड्	१ ६८०
खर्द	१ ५०	गघ	१ ६५	गाधृ	१ ५
खर्व	१ २८६	गज	१ १५६	गालोडित	१० ३२७
खर्व	१ ३८४	गज	१० ६७	गाहू	१ ४३०
खल	१ ३६३	गजि	१ १५६	गुड्	१ ६७६
खव	६ ६२	गड	१ ५२५	गुछ	४ १२
खष	१ ४५८	गडि	१ २५३	गुज	१ १२३
खाह	१ ४०	गण	१० २४३	गुज	६ ७४
खिट	१ २०३	गद	१ ४३	गुजि	१ १२३
खिद	४ ६१	गद	१० २४८	गुठि	१० ४१
खिद	६ १४१	गन्ध	१० १३२	गुड	६ ७५
खिद	७ १६	गम्लृ	१ ७१०	गुड	६ ८७
खुजु	१ १२१	गर्ज	१ १३६	गुडि	१० ४०
खुडि	१ १८८	गर्ज	१० १११	गुण	१० २७८
खुडि	१० ४२	गर्द	१ ४७	गुद्रि	१० ६
खुर	६ ५२	गर्द	१० १११	गुध	१ २०
खुर्द	१ २०	गर्ध	१० ११२	गुध	४ १२
खेट	१० २६०	गर्व	१ २८६	गुध	६ ५०
खेलु	१ ३६०	गर्व	१ ३८४	गुन्फ	६ ३२
खेवृ	१ ३३५	गर्व	१० २८६	गुप	१ ६६६
खै	१ ६५०	गर्ह	१ ४२२	गुप	४ १२७
खोट	१० २६१	गर्ह	१० २३४	गुपू	१ २८०
खोड	१० २६१	गल	१ ३६४	गुपू	१० १६७
खोड्	१ ३६८	गल	१० १४६	गुफ	६ ३२
खोञ्च	१ ३६८	गल्भ	१ २७६	गुरी	६ ६५
खोलु	१ ३६८	गल्ह	१ ४२२	गुर्द	१ २०
ख्या	२ ५३	गवेष	१० २६६	गुर्द	१० ११३
		गा	३ २५	गुर्वी	१ ३७६

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
गुह्	१ ६३४	ग्लुचु	१ १२१	घुपिर्	१ ४३४
गू	६ ६६	ग्लुन्चु	१ १२२	घुपिर्	१० १७२
गूरी	४ ४४	ग्लेषु	१ २५७	घूरी	४ ४४
गूरी	१० १४२	ग्लेषु	१ २५६	घूर्ण	१ २६५
गृ	१ ६६६	ग्लेषु	१ ३३५	घूर्ण	६ ४६
गृज	१ १५६	ग्लै	१ ६४२	घृ	१ ६६६
गृजि	१ १५६			घृ	३ १५
गृधु	४ १३६	घग्घ	१ ६५	घृ	१० ६८
गृह्	१० २८२	घट	१ ५१०	घृणि	१ २६४
गृह्	१ ४३१	घट	१० १६८	घृणु	८ ६
गृ	६ ११२	घटि	१० १६७	घृषु	१ ४६७
गृ	६ २७	घट्ट	१ १६४	घ्रा	१ ६५८
गृ	१० १५३	घट्ट	१० ८१		ङ
गेषु	१ २५६	घर	१० ६८	ङुङ्	१ ६८१
गेषु	१ ४०७	घर्ष	१ २८६		ञ
गै	१ ६५२	घषि	१ ४३२	चक	१ ७४
गोम	१० २६३	घसि	१ ४३२	चक	१ ५२६
गोष्ट	१ १६३	घस्तु	१ ४७१	चकासृ	२ ७४
प्रथि	१ ३०	घिणि	१ २६४	चक्क	१० ५१
प्रन्थ	६ ४६	घुङ्	१ ६८१	चक्षिङ्	२ ६
प्रन्थ	१० २२६	घुट	१ ४६५	चट	१० १६७
प्रस	१० १६४	घुट	६ ८७	चडि	१ १८२
प्रसु	१ ४१८	घुण	१ २६५	चडि	१० ४४
प्रह	६ ६५	घुण	६ ४६	चण	१ ५३८
प्रुचु	१ १२१	घुणि	१ २६४	चते	१ ६०८
ग्लसु	१ ४१८	घुर	६ ५४	चदि	१ ५६
ग्लह्	१ ४३१	घुष	१० १७२	चदे	१ ६०८
ग्ला	१ ५५६	घुपि	१ ४३२	चन्द्र	१ ५४०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
चन्चु	१	१२०	चिञ्	५	५	चुर	१०	१
चप	१	२८४	चिञ्	१०	७६	चुल्ल	१	३५६
चप	१०	७७	चिट	१	२१४	चूण	१०	६१
चम	१	५५७	चित	१०	१२४	चूरी	४	४७
चम	१०	७६	चिति	१४	२	चूर्ण	१०	१८
चमु	१	३१५	चिती	१	३४	चूर्ण	१०	११
चमु	५	३२	चित्र	१०	३०२	चूप	१	४४८
चय	१	३१८	चिरि	५	३३	चूण	८	५
चर	१	३७१	चिल	६	६२	चृत	१०	२१३
चर	१०	१८३	चिल्ल	१	३५८	चृती	६	३६
चर्च	१	४७२	चीभृ	१	२७०	चेल	१	३६०
चर्च	६	२१	चीव	१	६१८	चेष्ट	१	१६२
चर्च	१०	१५८	चीव	१०	१६७	च्यु	१०	१८४
चर्छ	६	२२	चीवृ	१	६१८	च्युङ्	१	६८२
चर्ब	१	२८६	चुक्क	१	५१	च्युतिर्	१	३५
चर्ब	१	३८२	चुव्यी	१	३४१	च्युस	१०	१८४
चल	१	५५५	चुट	६	८२	छ		
चल	१	५६६	चुट	१०	६६	छद	१०	३६
चल	६	६३	चुट	१०	१०६	छद	१०	२१५
चल	१०	६२	चुटि	१०	१०६	छद	१०	३२१
चलि	१	५४६	चुट्ट	१०	२३	छदिर्	१	१५०
चष	१	६२८	चुडि	१	२२२	छपि	१०	७१
चषष	५	२५	चुडि	१०	१०६	छमु	१	३१५
चह	१	४८२	चुतिर्	१	३६	छर्व	१०	४७
चह	१०	७७	चुद	१०	४६	छष	१	६२६
चह	१०	३५४	चुदड	१	२४२	छिदिर्	७	३
चायू	१	६१६	चुप	१	२८७	छिद्र	१०	३१०
चिक्क	१०	५१	चुवि	१	२६०	छुट	६	८२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
छुट	१०	६६	जमि	१०	११४	जृष	१	५५४
छुप	६	१२३	जसु	४	१०५	जृष	४	२०
छुर	६	७७	जसु	१०	११७	जेषू	१	४०६
छृद	१०	२१३	जागृ	२	७१	जेहृ	१	४२६
छृदिर्	७	६	जि	१	३७४	जै	१	६५१
छेद	१०	३२०	जि	१	६७६	ज्ञा	१	५४८
छो	४	३६	जिसु	१	३१५	ज्ञा	६	३८
छ्युङ्	१	६८२	जिरि	५	३३	ज्ञा	१०	१७८
	ज		जिवि	१	३८८	ज्ञाप	१०	७५
जन्न	२	६८	जिषु	१	४६१	ज्या	१	४०२
जज	१	१५३	जीव	१	३७५	ज्या	६	२६
जजि	१	१५३	जुगि	१	६३	ज्युङ्	१	६८२
जट	१	२०५	जुङ्	१	६८२	ज्युति	१	२७
जन	३	२४	जुड	६	३८	जि	१	६७६
जनी	१	५५४	जुड	६	८३	जि	१०	२०६
जनी	४	४०	जुड	१०	६६	ज्वर	१	५२४
जप	१	२८२	जुति	१	२७	ज्वल	१	५४२
जभ	१	२७३	जुट	१	२०	ज्वल	१	५५५
जभि	१०	१२६	जुन	६	३८	ज्वल	१	५६८
जमु	१	३१५	जुर्वा	१	३७८		क्ष	
जर्ज	१	४७२	जुष	१०	२२३	भट	१	२०५
जर्ज	६	२१	जुपी	६	१०	भसु	१	३१५
जर्त्स	१	४७२	जूरी	४	४४	भर्च	१	४७२
जल	१	५७०	जूष	१	४५४	भर्छ	१	४७२
जल	१०	१०	जू	१	६७६	भर्भ	१	४७२
जल्प	१	२८२	जुभि	१	२७३	भर्भ	६	२२
जष	१	४५८	जू	६	२३	भष	१	४५८
जस	१०	१६४	जू	१०	२०६	भष	१	६३०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
भृष	४	२०	गाद्	१०	१६७	त		
ट			गाम्	१	५००	तक	१	५४
टकि	१०	५५	गाम्	४	१३१	तकि	१	५५
टल	१	५७१	गाम्	६	५३	तक्ष्	१	४३६
टिकृ	१	७५	गाम्	१	७०६	तर्गि	१	६१
टिप	१०	१२१	गाल	१	५७४	तट	१	२०७
टीकृ	१	७५	गाश	४	५५	तय	१०	१३५
टौकृ	१	७५	गासं	१	४१५	तड	१०	३५
ट्वल	१	५७१	गाह	४	५७	तडि	१	१५४
ड			गासृ	१	४१४	तडि	१०	१६७
डपि	१०	१२०	गिञ्	१	४३६	तत्रि	१०	१२५
डनि	१०	१२१	गिजि	२	१६	तनु	५	१
डिप	४	१२४	गिजिर्	३	१२	तनु	१०	१२५
डिप	६	७६	गिदि	१	५४	तन्वु	१	१२०
डिप	१०	१२१	गिहृ	१	६१२	तन्वू	७	२७
डिपि	१०	१२०	गिल	६	६७	तन्जू	७	२७
डिब्र	१०	१२१	गिबृ	१	६१२	तप	१	७१२
डिमि	१०	१२०	गिश	१	४७५	तप	४	४
डीङ्	६	१६३	गिसि	२	१५	तप	१०	२१२
डीङ्	४	२५	गीञ्	१	६४०	तमु	४	६५
ढ			गील	१	३४७	तय	१	३१५
ढौकृ	१	७५	गु	२	२७	तर्क	१	१६७
ण			गुद्	६	२	तर्ज	१	१४०
णक्क	१०	५२	गुद्	६	१३०	तर्ज	१०	१३१
णञ्	१	४४०	गू	६	६७	तर्द	१	४५
णख	१	६१	णोहृ	१	६१२	तल	१०	५३
णखि	१	६१	णोवृ	१	६१२	तसि	१	४५५
णद्	१	४५	णोषृ	१	४०६	तसि	१०	१७५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
तसि	१०	३२५	तुम्प	१	२८८	तृणु	८	५
तसु	४	१०६	तुम्प	६	३०	तृदिर्	७	१०
तायू	१	३२७	तुन्फ	१	२८८	तृन्फ	६	२६
तिक	५	२४	तुन्फ	६	३०	तृन्हु	६	५७
तिग	५	२४	तुप	१	२८८	तृप	४	८६
तिष	५	२५	तुप	६	३०	तृप	१०	२१३
तिज	१	६६७	तुपि	१०	१०४	तृफ	६	२६
तिज	१०	१००	तृफ	१	२८८	तृष	४	१२१
तिप	१०	१२१	तृफ	६	३०	तृहि	७	२४
तिष्ट	१	२५५	तृबि	१०	१०४	तृहु	६	५७
तिम	४	१५	तुभ	१	५००	त	१	६६४
तिल	१	३५६	तुभ	४	१३१	तेष्ट	१	२५५
तिल	६	६१	तुभ	४	५३	तेवृ	१	३३४
तिल	१०	६१	तुर	३	२१	त्यज	१	७१३
तिल्ल	१	३५६	तुर्वी	१	३७८	त्रकि	१	७५
तीम	४	१५	तुल	१०	५४	त्रगि	१	६१
तीर	१०	२६	तुष	४	७५	त्रदि	१	५७
तीव	१	३७६	तुस	१	४६६	त्रपि	१	५५५
तुज	१	१५४	तुहिर	१	४७	त्रपूष्	१	२६२
तुजि	१	१५४	तृड्	१	२४५	त्रसी	४	६
तुजि	१०	२७	तृण	१०	६१	त्रस	१०	१६४
तुजि	१०	१६७	तृण	१०	१३७	त्रसि	१०	१६७
तुट	६	८१	तूर	४	४३	त्रुट	६	८०
तुड	६	८८	तूरी	४	४३	त्रुट	१०	१४५
तुडि	१	१७६	तूल	१	३५२	त्रुट	१०	१४८
तुड्	१	२४५	तूल	१०	१३७	त्रुड	१०	१४५
तुण	६	४३	तूष	१	४४६	त्रुम्प	१	२८८
तुद	६	१	तृन्न	१	४४०	त्रुप	१	२८८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
बुफ	१	२५८	बसु	४	६६	दिवु	१०	१५२
बुम्फ	१	२५८	दय	१	३२०	दिवु	१०	१७०
ब्रैङ्	१	६८६	दरिद्रा	२	७२	दिश	६	३
ब्रौङ्	१	७५	दल	१	३६६	दिह	२	६
त्वञ्	१	४४३	दल	१	१६६	दीञ्	१	४०२
त्वच्ञ	१	४३६	दल	१	५५२	दीङ्	४	२४
त्वगि	१	६१	दबि	१	३८६	दीधीङ्	२	७७
त्वच	६	२२	दशि	१०	१२६	दीपी	४	४१
त्वन्नु	१	१२०	दशि	१०	१६७	दु	१	६७५
त्वरा	१	५२१	दसि	१०	१६७	दु	५	१२
त्विषा	१	७२८	दसि	१०	१२७	दुःख	१०	३१५
त्सञ्	१	३७०	दसु	४	१०७	दुङ्	६	६०
त्सर	१	३७०	दह	१	७१८	दुर्वी	१	३७८
थ			दहि	१०	११५	दुल	१०	५५
थुङ्	६	८६	दाञ्	३	६	दुष	४	७६
थुर्वी	१	३७८	दाण्	१	६६२	दुह	२	५
द			दान	१	७२	दुह	४	८८
दञ्	१	४०१	दाप्	२	५२	दुहिर	१	४८७
दञ्	१	५१८	दायु	१	६२१	दृङ्	४	२२
दघ	५	३१	दाश	५	३३	दृ	५	३३
दधि	१	६४	दाशु	६	६१	दृङ्	६	११४
दण्ड	१०	३१२	दाशु	१	६३२	दृफ	६	३१
दद	१	१७	दाशु	१०	१२५	दृप	४	८७
दध	१	८	दासु	१	६३२	दृप	१०	२१३
दन्मु	५	२७	दाह	१	४२७	दृफ	६	३१
दन्श	१	७१६	दिभि	१०	१२१	दृमी	६	३५
दभ	१०	१२१	दिवि	१	३८८	दृमी	१०	२१४
दभि	१०	१२१	दिवु	४	१	दृशिर	१	७१५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
दृह	१	४८५	धवि	१	३८६	धोच्छ्र	१	३६६
दृहि	१	४८५	धस	६	५६	ध्मा	१	६५६
दृ	१	५४५	धाञ्	३	१०	ध्वै	१	६४७
दृ	६	२२	धातु	१	३६४	धज	१	१३६
दृङ्	१	६८६	धि	६	१०७	धजि	१	१३६
देषु	१	३३४	धित्त	१	३६६	धस	१०	१६१
द्वैप्	१	६५६	धिवि	१	३८८	ध्रात्ति	१	४४५
दो	४	३८	धिष	३	२२	ध्राखृ	१	८६
दु	२	३३	धीङ्	४	२६	ध्राघृ	१	७६
दुत	१	४६०	धुत्त	१	३६६	ध्राङ्	१	१६१
द्वै	१	६४४	धुञ्	५	१०	ध्रु	१	६७४
द्रम	१	३१३	धुर्वी	१	३७८	ध्रु	६	१००
द्रा	२	४७	ध्रू	६	६७	ध्रौ	१	६४६
द्रान्ति	१	४४५	ध्रून्	५	१०	ध्वज	१	१३६
द्राखृ	१	८६	ध्रून्	६	१६	ध्वजि	१	१३६
द्राङ्	१	१६१	ध्रून्	१०	२२४	ध्वण	१	३०२
द्रु	१	६७५	ध्रूप	१	२८१	ध्वन	१	३१०
द्रु	५	३३	ध्रूप	१०	१६७	ध्वन	१	५६५
द्रुण	६	४८	ध्रूरी	४	४५	ध्वन	१०	२७५
द्रुञ्	६	१०	ध्रुश	१०	८६	ध्वनि	१	५५२
द्रैकृ	१	६५	ध्रूष	१०	८६	ध्वन्सु	१	५०१
द्रै	१	६४५	ध्रूस	१०	८६	ध्वात्ति	१	४४५
द्विष	२	४	धृङ्	१	६८४	ध्व	१	६७०
द्व	१	६६६	धृङ्	६	११५	न		
ध			धृष	१०	२३६	नख	१	६१
धक	१०	५०	धृषा	५	२६	नजी	६	१२
धण	१	३०८	धेकृ	१	६५	नट	१	२०६
धन	३	२३	धेट्	१	६४१	नट	१	५२८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
नट	१०	१२	पठ	१	२२७	पा	१	६५७
नट	१०	१६७	पडि	१	१८५	पा	२	४६
नड	१०	१२	पडि	१०	११८	पार	१०	२६३
नदि	१	५५	पण	१	२६६	पाल	१०	६३
नम	१	५५५	पत्	४	४८	पि	६	१०६
नय	१	३१८	पत	१०	२४६	पिचच	१०	३५
नर्द	१	४७	पत्लु	१	५८०	पिछ	६	२०
नर्ब	१	२८६	पथि	१०	३४	पिजि	२	२०
नाथृ	१	७	पथे	१	५८३	पिजि	१०	२७
नाथृ	१	७	पद	१	४२	पिजि	१०	१६७
निवास	१०	२७१	पद	४	६१	पिट	१	२१०
निवि	१	३८७	पद	१०	२८१	पिट	१	२१५
निष्क	१०	१६४	पन	१	२६७	पिठ	१	२३५
नीव	१	३७६	पयं	१	३१८	पिड	१	२१५
नृति	४	८	पर्य	१	३२५	पिडि	१	१७७
नृ	१	५४६	पर्य	१०	१६	पिडि	१०	११८
नृ	६	२४	पर्द	१	२५	पिल	१०	५६
प			पर्ब	१	३८१	पिवि	१	३८७
पन्न	१	४४७	पर्ब	१	४०६	पिश	६	१४२
पन्न	१०	१७	पल	१	५७५	पिशृ	१	४७३
पन्न	१०	३२५	पल	१०	६३	पिष्लु	७	२०
पन्न	१	१०७	पल्यूल	१०	२६७	पिस	१०	२८
पर्चष	१	७२४	पश	१०	१६५	पिसि	१०	१९७
पचि	१	१०७	पश	१०	२५०	पिसृ	१	४७३
पचि	१०	६६	पष	१	६२६	पीङ्	४	३२
पट	१	१६८	पष	१०	१६५	पीड	१०	११
पट	१०	१६७	पष	१०	२५०	पील	१	३४६
पट	१०	२४५	पसि	१०	६८	पीव	१	३७६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
पुंस	१०	८६	पूल	१	३५३	प्यैङ्	१	६८८
पुट	६	७२	पूल	१०	८५	प्रछ	६	११७
पुट	१०	६७	पूष	१	४५०	प्रथ	१	५१२
पुट	१०	१६७		३	४	प्रस	१	५१४
पुह	१०	२३	पृ	५	१४	प्रा	२	५४
पुण	६	४४	पृ	१०	१५	प्रीङ्	४	३४
पुथ	४	११	पृङ्	६	१०४	प्रीञ्	६	२
पुथ	१०	१६७	पृञि	२	२१	प्रीञ्	१०	२२५
पुथि	१	३७	पृची	२	२१	प्रुङ्	१	६८३
पुर	६	५५	पृची	७	३०	प्रुष	६	५६
पुल	१	५७८	पृची	१०	२०२	प्रुषु	१	४६३
पुल	१०	५६	पृढ	६	४०	प्रुषुल	१०	५५
पुष	१	४६२	पृण	६	४१	प्रोथू	१	६०६
पुष	४	७३	पृय	१०	१६	प्लज	१	६३१
पुष	६	६०	पृथु	१	५१३	प्लिह	१	४२५
पुष	१०	१६५	पृषु	१	४६४	प्लुङ्	१	६८३
पुषप	४	१४	पृ	३	४	प्लुष	४	७
पुस	४	१०६	पृ	६	१८	प्लुष	४	११०
पुस्त	१०	४८	पृ	१०	१५	प्लुष	६	५६
पूङ्	१	६६०	पैल	१	३६१	प्लुषु	१	४६४
पूज	१०	६२	पैवृ	१	३३५	प्लोवृ	१	३३५
पूञ्	६	११	पैसृ	१	४७३	प्ला	२	४८
पूयी	१	३२३	पै	१	६५४			
पूरी	४	४२	पैणू	१	३०७	फ		
पूरी	१०	१६८	प्यायी	१	३२६	फक्क	१	८३
पूर्य	१०	८५	प्युष	४	१०६	फण	१	५६१
पूर्व	१	३८१	प्युस	४	६	फल	१	३५५
पूर्व	१०	११३	प्युस	४	१०६	फला	१	३४४
						फुल	१	३५७

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
फेल्	१	३६१	बुध	१	५६७	भण	१	३०८
ब			बुध	१	६१४	भदि	१	१२
बद्	१	४२	बुध	४	६३	भदि	१०	६८
बध	१	६६६	बुधिर	१	६१४	भन्जो	७	२१
बध	१०	१४	बुन्दिर	१	६१५	भर्त्स	१०	१३१
बन्ध	६	४०	बुन्धिर	१	६१५	भर्ब	१	२८६
बन्ध	१०	१४	बुल	१०	५७	भर्व	१	३८३
बभ्र	१	३७१	बुस	४	११३	भल	१	३३१
बर्ब	१	२८६	बुस्त	१०	४६	भल	१०	१४७
बर्ह	१	४२३	बृह	१	४८५	भल्ल	१	३३१
बर्ह	१०	११०	बृहि	१	४८५	भष	१	४५६
बर्ह	१०	१६७	बृहि	१०	१६७	भस	३	१६
बल	१	५७६	बृहिर	१	४८६	भा	२	४४
बल	१०	७८	बृहु	६	५६	भाज	१०	२७२
बल्ह	१	४२३	वेदिर	१	६१५	भाम	१	२६८
बल्ह	१	१६७	ब्रीस	१०	११०	भाम	१०	२५८
बसी	४	११५	ब्रूञ्	२	३७	भाष	१	४०५
बस्त	१०	१३२	ब्रूस	१०	११०	भासृ	१	४१२
बहि	१	४२०	व्लेष्क	१०	२६४	भिन्न	१	३६६
बहि	१०	१६७	भ			भिदिर	७	२
बाधृ	१	६	भक्त	१०	२१	मिल	१०	६०
बाह्	१	४२६	भज	१	७२५	भी	३	२
विदि	१	५३	भज	१०	१७६	भुगि	१	६३
बिल	६	६६	भजि	१०	१६७	भुज	७	२२
बिल	१०	६०	भट	१	२०६	भुजो	६	१२२
बिस	४	१११	भट	१	५२७	भू	१	१
बुष्क	१	८७	भडि	१	१७६	भू	१०	१८५
बुक्क	१०	१५६	भडि	१०	४३	भू	१०	२३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
भूष	१	४५५	म			मय	१	३१८
भूप	१०	१७५	मकि	१	७१	मर्च	१०	६७
भृजी	१	११०	मक्ष	१	४४१	मर्व	१	३८१
भृञ्	१	६३८	मख	१	६१	मल	१	३३०
भृञ्	३	५	मगि	१	६१	मल्ल	१	३३०
भृशु	४	११८	मधि	१	७७	मव	१	३६१
भृषु	१	४६६	मच	१	१०५	मव्य	१	३३८
भृ	६	२०	मचि	१	१०६	मश	१	४७६
भेषू	१	६२३	मज	१	१५६	मष	१	४५८
भेषू	१	४१६	मठ	१	२२६	मसी	४	१६५
भ्यस	१	४१६	मठि	१	१६७	मस्क	१	७५
भ्रण	१	३०२	मडि	१	७५	मस्जौ	६	१२०
भ्रन्शु	१	५०१	मडि	१	२१६	मह	१०	२५५
भ्रन्शु	४	११८	मडि	१०	४५	महि	१	४२०
भ्रम	१	५८६	मण	१	३०२	महि	१०	१६७
भ्रमु	१	५८६	मन्त्रि	१०	१२६	मा	२	५५
भ्रमु	४	६८	मथि	१	३७	माक्षि	१	४४५
भ्रस्ज	६	४	मथे	१	५८४	माङ्	३	६
भ्राजू	१	१११	मद्	१०	१५१	माङ्	४	३२
भ्राजू	१	५६४	मदि	१	१३	माथि	१	३७
भ्राशृ	१	५६४	मदी	१	५५२	मान	१	६६८
भ्री	६	३६	मदी	४	१०१	मान	१०	२३१
भ्रुड	६	६१	मन	४	६६	मार्ग	१०	२३५
भ्रृण	१०	१३८	मन	१०	१५५	मार्ज	१०	६७
भ्रृजू	१	१११	मनु	८	६	माह	१	६३३
भ्रृषू	१	६२३	मन्थ	१	३७	मिछ	६	२०
भ्लक्ष	१	६३१	मन्थ	६	४५	मिञ्	५	४
भ्लाशृ	१	५६४	मभ्र	१	३७१	मिथू	१	६१०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
मिद्	१०	८	मुठि	१	१६८	मृड	६	३६
मिदा	१	४६२	मुडि	१	१७८	मृड	६	४६
मिदा	४	१३३	मुडि	१	२२१	मृण	६	४२
मिदि	१०	८	मुडि	१	२२३	मृद	६	४८
मिद्	१	६१०	मुण	६	४५	मृदु	१	६१३
मिल	१	३४५	मुद	१	१६	मृश	६	१२६
मिल	६	६८	मुद	१०	१६०	मृष	४	५४
मिवि	१	३८७	मुर	६	५३	मृष	१०	२३८
मिश	१	४७६	मुर्छा	१	१३१	मृषु	१	४६४
मिश्र	१०	३०७	मुर्वी	१	३८०	मृ	६	१६
मिष	६	५६	मुल	१०	५८	मृङ्	१	६८५
मिषु	१	४६१	मुष	१	४५८	मेटु	१	१६६
मिह	१	७१६	मुष	६	६१	मेथृ	१	६१०
मी	१०	२१७	मुस	४	११४	मेह	१	६१०
मीङ्	४	२७	मुस्त	१०	८७	मेधृ	१	६११
मीन्	६	४	मुह	४	८६	मेधृ	१	२६०
मीमृ	१	३१३	मूङ्	१	६६१	मेवृ	१	३३५
मील	१	३४५	मूत्र	१०	२६१	मोक्ष	१०	१७६
मीव	१	३७६	मूल	१	३५४	म्ना	१	६६१
मुच	१	१०५	मूल	१०	५८	म्रक्ष	१०	१०८
मुच	१	१६२	मूष	१	४५१	म्रद	१	५१५
मुचि	१	१०५	मृ	६	१०५	म्रुचु	१	१२०
मुच्लृ	६	१३४	मृग	१०	२८३	म्रुन्तु(पाठा.)	१	१२०
मुज	१	१५६	मृङ्	६	१०५	म्रुट्	१	१६६
मुजि	१	१५६	मृज(पाठा०)	१	१५६	म्रुट्	१	१६६
मुट	६	७६	मृजि	१	१५६	म्रुचु	१	१२०
मुट	१०	६६	मृजूप्	२	६१	म्रुन्तु(पाठा.)	१	१२०
मुटि	१	२५३	मृजूष	१०	२३७	म्रुत्र	१	१२५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
म्लेच्छ	१०	१०६	युष	४	१२८	रभ	१	७००
म्लेट्ट	१	१६६	यूष	१	४५३	रभि	१	२७१
म्लेषु	१	३३५	यौट्ट	१	१६५	रभ	१	५६२
म्लौ	१	६४३	येष्ट	१	४०८	रय	१	३२१
य			र			रवि	१	३८६
यत्	१०	१४०	रक	१०	१८७	रस	१	४६६
यज	१	७२६	रक्	१	४३८	रस	१०	३१६
यत	१०	१८१	रख	१	६१	रह	१	४८३
यती	१	२६	रखि	१	६१	रह	१०	७७
यत्रि	१०	३	रग	१०	८७	रह	१०	२४६
यभ	१	७०८	रगि	१	६१	रहि	१	४८४
यम	१	५५८	रगे	१	५३२	रहि	१०	६४७
यम	१	७११	रधि	१	७५	रा	२	५०
यम	१०	७६	रधि	१०	१६७	राखु	१	८६
यसु	४	१०४	रच	१०	२५२	राघृ	१	७६
या	२	४२	रठ	१	१६६	राजू	१	५६३
याचू	१	६०६	रठ	१	२३२	राध	४	७१
यु	२	२५	रण	१	३०२	राध	४	८४
यु	१०	१५६	रण	१	५३७	राध	५	१६
युगि	१	६३	रणि	१	५५२	रासु	१	४१३
युञ्ज	१	१३३	रद	१	४४	रि	६	१०६
युज	४	६७	रन्ज	१	५४४	रिखि	१	६१
युज	१०	२०२	रन्ज	१	७२६	रिगि	१	६१
युजिर्	७	७	रन्ज	४	५८	रिच	१०	२१०
युजु	१०	१५६	रप	१	२८६	रिचिर्	७	४
युञ्	६	७	रफ	१	२८६	रिज	१	१०६
युत्	१	२७	रफि	१	२८६	रिवि	१	३८६
युध	४	६४	रवि	१	२६४	रिश	६	१२४

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
रिष	१	४५८	रुच	१०	२६२	लजी	६	१२
रिह	६	२७	रूप	१०	३१६	लञ्ज	१०	२४०
खी	६	३१	रैकृ	१	६६	लट	१	२००
खीङ्	४	२८	रैजू	१	६११	लड	१	२५०
रु	२	२६	रैट्ट	१	६०७	लड	१०	७
रुङ्	१	६८३	रैपृ	१	२६०	लाडि	१	५५१
रुच	१	४६४	रैभृ	१	२७१	लाडि	१०	६
रुज	१०	१६६	रैवृ	१	३३६	लाडि	१०	१६७
रुजो	६	१२१	रैषृ	१	४१०	लादि	१०	६
रुट	१	४६६	रै	१	६४८	लप	१	२८६
रुट	१	४६७	रौडू	१	२४७	लाबि	१	२६४
रुट	१०	११६	ल			लभष्	१	७०१
रुट	१०	१६७	लक	१०	१८७	लल	१०	१३५
रुटि	१	२२५	लच	१०	५	लश	१०	१७४
रुठ	१	४६७	लच	१०	१४३	लष	१	६२७
रुठ	१०	११६	लख	१	६१	लष	१०	१७४
रुठि	१	२५५	लखि	१	६१	लस	१	४७०
रुठि	१	२३६	लग	१०	१८७	लरजी	६	१२
रुठिर्	२	६२	लगि	१	६१	ला	२	५१
रुध	४	६५	लगे	१	५३३	लाखृ	१	८६
रुधिर्	७	१	लाधि	१	७५	लाघृ	१	७६
रुप	४	१२८	लाधि	१	१६७	लाछि	१	१२६
रुश	६	१२४	लाछ	१	१२६	लाज	१	१५२
रुष	१	४५८	लाज	१	५१	लाजि	१	१५२
रुष	४	१२३	लाज	१०	१०	लाभ	१०	३२२
रुष	१०	११६	लाजि	१	१५१	लाख	६	७०
रुह	१	५६८	लाजि	१०	१६७	लागि	१	६१
			लाजि	१०	३०६	लागि	१०	१८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
लिप	६	१३७	लूष	१	४५१	वठ	१	२२८
लिश	४	६६	लूष	१०	६४	वठि	१	१६६
लिश	६	१२५	लेष्ट	१	२६०	वडि	१०	४३
लिह	२	७	लोकृ	१	६३	वण	१	३०२
ली	६	३२	लोकृ	१०	१६७	वण्ट	१०	२४०
ली	१०	२०६	लोचृ	१	१००	वद	१	७३६
लीङ्	४	२६	लोचृ	१०	१६७	वद	१०	२३०
लुजि	१०	२७	लोष्ट	१	१६३	वदि	१	११
लुजि	१०	१६७	लौडृ	१	२४६	वन	१	३०८
लुट	१	२१३	ल्वी	६	३४	वन	१	३११
लुट	१	४६७	व			वनु	१	५४१
लुट	४	११६	वकि	१	७०	वनु	१	५५६
लुट	६	७२	वत्त	१	४४२	वनु	८	८
लुट	१०	१६७	वख	१	६१	वन्चु	१	१२०
लुटि	१	२२५	वखि	१	६१	वन्चु	१	१४९
लुठ	१	४६७	वगि	१	६१	वप	१	७३०
लुठि	१	२२५	वधि	१	७७	वम	१	५५६
लुठि	१	२४१	वच	२	५७	वम	१	५८५
लुण्ट	१०	२५	वच	१०	२३३	वसु	१	५८५
लुण्ट	१०	२५	वज	१	१५८	वय	१	३१८
लुथि	१	३७	वज	१०	६६	वर	१०	२४२
लुन्च	१	११८	वट	१	२०२	वर्च	१	६८
लुप	४	१२८	वट	१	५२७	वर्ण	१०	१७
लुप्लृ	६	१३५	वट	१०	२४५	वर्ण	१०	३२४
लुबि	१०	१०४	वटि	१	१७४	वर्ध	१०	१०२
लुभ	४	१२६	वटि	१	२२४	वर्फ	१	२८६
लुभ	६	२६	वटि	१०	४३	वर्ह	१	४२४
लुञ्	६	१२	वटि	१०	३०५	वत्त	१	३२६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
वल्	१	५५२	विज	१	१३६	वृची	७	२६
वल्क	१०	३०	विजिर्	३	१३	वृज	१	१३६
वल्ग	१	६१	विजी	६	११	वृजी	२	२०
वल्भ	१	२७५	विजी	७	२८	वृजी	७	२६
वलयूल	१०	२६७	विट	१	२१६	वृजी	१०	२०७
वल्ल	१	३२६	त्रिड	१	२१६	वृञ्	५	६
वश	२	८२	वित्त	१०	३१८	वृञ्	६	१५
वष	१	४५८	विथू	१	२८	वृञ्	१०	२०८
वस	१	७३३	विद	२	५६	वृत्	१	५०४
वस	२	१६	विद	४	६२	वृत्	४	४६
वस	१०	१८२	विद	७	१७	वृत्	१०	१६७
वसु	४	१०८	विद	१०	१५४	वृष्टु	१	५०५
वस्क	१	७५	विद्ल	६	१३६	वृष्टु	१०	१६७
वह	१	७३१	विघ	६	३७	वृश	४	११६
वा	२	४३	विल	६	६४	वृष	१०	१५०
वा	१०	२६८	विश	६	१२८	वृषु	१	४६४
वान्ति	१	४४५	विष	६	५८	वृ	६	२०
वाञ्छि	१	१२७	विषु	१	४६१	वृञ्	६	१५
वाङ्	१	१६०	विषु	३	१४	वेञ्	१	७३५
वापश	१०	२४६	विष्णु	३	१४	वेणू	१	६१६
वावृत्तु	४	४६	वी	२	४१	वेथू	१	२८
वाश	४	५२	वीज	१	११२	वेष्ट	१	२५८
वाशृ	४	५२	वीज	१०	५५	वेल	१०	२६६
वास	१०	२७०	वीर	१०	२८५	वेल्ल	१	३६०
विचिर्	३	१३	वुगि	१	६३	वेवीङ्	२	७८
वचिर्	७	५	वृक	१	७३	वेष्ट	१	१६१
विद्ध	६	१२७	वृक्त	१	३६७	वेस	१	४७३
विद्ध	१०	१६७	वृङ्	६	४२	वेह	१	४२६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
वै	१	६५४	शट	१०	१३६	शामि	१	४१७
व्यच	६	१५	शठ	१	२३६	शसु	१	४८०
व्यज	६	१६	शठ	१०	२६	शासृ	१	६०
व्यथ	१	५११	शठ	१०	६४	शाडृ	१	१६२
व्यघ	४	७२	शठ	१०	१३६	शान	१	७२३
व्यप	१०	८४	शठ	१०	२४४	शार	१०	२५६
व्यय	१	६२०	शडि	१	१८३	शास	२	१५
व्यय	१०	८४	शण	१	५३८	शासु	१	४१७
व्यय	१०	३१७	शाड्लु	१	५६५	शासु	२	१५
व्युदि	१०	८४	शाड्लु	६	१३१	शासु	२	७५
व्येञ्	१	७३६	शप	१	७२७	शिक्ष	१	३६८
व्रज	१	१५८	शप	४	५६	शिधि	१	६६
व्रण	१	३०२	शब्द	१०	१६०	शिजि	२	२०
व्रण	१०	३२३	शम	१	५५८	शिज्	५	३
व्रश्च	६	१४	शम	१०	१४२	शिट	१	२०४
व्री	६	३५	शमु	४	६४	शिल	६	६६
व्रीड्	४	३०	शम्ब	१०	२०	शिष	१	४५८
वीड	४	१६	शर	१०	२५६	शिष	१०	२११
वृड	६	६१	शर्ब	१	२८६	शिष्लु	७	१६
व्ली	६	३०	शर्व	१	३८५	शीक	१०	२१६
श			शल	१	३२८	शीकृ	१	६२
शंसु	१	४८१	शल	१०	१३६	शीकृ	१	६७
शक	४	७८	शल	१	३६७	शीड्	२	२४
शकि	१	६८	शल	१	५८०	शीभृ	१	२६६
शकलु	५	१८	शलभ	१	२७४	शील	१	३४८
शच	१	१०१	शव	१	४७७	शील	१०	२६४
शचि (पाठा.)	१	१०२	शश	१	४७८	शु	१	६७१
शट	१	२०१	शष	१	४५८	शुक	१	८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
शुच	१	११४	शृब्	६	१७	श्रु	१	६७१
शुचिर्	४	५५	शेल	१	३६१	श्रै	१	५५३
शुच्यी	१	३४१	शेषृ	१	३३५	श्रोण	१	३०५
शुठ	१	२३७	शो	४	३५	श्रुकि	१	६७
शुठ	१०	६४	शोण	१	३०४	श्रुगि	१	६१
शुठ	१०	६५	शौट	१	१६४	श्राखृ	१	६०
शुठि	१	२३७	श्चुतिर्	१	३६	श्राष्टृ	१	८१
शुठि	१	२४०	श्च्युतिर्	१	३६	श्रिष	४	७७
शुठि	१०	८५	श्मील	१	३४५	श्रिष	१०	३३
शुध	४	८२	श्यैङ्	१	६८७	श्रिषु	१	४६३
शुन	१६	४७	श्रकि	१	६७	श्रोकृ	१	६४
शुन्ध	१	६०	श्रगि	१	६१	श्रोण	१	३०६
शुन्ध	१०	२२२	श्रण	१	५३८	श्रकि	१	७५
शुन्ध	१	२६२	श्रण	१०	३७	श्रच	१	१०२
शुन्ध	६	३४	श्रथ	१	५३६	श्रचि	१	१०२
शुभ	१	४६८	श्रथ	१०	१३	श्रठ	१०	२६
शुभ	६	३४	श्रथ	१०	२१६	श्रठ	१०	२४४
शुल्क	१०	७०	श्रथ	१०	२५६	श्रठि	१०	२६
शुल्व	१०	६५	श्रथि	१	२६	श्रभ्र	१०	७४
शुष	४	७४	श्रन्थ	६	४४	श्रल्क	१०	३०
शूर	१०	२८५	श्रन्थ	१०	२१६	श्रल्ल	१	३६७
शूरी	४	४६	श्रन्थ	१०	२२६	श्रस	२	६६
शूर्प	१०	६५	श्रमु	४	६७	श्रि	१	७४१
शल	१	३५१	श्रा	१	५४७	श्रिता	१	४६१
शूष	१	४५२	श्रा	२	४६	श्रिदि	१	१०
शृध	१०	१८०	श्रिब्	१	६३६	श्वेताश्र	१०	३२७
शृधु	१	५०६	श्रीच्	६	३		४	
शृधु	१	६१३	श्रिषु	१	४६३	वगे	१	५३४

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
षघ	५	२५	षितु	४	२	षुङ्क्	६	५७
षच	१	६६	षु	१	६७२	षुङ्क्	६	५७
षट	१	२१२	षु	२	३४	षुष्टृ	१	२५५
षण	१	३११	षुब्	५	१	षुष्ट्यै	१	६४६
षणु	८	२	षुष्ट	१०	२४	षुठगे	१	५३४
षद्	१०	२२१	षुम्भ	१	२६२	षुठल	१	५७२
षद्लृ	१	५६४	षुर	६	५०	षुठा	१	६६०
षद्लृ	६	१३२	षुह	४	१८	षुठिवु	१	३७३
षन्ज	१	७१४	षू	६	११०	ष्यासु	४	४
षम	१	५६६	षूङ्	२	२३	ष्याा	२	४५
षय	१	२८५	षूङ्	४	२१	ष्याह	४	६१
षर्ब	१	२८६	षूद्	१	२१	ष्या	२	३०
षश्च	१	१२२	षूद्	१०	१६३	ष्याम	४	४
षस	२	८१	षूष	१	४५२	ष्याह	४	६०
षस्ज	१	१२२	षेक	१	६७	ष्याै	१	६५५
षह	१	५६०	षेवृ	१	३३५	ष्यिवु	१	३७३
षह	४	१८	षो	४	३७	ष्यक्क	१	७५
षह	१०	२०४	ष्टक	१	५३०	ष्यद्	१	१८
षाध	५	१६	ष्टभि	१	२७२	ष्यन्ज	१	७०२
षिच	६	१३८	ष्टम	१	५६६	ष्यप	२	६४
षिब्	५	२	ष्टिध	५	२२	ष्यद्	१०	२००
षिब्	६	५	ष्टिप्र	१	२५५	ष्यर्त	१०	७४
षिट	१	२०४	ष्टिम	४	१५	ष्विदा	१	४६३
षिध	१	३८	ष्टीम	४	१५	ष्विदा	४	७६
षिधु	१	८३	षुच	१	१०८	स		
षिधु	४	८३	षुब्	२	३६	संघाम	१०	३०८
षिधू	१	३६	षुभु	१	२७८	सघ	५	२५
षिल	६	६६	षुत्त	१	४४०	सच	१	२८५

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
सट्	१० ८३	स्रभु	१ २६१	स्थगे	१ ५३४
सत्र	१० २८८	सेकृ	१ ६७	स्थल	१ ५७२
सभाज	१० २७३	सेवृ	१ ३३५	स्थुड	६ ८६
सर्ज	१ १३८	सै	१ ६५१	स्थूल	१० २८६
सर्व	१ २८६	स्कन्दिर्	१ ७०७	स्ना	१ ५५६
सल	१ ३६५	स्कभि	१ ५७२	स्निट	१० ३१
साष	५ १६	स्कृञ्	६ ६	स्पदि	१ १४
सान्त्र	१० २६	स्कृदि	१ ६	स्पर्ध	१ ४
साम	१० २६	स्खद	१ ५१६	स्पश	१ ६२६
साम	१० २६५	स्खदिर्	१ ५६०	स्पश	१० १३०
साम्ब	१० २०	स्खल	१ ६३२	स्पुडि	१० ४
सार	१० २५६	स्खलि	१ ५५२	स्पृ	५ १५
सुख	१० ३१५	स्तक	१ ५३०	स्पृश	६ १२६
सुट्ट	१० २४	स्उन	१ ३१०	स्पृह	१० २५७
सुन्भु	१ ५०३	स्तन	१ ५६५	स्फट	१ २२६
सुर	६ ५०	स्तन	१० २४८	स्फटि	१ २२६
सूच	१० २५६	स्तिण	१० १२१	स्कर	६ ६२
सूत्र	१० २६०	स्तुप	४ १२५	स्फल	६ ६२
सूर्ध	१ ४४४	स्तुप(स्तूप)	१० १२२	स्फायी	१ ३२६
सूर्ध्व	१ ३३६	स्तूप	४ १२५	स्फिट	१० ३२
सूर्ध्व	१ ४४४	स्तच्च	१ ४४०	स्फुट	६ ७८
सृ	१ ६६७	स्तृञ्	५ ६	स्फुट	१० ३२५
सृ	३ १७	स्तृहू	६ ५७	स्फुटि	१० ४
सृ	१० ६८	स्तृहू	६ ५७	स्फुटिर्	१ २२६
सृज	४ ६८	स्तृञ्	६ १३	स्फुडि	१ १८१
सृज	६ ११६	स्तेन	१० २७६	स्फुडि	१० ४
सृन्भु	१ ६६१	स्तोम	१० ३०६	स्फुर	६ ६२
सृण्ट	१ ७१०	स्त्यै	१ ६४६	स्फुड्या	१ १३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
स्फुल	६	६२	हठ	१	२३३	हृष	४	१२२
स्फूर्जा	१	१४८	हव	१	७०३	हृषु	१	४६८
स्मिङ्	१	६७८	हन	२	२	हैठ	१	१६६
स्मिट	१०	३१	हन्म	१	३१३	हैठ	६	६३
स्मुर्जा	१	१३२	हय	१	३४०	हैड	१	२१७
स्मृ	१	५४४	हर्य	१	३४२	हैड	१	५२६
स्मृ	१	६६५	हल	१	५७३	हैडू	१	१८६
स्मृ	५	१५	हसे	१	४७४	हैषू	१	४१०
स्यन्दू	१	५०७	हाक्	३	८	हौडू	१	२४६
स्यम	१०	१४१	हाङ्	३	७	हुङ्	२	८५
स्यसु	१	५६५	हि	५	१३	ह्यल	१	५४३
[सकि]	१	६७	हिक्क	१	६०४	ह्यल	१	५५५
सन्भु	१	२७७	हिडि	१	१७१	ह्यगे	१	५३४
सन्सु	१	५०१	हुडि	१	१७२	ह्यस	१	४६६
सन्हु	१	५०३	हिल	६	६८	ह्याद्	१	२२
सिषु	४	३	हिवि	१	३८८	ह्यी	३	३
सु	१	६७३	हिक्क	१०	१३३	ह्यीञ्	१	१२६
स्रक्	१	६७	हिसि	७	२४	ह्येष्ट	१	४०६
स्रै	१	६५३	हिसि	१०	२२०	ह्यगे	१	५३४
स्वन	१	५५६	हु	३	१	ह्यप	१०	१०५
स्वन	१	५६५	हुड	६	६०	ह्यस	१	४६६
स्वर	१०	५२१	हुडि	१	१८०	ह्यादी	१	२३
स्वर्त	१०	७४	हुडू	१	२४६	ह्यरक	१०	३२७
स्वर्द	१	१८	हुर्जा	१	१३०	ह्यल	१	५४३
स्वाद	१	२४	हुल	१	५८०	ह्यल	१	५५५
स्वृ	१	६६४	हुडू	१	२४६	ह्यू	१	६६३
ह	३		ह	३	१६	ह्यञ्	१	७३७
हट	१	२११	ह्यञ्	१	६३७			

दीर्घतरङ्गिण्यामुद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च वर्णानुक्रमेण निर्देशः

अथर्वः ३२२, २४।

अन्ये १८, १४। २५, १२। ३०,

१७। ३६, ६। ४७, १६। ५४, १६।

८८, ८। ८६, १०। १०८, ८।

१२५; १७। २०७, १४; २०। २४६,

७। २८०, २। २८७, ६। २८८,

१६। ३००, १। ३०५, ८। ३१२,

११; १४; १५। ५२१, २। ३२३,

२० ॥

अपरे ३२३, ६।

अमरकोषः १४१, २७। २६४,

१२। (द्र० अमरसिंहः)

अमरसिंहः ६८, १८। १२५, ४।

(द्र० अमरकोषः)।

अमृततरङ्गिणी (पाठा०) ६, २६।

अष्टाध्यायी १, ११।

अष्टाध्यायीसूत्रम् ॥ सर्वत्रोद्धृतानि

आचार्याः २६६, २२; २३।

आर्याः २५२, ६।

आर्हताः १०१, १३।

उणादौ २६, ११। ३०, ११। ५६,

१५। ७७, १२। ११८, १६ इत्यादि।

उणादिसूत्रम् ॥ बहुत्र उद्धृतानि।

उपाध्यायाः १८, १।

एके १८, १। २४, १७। ३२, ६।

३३, ११। ३४, ८। ३५, १०। ४३,

४। ४६, २। ५१, १०। ५३, १६।

५४, १०। ५६, १। ५६, १२।

७८, १। ८०, ३। ८३, १६। ८५,

१३; १८। ६१, ८। ६४, ५। ६८,

१०। १०२, ६। १०३, १८। १०४;

१७। १०७, १६। १०६, १०।

११०, १६। १११, १३। ११४, १०।

११५, ६। १२३, २०। १२७, ६;

१०; १४। १२८, ६। १३६, १०।

१६६, २। १७०, ६। १७३, २।

१८६, १२। १६४, ११। १६८,

१०। २०२, १४। २०७, १६। २०८,

१४। २१५, १४। २१७, १८। २१६,

२। २२०, ५। २२८, २। २२६,

२। २३०, ३। २३७, १४। २३८,

११। २४५, १०। २४६, १७। २७०,

६; १५। २८१, ११; १४। २८२,

२; ८; २३। २८३, २०; २३। २८४,

२; ७। २८७, ६; ६। २८८, ३; ६;

१२। २८६, ८; १३; १६; २०; २१।

२६१, १०; १४। २६२, ७; ११।

२६४, २१। २६५, १५। २६६, ६।

२६७, ५। ३००, ११। ३०२, ७।

३०३, ११। ३०४, २। ३०७, १०;

१५। ३०८, ६; १०; १४। ३१४,

१४। ३१५, ६। ३१६, ११। ३१९,

॥ एतच्चिह्नानि ग्रन्थो ग्रन्थकारो वा न साक्षात्निर्दिष्टः। तद्वचनानि नाम-
निर्देशं विनोद्धृतानि।

६; ७। ३२१, १। ३२२, २०।

कण्ठः २४, ३। ३४, ११। ५५, १७।

६५, १२। ६५, १६। २१६, १६।

कर्मयोगामृततरङ्गिणी ६, १८।

कस्मिंश्चिद् व्याकरणे ३१, ३।

कातन्त्रम् ७, ४। १५६, १३।

कात्यः ३६, ३।

कात्यायनः ३१६, ११।

कात्यायनवार्तिकम् अनेकत्रोद्धृतः

कामन्दकनीतिसारः ४१, १।

काशकृत्स्नाः १८५, ५।

किराताजुनीयम् १०४, २३।

कुमारसम्भवः १२०, १५। १२७,

८।

काशिकावृत्तिः

केचित् ६८, ७। २८६, २२। २६६,

४। ३००, २। ३१०, १३। ३२०,

२६।

कौशिकः १४, ११। १९, ११।

२२, ७। ३१, १। ३५, १८ पाठा०।

५४, १६। ५८, १। ६०, १६। ६५,

१३। ६६, २२। ८२, १०। ८४, १।

६६, ४। १०३, ८। १०७, २।

१२७, २। १७०, १४; १८। २७६,

२१। २८५, ५। २८६, ६। २८६,

६। २६०, १७। २६४, २३। ३००,

१३; १७।

गणपाठः अनेकत्रोद्धृतः।

गणसूत्रम् बहुत्रोद्धृतानि।

गीता ४०, २०।

गुप्तः ६६, २। ११२, ६। ३२०,

२२। ३२३, २१।

चन्द्रः २, ३। १५, १४। २८, ३;

८। ३४, ४। ३५, १२। ३७, १५।

४६, ३। ६४, १७। ६५, ८। ८४,

१५। ८५, १। ८६, ६; २२। ६२,

४; ५। ६३, १६। ६८, ६। १००,

७। १०७, ८। ११०, १। ११५,

१७। ११६, १२। २२७, ३। २३५,

७। २८१, १३; १५। २८२, ३; ४;

१६। २८४, ३; १२; २०। २८५,

१७। २८६, ७; १६; १६; २१।

२८७, ७। २८८, ९; १२; २१।

२८६, ५; १६; २३। २६१, ७।

२६२, १०; १६; १६। २६५, २१।

२६६, १३। २६७, १। २६८, १६।

३००, ७। ३०२, १४। ३०३, ३।

३०६, ६। ३१२, ५; १४। ३१४,

२२। ३१८, ६। ३२०, ७; ६।

चरकः ६४, १६।

चान्द्रघातुपाठः अनेकत्रोद्धृतः।

चान्द्रम् ३६, २। ८७, १६। ३०६, ४।

चान्द्रे २६०, २०।

चान्द्रः २६१, ६।

चान्द्राः ५७, ३। ७८, ८। ७६, १२।

८६, ३। ६३, १०। २८०, ५; ११।

२८१, ३। ३६३, १६।

छान्दसम् ६३, १५।

छान्दोग्योपनिषद् १३१, ३।

तण्डुः-ताण्डवम् ५०, ८; ६।

तन्त्रवार्तिकम्* ८, ३।

दुर्गः १७, ११। १६, ६। ३०, ३।
 ३२, ६। ३६, ६। ३७, १८। ५४,
 ५। ५७, १०। ५८, १३। ५६, ८।
 ६२, ६। ६३, १२। ६६, १। ७६,
 ३। ८०, २२। ८२, ५। ६०, ३;
 १२। ६२, ४; ६। ६३, १८। ६४,
 ५; १५। ६५, २। ६६, १४। १००,
 ३; ७। १०६, ६। १०६, ८; १६।
 ११०, १। ११४, ३। ११६, १३।
 १२५, ५। १२६, १५। १२८, ४।
 १४५, १; १६। १५८, १४। २०१,
 ३। २०३, १७। २०७, ७। २१०,
 ३। २१६, २; ६। २२१, १२।
 २३०, २। २३१, ८। २३६, ७।
 २३६, १। २४०, ७। २४१,
 ४। २४२, १५। २४३, ६, २,
 २४५, ३। २७१, ६। २७४, २।
 २७६, ८। २८०, १६। २८१, ७।
 २८२, ५। २८६, २२। २८७, ४;
 ८। २८८, ८। २९०, ७। २९१,
 ३। २९४, १२। २९५, २२। २९६,
 १०। ३००, ४। ३०१, २। ३०२,
 ५; १४। ३०३, ३। ३०४, १।
 ३१३, १३। ३१५, १। ३१६, ७।
 दौर्गधातुपाठः* अनेकत्रोद्घृतः।
 दौर्गम् ८७, २०।
 दौर्गाः १८, १। २२, १५। ५२,
 ६। ५७, ५। ८५, १। १७०, १;
 १५। २६०, ११। २७६, १४।

२८०, ४। २८२, २; ४; १०।
 २८७, १६। २८६, १४। २९०;
 २०। २९२, १३। २९८, १८।
 ३१५, २। ३२०, ३।

द्रमिडाः २२, ६। ३४, ३। ५४,
 ७। १६१, ११। १६८, ११। २०७,
 १८। २३६, ५। २३७, ८। २५२,
 ६। २६०, ७। ३११, १।

नन्दिस्वामी ५६, ४; २५ पाठा०।
 नन्दी ४६, ३। ५४, १३। ५६,
 ४। १०१, १३। १०७, ८। १२५,
 १३; १७। १४६, १। १६१, ३।
 २६२, १०। २६८, ११। २७१,
 ६। २८०, ६; १६; २०। २८६,
 १। २८७, १५। २८६, ६। २९१,
 ३। २९२, १५। २९४, २२। २९६,
 ८। २९८, १८। ३०२, १४।
 ३०४, २। ३०५, ११। ३०६, २२।
 ३१२, १६। ३१३, १२।

निरुक्तम्* १३, १०; ११।

पञ्चिका ५८, ६। ११०, १६।

पञ्चिकाकारः ५८, २० पाठा०।

पाठभेदः ३१४, ८।

पाणिनिः ६२४, ४।

पारायणम् १०, १४। २६१, १७।
 ३०५, १२।

पारायणम् (चान्द्रम्) २८८, १०।
 ३०६, ४।

पारायणिकाः १, १३। २, ३।
 १८२, १। ३२३, २२।

पूर्वाचार्यसंज्ञा १८८, १५ ।
 पूर्वे २६०, ६ ।
 प्रशस्तपादभाष्यम् ३, २ ।
 प्राञ्चः १२५, ६ ।
 भगवद्गीता—गीताशब्दं पश्यत ।
 भट्टशशाङ्कधरः ७, ३ ।
 भट्टशेषाङ्कधरः ७, १६ पाठा० ।
 मट्टिः ६७, १ । ७६, ६ । ३०७,
 २० ।
 (भल्लटः) ७६, ११ ।
 (भागुरिः) १६३, ४ । २०६, ४ ।
 भाष्यम् ५, १२ । ७१, २० । १३२'
 १७ । २५२, ५ ।
 भोजः—द्र० श्रीभोजः ।
 मल्लः ५४, १४ ।
 महाभाष्यम्—बहुत्रोद्धृतम् ।
 माध्यन्दिनी संहिता २४१, ७ ।
 मालतीमाधवः ६४, ३ ।
 रघुवंशः १०६, १७ ।
 वाक्यकारः ३२२, ८ ।
 वाक्यपदीयम् २, १६-१६ ।
 १६-१८ । ३२२, २२ (२८) ।
 वामनः १२७, ८ । २१०, ४ ।
 वामनीयकाव्यालंकारः ३२२, ७ ।
 वृत्तिकृत् (काशिकाकारः) १४६, १ ।
 वृत्तिकृत् (धातुवृत्तिकारः) २०, ५ ।
 वैशेषिकम् ३, १ ।
 व्याघ्रभूतिः २०२, १४ ।

रामायणम् ३२२, २० ।
 (लौकिकः) ३५, ८ । ३७, १८ ।
 शशाङ्कधरः—द्र० भट्टशेषाङ्कधरः ।
 शाकटायनः ३०३, १७ ।
 शिवः ४१, १ । (द्र० शिवस्वामी)
 शिवस्वामी २२६, २३ ।
 शिशुपालवधः ५५, २ । २४८,
 ४ । ३२२, १८ । ३२३, ८ ।
 श्रीभोजः १४, १६ । ११२, १२ ।
 ११४, ५ । १५४, ८ । ३२२, ६ ।
 षड्वृत्तयः २, ८ । (द्र० एतद्वृष्टस्था
 टि० २) ।
 सभ्याः १८, २ । ३६, २ । ८७,
 १८ । ६८, १४ । ११६, १ । १६४,
 ६ । २१७, ८ । २७६, ८ । ३२१,
 ११; १६ ।
 सरस्वतीकण्ठाभरणम् ५७, १ ।
 सुभाषितरत्नावली १२५, ४ ।
 सूर्यः ७, ८ । १४, १३ । ६६, ३ ।
 सूर्यशतकम् १०४, २२ ।
 सौनागाः ३, ६ । ३२३, ११ ।
 स्मरणम् १८६, १६ । १८७, १ ।
 स्मृतिः ५, २ । १७, ७ ।
 स्वामी ५६, ४ ।
 हर्षचरितम् ६५, १७ ।
 हेवाकिनः (?) १२५, ६ (प्राञ्चो-
 हेवाकिनः) ।

क्षीरतरङ्गिण्याष्टिप्पण्यां प्रमाणात्वेनोद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि

अमरकोषः (अमरसिंहस्य)
 अमरकोशटीका (क्षीरस्वामिनः)
 अमरकोशटीका (भानुजीदीक्षितस्य)
 अमरकोशोद्धाटनम् (क्षीरस्वामिनः)
 अमरटीकासर्वस्वकारः (सर्वानन्दः)
 अमरटीकासर्वस्वम् (सर्वानन्दस्य)
 अष्टाङ्गहृदयम् (वाग्भट्टस्य)
 अष्टाङ्गहृदयव्याख्या (हिमाद्रेः)
 अष्टाध्यायी (पाणिनेः)
 आपिशलाः (पृष्ठ ३६)
 आपिशलिः (वैयाकरणः)
 आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
 इन्द्रः (पृष्ठ ३)
 उज्ज्वलदत्तः (उणादिटीकाकारः)
 उणादयः (पञ्चपादी)
 " (दशपादी)
 उणादिकोशाख्या (स्वामिदया-
 नन्दस्य)
 उणादिवृत्तिः (श्वेतवनवासिनः)
 " " (नारायणभट्टस्य)
 " " (उज्ज्वलदत्तस्य)
 " " (दुर्गासिंहस्य)
 " " (दण्डनाथस्य)
 " " (पेरुसूरिणः)
 " " (हेमचन्द्रस्य)
 " " (दशपाद्या अज्ञातनामा)
 " " " "

उणादिवृत्तिः (संक्षिप्तसारनामा)
 उणादिवृत्तिकाराः
 उद्धोतः (भाष्यप्रदीपोद्धोतो
 ऋग्वेदः [नागेशस्य]
 ऋग्वेदभाष्यम् (स्कन्दस्वामिनः)
 " " (सायणाचार्यस्य)
 कण्ठाभरणम् (सरस्वतीकण्ठा-
 भरणम्)
 कन्नडटीका (काशकृत्स्नधातुपाठस्य)
 कविकल्पद्रुमः (वोपदेवस्य)
 कविकल्पद्रुमटीका (दुर्गादासस्य)
 कातन्त्रकृद्व्याख्यानम् (दुर्गासिंहस्य)
 कातन्त्रम् (व्याकरणम्)
 कातन्त्रधातुपाठः
 कात्यायनः (वार्तिककारः)
 कात्यायनश्रौतसूत्रम्
 कालिदासः
 काव्यप्रकाशः (मम्मटस्य)
 काव्यालंकारः (वामनस्य)
 काशकृत्स्नः (वैयाकरणः)
 काशकृत्स्नधातुपाठः
 काशकृत्स्नधातुपाठकन्नडटीका
 (चन्नवीरस्य)
 काशिकाकारः
 काशिकावृत्तिः
 कैयटः (महाभाष्यप्रदीपकारः)
 कौटिल्य-अर्थशास्त्रम् (चाणक्यस्य)

क्षीरतरङ्गिणी (क्षीरस्वामिनः)
 गणरत्नमहोदधिः (वर्धमानस्य)
 गणवृत्तिः (क्षीरस्वामिनः)
 गालवः (पृष्ठ ३)
 गीता (भगवद्गीता)
 गोभलगृह्यम्
 चन्नवीरकविः (काश०धातु०कन्नड-
 टीकाकारः)
 चन्द्रः (वैयाकरणः)
 चरकसंहिता (वैद्यकस्य)
 चान्द्र-उणादयः
 चान्द्र-धातुपाठः
 चान्द्र-धातुसूत्रम्
 चान्द्रवृत्तिः (धर्मकीर्तः)
 चारायणिसूत्रम् (पृष्ठ २५५)
 जयादित्यः (काशिकाकृत्)
 जाम्बवतीविजयम् (पाणिनेः)
 जैनेन्द्रमहावृत्तिकृत् (अभयनन्दी)
 जैनेन्द्रव्याकरणम् (पूज्यपादप्रोक्तम्)
 जैनेन्द्रव्याकरण और उसका खिल-
 पाठ
 तत्त्वबोधिनी (सि०कौ० व्याख्या)
 तन्त्रवार्तिकम् (भट्टकुमारिलस्य)
 ताम्रपत्रम् (भोजदेववर्मणः)
 तैत्तिरीयब्राह्मणम्
 त्रिकाण्डशेषः
 दशपादी-उणादयः
 दशपाद्यादिवृत्तिकारः
 दीक्षितः (भट्टोजिदीक्षितः)
 दुर्गः (कातन्त्रव्याख्याता)
 दुर्गसिंहः (कातन्त्रव्याख्याता)

दुर्गादासः (कविकल्पद्रुमव्याख्या-
 कारः)
 देवः (द्वैवग्रन्थकृत्)
 देवपालः (लौगाक्षिगृह्यव्याख्याकारः)
 देवराजयज्वा (निघण्टुटीकाकृत्)
 द्वैवम् (देवकृतो ग्रन्थः)
 द्वैवतब्राह्मणम्
 धातुपारायणम् (अज्ञातनाम्नः)
 धातुपारायणम् (उज्ज्वलदत्तोद्घृतम्)
 धातुपारायणकारः
 धातुप्रदीपः (मैत्रेयस्य)
 धातुवृत्तिः (सायणस्य)
 धातुवृत्तिकाराः (सायणमैत्रेयादयः)
 नागेशीयोद्घोतः
 नागेशभट्टः, नागोजिभट्टः
 निघण्टुः (यास्कस्य)
 „ (कौत्सव्यस्य)
 निघण्टुटीका (देवराजयज्वनः)
 निरुक्तम् (यास्कीयम्)
 निरुक्तकारः (यास्कः)
 निरुक्तटीका (स्कन्दस्वामिनः)
 निरुक्तटीका (दुर्गस्य)
 न्यायमञ्जरी (जयन्तस्य)
 न्यासः (काशिकावृत्तिविवरणम्)
 न्यासकारः (जिनेन्द्रबुद्धिः)
 पञ्चपादी-उणादयः
 पतञ्जलिः (महाभाष्यकारः)
 पदमञ्जरी (हरदत्तस्य काशिकाव्या-
 ख्या)
 परिभाषावृत्तिः (सीरदेवस्य)
 परिभाषाभास्करः (शेषाद्रिनाथस्य)

परिभाषेन्दुशेखरः (नागेशस्य)
 पारिणिः
 पातञ्जलप्रयोगः
 पाल्त्रकीर्तिः (जैनशाकटायनतन्त्रकृत्)
 पुरुषकारः (द्वैव्याख्यानम्)
 पूर्वव्याकरणम् (पृष्ठ ११०)
 पौष्करः (पौष्करसादिः, पृष्ठ ३)
 प्रक्रियाकौमुदी (रामचन्द्रस्य)
 प्रक्रियाकौमुदीटीका (विट्ठलस्य)
 प्रक्रियासर्वस्वम् (नारायणभट्टस्य)
 प्रक्रियासर्वस्वकारः
 प्रौढमनोरमा (भट्टोजिदीक्षितस्य)
 बृहद्देवता (शौनकस्य)
 भट्टोजिदीक्षितः
 भागवृत्तिः (अष्टाध्यायीव्याख्या)
 भागवृत्तिकारः (भर्तृहरिनामा
 विमलमतिः)
 भागवृत्तिसंकलनम् (अस्मदीयम्)
 भागुरिः (व्याकरणकारः)
 भानुजिदीक्षितः (अमरव्याख्याकृत्)
 भाषावृत्तिः (पुरुषोत्तमस्य)
 भाष्यकारः (महाभाष्यकारः)
 भीमसेनः (धातुवृत्तिकृत्)
 भोजराट् (सरस्वतीकण्ठभरणस्य
 कर्त्ता)
 भोजीय-उणादयः
 भोजवर्मा
 मद्रासराजकीयसंस्कृतहस्तलेख-
 सूचीपत्रम्
 मनुः (मनुस्मृतिप्रवक्ता)
 मनुस्मृतिः

महाभारतम् (वैयासिकम्)
 महाभारत-कश्मीरपाठः (पृष्ठ १००)
 महाभाष्यम् (पतञ्जलेः)
 महाभाष्यकृत् (पतञ्जलिः)
 महाभाष्यप्रदीपः (कैथटस्य)
 माधवीया धातुवृत्तिः (सायणस्य)
 मालविकाग्निमित्रम्
 मीमांसाशाबरभाष्यम्
 मुकुटः (अमरव्याख्याकारः)
 मुग्धबोधटीका (दुर्गादासविधा-
 वागीशस्य)
 मुद्राराक्षम्
 मैत्रेयः (धातुप्रदीपकारः)
 याज्ञवल्क्यस्मृतिः
 यास्कः (निरुक्तकृत्)
 योगभाष्यम् (व्यासस्य)
 योगसूत्रम् (पतञ्जलेः)
 रमेशचन्द्रमजुमदारः (पृष्ठ २०६)
 रामायणम् (दानिणात्यसंस्करणम्)
 ” (पश्चिमोत्तरीयम्)
 लिबिशः (क्षीरतरङ्गिण्याः पूर्व-
 संपादकः)
 लौगाक्षिगृह्यव्याख्या (देवपालस्य)
 वाक्यपदीयम् (भर्तृहरेः)
 वामनः (काव्यालंकारकृत्)
 वायुपुराणम्
 वार्तिककारः (कात्यायनः)
 शतपथब्रह्मणम्
 शब्देन्दुशेखरः (नागेशस्य)
 शाकटायनः (प्राचीन आचार्यः)

शाकटायनधातुपाठः (जैनशाकटाय- नस्य	सिद्धान्तकौमुदी (दीक्षितस्य)
शेषाद्रिनाथः (परिभाषाभास्करकृत्)	सीरदेवः (परिभाषावृत्तिकारः)
शौनकः (बृहद्देवताप्रवक्ता)	सुधाकरः (वैयाकरणः)
श्लोकधातुपाठः	स्कन्दस्वामी (ऋग्भाष्यकारः)
श्लोकवार्तिकम् (भट्टकुमारिलस्य)	स्वामी (क्षीरस्वामी)
श्वेतवनवासी (उणादिवृत्तिकारः)	स्वामिदयानन्दः (उणादिकोषव्या- ख्याकृत्)
श्वेतवनवासिवृत्तिः (पञ्चपाद्युणा- दीनाम्)	हरदत्तः (पदमञ्जरीकारः)
संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास (अस्मदीयम्)	हिरण्यकेशीयगृह्यम्
सरस्वतीकण्ठाभरणम् (भोजीयं व्याकरणम्)	हेमचन्द्रः (व्याकरणकारः)
सायणः (ऋग्भाष्यधातुवृत्त्यादीनां प्रणेता)	हेमाद्रिटीका (अष्टाङ्गहृदयस्य)
	हैमपारायणम् (हैमधातुव्याख्या)
	हैमशब्दानुशासनम्
	हैमोणादिविवरणम्

संशोधन-पत्रम्

पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः
१ २३ उद्योतं	उद्द्योते	५६ १६ २५३	३५३
७ ४ ३।१।६	३।३।६	इतोऽप्रे चतुःषष्टिपृष्ठपर्यन्त- मियमशुद्धिरनुवर्तते ।	
१० ११ मितद्रवादित्वात्	मितद्र- वादित्वात्	६६ ३	सूरिभिरत्यह्यम् सूरिभिर- त्यह्यम्
११ २५ ऽत्वष्टाध्यायिस्थाः	ऽत्वष्टा- ध्यायीस्थाः	८० १७	निष्कपक्षः निष्कपेक्षः
१३ १ अजगाधम्	अगाधम्	८२ ३	बभ्रुर्नकुलः बभ्रुर्नकुलः
१६ १६ दद दान	दद दाने	८५ १३	गर्वं खर्वंः गर्वं खर्व- दर्पे ।ः
१७ २८ वोरुपधायादीर्घं	उपधायां	९० १	आडः आडः
इकः (८।२।७६)	च (८। २।७८)	९४ २२	चुषादेर्दीर्घः चुषादेर्दीर्घः
१८ २ व्याख्यत्	व्याख्यन्	” २५ (उ० १२१)	(उ० १२१)
” ५ निःस्त्रवरो	निःस्त्रावरो	९६ १५	प्रषु प्रुषु
१९ २० ऽराचार्यैरप्रयो- गात्	ऽराचार्यैः स्वकालेऽस्या प्रयोगात्	९७ २६ ३३५	६३५
२२ १३ मथेक्ष	मथेक्ष	९९ २४	ह्यचत ... श्वसपाठे ह्यचन्त ... शसपाठे
” २६ मुगाभावे	मुगभावे	१०० ६ (तु० ३।२।३३१)	(तु०- ३।२।३३३)
२५ ७ स्वद	स्वर्द	१०४ ६ (तु० ८।२।१८)	(कातन्त्र- ३।८।६८)
४० ६ वञ्चितस्तु	वञ्चितस्तु	१०५ १	घटि हेतौः घटिर्ना- न्ये मितोऽहेतौः
४२ १८ उच्छि	उच्छी	” १३	, शकधृषः घटा, शकधृषः
४७ १२ (१।१६१)	(१।१६२)		
५६ ६ मैत्रेयस्य	मैत्रेयस्य		

॥ मुद्रणकाले मात्रायां पदानां वा पतनेन या अशुद्धय उत्पद्यन्ते तासां
निदर्शनाय कानिचिद् ॥ एतेन चिह्नेन संकेतितानि । एतादृशा अशुद्धयो न सर्वेषु
पुस्तकेषु दृश्यन्ते ।

पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
१०७	२०	४२३	५२३	१८७	७	सर्ति०	सर्ति
१०८	७	हेड	हेड	"	६	तन्तृचौ	तृन्तृचौ
१११	२३	पेरिषदा	परिषदा	"	२२	वतना तुल्य	वेतना तुल्य
१२०	२६	०महोदयेन	०महोदयेन			इत्यपाठः	इत्यपपाठः ।
१२१	५	०मुपरभते	०मुपरभते	१८६	४	षस ने	षस स्वप्ने
१२३	२२	डुयाचृ	डुयाचृ	१८६	४	११, १४ } अत्र टिप्पणीनि-	
१२५	६	प्राञ्चो	प्राञ्चो		१६, २१, २६ }	दर्शिका ४, १, २,	
१२६	२२	ह्यन्तक्षण	ह्यन्तक्षण			३, ४, ५ संख्याः	
१३०	२७	सूत्रपाठात्	सूत्रे सह पाठात्			क्रमशः १, २, ३, ४, ५, ६ शोध-	
१३३	६	उभयोपरुदेशे	उभयो- रुपदेशे	२०४	१४	०व्यावात्ये	०व्यवाये
१४२	२४	पठतः	पठन्ति	२०६	११	दीपि	दीपी
१४४	२८	चिन्ताः	चिन्त्याः	२०७	५	अन्यतरस्यम्	अन्यतर-
१५३	१	सप्तु	सृप्तु				स्याम्
१५४	२०	षञ्ज	षन्ज	"	७	तुरी	तूरी
१५७	४	डुषचँष्	डुषचँष्	२०६	६	रञ्ज	रन्ज
"	२१	रञ्ज	रन्ज	२१२	६	वृद्धरेन्यत्र	वृद्धरेन्यत्र
१६६	१४	गोचरस्संचर	गोचर- संचर	२१४	६	राध्यति	रध्यति
१६२	२	व्यक्त्यां वाचि	व्यक्तायां वाचि	२१५	२६	इत्येवं	इत्येकीयं मतं
१६५	२०	काष्ठं काष्ठं	काष्ठे काष्ठं	२१६	६	प्रेरण	प्रेरणे
१६८	२६	तेनात्र	तेन नात्र	२३१	१५	०पाठ व्याख्यात	०पाठव्या- ख्याता
१७०	५	वस्तिमेद्वोर्ध्वम्	वस्तिर्मे- द्वोर्ध्वम्	२३६	१२	स्पृष्टता	स्पृष्टता
१७६	उपरि	भ्वादिगणः	अदादिगणः	२३६	१८	अब्दायश्च	अब्दादयश्च
१८२	१७	स्वर्भाष्ये	स्वर्भाष्ये	२४६	१६	कुता । कुङ्	कुता । कुङ्
१८६	५	ह्यन्तक्षण	ह्यन्तक्षण	२७६	१७	भ्वादौ लुड	भ्वादौ लड
				२८६	६	प्रच्युन्यति	प्रच्युन्दयति
				२६०	१२	कृत	कृत

पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
२६१	६	म्लेच्छ	म्लेछ	॥	४	इदित्वन्व०	ईदित्वन्त्व०
२६५	२३	वन्चु	वन्चु	॥	१४	पशे णिच्च्यदन्त०	पशेणिच्च्य- दन्त०
३००	१०	घुषिर	घुषिर्				
३०७	२७	अत्र १०।३७ टिप्पणी द्रष्टव्या	अत्र पृष्ठ- २८२ स्था टिप्पणी २ द्रष्टव्या	३१७	७	खेड	खोड
				३१५	२१	चैकदशे	चैकदेश०
				३१८	११	लोष्ठानव०	लोष्ठान्यव०
				३२४		प्रसूतारभ्येयं	प्रसूता रभ्येयं
३१२	३	स्तन गदी	स्तनगदी				

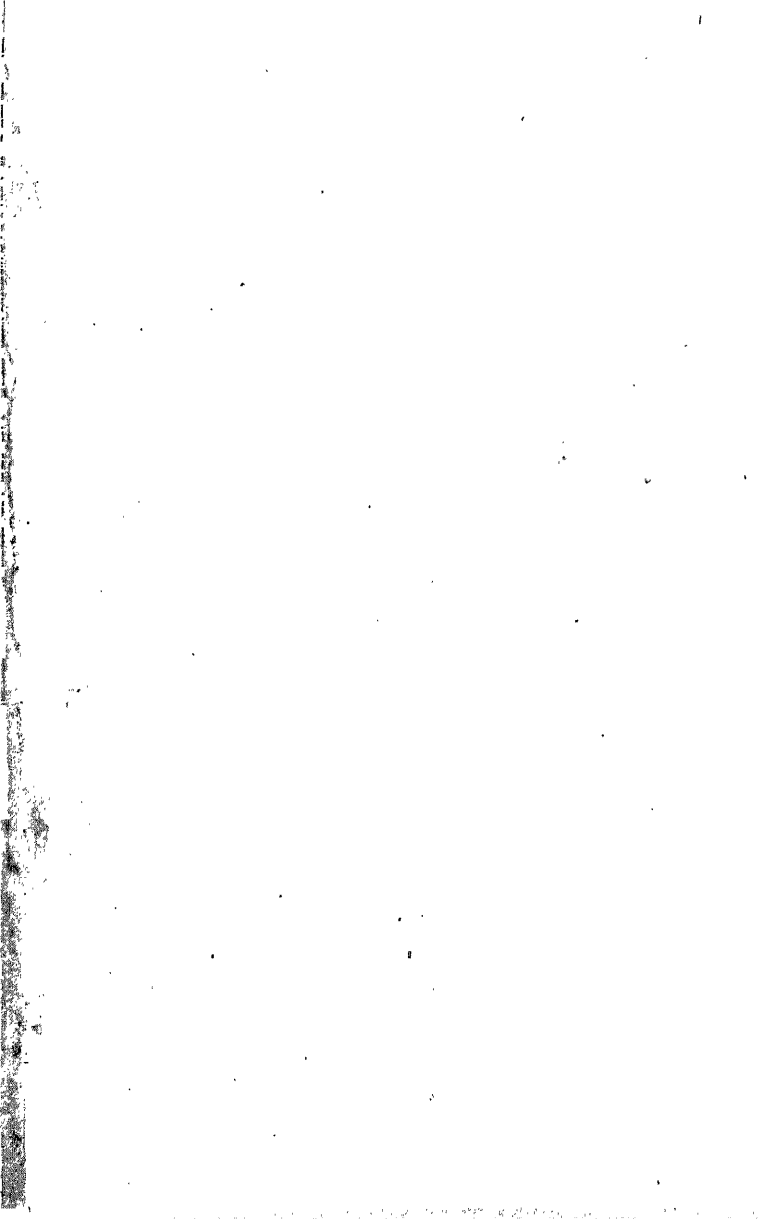
श्रीरामलालकपूरनिक्षेपनिधिप्रकाशिताः कतिपये विशिष्टा ग्रन्थाः

- १—वाक्यपदीयम् (प्रथमकाण्डम्)—भगवद्भर्तृहरिविरचितस्वोपशिविवरण-
सहितं वृषभदेवीव्याख्यायुतं च (अप्राप्य)
- २—वाक्यपदीयम् (द्वितीयकाण्डे प्रथमं खण्डम्) भगवद्भर्तृहरिविरचितस्वोपश-
विवरणसहितं पुण्यराजीयटीकया सनाथीकृतं च (अप्राप्य)
- ३—वैदिक एन्थोलोजी (Vedic Anthology) श्रीस्वामिभूमानन्द-
सरस्वतीविरचितः (अप्राप्य)
- ४—यजुर्वेदभाष्यविवरणम् (प्रथमो भागः)—ऋषिदयानन्दसरस्वतीकृतं
यजुर्वेदभाष्यं श्रीपरिडतब्रह्मदत्तजिज्ञासुविरचितविवरणोपेतं बृहत्या भूमिकया
च सहितम् (अप्राप्य) अचिरात् पुनः प्रकाशमेष्यति
- ५—वैदिक-निबन्ध-संग्रह—(हिन्दी) अनेकविदुपामनुसन्धानपूर्णां वैदिक-
निबन्धानां संग्रहः (अप्राप्य)
- ६—ऋषिदयानन्द के पत्र और विज्ञापन—चतुरचत्वारिंशदुत्तराष्टशतानां
पत्रविज्ञापनादीनां संग्रहात्मकः (परिवर्धितं द्वितीयं संस्करणम्) ७)
- ७—ऋषि दयानन्द सरस्वती का स्वलिखित और स्वकथित
आत्मचरित 1=)
- ८—उरुज्योतिः (वैदिक-अध्यात्म-सुधा) श्रीप्राध्यापकवासुदेवशरणलिखितो-
ऽध्यात्मपरो हिन्दीभाषामयोऽध्यात्मविषयक उत्कृष्टो ग्रन्थः ३)
- १०—वैदिक वाङ्मय का इतिहास—(प्रथमो भागः) श्रीपरिडतभगवद्भक्त-
विरचितः । परिवर्धितं द्वितीयं संस्करणम् (हिन्दी) १०)
- ११—अष्टाध्यायी-सूत्रपाठः—महता परिश्रमेण संशोधितः ii)
- १२—वेदार्थ प्रक्रिया के मूलभूत सिद्धान्त—श्रीपरिडतब्रह्मदत्त-
जिज्ञासुलिखितः ३=)

प्राप्ति-स्थानानि—

- (१) श्री रामलाल कपूर एण्ड सन्ज लि० नई सड़क, देहली ।
- (२) " " " " " गुरु बाजार, अमृतसर ।
- (३) " " " " " विरहानारोड, अमृतसर ।
- ट्रस्ट, वेदवाणी कार्यालय
पो० अजमतगढ़ पैलेस, वाराणसी ६

Dhātuvṛttas. > < Sanskrit lit

2^c

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI
Borrower's Record.

Catalogue No.

Sa4V/Pan/Ksi-15007

Author—Ks̄iraswāmi.

Title— Ks̄irataranginī.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.